

Architecture
and the
Built environment

#09
2015

Waardestelling in de Nederlandse monumentenzorg 1981-2009

Charlotte I.C. van Emstede

Waardestelling in de Nederlandse monumentenzorg 1981-2009

Charlotte I.C. van Emstede
*Technische Universiteit Delft, Faculteit Bouwkunde,
Afdeling Heritage & Architecture*

Vormgeving: Sirene Ontwerpers, Rotterdam

Opmaak: Maarten Evenhuis

Afbeelding omslag: fragment van *Vrouw met weegschaal*, Johannes Vermeer, ca. 1664,
National Gallery of Art (Widener Collection), Washington, D.C., 42 x 35,5 cm, olieverf op doek.
(PD-US; PD-1923)

ISBN 978-94-6186-548-9

ISSN 2212-3202

© 2015 Charlotte I.C. van Emstede

Op dit proefschrift is de Auteurswet 1912 van toepassing. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, digitalisering of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur. Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in databanken, bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken dient men zich te wenden tot de auteur.

Citaten en illustraties zijn met bronvermelding genoemd en waar noodzakelijk en mogelijk met toestemming van de rechthebbende(n) in deze publicatie overgenomen. De auteur heeft getracht alle rechthebbenden van het illustratiemateriaal te achterhalen. Personen of instanties die desondanks van mening zijn dat fotorechten zijn geschonden, worden verzocht contact op te nemen met de Faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit in Delft.

Waardestelling in de Nederlandse monumentenzorg 1981-2009

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Technische Universiteit Delft,
op gezag van de Rector Magnificus prof. ir. K.C.A.M. Luyben,
voorzitter van het College voor Promoties,
in het openbaar te verdedigen op dinsdag 27 oktober 2015 om 10:00 uur
door Charlotte Isabella Catheleyne VAN EMSTEDE
Bouwkundig Ingenieur, Technische Universiteit Delft
Bachelor Wijsbegeerte, Universiteit Utrecht
geboren te 's-Hertogenbosch

Dit proefschrift is goedgekeurd door de promotoren

Prof.dr.ir. P.H. Meurs en Prof.dr.ing. D.J. de Vries

Samenstelling promotiecommissie

Rector Magnificus,
Prof. dr. ir. P.H. Meurs,
Prof. dr. ing. D.J. de Vries,

voorzitter
Technische Universiteit Delft
Universiteit Leiden

Onafhankelijke leden

Prof. dr. M.C. Kuipers,
Prof. dr. J.G.A. Bazelmans,
Prof. dr. Th.P. Coomans de Brachène,
Prof. ir. E.A.J. Luiten,
Dr. P.A. Brouwer,

Technische Universiteit Delft
Vrije Universiteit Amsterdam
Katholieke Universiteit Leuven, België
Technische Universiteit Delft
Universiteit van Amsterdam

Voor mijn echtgenoot en mijn familie

Ter nagedachtenis aan mijn vader

Voorwoord

Toen ik drie maanden bezig was met mijn studie Bouwkunde in Delft, zocht ik tussen de lessen over de technische en praktische aspecten van de bouwkunst naar een analytische en historische blik op het vakgebied. Nadat ik mijn gemis hieraan bij de studieadviseur onder de aandacht had gebracht en mijn twijfels had uitgesproken over het voortzetten van de studie, verwees deze mij naar de derde verdieping van ons oude faculteitsgebouw. Aldaar verwelkomde de afdeling Restauratie mij met oude bouwfragmenten en historische prenten. Ik had mijn richting gevonden en concentreerde mij vanaf die tijd zowel binnen als buiten de studie op projecten die mij de gelegenheid boden om onderzoek te doen op het gebied van monumenten, restauratie en architectuurgeschiedenis.

Mijn interesse in monumenten en restauratie bracht mij onder andere naar Dienstbodemhuis de Koepel van sanatorium Zonnestraal te Hilversum, waar ik meewerkte aan een tentoonstelling over Groep '32. Het leverde mij een stageplek op in Den Haag waar ik voor Rainer Bullhorst onderzoek deed naar de architectuur van J. Duiker in Den Haag. Het deed mij met acht medestudenten en wijlen professor Frits van Voorden afreizen naar Koninklijk Nederlands Instituut te Rome.

Tijdens de memorabele studiereis naar Rome opende Frits mij de ogen voor de historische gelaagdheid van de stad, de manier waarop deze verweven is met de verhalen die achter de bouwkundige materie schuilgaan en hoe al deze verschillende betekenislagen een opgave niet alleen complex, maar vooral interessant en uitdagend maken. Tijdens de presentatie van ons werk aan de staf en studenten van het instituut werd mij duidelijk dat elk vakgebied op zijn eigen wijze betekenis en waarde aan de gebouwde omgeving toekent. Terwijl wij als ingenieurs in spé een in onze ogen klipklare oplossing voor een stedenbouwkundig vraagstuk presenteerden, zaten de kunsthistorici en archeologen in de zaal te trillen van de manier waarop wij, in hun ogen, met zevenmijlslaarzen door de historie van het gebied waren gebanjerd...

Tijdens mijn eerste baan als medewerker bij het project Actualisering Monumenten Register van de RDMZ/ROB ondervond ik wederom dat een kunsthistoricus en een architect elk op hun eigen manier naar de gebouwde omgeving kijken en andere aspecten daarvan waarderen. Ook hier viel mij op dat een bepaalde visie op de waarden van een gebouw grote invloed had op de manier waarop een restauratie werd aangepakt. Tel daar de financiële en beleidsmatige kaders plus de dynamiek van de politiek bij op, waarmee ik kennis maakte tijdens mijn korte periode als plaatsvervangend ambtenaar monumentenzorg bij de gemeente Bergeijk, en langzaam begonnen de contouren van een onderzoek naar de rol van waardering binnen het complexe krachtenveld van instandhouding van gebouwd erfgoed zich bij mij af te tekenen.

Vanaf september 2006 heb ik mij in dit onderwerp kunnen verdiepen in de vorm van een promotieonderzoek bij de leerstoel Heritage & Cultural Value van de TU Delft. Daarvan heeft u het eindresultaat nu onder ogen.

Ik heb het promoveren als een voorrecht ervaren. Het stelde mij in staat om veelvuldig met enthousiaste en geïnteresseerde vakgenoten uit binnen- en buitenland van gedachten te wisselen. De academici, architecten, stedenbouwkundigen, historici, zelfstandige onderzoekers, studenten, monumentenambtenaren en archief- en bibliotheekmedewerkers die ik in het kader van mijn onderzoek heb ontmoet, dank ik voor hun belangeloze inspanning en voor het delen van hun kennis en ervaring. De volgende personen verdienen bijzondere vermelding voor hun hulp bij mijn speurtocht door diverse archieven: Frank Boorsma van Archief & Documentatie Atelier Rijksbouwmeester,

Wija Friso van Archiefetc, Mieke Sanders van de Gemeente Zaltbommel en Marinke Steenhuis van SteenhuisMeurs. De personen die ik voor mijn casusonderzoek heb geïnterviewd, ben ik buitengewoon dankbaar voor de openhartige wijze waarop zij over hun betrokkenheid bij de projecten spraken en voor de vrije toegang die zij mij tot hun archieven en de gebouwen verleenden.

De volgende mensen waren van bijzondere betekenis voor de totstandkoming van dit proefschrift. Tot hen richt ik graag een persoonlijk dankwoord.

Paul Meurs en Dirk Jan de Vries, onze gesprekken over mijn onderzoek waren uitdagend en inspirerend. Jullie scherpzinnige commentaar is zeer waardevol geweest. Dank jullie wel dat jullie mijn promotoren wilden zijn.

Hielkje Zijlstra en Marie-Thérèse van Thoor, dank voor de tips en opmerkingen die ik van jullie, als dagelijks begeleider van dit onderzoek, ontving.

Leo Hendriks, met jou kon ik bijzonder goed en zonder voorbehoud over mijn onderzoeksonderwerp praten. Het blijft geweldig om in jou een gelijke bevlogenheid voor dit thema te zien als die ik heb. Jou ben ik bijzonder dankbaar voor het delen van jouw inzichten, kennis en ervaring. Zij zijn voor mij en voor mijn onderzoek van onschatbare waarde geweest.

In een moeilijke periode herwon ik mijn motivatie onder de bezielende leiding van Arjenne Louter en in gezelschap van Monique Arkesteijn, Sigrid Coenradi, Ria Hoentjen, Andries Temme en Hanneke Tuithof. Ik pluk nog dagelijks de vruchten van onze driedaagse en van onze terugkomsessies in Utrecht. Op naar de volgende promotie!

Mijn voormalige collega's van de afdeling Heritage & Architecture van de TU Delft, Stichting Docomomo Nederland, Vereniging Icomos Nederland en het Bureau Monumenten en Archeologie van de gemeente Amsterdam en mijn mede-promotoren van PandO20, ik dank jullie allemaal hartelijk voor de aangename werksfeer en jullie betrokkenheid bij mijn onderzoek.

Ernst Homburg, Vivian van Saaze, Renée van de Vall, Bart Zwegers en al mijn andere collega's van de Faculteit der Cultuur- en Maatschappijwetenschappen van de Universiteit Maastricht: dank jullie wel voor het hartelijke onthaal aan de UM en voor jullie steun bij het voltooien van mijn proefschrift.

Mijn paranimfen Julia Hennig en Wite de Savornin Lohman, heel veel dank voor jullie steun en vriendschap. Julia, lieve vriendin, studiegenoot, Rome-reisgenoot en vakgenoot: we trekken al sinds onze studie met elkaar op en het kon niet anders dat dat jij ook bij deze stap naast mij zou staan. Wite, dierbare vriend, medelevensgenieter, trouwe Hohe Haus-helper en vakgenoot: de wetenschapper in mij koestert –tandenknarsend- ook jouw vurige wens dat er mensen zullen zijn die het hartgrondig oneens zijn met wat er in dit proefschrift staat. Wat fijn dat jullie deze formele rol bij mijn promotie willen vervullen; het maakt de herinnering aan dat moment extra bijzonder!

Iedereen van de familie Von Bönninghausen en van de Herinckhave-clan in bredere zin, in jullie gezelschap geniet ik van ontspannende boswandelingen, gezellige familieweekenden en de jaarlijkse paasvuren. Dank dat jullie nooit zijn gestopt te vragen hoe het met mijn onderzoek en vooral met mijzelf ging.

Een speciaal woord van dank aan Lothar en Françoise von Bönninghausen-Bruinsma. Toen ik voor eenzame opsluiting in het zomerhuis koos, mocht ik dagelijks bij jullie aankloppen voor een kop thee, een glas wijn, een voedzame maaltijd en een gezellig gesprek bij de warmte van de houtkachel. Zonder

jullie gulle onthaal zou ik mijn laatste hoofdstukken niet zo snel hebben kunnen schrijven. Het maakte de laatste meters van mijn proefschrift tot een dierbare periode waarvan de herinnering voor altijd verbonden blijft met het mooie Herinckhave.

Vincent van Emstede en Frederick en Amy van Emstede-van Swelm: dank voor jullie voortdurende steun. Frederick en Vincent, ik prijs mij gelukkig met twee van zulke mooie personen als broers. Onze broers-zuster diners waren tijdens mijn promotieperiode een evenement om extra naar uit te kijken. Ik hoop dat wij onze traditie nog heel lang zullen voortzetten.

Emile en Margriet van Emstede-Feyen, dank voor jullie voortdurende liefde, trots, vertrouwen, steun en stimulans. Jullie hielpen mij door menig moeilijk moment heen en herinnerden mij eraan om elk succes, hoe klein ook, te vieren.

Mama, jou dank ik voor alle keren dat jij naar Amsterdam kwam om mij achter mijn computer vandaan te halen en mij te trakteren op ontspannende uitjes. Ook ben ik jou heel dankbaar voor de wijze woorden die jij sprak na het afbranden van onze oude faculteit. Zij zijn dé reden geweest dat ik mijn onderzoek toen weer snel kon oppakken.

Papa, in dierbare herinnering, ik mis jou zo. Ons vader-dochter motto herinnert mij er altijd aan dat ik er nooit alleen voor zal staan; tijdens mijn promotieonderzoek heb ik daar eens te meer kracht uit geput. Jij hebt de eerste versie van mijn manuscript met veel belangstelling en heel nauwkeurig gelezen. De definitieve versie lag lang op de piano, maar het lukte jou niet meer om ook die te lezen; het geeft niet. Ik blijf jou bewonderen om jouw nuchtere en krachtige levensinstelling, die mij er altijd aan zal herinneren wat de belangrijkste zaken in een mensenleven zijn.

Diederik von Bönninghausen ben ik de meeste dank verschuldigd en daarom zijn de laatste regels die ik schrijf voor hem. Diederik, dankzij jouw onvoorwaardelijke liefde, opgewekte karakter en geduldige steun kon ik mijn promotie voltooien. Onvermoeid las jij mijn teksten en altijd kon ik met mijn ideeën bij jou terecht, hoe klein, groot, gek of ondoordringelijk zij ook waren. Wanneer ik het somber inzag of dacht op een dood spoor te zitten, bracht jij mij in rap tempo weer terug op koers. Als geen ander houdt jij mijn geest scherp en mijn hart vrolijk. Mijn dankbaarheid en liefde gaan voor altijd uit naar jou.

Charlotte van Emstede
Amsterdam, augustus 2015

Inhoudsopgave

Inleiding	17
Opbouw van het proefschrift	43

Deel I 45

1	De opkomst en ontwikkeling van waardestelling	47
1.1	De noodzaak tot waardestelling	47
1.2	Waardestelling ten behoeve van een architectonisch of kunsthistorisch vraagstuk?	48
1.3	De eerste methodieken voor waardestellend onderzoek	49
1.4	De bevestiging van waardestelling als kader voor instandhouding van monumenten	62
1.5	Huidige methodieken voor waardestellend onderzoek	62
1.6	Recente internationale ontwikkelingen	72
1.7	Een terugblik op waardestellend onderzoek en waardestelling in de Nederlandse monumentenzorg van 1981-2009	74
1.8	Ontwikkelingen in de Nederlandse monumentenzorg na 2009	83
1.9	Nieuwe opzet en toepassing van waardestelling	86
2	Waarderen en waardestelling van cultureel erfgoed	89
2.1	Economische waarde en cultureel erfgoed	89
2.2	Waardestelling in andere domeinen van cultureel erfgoed	91
2.3	Gebouwd erfgoed versus kunstvoorwerpen	96
2.4	Inhoudelijke basis: van object naar waardestelling bij kunstvoorwerpen	98
2.5	Procesinrichting: van waardestelling naar instandhoudingsstrategie bij kunstvoorwerpen	100
2.6	Samenvattend	101

DEEL II 105

3	De herbestemming van de Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk te Veere	109
3.1	De Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk te Veere	111
3.2	De waardering voor de kerk in secundaire bronnen	113
3.3	De kerk als beschermd monument en principekwesties over haar restauratie en instandhouding	115
3.4	Kleine veranderingen aan de kerk en haar omgeving	121
3.5	De Rgd en een appartementenplan voor de Grote Kerk	122
3.6	De beoordeling van het appartementenplan	126
3.7	Principekwesties over de herbestemming en instandhouding van de kerk	131
3.8	Een nieuw ontwerp voor de Grote Kerk	133
3.9	Terugkijkend op de herbestemming	139

4	De herbouw van kasteel Nederhemert te Nederhemert-Zuid	143
4.1	Kasteel Nederhemert te Nederhemert-Zuid	145
4.2	De waardering voor het kasteel in secundaire bronnen	146
4.3	Het bouwhistorische onderzoek	150
4.4	Een principekwestie op uitnodiging: het deskundigenoverleg	152
4.5	Het ontwerp voor de herbouw van het kasteel	155
4.6	Een principekwestie tijdens de uitvoering: bouwhistorische waarde versus restauratieopvatting	157
4.7	De beoordeling en formele toetsing van het ontwerp voor de herbouw	161
4.8	Terugkijkend op de herbouw	163
5	De renovatie en de restauratie van het Justus van Effenblok te Rotterdam	169
5.1	Het Justus van Effenblok te Rotterdam	171
5.2	De waardering voor het complex in secundaire bronnen	174
5.3	Stadsvernieuwing in Spangen	177
5.4	Het renovatieplan voor een beschermd complex	178
5.5	De renovatie	181
5.6	Een principekwestie: stadsproblematiek en monumentwaarden	186
5.7	Een nieuwe koers voor het complex	189
5.8	Van onderzoeken met waardestellingen naar een instandhoudingsstrategie en een restauratieplan	191
5.9	Terugkijkend op de renovatie en op de restauratie	200
6	De herbestemming van de Van Nellefabriek te Rotterdam	203
6.1	De Van Nellefabriek te Rotterdam	204
6.2	De waardering voor de fabriek in secundaire bronnen	207
6.3	De Van Nellefabriek als beschermd monument en een eerste kader voor haar instandhouding	211
6.4	Een principekwestie: het gebruik als fabriek	214
6.5	Het bepalen van een instandhoudingsstrategie voor de fabriek	217
6.6	Een principekwestie: het monument herbestemd	219
6.7	Preciezer de waarden van het monument Van Nellefabriek bepalen	221
6.8	Van waardestellingen naar instandhoudingsstrategie en toetskader	223
6.9	Verfijning van de instandhoudingsstrategie en het toetskader door een ontwerpersanalyse en bouwhistorische onderzoeken	227
6.10	Terugkijkend op de herbestemming	231
6.11	Van Nelle Ontwerpfabriek – Geprezen en bekroond tot Werelderfgoed	239
7	De herinrichting van de Oude Rijkswerf Willemsoord te Den Helder	241
7.1	Rijkswerf Willemsoord te Den Helder	242
7.2	De rijkswerf tijdens het gebruik door de Koninklijke Marine	244
7.3	De rijkswerf als monument	245
7.4	Het eerste masterplan voor de rijkswerf	247
7.5	Het eerste masterplan getoetst	251

- 7.6 Een principebeslissing: de voorbereiding voor een nieuw masterplan 253
- 7.7 Het nieuwe masterplan 256
- 7.8 Het nieuwe masterplan beoordeeld 260
- 7.9 Enkele deelplannen van het masterplan uitgelicht 261
- 7.10 Terugkijkend op de herinrichting 270
- 7.11 De voortgaande zoektocht naar een juiste koers 271

DEEL III 275

8 Beschouwing op de casuïstiek 277

- 8.1 Observaties ten aanzien van de inhoudelijke aspecten van de onderzoeken en waardestellingen 278
- 8.2 Observaties ten aanzien van het gebruik van de onderzoeken en waardestellingen in het besluitvormingsproces 282
- 8.3 Observaties op het snijvlak van de inhoudelijke en procesmatige aspecten van de onderzoeken en waardestellingen 287
- 8.4 Van object naar instandhoudingsstrategie: de uitdagingen voor het waardestellend onderzoek en de waardestelling 291
- 8.5 Aanknopingspunten uit de kunstrestauratie voor waardestelling en instandhoudingsstrategie van gebouwd erfgoed 293

9 Van object naar waardestelling 295

- 9.1 Monument – de historische invalshoek 295
- 9.2 Bouwwerk – de architectonische invalshoek 301
- 9.3 Erfgoed – de sociaal-culturele invalshoek 306
- 9.4 Synergie van monument, bouwwerk, erfgoed 311

10 Van waardestelling naar instandhoudingsstrategie 313

- 10.1 Waardengecentreerde instandhouding als ideale procedurele inbedding van waardestelling 314
- 10.2 Waardestelling in betrekking tot het ontwerpproces 314
- 10.3 Waardestelling in betrekking tot private partijen en projectontwikkeling 316
- 10.4 Waardestelling in betrekking tot het plantoetsingstraject 319
- 10.5 Van waardestelling naar instandhoudingsstrategie 320

11 Conclusie 323

- 11.1 Conclusies 323
- 11.2 Praktische implicaties en suggesties voor verder onderzoek 334
- 11.3 Theoretische implicaties en suggesties voor verder onderzoek 336
- 11.4 Discussie over het onderzoek 337
- 11.5 Tot slot 339

Samenvatting	341
Summary	345
Bibliografie	349
Handvesten en verdragen, kamerstukken, ministriële besluiten, wet- en regelgeving	363
Geraadpleegde archieven en collecties	365
Geraadpleegde deskundigen	367
Geraadpleegde websites	369
Verantwoording beeldmateriaal	371
Curriculum vitae	375

Inleiding

Onder onze ogen verandert de gebouwde omgeving voortdurend. Gebouwen worden opgetrokken, aangepast en gesloopt, infrastructuren worden aangelegd, gewijzigd of verwijderd. De door de mens gemaakte omgeving is dynamisch en wordt keer op keer opnieuw ingericht om aan diens functionele behoeften te voldoen. Zij wijzigt echter niet alleen in fysiek opzicht, maar ook in conceptuele zin. De betekenis of waarde die aan een gebouw of gebied wordt toegekend, is aan verandering onderhevig en verschilt per cultuur, tijdsgewricht en persoon.

Wanneer een gebouw of een gebied één of meerdere bijzondere waarden vertegenwoordigt, dan heeft dat effect op de behandeling van dat gebouw of gebied. De eraan toegekende waarden resulteren in een bijzondere inspanning ten aanzien van hun behoud en een speciale aanpak met betrekking tot hun herstel of verandering.¹ In het geval van historische gebouwen en gebieden heeft dit geleid tot de verbijzondering van dergelijke objecten als monumenten.² Hun instandhouding behoort tot het werkveld van monumentenzorg.

De manier waarop historische gebouwen en gebieden in fysiek en conceptueel opzicht veranderen, is bijna nooit het resultaat van toevalligheden en ongecontroleerde processen. Het is de uitkomst van een interactie tussen verschillende processen en diverse partijen met elk andere belangen. Het zijn niet alleen de denkkaders van de monumentenzorg en aspecten als behoud, historie en wetenschap die aan de orde zijn bij de instandhouding van monumenten. Ook zaken als functionele verandering, maatschappelijke ontwikkeling en financiën spelen daarbij een rol.³ Bij het nemen van beslissingen op het snijvlak van die op het eerste gezicht tegenstrijdige belangen zijn verschillende personen en partijen betrokken en elk kent aan bovengenoemde aspecten een ander gewicht toe.

Om vast te stellen welke waarden een monument vertegenwoordigt en om te bepalen welk gewicht hieraan moet worden toegekend, wordt het gebouw tegenwoordig door een deskundige in een waardestellend onderzoek op deze aspecten onderzocht. De conclusie van een dergelijk onderzoek wordt een waardestelling genoemd.

Het uitdrukkelijk benoemen en methodisch onderbouwen van een waardeoordeel over een monument is echter pas sinds de laatste dertig jaar aan de orde. Daaraan zijn diverse sociaal-maatschappelijke, politieke, economische en wetenschappelijke ontwikkelingen binnen en buiten de monumentenzorg

-
- 1 Het is deze toegekende waarde die aan de basis ligt van wat wel de 'Brustolon-' of de 'Mustang-paradox' is genoemd: in het geval van een betekenisloos object worden herstelingsrepen beschouwd als gangbare onderhouds- of reparatiewerkzaamheden, terwijl zij in het geval van een cultuurhistorisch waardevol object 'opeens' worden gezien als bijzondere instandhoudingsingrepen, zoals restauratiewerkzaamheden. Zie: Muñoz Viñas 2005, 27-29.
 - 2 Volgens de Nederlandse monumentenwet kunnen gebouwen of gebieden tot monument worden aangewezen als zij "van algemeen belang zijn wegens hun schoonheid, hun betekenis voor de wetenschap of hun cultuurhistorische waarde". In de Monumentenwet 1988 worden verschillende soorten monumenten onderscheiden. Gemeentelijke monumenten worden aangewezen door de gemeentes en betreffen objecten, ensembles of structuren die van lokaal belang zijn. Rijksmonumenten worden aangewezen door de Minister van Cultuur, Onderwijs en Wetenschap. Dit zijn objecten, ensembles of structuren die van nationaal belang worden geacht. De status van provinciaal monument is gereserveerd voor objecten, ensembles of structuren die één of meerdere gemeentegrenzen overschrijden. Daarnaast kan een gebied of een ensemble van gebouwen worden aangewezen als een complex, een verzameling van afzonderlijke monumenten, of als een beschermd stads- of dorpsgezicht. Zie: Monumentenwet 1988.
 - 3 Voor een uitgebreidere toelichting op de motiveringen en rechtvaardigingen voor het behoud van oude gebouwen en stedelijke structuren, zie bijvoorbeeld: Ashworth 1991, 7-14.

vooraf gegaan. Nog steeds wordt de discussie over het hoe en waarom van waardestellen beïnvloed door maatschappelijke, politieke en economische ontwikkelingen. Ook nieuwe inzichten en opvattingen uit de kunsthistorische en architectonische disciplines en uit andere aan het cultureel erfgoed gerelateerde vak- en wetenschapsgebieden hebben hun weerslag op de manier waarop waardestelling in de erfgoedzorg wordt benaderd en ingezet.

De ontwikkeling van de rol van waardering en waarden van monumenten is altijd gelijk opgegaan met de totstandkoming, ontwikkeling en institutionalisering van monumentenzorg. In wisselwerking met maatschappelijke ontwikkelingen in het algemeen en met die binnen de monumentenzorg in het bijzonder, werd de waardering voor historische gebouwen van een activiteit voor de culturele elite tot de specialistische en institutionele aangelegenheid die het nu is. Met de roep om een inhoudelijke verbreding en maatschappelijke democratisering van het waarderingsproces en haar uitkomsten, is er behoefte aan reflectie op dit verleden van waarden, waardering en waardestelling, op de resultaten die het ons tot nu toe opleverden en op de richting waar het naartoe kan of moet gaan. Dit hoofdstuk vormt een inleiding op de evolutie van de rol van waarden en waardering in de monumentenzorg.

Waarden, waardering en de historische gebouwde omgeving

Het is bekend dat al in de klassieke oudheid een bijzondere waarde werd toegekend aan oude gebouwen. Hiervan getuigt het hergebruik van bestaande gebouwen en oude bouwmaterialen (afbeeldingen 0.1, 0.2 en 0.3). Toch vindt dat wat onder 'monumentenzorg' wordt verstaan –in de zin van het geheel aan handelingen en ingrepen die worden ondernomen ten behoeve van de instandhouding van historische gebouwen- zijn oorsprong in ontwikkelingen die enkele eeuwen later plaatsvonden. Pas aan het begin van de vijftiende eeuw wordt er namelijk een historische dimensie aan de gebouwde omgeving toegekend.⁴ Met name de geletterde elite maakte vanaf dat moment een expliciet onderscheid tussen de gebouwde omgeving als zodanig en de *historische* gebouwde omgeving.

Tijdens de renaissance dienden historische bouwwerken als inspiratiebron voor nieuwe architectuur. De ontwikkeling van de historische wetenschap in de zestiende en zeventiende eeuw, in combinatie met het uitkristalliseren van de schoonheidsleer in de achttiende eeuw, resulteerden in een kritisch denksysteem waarin oude gebouwen met name op hun historisch belang en esthetische kwaliteiten werden geanalyseerd, beoordeeld en geïnclassificeerd.⁵ Alleen de oude gebouwen zelf en nauwkeurige tekeningen daarvan dienden als betrouwbare informatiebronnen en studiemateriaal voor architecten. Met deze nadruk op de ouderdom en echtheid van de gebouwen deed het concept 'authenticiteit' van het monument zijn intrede.⁶

4 Choay 2001.

5 De internationale geschiedenis van de monumentenzorg en het ontstaan en de ontwikkeling van de diverse daarbij betrokken disciplines als kunst- en architectuurhistorie zijn uitvoerig beschreven in: Jokilehto 1999; Jokilehto 2002.

6 Het begrip authenticiteit duidde ook binnen de geïnstitutionaliseerde monumentenzorg lange tijd op de oorspronkelijkheid van het materiaal. Recentelijk is de term ruimer gedefinieerd en kan het bijvoorbeeld ook de oorspronkelijkheid van het ontwerp, het concept of de beleving betreffen. De inventarisatie van monumenten van na 1850 en de Nara Conference on Authenticity waren onder andere van invloed op deze ontwikkeling. Zie: Van Gemert 2003; Jerome 2008; Larsen en Jokilehto 1994; Stovel 2008.

FIGURE 0.1 Een vroeg voorbeeld van hergebruik waarbij het uit de eerste eeuw v.Chr. daterende Teatro Marcello in Rome in de zestiende eeuw werd opgehoogd met een woonverdieping van de hand van architect Baldassare Peruzzi.

FIGURE 0.2 Een detailopname van de gevel van het hergebruikte Teatro Marcello.

FIGURE 0.3 Een voorbeeld van 'spolia', het hergebruik van bouwonderdelen van antieke monumenten. In de twaalfde eeuw zijn bij de bouw van de Basilica San Clemente in Rome verschillende antieke zuilen hergebruikt; detail van de toegangspoort tot het atrium van het complex.

Met de intrede van authenticiteit waren historici en oudheidkundigen niet alleen van mening dat de historische gebouwde omgeving van waarde was omdat het een bepaalde ouderdom of geschiedenis had, maar dat zij vanwege die aspecten een bijzondere aanpak vereiste die deze kwalificaties in aanmerking nam. Aan het einde van de achttiende eeuw werden oude gebouwen daarom niet meer gezien als louter gebruiksvoorwerpen, maar werden zij beschouwd als historische en architectonische monumenten. De Franse revolutie, en de daarmee gepaard gaande beschadigingen van kunst- en bouwwerken, fungeerde ten slotte als katalysator die de waardering voor historische gebouwen en de denkwijze over hun behoud samenbracht in een nieuw werkveld, monumentenzorg.

Waarden en waardering van nationale monumenten en bouwkunst

De manier waarop in Nederland al in de achttiende eeuw en ook na de Bataafs-Franse tijd werd omgegaan met oude gebouwen en historische monumenten staat in de traditie van denksystemen en handelwijzen die zich vanaf de vijftiende eeuw in West-Europa hadden ontwikkeld. De kunstminnende elite, bij wie de belangstelling voor klassieke architectuur en nationale bouwkunst bleef groeien, voelde zich steeds vaker geroepen tot het beschermen en in stand houden van historische gebouwen. Monumentenzorg ontwikkelde zich in de negentiende eeuw tot een georganiseerde en beargumenteerde wijze van aanpak. Daarbij werd steeds vaker een correlatie aangebracht tussen het gebouw zelf, de verschillende waarden die daaraan werden toegekend, de identificatie van het gebouw als monument en de manier waarop het als monument in stand moest worden gehouden. Deze beweging werd in veel West-Europese landen kracht bijgezet door geschriften over de waarde en het behoud van historische gebouwen, het inventariseren van historische monumenten en de oprichting van een overheidsinstelling voor monumentenzorg met bijbehorende wet- en regelgeving. In Frankrijk waren de geschriften van Quatremère de Quincy en Abbé Grégoire van grote invloed op het denken over het behoud van monumenten. De eerste benadrukte de educatieve en documentaire waarde van monumenten. De tweede introduceerde de term 'vandalisme' als begrip voor de aantasting van erfgoed en zorgde zo voor een keerpunt in de positieve waardering van monumenten en hun bestaande toestand.⁷ Beiden braken een lans voor het behoud van kunstwerken en bouwfragmenten op hun oorspronkelijke locatie en niet in musea. Kunsthistoricus en archeoloog Adolphe Didron, en de architecten Étienne-Hippolyte Godde en Eugène Viollet-le-Duc beïnvloedden de manier waarop monumenten in stand werden gehouden. Dit resulteerde in restauraties die een geromantiseerd beeld van het verleden toonden. Onder Napoleon werd na de Franse revolutie een begin gemaakt met een systematische inventarisatie en classificatie van Franse monumenten en met wetgeving die de bescherming van monumenten regelde. De nadruk lag daarbij vooral op monumenten die de nationale geschiedenis en die van de jonge republiek illustreerden.

In de Duits sprekende landen was het gedachtegoed van Viollet-le-Duc lange tijd van grote invloed op de manier waarop de monumenten in stand werden gehouden, totdat dit begin twintigste eeuw veranderde nadat de Oostenrijkse kunsthistoricus Alois Riegl in 1903 *Der moderne Denkmalkultus – Sein Wesen und seine Entstehung* had gepubliceerd.⁸ Riegl maakte daarin de waardering voor een monument expliciet en onderbouwde op basis daarvan keuzes met betrekking tot de instandhouding

7 Den Boer 2005.

8 Riegl 1903.

van het monument. Riegl presenteerde een dialectisch denkmodel dat duidelijk maakte dat er enerzijds waarden waren die betrekking hadden op de totstandkoming en de ontwikkeling van het monument in het verleden (*Erinnerungswerte*) en waarden die samenhangen met de perceptie van het monument in het heden (*Gegenwartswerte*).⁹ Riegl maakte tevens duidelijk dat een gebouw geen monumentwaarden *bezit*, maar dat deze er door de mens aan worden toegekend, en dat waardeoordelen altijd vanuit een bepaalde context worden gedaan en derhalve per definitie veranderlijk zijn.¹⁰ De manier waarop Riegl de waarden uiteenrafelde en onderlinge verbanden aanbracht, was aan het begin van de twintigste eeuw nieuw. Door de academische benadering van de materie en door de toegekende waarden te koppelen aan het menselijk waarnemings- en beoordelingsvermogen, poogde Riegl zijn theorie te spenen van subjectivisme.¹¹

Riegls gedachtegoed werd vertaald in richtlijnen voor instandhouding door de Duitse kunst- en architectuurhistoricus Georg Dehio en de Oostenrijkse historicus en monumentenzorger Max Dvorák. Zij bepleitten een conserverende instandhouding waarbij de bestaande toestand van een monument het uitgangspunt voor zijn restauratie vormde.¹²

In Italië was de instandhouding van monumenten al sinds de renaissance een overheidsaangelegenheid geweest. In 1802 stelde kardinaal Doria Pamphili een richtlijn voor het behoud van cultureel erfgoed op waarin met name het publieke karakter van cultureel erfgoed werd benadrukt. Antonio Canova begeleidde zowel de inventarisatie en registratie van monumenten als vele opgravingen en conserverende restauraties van monumenten uit de klassieke tijd. Een dergelijke aanpak werd ook in Engeland bepleit door kunstcriticus John Ruskin. Hij pleitte voor het behoud van oude gebouwen en steden in hun overgeleverde vorm.¹³

Hoewel vaak wordt benadrukt dat in Nederland de aandacht voor monumentenzorg in vergelijking met de omliggende landen pas laat op gang kwam, speelden ook hier aan het einde van de achttiende eeuw al diverse kwesties rondom het behoud van monumenten.¹⁴ Nederland ondervond tijdens de Frans-Bataafse tijd de invloed van de Franse denkwijzen en wetgeving.¹⁵ Na die tijd verschenen gedurende de eerste eeuw van het bestaan van het jonge koninkrijk Nederland diverse publicaties over de historie van Nederland. Daardoor konden historische gebouwen niet alleen in een algemeen historische context worden geplaatst, maar vooral ook in verband worden gebracht met belangrijke historische personen en gebeurtenissen. Zo droegen zij bij aan de beeldvorming van een weliswaar jonge natie, maar één met een lange geschiedenis.¹⁶ In de debatten over het voortbestaan van monumenten werd dan ook vooral de relatie gelegd tussen het gebouw en de nationale geschiedenis;

-
- 9 Riegls uitgangspunt van een collectief, lineair geschiedenisbeeld is later wel bekritiseerd. Zie: Iversen 1993, 4.
- 10 Riegl erkent hiermee dat esthetische oordelen van tijd tot tijd verschillen en derhalve een historisch karakter hebben; dat was in zijn tijd een nieuwe notie. Zie: Iversen, 1993, 6.
- 11 Iversen, 1993, 6.
- 12 Dehio 1905–1912; Dvorak 1916/1918.
- 13 Ruskin 1989 (1849).
- 14 Zo kent bijvoorbeeld het debat betreffende de instandhouding van de Valkhof te Nijmegen al een lange geschiedenis. Zie ook: Langereis 2007; Langereis 2010.
- 15 Dit betrof bijvoorbeeld het beheer van kerkgebouwen, geregeld in een keizerlijk decreet van 1809. Voor de invloed van de Franse decreten en codes op het Nederlandse recht zie: Kunst 1969.

een bekend voorbeeld hiervan is de publieke strijd om het behoud van het Muiderslot (afbeelding 0.4).¹⁷ Steeds werd de nadruk gelegd op de betekenis die de gebouwen hadden in de herinnering aan belangrijke episodes of personen uit de nationale geschiedenis.¹⁸ Naast discussies over het behoud van bepaalde monumenten, werden ook hier felle polemieken gevoerd over de wijze waarop monumenten werden gerestaureerd. Bekende voorbeelden hiervan zijn de kritiek van I.A. Nijhoff op de wijzigingen van het Duivelshuis te Arnhem in 1840 (afbeeldingen 0.5, 0.6 en 0.7) en het dispuut tussen J.A. Alberdingk Thijm en Is. Warnsinck over de veranderingen aan het Trippenhuys in Amsterdam in 1854-1855. Hoewel over de manier van herstellen werd gedisputeerd, was de waarde die aan monumenten werd toegekend nagenoeg in alle voorbeelden gelijk. De artistieke waarde van de gebouwen in hun overgeleverde vorm werd door de critici bejubeld en zij pleitten dikwijls voor het respecteren van de historische architectonische vormgeving.

FIGURE 0.4 Door inmenging van koning Willem I werd in 1825 de verkoop van het Muiderslot voorkomen. De afbeelding toont de situatie in 1886, vóór de restauratie die in de periode 1895-1910 plaatsvond onder leiding van architect Pierre Cuypers.

-
- 16 Dit zijn publicaties zoals: R.C. Bakhuizen van den Brink, *Studiën en Schetsen over vaderlandsche geschiedenis en letteren* (vijf delen), Amsterdam 1863-1913; W. Bilderdijk, *Geschiedenis des vaderlands* (dertien delen), Amsterdam 1832-1853; Chr. Kramm, *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters, van den vroegsten tot op onzen tijd*, Amsterdam 1857-1864.
- 17 Zie voor een weergave van de discussies bijvoorbeeld: Denslagen 1987, 154-167; Tillema 1975, 219-251; Von der Dunk 1990.
- 18 Zie ook: Krabbe 2007; Tillema 1975.

FIGURE 0.5 De situatie van het uit de zestiende eeuw stammende Duivelshuis te Arnhem, na de renovatie en verbouwing tot stadhuis uit 1828 en vóór de restauratie uit 1898.

FIGURE 0.6 Een historische prent toont een oude situatie van de voorgevel van het Duivelshuis (jaartal en vervaardiger van de prent onbekend).

FIGURE 0.7 Na de bouw van het nieuwe stadhuis in 1965-1967 werd het Duivelshuis onderdeel van de nieuwbouw (1999).

FIGURE 0.8 Ook de restanten van kasteel Brederode gaven aanleiding tot discussies over de wijze waarop ruïne moesten worden hersteld. Foto uit de verzameling Victor de Stuers, (jaartal onbekend)

Ook de in 1860 vanuit de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW) opgerichte Commissie voor overblijfselen der Vaderlandsche Kunst, de eerste vorm van georganiseerde monumentenzorg in Nederland, richtte zich op geschiedbeoefening en beleving van artistieke schoonheid. Dientengevolge werden die gebouwen het behouden waard geacht die 'wetenschappelijke betekenis' en 'uitzonderlijke artistieke schoonheid' bezaten. Dat deze twee waarden met elkaar in conflict konden raken bij de daadwerkelijke instandhouding blijkt uit welbekende discussies over de wenselijkheid van het volgen van een 'wetenschappelijke' en 'artistieke' benadering bij ingrepen, zoals die in 1860-1861 zijn gevoerd bij de vervanging van de kapconstructie van de Ridderzaal op het Binnenhof en in 1866 na de restauratie van de ruïne van Brederode (afbeelding 0.8).¹⁹ De manier waarop monumenten in Nederland werden gewaardeerd en hersteld, hing ook samen met de professionalisering van het architectenberoep waarop architecten en architectuurinstanties zich vanaf 1840 steeds meer toelegden. Daarbij speelden de bestudering van oude gebouwen, hun bouwstijlen en bouwwijzen een belangrijke rol, die gaandeweg de parallelle professionalisering van het architectenberoep en van monumentenzorg twee doelen ging dienen: voor de kunsthistorici en oudheidkundigen was het hét middel om te bepalen welke gebouwen monumentwaardig waren en voor de architecten droeg het bij aan de totstandkoming van een

nationale bouwstijl. In beide gevallen hadden de criteria schoonheid en historisch-wetenschappelijke onderbouwing zwaar gewogen. Deze twee aspecten zouden vanaf 1874, met de instelling van het College van Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst, ter rechtvaardiging van bescherming en restauratie van monumenten heel anders ingezet worden dan voorheen bij de bepleiting van een nieuwe architectuur was gedaan.²⁰

Waarden en waardering in de Nederlandse institutionele monumentenzorg

Het College van Rijksadviseurs richtte zich gedurende zijn korte bestaan van 1874 tot 1879 voornamelijk op het behoud en herstel van waardevolle historische gebouwen en het creëren van maatschappelijk en politiek draagvlak voor monumentenzorg. De manier waarop deze taken met name door rijksadviseurs Victor de Stuers en Pierre Cuypers werden opgepakt, stond echter tegenover het heersende architectuurdebat. Voor De Stuers en Cuypers was de studie van historische bouwkunst een argument om bestaande gebouwen te restaureren naar een geromantiseerd voorbeeld, of zelfs oerbeeld, van historische bouwkunst. Het merendeel van de architecten beschouwde dit echter als pastiche; voor hen was het bestuderen van oude gebouwen een middel om een nieuwe bouwstijl te ontwikkelen die weliswaar in de Hollandse bouwtraditie stond, maar deze niet imiteerde of idealiseerde. Door de optredens van De Stuers en Cuypers en door onderlinge twisten tussen de leden van de commissie, zette de commissie zichzelf al snel buiten spel, waardoor het ook niet kwam tot de inventarisatie van monumenten van 'geschiedkundige of kunstwaarde' die het college in samenwerking met de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst had willen uitvoeren.

Ondanks kritiek van vakgenoten op de romantiserende en idealiserende restauratieaanpak van De Stuers en Cuypers, bleven zij na de opheffing van het College van Rijksadviseurs aan als adviseurs voor de nieuwbouw van rijksgebouwen en bij grote restauratiecampagnes. Zij waren er nog steeds van overtuigd dat de artistieke en historische waarde niet zozeer een wetenschappelijk gegeven vormden, als wel een inspiratiebron. De zorgvuldige documentatie, die voorafgaand aan een restauratie door hun assistent en tekenopzichter A.J.M. Mulder werd uitgevoerd, werd door Cuypers dan ook niet gebruikt als wetenschappelijke onderbouwing van de monumentwaarden, maar als inspirerende studie voor de te volgen restauratieve aanpak. In de architectengemeenschap waren in die periode al geluiden te horen dat de beleving van geschiedenis en schoonheid subjectieve aangelegenheden waren en dat de moderne samenleving vroeg om een niet-historiserende benadering van de kunsten. Met name architecten uit de generatie van na Cuypers richtten zich onder invloed van de geschriften van John Ruskin op de affectieve aspecten van architectuur.²¹ Restauratie werd een specialisatie binnen het architectonische vak. Het had een eigen werkvoorraad, monumenten, en werd ondersteund door een wetenschappelijk onderbouwde aanpak gebaseerd op inzicht in de diverse waarden en kwaliteiten van de gebouwen. Met de publieke betrokkenheid die de oprichting van gezelschappen als de Nederlandsche Oudheidkundige Bond (NOB; 1899), Bond Heemschut (1911) en Vereeniging Hendrick de Keyser (1918) met zich meebracht, moesten keuzes tot behoud en argumenten voor ingrepen ook beter worden beargumenteerd door monumentenzorgers en architecten. Monumentenzorg werd het werkgebied voor architectuurhistorici en restauratiearchitecten. Het kreeg

20 Zie ook: Van der Woud 1997, 158.

21 Zie ook: Van der Woud 1997, 401-405.

in de periode 1900-1917 een impuls door de inspanningen van de NOB die er bij de overheid op had aangestuurd dat er een inventarisatie en beschrijvingen van monumenten en een monumentenwet zouden komen. De NOB zelf nam deze taken in opdracht van de overheid op zich. De inventarisatie en beschrijving van monumenten kregen hun neerslag in respectievelijk de *Voorloopige Lijst der Monumenten van Geschiedenis en Kunst* en de reeks *De Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst: geïllustreerde beschrijving*. Deze publicaties richtten zich op alle soorten bouwwerken en daarmee samenhangende objecten van vóór 1850 die “eenig belang bezitten als uiting van kunst, of om eene eraan verbonden historische herinnering.”²² Er werd gestreefd naar het opmaken van een inventaris met beschrijvingen die een hoog wetenschappelijk gehalte zou hebben door de toevoeging van oude afbeeldingen, opmetingstekeningen en tekeningen van de ontwikkeling en de architectonische detaillering van het monument. In 1908 volgde het door de NOB opgestelde wetsvoorstel. Daarin werd onderscheid gemaakt tussen openbare monumenten van enig belang voor geschiedenis en kunst, en particuliere monumenten van bijzondere betekenis. De waardering en klassering van de monumenten, en de beoordeling van de restauratie- en herstelwerkzaamheden zouden bij één orgaan moeten komen te liggen.²³ De koppeling tussen het beoordelen van de waarde en het toetsen van plannen werd met name van belang geacht, omdat het waardeoordeel over het monument samen moest hangen met de hoogte van de toe te kennen rijkssubsidie.²⁴ De historische en kunsthistorische waarde van het monument werd direct gekoppeld aan economische investering vanuit de overheid.

De publicatie door de NOB van *Grondbeginselen en Voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken* (1917) met een inleiding van Jan Kalf was waardevol om de waardering voor een monument expliciet te maken en op basis daarvan keuzes met betrekking tot de instandhouding van het monument te onderbouwen. Verschillende buitenlandse richtlijnen dienden tot voorbeeld van de *Grondbeginselen*, zoals de Duitse *Grundregeln und Grundsätze beim Restauriren [sic] (Herstellen) von Baudenkmalern* (afbeelding 0.9).²⁵ Ook Riegls waardemodel uit 1903 fungeerde als onderlegger voor de richtlijnen die in Nederland in ontwikkeling waren. Daarbij werd gezocht naar een manier om de waarden die een monument vertegenwoordigden te objectiveren en zo minder vatbaar te maken voor de subjectieve aanpak van ‘den modernen bouwmeester’.²⁶ De *Grondbeginselen* tonen inhoudelijk dan ook veel overeenkomsten met Riegls *Der moderne Denkmalkultus*. De waarden die aan oude bouwwerken worden toegekend, zijn bijna rechtstreeks van Riegls model overgenomen. Riegl echter verduidelijkte de dilemma’s zonder daarin zelf stelling te nemen over een te volgen aanpak. De *Grondbeginselen* propageerde wel een aanpak: “Behouden gaat voor vernieuwen”.

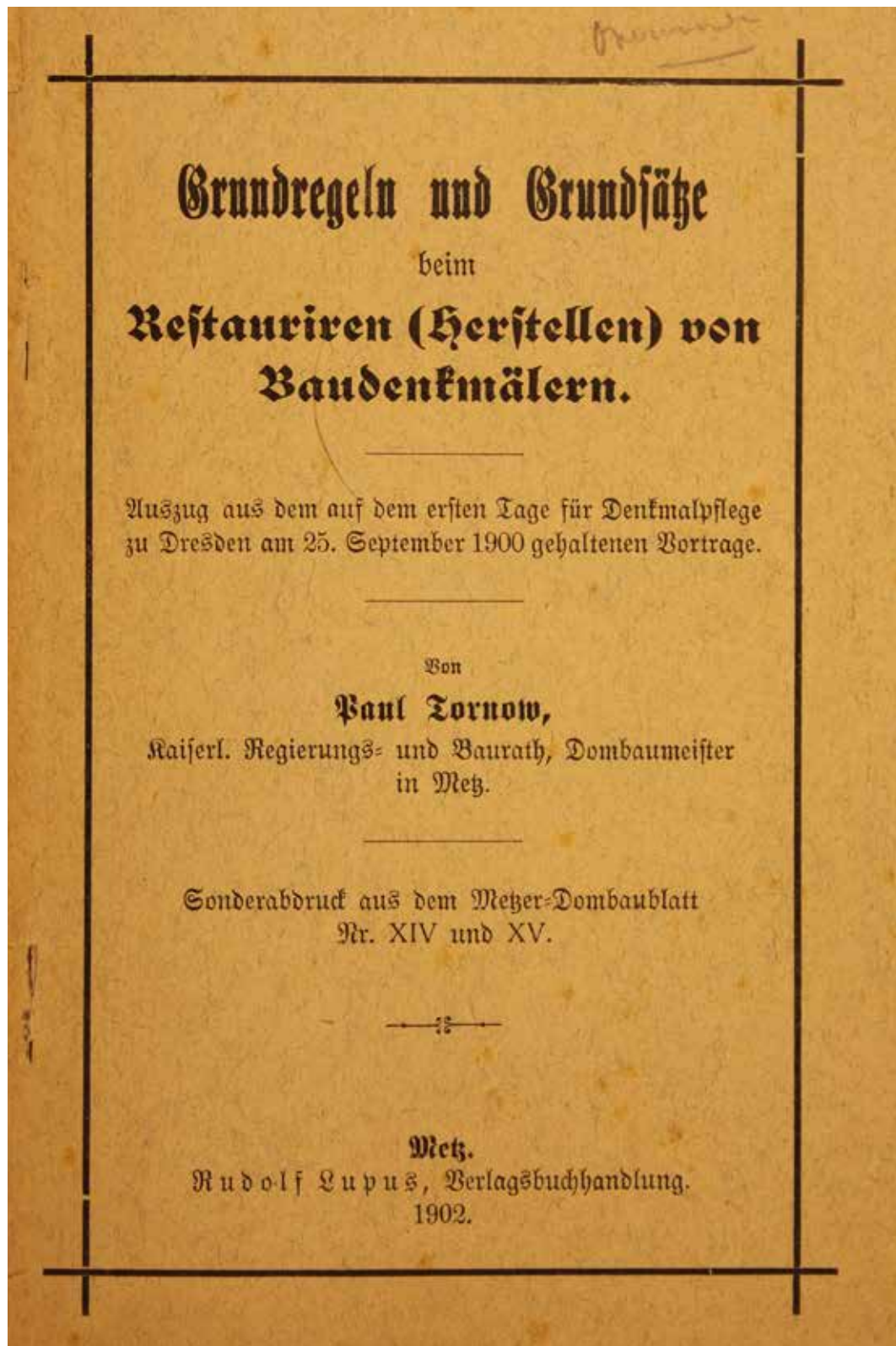
22 NL-HaNA, BiZa/Kunsten en Wetenschappen, 2.04.13, inv.nr. 710: Regelen voor het opmaken van de “Voorlopige Lijst” der Monumenten van Geschiedenis en Kunst, 4-11-1903.

23 Polano en Kuipers 1995.

24 ‘Monumentenwetgeving bij de behandeling der begroting in de Eerste Kamer’ 1910.

25 NL-HaNA, KNOB, 2.19.010, inv.nr. 259: Stukken betreffende het restaureren van oude bouwwerken, 1913-1917 (Tornow, P., Grundregeln und Grundsätze beim Restauriren (Herstellen) von Baudenkmalern: Auszug aus dem auf dem ersten Tage für Denkmalpflege zu Dresden am 25. September 1900 gehaltenen Vortrage, Metz 1902).

26 Cuypers en Vogelsang 1910.

FIGUUR 1.9 Het Duitse *Grundregeln und Grundsätze beim Restauriren (Herstellen) von Baudenkmalern* uit 1902 diende onder andere als voorbeeld voor de *Grondbeginselen en Voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken* uit 1917.

De inventaris, beschrijvingen en grondbeginselen hadden een grote invloed, maar dat slechts binnen de beperkte kring van restauratiearchitecten en monumentenzorgers. De dagelijkse beschermings- en instandhoudingspraktijk bleek weerbarstig. De toenemende verkeersstromen, de stedelijke groei en de vernieuwingen in de architectuur werden beschouwd als bedreigingen voor het stedelijk en landschappelijk schoon. Diverse genootschappen en wetenschappelijke congressen bogen zich over de problematiek van nieuwbouw in de historische gebouwde omgeving.²⁷ Riegl had het monument op zich beschouwd, maar nu moest het monument in een bredere context worden geplaatst. De toepasbaarheid van de *Grondbeginselen* werd betwist en vanaf 1936 werd gediscussieerd over het aanpassen van deze richtlijnen.²⁸ Door tussenkomst van de Tweede Wereldoorlog kwam het pas van 1948 tot 1953 tot een daadwerkelijke aanpassing. Door de oorlogsverwoesting van monumenten en historische binnensteden, en de daaropvolgende wederopbouw door veelal jonge architecten die niet waren opgeleid tot restauratiearchitect, verschoof het accent in de *Grondbeginselen* van een kunsthistorisch restauratievraagstuk naar een pragmatisch ontwerpvragestuk.²⁹ De groep die de *Grondbeginselen* actualiseerden, bestond voornamelijk uit architecten. Voor een ontwerpvragestuk vonden zij een analyse en onderlinge afweging van waarden belangrijk, en een duidelijke uitspraak over de randvoorwaarden die hieruit voortvloeiden. Dit ging een stap verder dan het benadrukken dat monumenten een “wezenlijke waarde” hadden, hetgeen Kalf had gedaan in de aanloop naar de revaluatie van zijn geschrift uit 1917.³⁰ Er werd gevraagd om een duidelijk inzicht in de manier waarop de waarden die aan een monument werden toegekend, konden leiden tot besluiten over welke technische en architectonische ingrepen als dan niet wenselijk of acceptabel werden geacht.

Een waardeafweging werd eveneens belangrijk door de wederopbouw van oude stadskernen, waarbij het monumentenbelang moest worden afgewogen tegen de noodzaak tot nieuwbouw, volkshuisvesting en verkeersingrepen.³¹ In de pers verschenen verontruste geluiden over de schamele aandacht die het schoonheidsverlangen bij de wederopbouw van het land zou krijgen.³² Een heel concreet vragestuk daarbij werd gevormd door de gevolgen die sanering en krotopruijing voor het voortbestaan van monumenten zouden hebben. Radicale kaalslag inclusief sloop van monumenten werd door de Bond Heemschut beschouwd als een mislukking, zowel in esthetisch als sociaal opzicht.³³ De publieke verontrusting over de rigorositeit waarmee de krotopruijing en sanering van historische binnensteden verliepen, en de roep van architecten en stedenbouwers om een duidelijk afwegingskader zorgden ervoor dat monumentenzorg langzaamaan uit de sfeer van bouw- en kunsthistorici en restauratiearchitecten werd getrokken. Het bepalen en in stand houden van de historische en stedenbouwkundige waarden die werden toegekend aan de gebouwde omgeving werd lange tijd als een apart vragestuk binnen de monumentenzorg beschouwd.

-
- 27 Het betreft bijvoorbeeld conferenties van de Bond Heemschut in 1911 en 1913, het First International Congress of Architects and Technicians of Historic Monuments in 1931 te Athene en het vierde Congress Internationaux d'Architecture Moderne in 1933 te Athene.
- 28 Van der Steur 1939, 12; Slothouwer 1939; 'Verslag van de bijeenkomst met betrekking tot de aanpassing van de Grondbeginselen en Voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken georganiseerd door de BNA' 1940.
- 29 Zie ook: Denslagen 1987, 203-207.
- 30 Kalf 1948; Kalf 1951; 'Ontwerp-formulering van beginselen inzake het restaureren van historische monumenten, opgesteld door de commissie tot toetsing van de grondbeginselen en voorschriften van 1917'; 1950.
- 31 In 1946 deed de RDMZ een beroep op de gemeentebesturen om te helpen met een cartographische inventarisatie van de monumenten. De kaarten konden zowel de dienst als de gemeenten van dienst zijn bij het behoud van stedelijke en landelijke monumenten, en van het dorps- en stadsbeeld. Zie: Visser 1950.
- 32 Blom 1951; Koot 1951a en 1951b; Koot 1954.
- 33 NL-HaNA, OCW/Oudheidkunde en Natuurbescherming, 2.14.73, inv.nr. 1276: Stukken betreffende opmerkingen ten aanzien van krotopruijing en sanering met betrekking tot de monumentenzorg, naar aanleiding van de instelling van de Commissie Krotopruijing en Sanering. 1953-1956.

Al in de negentiende eeuw werd het stedelijk erfgoed als een aparte categorie beschouwd.³⁴ Het vraagstuk van hoe nieuwbouw in te passen in de historische stad kent met de schoonheids- en welstandscommissies een langere geschiedenis.³⁵ Waardenonderzoek op het schaalniveau van de stad nam echter pas een vlucht na de Tweede Wereldoorlog.³⁶ De wederopbouw en sanering van de steden vroeg om duidelijkheid omtrent de betekenis van de historische monumenten in relatie tot het stedelijk weefsel. In 1959 gaf C.L. Temminck Groll, indertijd onder andere werkzaam als bouwhistoricus bij de RDMZ en als promovendus aan de TU Delft, een voorzet op de wisselwerking tussen “oude waarden” en welstandseisen.³⁷ De instelling van het beschermd stads- en dorpsgezicht in 1961 resulteerde in waardenonderzoek op een groter schaalniveau dan het afzonderlijke object. In 1966 stelde architect Aldo Rossi in zijn *L'architettura della città* de stedenbouwkundige visie van de Modernisten ter discussie en pleitte voor de bestaande stad als uitgangspunt voor stedelijke verandering en ontwikkeling.³⁸ Een beweging die ook in de maatschappij zelf zichtbaar was met de publieke protesten tegen de ingrijpende sloop- en saneringsplannen van de overheid.

Stedelijke waardenkaarten en “kernrestauraties” waren middelen om monumentale panden op te sporen en te behouden. Vroege voorbeelden van stedenbouwkundig of morfologisch onderzoek met een waardestelling stammen uit de tijd vlak na de Tweede Wereldoorlog en uit de periode na de instelling van de Monumentenwet 1961. Stedelijke waarderingskaarten waren middelen om monumentale panden tijdens de sanering en wederopbouw van historische binnensteden op te sporen en te behouden.³⁹

Bouwhistorisch onderzoek, en in het bijzonder bouwblokonderzoek, werd hierbij gebruikt om inzicht te geven in de ouderdom en ontwikkeling van historische binnensteden en afzonderlijke panden. Het werd bijvoorbeeld in 's-Hertogenbosch sinds de jaren zeventig gebruikt ter onderbouwing van het lokale monumentenbeleid.⁴⁰ Naarmate het beleid ten aanzien van het beschermde stads- en dorpsgezicht een vastere vorm aannam, werden steeds meer beleidsinstrumenten ontwikkeld om de historisch-ruimtelijke waarden op te sporen, vast te leggen en in besluitvorming mee te nemen. Voorbeelden hiervan zijn historisch-ruimtelijke waarderingskaarten, cultuurhistorische verkenningen, structuurplannen, beeldkwaliteitsplannen, milieu- en cultuurhistorische effectrapportages.⁴¹ Enkele hiervan gingen gepaard met een concluderend deel dat een “waardebepaling” werd genoemd.⁴²

-
34	Choay 2001, 117-137.
35	Meurs 2000.
36	Zie: Van Dun 1997.
37	Temminck Groll 1959.
38	Rossi 2002.
39	Bekend zijn de zogenaamde ‘Stapperkaarten’ die architect en bouwkundige J. Stapper na de Tweede Wereldoorlog maakte als ambtenaar van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Dit waren stads- en dorpsplattegronden waarop door middel van kleur en arcering was aangegeven welke monumenten na de oorlog nog resteerden. Ook tijdens de eerste monumenteninventarisaties, die na het in werking treden van de Monumentenwet 1961 plaatsvonden, werden onder andere door Stapper dit soort plattegronden gemaakt om snel aan te geven of panden monumentwaardig, beeldbepalend of beeldverstorend werden geacht. Zie: Brinkman 1997, 121; Peeters 1995; Van Voorden 1995, 127-128.
40	Zie: Bollebakker 2002; Van Drunen 2001. De ontwikkeling van een gebiedsgerichte, bouwhistorisch benadering in het algemeen is behandeld in: Van Tussenbroek, Van Drunen en Orsel 2012.
41	Voor vroege voorbeelden, zie: Gerrits 1973; Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1982, 77.
42	Zie bijvoorbeeld: Streekorgaan Kempenland 1976.

De grote hoeveelheid aan instrumenten illustreert de problematiek van waardenonderzoek op dit schaalniveau die midden jaren tachtig duidelijk werd. Het inventariseren en waarden van cultuurhistorisch waardevolle artefacten op het niveau van de stad of het landschap bleek moeilijk, omdat op deze schaal de totstandkoming en veranderingen van afzonderlijke objecten en structuren nauw met elkaar bleken samen te hangen. Bovendien bleken resultaten van inventarisatieonderzoeken in grote mate afhankelijk van de tijdsbesteding en deskundigheid van de betreffende onderzoeker. Daarnaast werd duidelijk dat de verschillende disciplines die werden betrokken bij dit soort onderzoeken elk een eigen tijds-, context- en persoonsgebonden invalshoek hadden waardoor de resultaten van de verschillende onderzoeken niet altijd gelijkwaardig en vergelijkbaar waren.⁴³

Eind jaren vijftig was monumentenzorg onderdeel van een breder architectonisch, stedenbouwkundig en maatschappelijk vraagstuk geworden waarbij niet meer alleen kon worden afgegaan op het oordeel van enkele gezaghebbende monumentenzorgers.⁴⁴ Er was dringend behoefte aan een duidelijk wettelijk en beleidsmatig kader, en aan een organisatie die expertise in huis had met betrekking tot de vele aan monumentenzorg rakende beleidsvlakken. In 1961 werd de eerste Monumentenwet van kracht en voor het eerst werd vastgelegd welke waarden in juridisch opzicht ten grondslag lagen aan de bescherming tot monument: zij worden beschermd als zij van algemeen belang zijn vanwege hun schoonheid, waarde voor de wetenschap of hun volkskundige waarde.⁴⁵

De nadruk op de maatschappelijke rol van monumenten, die na de Tweede Wereldoorlog zijn intrede deed, uit zich ook in het feit dat vanaf dat moment steeds vaker de term 'erfgoed' werd gebruikt. In het eerste concept van de nieuwe *Grondbeginselen* was nog gesproken over "ons erfdeel."⁴⁶ Monumentenzorg en de aandacht voor erfgoed kregen met de oprichting van internationale, non- en inter-gouvernementele organisaties zoals *United Nations, Educational, Scientific and Cultural Organization* (UNESCO; 1945) en *International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property* (ICCROM; 1959) en *International Council on Monuments and Sites* (ICOMOS; 1964)⁴⁷ een internationaal, gemeenschappelijk karakter. In conventies als de *European Cultural Convention* en de *Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict* werd benadrukt dat "cultural property" van allen was en moest worden gezien als "common cultural heritage".⁴⁸ In 1964 werd het *International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites*, ook wel *The Venice Charter*, opgesteld dat het belang benadrukte van onderzoek bij het conserveren en restaureren van monumenten als artistieke werken én historisch (bewijs) materiaal.

43 Steegh en Mulders 1984.

44 Dit ging gepaard met de opkomst van nieuwe en onderling zeer verschillende categorieën monumenten. Zie: Kuipers 1997.

45 Polano 1997; Polano en Kuipers 1995.

46 NL-HaNA, KNOB, 2.19.010, inv.nr. 276: Nota over de beginselen inzake het restaureren van historische monumenten, "1e versie". (1950).

47 ICOMOS werd opgericht tijdens het Second Congress of Architects, Conservationists and Technicians of Historical Monuments in Venetië in mei 1964. In 1965 vond de eerste ICOMOS General Assembly plaats. Zie: Zaryn, 1995.

48 European Cultural Convention 1954; Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict with Regulations for the Execution of the Convention 1954.

Nadat de monumentenwet van kracht was geworden, werd –voortbouwend op de *Voorloopige Lijsten*– gestart met het aanleggen van een monumentenregister waarin de bescherming van een monument werd gemotiveerd met een ‘redengevende omschrijving’.⁴⁹ Hoewel het monumentenregister de noodzaak met zich meebracht dat alle plannen aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ) moesten worden voorgelegd⁵⁰, bleek al snel dat de redengevende omschrijving nog geen handvat bood voor een oordeel over die plannen.⁵¹ Ook de drie selectiecriteria – schoonheid, betekenis voor de wetenschap en volkskundige waarde – zorgden voor discussie: de commissie die de inventarisatie uitvoerde kwam al snel tot de conclusie dat er niet één norm voor selectie was te nemen, omdat voor elke regio en categorie een andere context gold.⁵² Dit werd eens te meer duidelijk toen de bouwkunst uit de periode 1850-1925 in aanmerking kwam voor inventarisatie.⁵³ De rijksdienst constateerde dat het noodzakelijk was om deze categorie gebouwen in breder verband te onderzoeken en diensgevolge deden aanvullende waarden hun intrede: de oorspronkelijkheid en gaafheid van het architectonisch of stedenbouwkundig concept, de zeldzaamheid van het gebouw of de stedenbouwkundige structuur, de betekenis en plaats van een object binnen het oeuvre van een ontwerper, de stedenbouwkundige of landschappelijk samenhang van het object met zijn omgeving, en de betekenis die het potentiële monument heeft voor de collectieve herinnering en identiteit van de regio.⁵⁴ Het accent op het ontwerp en de architect maakte dat de waardebepaling door zowel een architectuurhistoricus als een architect zou moeten gebeuren.⁵⁵ De nadruk op de fysieke en sociaal-culturele context zou er in resulteren dat met name de ‘cultuurhistorische waarde’ van groot belang werd geacht (hoofdstuk 1). De rijksdienst zag in dat niet alleen de waardebepaling van monumenten zou veranderen, maar de plandoetsing eveneens. De dienst verwachtte ten eerste dat bijzondere architectonische kwaliteiten minder ingrijpende veranderingen zouden verdragen, en ten tweede dat de economische waarde, en daarom de functionele invulling, van met name grootschalige gebouwen een belangrijker rol zou spelen dan bij de oudere monumenten.

De instandhoudingsopgave van monumenten veranderde inderdaad. Steeds meer gebouwen, met name uit de periode 1850-1925, kwamen leeg te staan. De architecten die zich met deze opgaven bezighielden, waren niet per se restauratiearchitect en zagen de instandhouding van deze gebouwen dan ook niet zo zeer als een kunsthistorisch restauratie vraagstuk. In 1972 bracht de *Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage* het wereldwijde belang van het behoud van erfgoed onder de aandacht. Dit verdrag benadrukte het belang van het behoud van monumenten in sociale en economische veranderlijke tijden. In 1975 volgde het *European Architectural Heritage Year* waaruit de *Declaration of Amsterdam* en het *European Charter of the*

-
- 49 NL-HaNA, OCW/ Oudheidkunde en Natuurbescherming, 2.14.73, inv.nr. 1284: Stukken betreffende de wijze van beschrijving van beschermde monumenten en correspondentie inzake aanschrijvingen ten behoeve van de registratie van beschermde monumenten. 1961-1965; Polano en Kuipers, 1995.
- 50 RCE, Correspondentie-algemeen - Wijze van beschrijving van beschermde monumenten: Overzicht van de stand van zaken met betrekking tot de monumentenlijsten, oktober 1963.
- 51 RCE, Correspondentie-algemeen - Wijze van beschrijving van beschermde monumenten: Enkele kanttekeningen tot de registratie van voor bescherming in aanmerking komende monumenten, januari 1965.
- 52 RCE, Correspondentie-algemeen 1962-1969: verslag vergadering rijkscommissie, 18-01-1965; brief, 08-03-1965.
- 53 RCE, Jongere Bouwkunst – Algemeen (Bescherming v. architectuur na 1850) 1960-1979.
- 54 RCE, Jongere Bouwkunst – Algemeen (Bescherming v. architectuur na 1850) 1960-1979: brief van RDMZ aan minister van CRM, 18-12-1975.
- 55 RCE, Jongere Bouwkunst – Algemeen (Bescherming v. architectuur na 1850) 1960-1979: brief van RDMZ aan minister van CRM, 18-12-1975.

Architectural Heritage volgden. Deze handvesten benadrukten met name het maatschappelijk belang van monumenten en dat het behoud en de instandhouding ervan in het teken moest staan van een integrale aanpak en sociale duurzaamheid.

Dit alles zorgde voor een herwaardering van de historische binnensteden en een verschuiving van monumentenzorg als een kunsthistorisch vraagstuk naar een maatschappelijke opgave. Monumenten moesten worden behouden en halverwege de jaren zeventig werd een sociaal betekenisvolle functie, dat wil zeggen herbestemming, gezien als de beste manier daartoe. Eind jaren zeventig was monumentenzorg definitief uitgebreid met de transformatie van de stedenbouwkundige omgeving, was functieverlies van monumenten een groeiend probleem en kwamen gebouwen van na 1850 in toenemende mate in aanmerking voor bescherming. Daarnaast werd steeds vaker gezinspeeld op het decentraliseren van de geïnstitutionaliseerde monumentenzorg. De jaren tachtig kunnen voor de institutionele monumentenzorg worden gekenmerkt als een periode van herbezinning en heroriëntering op haar organisatorische inrichting en beleidsmatige doelstellingen van monumentenzorg die in 1988 werd afgesloten met een hernieuwde monumentenwet. In die periode werden in Nederland diverse onderzoeken uitgevoerd naar de organisatie en rol van monumentenzorg⁵⁶ en werden internationaal verschillende studies gedaan naar de inventarisatiemethodes die in verschillende Europese landen werden gebruikt.⁵⁷ In de periode 1981-1982 werden meerdere kanttekeningen geplaatst bij het gebrek aan inzicht in de criteria die de rijksdienst hanteerde bij de selectie en instandhouding van monumenten. Dit debat luidde het wordingsproces van waardestelling in (hoofdstuk 1). Sindsdien zijn diverse methodieken voor waardestellende onderzoek ontwikkeld⁵⁸ en zijn meerdere handleidingen en richtlijnen opgesteld om te voorzien in de behoefte om kunsthistorisch onderzoek en waardestelling toe te spitsen op de instandhouding van monumenten.⁵⁹

De aanleiding tot het onderzoek

Voorgaand historisch overzicht maakt duidelijk dat de waarden die aan oude gebouwen werden toegekend al bij de eerste vormen van monumentenzorg centraal stonden in de besluitvorming omtrent hun instandhouding. In vroege restauratiegeschriften, wetsvoorstellen en verdragen, die sinds de instelling van het College van Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst in 1874 – eigenlijk de start van de institutionele monumentenzorg in Nederland – zijn verschenen, wordt onderstreept dat de instandhouding van een monument gericht moet zijn op een behoedzame

-
56	Zie bijvoorbeeld: Ganzeboom 1982; Ganzeboom 1983; Meischke 1988; Nederlands Instituut voor Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting/Werkgroep Monumentenzorg 1980.
57	Zie bijvoorbeeld: Knöpfli en Hering-Mitgau 1985; Sykes 1984.
58	Zoals bijvoorbeeld: KNOB/NVMz-werkgroep 1984; Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1987; Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1991b.
59	Zoals bijvoorbeeld: Brokerhof et al. 2009; Brokerhof et al. 2011; Debie 2011; De Jong 1986; Hendriks et al. 2000; Hendriks en Van der Hoeve 2009a; Van Immerseel en Hendriks 2012; Oldenburger-Ebbers 1998; Rijksgebouwendienst, Bureau Rijksbouwmeester, Adviesgroep Monumenten in Rijksbezit (E.J. Nusselder) 1983; Stichting Bouwhistorie Nederland 1995; Van object naar samenhang: De instandhouding van ensembles van onroerend en roerend cultureel erfgoed, 2004.

omgang met die waarden.⁶⁰ Tot op heden is dit hét beginsel waarop monumentenzorg steunt. In recentere richtlijnen en handvesten wordt nog steeds gesteld dat de waarden die het monument vertegenwoordigt leidend moeten zijn bij zijn instandhouding.⁶¹

De Nederlandse institutionele monumentenzorg heeft in de afgelopen 15 jaar een ingrijpende koerswijziging ondergaan onder invloed van de *Nota Belvedere* (1999-2009), de *Beleidsbrief Modernisering Monumentenzorg* (2009) en de uitwerking van de *Erfgoedwet* en de nieuwe *Omgevingswet*.⁶² In deze fase van heroriëntering op het erfgoedbeleid en van herbezinning op de inrichting en uitvoering van de institutionele monumentenzorg, is gesteld dat het begrip van waarde en het proces van waardering navenant zouden moeten worden bijgesteld.⁶³ Concreet houdt dit in dat de opzet van waardestellend onderzoek en het gebruik van waardestelling bij de instandhouding van monumenten zou moeten worden aangepast aan de inhoudelijke en procesmatige wijzigingen die de monumentenzorg sinds 2009 doormaakt.

Het waardestellend onderzoek ontwikkelt zich voortdurend voor wat betreft haar opzet, doelstelling en gebruik bij de instandhouding van zowel beschermde als ook onbeschermde gebouwen en gebieden. In dergelijke tijden van verandering is het van belang om stil te staan bij het verleden, om na te gaan waarom en hoe het instrument waardestelling tot stand kwam, hoe het zich ontwikkelde en hoe het werd toegepast in de instandhoudingspraktijk. Daaruit kunnen lessen worden getrokken voor de toekomst. Dit onderzoek biedt die reflectie en lering en doet op basis daarvan een voorstel voor een aangepaste opzet en toepassing van waardestellend onderzoek.

Eerdere onderzoeken naar waarden en waardestelling

Nu recente beleidswijzigingen oproepen tot bijstelling van de opzet van waardestellend onderzoek, is er veelal onderzoek gedaan naar een nieuwe vorm van waardestellend onderzoek of naar integratie van waardestelling met het ontwerp- en bouwproces.

Een recent onderzoeksprogramma naar de waardering van roerend erfgoed, is *Waarde en Waardering* van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE).⁶⁴ Eén van de doelen is om de verschillende spelers in het erfgoedveld bewust te maken van het belang van het meewegen van de diverse waarden en

60 Zie bijvoorbeeld: Cuypers en Vogelsang 1910; Kalf 1940; Athens Charter 1931; 'Verslag der Commissie ter voorbereiding van wet-
telijke monumentenbescherming', 1910.

61 Zie bijvoorbeeld: Australia ICOMOS 1988; Australia ICOMOS 2013; Australia ICOMOS Burra Charter, 1999; Australia ICOMOS Burra
Charter, 2013; The Faro Convention 2005; ICOMOS 2003.

62 De Erfgoedwet zal in januari 2016 van kracht worden. Deze wet vervangt zes wetten en regelingen op het gebied van cultureel
erfgoed, te weten de Monumentenwet 1988, Wet verzelfstandiging rijksmuseumse diensten, Wet tot behoud van cultuurbezit, Wet
tot teruggave cultuurgoederen uit bezet gebied, Uitvoeringswet UNESCO -verdrag 1970 en de Regeling materieel beheer museale
voorwerpen. De Tweede Kamer heeft op 1 juli 2015 ingestemd met de nieuwe Omgevingswet. Publicatie van deze Omgevingswet
zal plaatshebben in 2016 (Amvb's vierde kwartaal 2015) en hij zal in 2017 in werking treden.

63 Zie: Asselbergs 2009; Diederiks 2011; Drechsler 2010; Janssen en Beunen 2012.

64 Dit onderzoeksprogramma werd in 2009 geïnitieerd door Instituut Collectie Nederland welke in 2011 opging in de Rijksdienst voor
het Cultureel Erfgoed.

waarderingen bij de instandhouding van cultureel erfgoed. Het onderzoeksprogramma benadrukt "nieuw, omstreden, onbekend of bedreigd erfgoed" en beoogt objectieve waarderingscriteria voor deze categorie erfgoed te ontwikkelen.⁶⁵

Het onderzoeksprogramma *Waarde en Waardering* van de RCE heeft inmiddels geresulteerd in de tweedelige verkennende publicatie *Eenheid en verscheidenheid*.⁶⁶ De publicatie behandelt de overeenkomsten en verschillen tussen waardestelling in verschillende erfgoed domeinen – erfgoedobjecten, natuur en landschap – met het doel om te onderzoeken of een integrale benadering van waarde en waardering van cultureel erfgoed haalbaar is. Het onderzoek dat door de RCE wordt uitgevoerd is voornamelijk praktijkgericht onderzoek met de ontwikkeling van hulpmiddelen als voornaamste doel. Het biedt niet een transdisciplinaire analyse van en reflectie op de totstandkoming, ontwikkeling en toepassing van waardestelling bij de instandhouding van gebouwd erfgoed.

Ook aan de universiteiten wordt onderzoek gedaan naar het inzetten van waarden en waardestellend onderzoek bij de instandhouding van cultureel erfgoed. In het bijzonder binnen het domein van gebouwd erfgoed, leggen verschillende van die studies zich toe op waardestelling in combinatie met bouwtechnisch onderzoek of met de ontwikkeling van strategieën voor instandhouding.⁶⁷ Die onderzoeken behandelen weliswaar de toepassing van waardestelling binnen de architectuur of de ontwerpogave, maar niet altijd vanuit het idee dat een synthese met de werkwijze binnen de monumentenzorg aan de orde is. Ook in dit geval is het doel van het onderzoek om een nieuwe onderzoeksmethodiek te ontwikkelen, met de eigen vakdiscipline als primaire doelgroep en gebruiker daarvan. Het gevolg is dat ook deze onderzoeken geen transdisciplinaire analyse en reflectie bieden op de totstandkoming, ontwikkeling en toepassing van waardestelling bij de instandhouding van gebouwd erfgoed.

Tegelijkertijd met de vorderingen binnen het academisch onderzoek, zijn de afgelopen jaren in het kader van het universitair onderwijs verschillende publicaties verschenen waarin de rol van waardestelling aan de orde komt. Boeken zoals *Geschiedenis en ontwerp: Handboek voor de omgang met cultureel erfgoed*, *Erfgoed: de geschiedenis van een begrip*, *Het erfgoeduniversum: Een inleiding in de theorie en praktijk van cultureel erfgoed*, *Bezeten van vroeger: Erfgoed, identiteit en musealisering* en *De ontdekking van de opgave* dienen als inleiding op de theorie of praktijk van de omgang met cultureel erfgoed.⁶⁸ Zij zijn geschreven met de intentie om studenten en vakgenoten houvast te bieden in het steeds breder wordende erfgoedveld en de groeiende complexiteit van de vraagstukken daarbinnen. Hoewel deze publicaties, zeker tezamen, voor de lezer een schat aan historische achtergronden, theorieën, begrippen, denkkaders en beschouwingen bevatten, ontbreekt het deze boeken vanwege hun academisch-educatieve doelstelling vaak aan een vertaling van de inzichten naar de praktijk van waardestelling en instandhouding van monumenten.

Ook aan buitenlandse universiteiten wordt onderzoek uitgevoerd naar de manier waarop waarden en waardering een plaats kunnen krijgen in het instandhoudingsproces. Het onderzoeksprogramma *Denkmal – Werte – Dialog* is een samenwerkingsproject tussen de Bauhaus Universität Weimar,

65 <http://www.cultureelerfgoed.nl/roerend-erfgoed/onderzoek-waarde-en-waardering>, 26-02-2012.

66 Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap 2014a; Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap 2014b.

67 Zie bijvoorbeeld: Pereira-Rodgers 2007; Zijlstra 2006.

68 Bosma en Kolen 2010; Grijzenhout 2007; Halbertsma en Kuipers 2014; Van der Laarse 2005; Roos 2007.

de Technische Universität Dortmund, de Technische Universität Dresden en het Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie te Sachsen-Anhalt. Het had tot doel een "Historisch-kritische Analyse und systematisch-praktische Konzeption denkmalpflegerischer Leitwerte" te bieden.⁶⁹ De afsluitende publicatie van dit onderzoeksprogramma *Werte. - Begründungen der Denkmalpflege in Geschichte und Gegenwart* biedt inderdaad een historisch-kritische analyse en de stand van de huidige kennis en opvattingen met betrekking tot waarden.⁷⁰ De resultaten zijn echter in enige mate ook teleurstellend, omdat het geen praktische vertaling bevat die ingaat op de feitelijke omgang met cultureel erfgoed.

In de Verenigde Staten voert R.F. Mason, *Associate Professor and Chair Historic Preservation* aan The University of Pennsylvania – School of Design, onderzoek uit naar wat hij "values-centered preservation" noemt. Meerdere van zijn publicaties gaan over de manier waarop waardestelling kan worden ingezet bij instandhouding en het beheer van erfgoed *sites*.⁷¹ Masons idee over en toepassing van waardengecentreerde instandhouding biedt interessante aanknopingspunten, maar is evenwel nog niet zodanig uitgekristalliseerd dat deze direct in de Nederlandse monumentenzorg kan worden toegepast.

Behalve bovengenoemde onderzoeken verschijnen er in toenemende mate populaire publicaties die aandacht schenken aan restauraties of herbestemming van gebouwen. Deze voorbeelden besteden echter vooral aandacht aan het gebouw, de gekozen instandhoudingsstrategie en het eindresultaat.⁷² Zelden wordt hierin expliciet aandacht gegeven aan het onderzoek en de waardestelling die aan de ingreep vooraf gingen, evenmin als aan de rol die deze hebben gespeeld in het instandhoudingsproces en hoe de ingreep achteraf met het onderzoek en de waardestelling als kritisch kader kunnen worden beoordeeld. Een uitzondering hierop vormt het boek *Rijksmuseum Amsterdam. Restauratie en transformatie van een nationaal monument*.⁷³ De uitkomsten van het waardestellend onderzoek van het Rijksmuseum kregen binnen de planvorming voor de restauratie en verandering van het gebouw een centrale rol. Ook in de bijbehorende publicatie wordt veel aandacht geschonken aan de opzet en de toepassing van het cultuurhistorisch waardestellend onderzoek binnen het besluitvormings- en ontwerpproces.

Ondanks dat de aan een monument toe te kennen waarden centraal staan in de rechtvaardiging en inrichting van monumentenzorg, is er in Nederland nog weinig onderzoek gedaan dat zowel een beschouwing biedt op de historie en toepassing van waarden en waardering bij de instandhouding van monumenten, als ook de daaruit voortvloeiende resultaten vertaalt naar een toepassing van waardestelling voor de praktijk van monumentenzorg.

In vergelijking met de hier boven behandelde onderzoeken en publicaties moet dit promotieonderzoek worden gezien als een onderzoek dat de historie en praktijk van waardestelling van gebouwd erfgoed uitdiept en tevens de breedte van de actuele opgave van de erfgoedzorg verkent teneinde een aangepaste opzet en inzet voor waardestelling voor te kunnen stellen.

69 Vertaling CvE: "historisch-kritische analyse en systematisch-praktische conceptie van de waarden die monumentenzorg sturen". Zie: <http://www.denkmalwerte.org>, 25-04-2012.

70 Meier, Scheurmann en Sonne 2013.

71 Zie: Mason 2006; Mason 2008; Mason 2012.

72 Recente voorbeelden daarvan zijn bijvoorbeeld: Bierens de Haan en Kramer 2005; Groenendijk 2008; Meurs en Van Thoor 2005; Molenaar et al. 2005.

73 Meurs en Van Thoor 2013.

Vraag- en doelstelling van het onderzoek

De stroom aan recente onderzoeken en publicaties illustreert het voortdurende streven om het waardestellend onderzoek aan te laten sluiten op het instandhoudingsproces. Dit streven gaat uit van de veronderstelling dat een waardestelling (nog) niet effectief wordt opgesteld en optimaal wordt ingezet in het besluitvormingsproces omtrent de instandhouding van monumenten. De hoofdvraag van dit onderzoek luidt dan ook:

- Waaraan moeten een waardestellend onderzoek en de daaruit voortvloeiende waardestelling voldoen, opdat zij kunnen dienen als het kader voor de ontwikkeling en toetsing van een plan voor de instandhouding van een monument?

De pragmatische benadering van eerdergenoemde onderzoeken naar waarden en waardestelling heeft er voor gezorgd dat het grootste deel van het recente onderzoek toegepast en verkennend van aard is. Er is nog weinig wetenschappelijk onderzoek gedaan naar de historie van waardestelling, haar inbedding in de monumentenzorg, haar relatie tot aspecten zoals instandhoudingsprincipes en kernbegrippen en naar de daadwerkelijke invloed van waardestelling op het behoud en de instandhouding van monumenten. Het gevolg is dat er tot op heden weinig reflectie voorhanden is over de rol van waarden en waardering in de monumentenzorg en over het proces van waarderen. Dit promotieonderzoek beoogt die lacune op te vullen. Evenmin is het proces van waarderen vanuit een interdisciplinaire invalshoek onderzocht: hoe wordt binnen verschillende disciplines tot een analyse en waardering van een historisch gebouw gekomen, hoe vullen de resultaten daarvan elkaar aan en kunnen zij gezamenlijk als kader voor planvorming- en toetsing dienen.

Om de hoofdvraag te kunnen beantwoorden is er dan ook meer kennis nodig over het ontstaan en de ontwikkeling van de huidige vorm van waardestelling, hoe het in de praktijk werd ingezet en welke resultaten dit opleverde. Een dergelijke reflectie op de historie van waardestelling biedt de benodigde input voor een toekomstige vorm van waardestellend onderzoek die meer op de praktijk is toegespitst. Om tot die kennis te komen zijn onderstaande deelvragen geformuleerd:

- Wat was de aanleiding voor het ontstaan van het instrument waardestelling en hoe heeft het zich ontwikkeld?
- Hoe werd waardestellend onderzoek uitgevoerd en wat was daarvan het resultaat?
- Hoe werd een waardestelling gebruikt bij het opstellen en toetsen van een plan voor de instandhouding van een monument en wat was daarvan het resultaat?
- Wat leert de opzet van waardestellend onderzoek en het gebruik van een waardestelling in het verleden ons over hoe dit in de toekomst kan worden gedaan ten behoeve van de instandhouding van gebouwd erfgoed?
- Hoe kan een waardestelling aansluiten op de vraagstukken die in de huidige praktijk van de instandhouding van gebouwd erfgoed aan de orde zijn?

Het onderzoek richt zich in het bijzonder op monumenten, omdat monumentenzorg tot voor kort het enige beleidsveld was waarin bovengenoemde waarden werden meegewogen in besluitvorming over behoud en verandering van de gebouwde omgeving.⁷⁴ In dat besluitvormingsproces worden zowel uitkomsten van bouwkundige, technische en financiële studies meegenomen, als ook conclusies van verschillende soorten historisch onderzoek die een uitspraak doen over de diverse historische waarden die het monument vertegenwoordigt. Door het identificeren en analyseren van de rol die waardestelling bij behoud en instandhouding van een monument speelt, wordt de kennis over de effectiviteit van waardestelling vergroot en beschouwd in relatie tot andere aspecten die richting geven aan behoud en instandhouding van monumenten.

In het onderzoek staat de periode tussen 1981 en 2009 centraal (hoofdstuk 1). Het opstellen van een waardering ten behoeve van de selectie van monumenten was ook voor 1981 al een bekend fenomeen. Het jaar 1981 luidde echter het ontstaan in van een methodisch opzet voor waardestellend onderzoek ten behoeve van de instandhouding van een monument. Het jaar 2009 is als eind voor de onderzoeksperiode vastgesteld, omdat dat jaar een nieuwe omwenteling in de institutionele monumentenzorg bracht. In dat jaar kwam het tijdperk van de nota Belvedere na tien jaar tot een einde en werd de in 2008 gepresenteerde visie op de modernisering van de institutionele monumentenzorg met de *Beleidsbrief Modernisering Monumentenzorg* een feit.

Ten slotte richt dit onderzoek zich met name op de Nederlandse situatie; een onderzoek naar zowel de historie als de praktijk van waardestelling op Europese of globale schaal zou simpelweg te omvangrijk worden voor een promotieonderzoek. Daar waar de ontwikkelingen in Nederland werden beïnvloed door die in het buitenland, worden die vanzelfsprekend wel behandeld.

Opzet en methode van het onderzoek

Om de hoofd- en deelvragen van dit onderzoek te beantwoorden, is gekozen voor de volgende opzet van dit onderzoek.

Om de deelvragen 1 en 2 te beantwoorden worden op basis van literatuur- en archiefonderzoek het discours van waardestelling binnen de institutionele monumentenzorg en de ontstaansgeschiedenis en de ontwikkeling van waardestellend onderzoek, alle gedurende de periode 1981-2009, behandeld. Voor een antwoord op deelvraag 3 is het nodig om een beeld te krijgen van de manier waarop in datzelfde tijdvak een waardestelling in de praktijk werd vormgegeven en gebruikt bij de instandhouding van een monument. Om die reden is ervoor gekozen om ook een meervoudig casusonderzoek uit te voeren; de opzet van dit onderdeel wordt hieronder nader toegelicht. Teneinde de deelvragen 4 en 5 te beantwoorden, wordt onderzocht wat de eisen zijn die aan waardestellend onderzoek en waardestelling worden gesteld. Dit gebeurt aan de hand van een vergelijking tussen waardestellend onderzoek in het gebouwde erfgoed en in de kunstrestauratie, de reflectie op het meervoudig casusonderzoek en een tweede literatuurstudie naar waardestellend onderzoek in relatie tot diverse inhoudelijke en procesmatige eisen die vanuit het planvormings- en plantoetsingsproces aan waardestelling worden gesteld (afbeelding 0.10).

Het meervoudig casusonderzoek behandelt vijf monumenten die in de periode tussen 1981 en 2009 één of meerdere grootschalige ingrepen ten behoeve van hun instandhouding ondergingen. Daarbij is gekozen om dit te doen op basis van bronnenonderzoek van afgeronde casus. Onderzoek van lopende casus werd uitgesloten vanwege de te verwachte beperkte beschikbaarheid en toegankelijkheid van ondersteunende bronnen.⁷⁵

De casus zijn geselecteerd op basis van een inventarisatie van instandhoudingsopgaven uit de periode 1980 tot heden. Deze inventarisatie is samengesteld op basis van een verkennend literatuuronderzoek naar gevallen van bescherming, sloop, restauratie, herbestemming en renovatie van gebouwen, en landschappelijke en stedenbouwkundige structuren uit de periode 1974 tot 2007.⁷⁶ Dit leidde tot ruim 600 objecten en structuren. Op basis van een literatuurstudie naar de geschiedenis van monumentenzorg uit diezelfde periode, konden vijf thema's worden geformuleerd die van invloed bleken te zijn geweest op de waardering en instandhouding van monumenten. Deze thema's zijn:

- ontwikkelingen binnen de theorieën van monumentenzorg;
- wijzigingen in de organisatie en het beleid van de institutionele monumentenzorg;
- de bescherming van nieuwe categorieën monumenten;
- een uitbreiding van de instandhoudingspraktijk met tot dan toe nog onverkende vraagstukken zoals de herbestemming van monumenten, in het bijzonder van industrieel en religieus erfgoed, de instandhouding van beschermde sociale woningbouw en de verschuiving van een monument als afzonderlijk en op zichzelf staand object naar een samenhangend geheel van monument(en) en de omgeving;
- de toenemende participatie van private partijen, belangenverenigingen en burgers.

Bij de tweede selectieronde zijn casus gekozen die illustratief zijn voor deze thema's. Dit leidde tot een subselectie van circa vijftig objecten. Bij de definitieve selectie is er voor gekozen om de vijf casus niet te limiteren tot één soort interventieopgave, categorie gebouwen of één partij. In het geval van een dergelijke beperking doet het onderzoek namelijk geen recht aan de verscheidenheid en complexiteit die het behoud en de instandhouding van monumenten kenmerken. Dat verklaart eveneens de keuze om in dit onderzoek monumenten uit verschillende perioden te behandelen, met een geografische spreiding en diversiteit aan opgaven en betrokken partijen. Bij deze selectieronde werd de keuze tevens door praktische overwegingen bepaald, en wel door de mate waarin primaire en secundaire bronnen het benodigde materiaal voor het onderzoek konden leveren.

De casus zijn specifiek uit de periode 1981-2009 gekozen, om een beeld te krijgen van hoe waardestelling zich in (relatie tot) de praktijk ontwikkelde, hoe het werd ingezet en met welke resultaten. Dit biedt een illustratie van de ontwikkeling van waardestelling door de tijd, de mogelijkheid tot een analyse van de rol van waardestelling in het instandhoudingsproces en een evaluatie van de resultaten waartoe het inzet van waardestellend onderzoek leidt.

75 Ten eerste is de beschikbaarheid van bronnen bij een dergelijke opzet nog niet gebundeld op één of enkele locaties, wat de ontsluiting van ondersteunende bronnen zou bemoeilijken. Bovendien is bij lopende gevallen een deel van de informatie nog niet beschikbaar, bijvoorbeeld door openbaarheidsbeperkingen van de bronnen. Zie ook: Baarda, De Goede en Teunissen 1998; Yin 1993; Yin 1994.

76 Hiervoor zijn de volgende publicaties bestudeerd: Heemschut 1974-2005; Monumenten 1980-2005; Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1974-2005. Ook is geput uit de nominaties en winnaars van de tweejaarlijkse Nationale Renovatieprijs, 1987-2007, <http://www.nationalerenovatieprijis.nl>, 04-06-2007.

Al het bovengenoemde in aanmerking genomen, leidde het tot onderstaande selectie van vijf casus:

- de herbestemming van de Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk te Veere (1989-2005) illustreert de inzet van een vroeg voorbeeld van waardestellend onderzoek bij een herbestemmingsopgave van een kerkgebouw in bezit van de staat;
- de herbouw van kasteel Nederhemert te Nederhemert-Zuid (1991-2005) is gekozen omdat het als reconstructieopgave een theoretisch interessante invalshoek biedt, het de inzet van een vroeg voorbeeld van methodisch bouwhistorisch onderzoek bij een herbestemming van een monument in bezit van een belangenvereniging illustreert;
- de renovatie en de restauratie van het Justus van Effencomplex te Rotterdam (1983-1989; 2001-2012) is gekozen omdat het twee verschillende aanpakken voor instandhouding toont, van een jong monument van sociale woningbouw, in een periode van bijna 30 jaar, wat de veranderende denkbeelden over de rol en de inzet van waardestelling bij instandhouding illustreert;
- de restauratie en de restauratie-herbestemming van de Van Nellefabriek te Rotterdam (1981-1994; 1995-2005) is eveneens gekozen omdat het twee verschillende aanpakken voor instandhouding toont, in dit geval van een jong industrieel complex van het Nieuwe Bouwen, dat bovendien de ontwikkeling van waardestellend onderzoek van een nieuwe architectuurhistorische categorie monumenten illustreert;
- de herstructurering van de Oude Rijkswerf Willemsoord te Den Helder (1992-2004) is gekozen omdat het een vroeg voorbeeld is van waardestellend onderzoek ten behoeve van de herstructurering van een omvangrijk terrein met zowel oude als jonge monumenten.

Voor het casusonderzoek is gebruik gemaakt van diverse soorten bronnen. Het betreft zowel archivalia, als primaire en secundaire literatuur. De archivalische bronnen betreffen onder andere ambtelijke notities, correspondentie, tekeningen, foto's, diverse soorten onderzoeksrapporten en instandhoudingsplannen. De literaire bronnen zijn bijvoorbeeld overzichtswerken op het gebied van monumentenzorg, monografieën over bepaalde architecten of gebouwen, en artikelen uit wetenschappelijke publicaties of vaktijdschriften.

Daarnaast zijn de gebouwen alle meerdere malen bezocht. Dit gaf de mogelijkheid om dat wat in onderzoeksrapporten werd genoemd of waaraan in planvorming was gewerkt in werkelijkheid te zien. Tevens zette het aan tot reflectie op de resultaten van een besluitvormingsproces en de rol van waardestelling daarin, omdat de waarden die op papier aan het monument waren toegekend al dan niet zichtbaar waren (gemaakt) in het monument zelf. Bij enkele van de casus ondersteunden interviews met betrokken historici, architecten en ambtenaren van de rijkdienst en gemeenten bovendien de informatie die in de geschreven bronnen werd aangetroffen.

Begrippen in het onderzoek

De termen monument, complex en beschermd stads- en dorpsgezicht worden in deze dissertatie gebruikt voor de verschillende soorten beschermde monumenten zoals gedefinieerd in de Monumentenwet 1988.⁷⁷

Het begrip monumentenzorg betreft het proces en de handelingen behorend bij de bescherming en instandhouding van monumenten. Wanneer er wordt verwezen naar de uitvoerende instantie(s), zoals de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed of een gemeentelijke afdeling voor monumentenzorg, dan wordt die bij naam genoemd of aangeduid in termen als de institutionele monumentenzorg.

De term instandhouding betreft het scala aan beleidsmatige en fysieke ingrepen die kunnen worden aangewend om monumenten voor verval te behoeden: beschermen, restaureren, renoveren, reconstrueren, herbouwen, herbestemmen, herstellen, onderhouden, beheren, et cetera.⁷⁸

In de Nederlandse taal zijn de woorden waarde en waardering neutrale begrippen. Zo betreft het begrip waarde de betekenis die iets heeft in een bepaalde context, bijvoorbeeld als bezit in een economische zin of als goede, slechte of neutrale eigenschap in een ethische of maatschappelijke zin.⁷⁹ Een waardering, of waardeoordeel, duidt op meerdere zaken waarbij waarden in ogenschouw worden genomen. Zo kan het slaan op de uitspraak die over de waarde van iets wordt gedaan, als ook op het proces dat daaraan ten grondslag ligt.⁸⁰ In de filosofie worden waarde en waardering tegenover feiten gesteld: waarden bestaan niet op zichzelf maar worden aan feiten zoals objecten of gebeurtenissen toegekend en waardering is een bepaalde houding ten aanzien van die feiten.⁸¹ De termen waardestelling en waardebepaling zijn in de Nederlandse taal gangbare begrippen die duiden op de economische, ethische of maatschappelijke betekenis van objecten en handelingen.⁸²

In de context van monumentenzorg hebben de begrippen waarde, waardering, waardebepaling en waardestelling een specifieke betekenis gekregen. In het verleden werden de termen ook wel gebruikt om de uitkomst van een kunst- of architectuurkritische beschouwing mee aan te geven. Zo noemde architect H.Th. Wijdeveld in 1921 zijn kritiek op de inzendingen voor de prijsvraag voor de Rijksacademie voor Beeldende kunsten “een waardebepaling”.⁸³ Bouwkundig ingenieur en architect H.T. Zwiers gaf in 1935 een voordracht over “waardeeringsgrondslagen in de bouwkunst”.⁸⁴ In 1955 werd in het tijdschrift *Bouw* een discussie in zes artikelen opgenomen waarin diverse architecten gingen op een “waarderingsvermogen en kritiek omtrent bouwkunst”.⁸⁵

In de context van monumentenzorg wordt het begrip waarde ook wel nader aangeduid als monumentale waarde of monumentwaarde en het doelt op de historische, esthetische en/of culturele betekenis van gebouwen of structuren. Als een waardering wordt geformuleerd op basis van een onderzoek dat is gericht op het formuleren van die waarden, dan wordt een dergelijk oordeel in de monumentenzorg doorgaans aangeduid met de termen waardebepaling en waardestelling.⁸⁶

-
- 78 'Instandhouding' is een verzamelbegrip en het wordt in dit proefschrift gebruikt volgens de definitie voor conservation zoals die is vastgelegd in: Burra Charter 1999/2013, art. 1.4-1.9.
- 79 Lemma 'waarde', Groot woordenboek van de Nederlandse taal/ Van Dale 2005.
- 80 Iannone 2001, 539-540.
- 81 Iannone 2001, 539-540.
- 82 Lemmata 'waardebepaling' en 'waardestelling', Groot woordenboek van de Nederlandse taal/ Van Dale 2005.
- 83 Wijdeveld 1921.
- 84 Grooten 1935; Zwiers 1935-1936.
- 85 'Waarderingsvermogen en kritiek omtrent bouwkunst', 1955.
- 86 Zie bijvoorbeeld: Hendriks en Van der Hoeve 2009a.

In dit proefschrift is er voor gekozen om de termen waardestellend onderzoek en waardestelling te gebruiken. Waardestellend onderzoek betreft een onderzoek dat wordt ondernomen met het doel om de algemene historische, esthetische of culturele betekenis van gebouwde objecten te benoemen. Dergelijk onderzoek kan worden uitgevoerd voorafgaand aan een besluit tot bescherming of voordat een instandhoudingsplan wordt opgesteld, maar dit hoeft niet altijd het geval te zijn. Het kan kunst-, bouw-, architectuur- of cultuurhistorisch onderzoek betreffen, dat zich kan richten op de (ontstaans) geschiedenis en ontwikkeling van dergelijke objecten. Het onderscheidt zich van fundamenteel onderzoek dat meer tot doel heeft om de algemene cultuur-, kunst-, bouw- of architectuurhistorische kennis te vergroten en te nuanceren.

De term waardestelling duidt op de conclusie van dergelijk onderzoek waarin de waarden worden benoemd of opgesomd die aan een afzonderlijk bouwwerk, een verzameling van bouwwerken of aan een structuur (kunnen) worden toegekend.⁸⁷

Inleiding

Waarom moeten een waardestellend onderzoek en de daaruit voortvloeiende waardestelling voldoen, opdat zij kunnen dienen als het kader voor de ontwikkeling en toetsing van een plan voor de instandhouding van een monument?

Deelvraag 1: 1^e literatuurstudie en archiefonderzoek

Deel I – Historie van waardestelling

Hoofdstuk 1: De opkomst en ontwikkeling van waardestelling

Hoofdstuk 2: Waarderen en waardestelling van cultureel erfgoed

Resultaat: *begrip van de historie van waardestelling en van methodische aspecten van waardestellend onderzoek*

Deelvragen 2 en 3: meervoudig casuonderzoek

Deel II – Waardestelling in de praktijk

Hoofdstuk 3: Grote Kerk in Veere

Hoofdstuk 4: kasteel Nederhemert te Nederhemert-Zuid

Hoofdstuk 5: Justus van Effencomplex te Rotterdam

Hoofdstuk 6: Van Nellefabriek te Rotterdam

Hoofdstuk 7: rijkswerf Willemsoord te Den Helder

Resultaat: *begrip van de opzet en toepassing van waardestelling in de praktijk*

Deelvragen 4 en 5 en de hoofdvraag: analyse meervoudig casuonderzoek en 2^e literatuurstudie

Deel III – Waardestelling in de toekomst

Hoofdstuk 8: beschouwing op de casuïstiek

Hoofdstuk 9: inhoudelijke aspecten van waardestelling

Hoofdstuk 10: procesmatige aspecten van waardestelling

Hoofdstuk 11: Samenvatting en conclusies

Resultaat: *evaluatie van de inhoudelijke en procesmatige lacunes met betrekking tot waardestelling en ontwikkeling van een nieuwe opzet*

FIGUUR 1.10 Opzet van het onderzoek en de opbouw van de dissertatie.

Opbouw van het proefschrift

Deel I van dit proefschrift beslaat de hoofdstukken 1 en 2 en gaat in op de historie en praktijk van waardestelling. Hoofdstuk 1 gaat in op de recente historie van waardestelling. Dit hoofdstuk behandelt het discours met betrekking tot waardestelling zoals dat vanaf de jaren tachtig in de institutionele monumentenzorg werd gevoerd in theoretische geschriften, beleidsstukken en richtlijnen en voorschriften voor het onderzoeken en in stand houden van monumenten.

In hoofdstuk 2 wordt gekeken naar waardestelling in andere erfgoed domeinen, zoals de archeologie en de kunstrestauratie. In dit hoofdstuk wordt ook gekeken naar de aanknopingspunten die de op- en inzet van waardestellend onderzoek bij de kunstrestauratie biedt voor de instandhouding van gebouwd erfgoed.

Deel II bevat het meervoudig casuonderzoek dat de hoofdstukken 3 tot en met 7 beslaat. Daarin wordt geanalyseerd hoe in de periode 1981-2009 werd omgegaan met waardestellend onderzoek in de monumentenzorgpraktijk. Er wordt onderzocht hoe waardestellend onderzoek werd uitgevoerd en tot wat voor waardestelling dit leidde. Ook wordt nagegaan hoe een waardestelling werd gebruikt bij het opstellen en toetsen van een plan voor de instandhouding van een monument en wat daarvan het resultaat was.

Deel III van dit proefschrift beslaat de hoofdstukken 8 tot en met 11. Dit deel staat in het teken van het nader bepalen van de inhoudelijke en procesmatige eisen waaraan waardestelling moet voldoen. Hoofdstuk 8 biedt een beschouwing op de casuïstiek. In hoofdstuk 9 wordt nader ingegaan op de inhoudelijke eisen die vanuit het planvormings- en plantoetsingsproces aan waardestelling worden gesteld. In hoofdstuk 10 wordt gekeken naar de eisen die op procesmatig vlak aan een waardestelling worden gesteld. Het laatste hoofdstuk van dit proefschrift, hoofdstuk 11, biedt de conclusies van dit promotieonderzoek. Tevens bevat het een onderlegger voor een aangepaste wijze van waardestellen en overige aanbevelingen die kunnen bijdragen aan een hogere effectiviteit en betere inbedding van waardestellend onderzoek bij de instandhouding van monumenten.

Deel I

1 De opkomst en ontwikkeling van waardestelling

§ 1.1 De noodzaak tot waardestelling

De vroege jaren negentachtig kunnen worden beschouwd als de geboorteperiode van waardestelling en van waardestellend onderzoek dat specifiek ten behoeve van de instandhouding van een monument wordt uitgevoerd.

In 1981 waren er al enkele onderzoeken gedaan naar het functioneren van het beleid en instrumentarium van monumentenzorg.⁸⁸ Voor wat betreft de omgang met monumentwaarden was daar onder andere uitgekomen dat de waarden die aan de monumenten werden toegekend beter moesten worden onderbouwd. Ook werd bepleit om deze in verband te brengen met en af te wegen tegen andere aspecten die meespelen bij de instandhouding, zoals de technische toestand van het gebouw, de beschikbare financiële middelen en de belangen van de partijen die niet tot de institutionele monumentenzorg behoorden.

Toenmalig Rijksbouwmeester Dijkstra besloot dat de instandhouding van de monumenten in beheer van de Rijksgebouwendienst een wetenschappelijke basis moest krijgen.⁸⁹ Vanaf dat moment zou de Rijksgebouwendienst een bouwhistorisch onderzoek, versimpeld tot een "pandslegger", gebruiken als onderlegger voor de instandhouding van de onder hun beheer vallende monumenten.⁹⁰ Dit was echter vooral op instigatie van de Rijksgebouwendienst zelf ontwikkeld en was bedoeld om te worden gebruikt ten behoeve van de instandhouding van de monumenten in eigen beheer.

Een bredere vakmatige discussie over de noodzaak tot waardestelling werd aangewakkerd toen de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg in 1982 de *Restauratie-nota 1982* publiceerde.⁹¹ De nota volgde op eerdere kritiek dat de rijksdienst te rigide omging met de *Grondbeginselen* en restauratieplannen op een ondoorzichtige en inconsistente wijze toetste. De Rijkscommissie had een concept ter commentaar voorgelegd aan verschillende instellingen op het gebied van architectuur en monumentenzorg. Eén daarvan was de Bond Heemschut. Deze wees op het gebrek aan definities en uitgangspunten in het verleden, waardoor nooit een eenduidig restauratiebeleid tot stand was gekomen. De oorzaak van dit gebrek lag volgens de Bond in de voortdurende verandering van het begrip "historische waarde". Daarom bepleitte de Bond dat elke restauratie voortaan vooraf

88 Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk 1981; Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk 1982; Nederlands Instituut voor Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting 1981.

89 Architect Tjeerd Dijkstra was van 1979-1986 Rijksbouwmeester. In die periode werd binnen de Rijksgebouwendienst het Monumentenbureau opgezet en behoorde het beheer van monumenten in bezit van de Staat tot de taakstelling van de Rgd. Zie ook: Van der Peet en Steenmeijer 1995.

90 Nusselder et al. 1982.

91 Rijkscommissie voor de Monumentenzorg 1982.

moest worden gegaan door een onderzoek naar de waarden van het monument “zodat als het ware objectieve richtlijnen voor de betreffende restauratie vastliggen”.⁹²

In de nota werd een onderzoek naar de waarden van het monument breder opgevat dan alleen het nader definiëren van de historische waarde. Volgens de auteurs van de nota ging het bij de “waardebepaling van het monument en van zijn restauratie” om het aanhoudend duiden van de veranderende maatschappelijke rol van een monument.⁹³ De nota noemde met name dit “voortdurend ‘redengevend omschrijven’” de taak van de experts. Een dergelijke waardestelling was volgens de nota van belang bij zowel het onderbouwen van de selectie van monumenten, als ook bij de toetsing van plannen voor hun instandhouding. Het zou verhoeden dat een monument ten prooi viel aan een “volledig subjectieve willekeur van de ontwerper” enerzijds of aan een “dadeloosheid” door een poging tot “volstreekte objectivering van alle immanente waarden van het monument” door historische en restauratietechnische specialisten anderzijds. De tweespalt tussen deze uitersten had in het verleden namelijk te vaak geleid tot een “teleurstellend compromis als uitweg uit de spraakverwarring door een teveel aan inspraak van te velen.”⁹⁴

De auteurs van de nota benadrukten dat het hun taak was om alleen het algemene kader van de restauratietheorie en –praktijk te schetsen.⁹⁵ De nota bleef dan ook verstoken van een praktische uitwerking van de “waardebepaling van het monument” en was daardoor een theoretisch geschrift dat geen échte oplossingen bood voor de kritiek en vragen die de veranderende restauratiepraktijk had opgeroepen.

§ 1.2 Waardestelling ten behoeve van een architectonisch of kunsthistorisch vraagstuk?

Vanuit hedendaags perspectief valt op hoe zeer de inhoud van de *Restauratie-nota 1982* is ingegeven door de wettelijke taakstelling van de RDMZ: het beschermen van en toezien op de instandhouding van de rijksmonumenten.⁹⁶ Gezien het commentaar op de concept nota door andere partijen betrof het echter niet zozeer onduidelijkheid over de waarden als wel over de aard van het restauratievraagstuk. In hoeverre kon een monument bijvoorbeeld worden aangepast aan de eisen van de tijd, vroeg het Nationaal Contact Monumenten zich af, en betrof restauratie de instandhouding van een bouwwerk of van een historie, wierp de Bond van Nederlandse Architecten op.⁹⁷ Met andere woorden: werd het restauratievraagstuk beschouwd als een puur kunsthistorisch-wetenschappelijke aangelegenheid, of ook als een architectonisch-creatieve?

92 Rijkscommissie voor de Monumentenzorg 1982, 9.

93 Rijkscommissie voor de Monumentenzorg 1982, 18-19.

94 Rijkscommissie voor de Monumentenzorg 1982, 20.

95 Rijkscommissie voor de Monumentenzorg 1982, 20.

96 Deze taken waren in 1982 vastgelegd in de vigerende Monumentenwet 1961, respectievelijk in de artikelen 1 en 14 (thans artikel- en 1 en 11 van de Monumentenwet 1988). Zie: Monumentenwet 1961, 1988.

97 Rijkscommissie voor de Monumentenzorg 1982, 3, 6.

Hoewel de nota op meerdere plaatsen suggereerde dat bij een goed restauratieplan de inbreng van beide vakgebieden in evenwicht moesten zijn, stelde zij echter onomwonden dat restauratie in de zin van conserverend herstel de voorkeur bleef genieten, waarmee impliciet werd duidelijk gemaakt dat de instandhouding van monumenten in eerste instantie een kunsthistorisch-wetenschappelijk vraagstuk was en bleef.⁹⁸ In 1987 werd dit nogmaals benadrukt in het proefschrift *Omstreden herstel van W. Denslagen*.⁹⁹ Deze medewerker van de Rijksdienst was één van de auteurs van de Restauratie-nota 1982 geweest en hij beschouwde zijn proefschrift als “een wat uitgebreidere voetnoot bij de nota”.¹⁰⁰ In het hoofdstuk over de evaluatie van de Grondbeginselen uit 1917 en in zijn conclusie maakte de auteur heel duidelijk dat het restauratievraagstuk altijd kunsthistorisch-theoretisch van aard was geweest en dat ook moest blijven: een restauratieontwerp stond ten dienste van de historische belangen.¹⁰¹

Historici tegenover architecten; het was een spanningsveld dat ook door een deel van de ontwerpers zelf in stand werd gehouden. Eind jaren tachtig leefde namelijk onder enkelen van hen eveneens het idee dat historie en ontwerp los stonden van elkaar.¹⁰² Wat de beoefenaars van de beide vakgebieden niet expliciet zeiden, laat zich tussen de regels van de Restauratie-nota 1982 en het commentaar op het concept door lezen. Voor kunsthistorici en rijksmonumentenzorgers stond een ontwerp in dienst van het behoud van de monumentwaarden, terwijl voor ontwerpers en particuliere belangenverenigingen een waardestelling diende om tot een instandhoudingsstrategie voor het bouwwerk te komen.

§ 1.3 De eerste methodieken voor waardestellend onderzoek

In de nota werd een “waardebepaling van het monument en van zijn restauratie” gezien als één middel dat zes verschillende doelen kon dienen: het bepalen van het algemene belang van een monument, het creëren van draagvlak voor het behoud van een monument, het uitzetten van een strategie voor instandhouding, het ontwikkelen en toetsen van restauratieplannen, en als kader voor een restauratiekritiek. De verschillende functies die aan een waardestelling werden toegekend, hebben alle betrekking op het afzonderlijke monument. De veranderingen die begin jaren tachtig ophanden waren wezen echter al op een inhoudelijke uitbreiding van het begrip monument en een bestuurlijke spreiding van monumentenzorg. Het onderzoeken en documenteren van de monumentwaarden als onderlegger voor stedelijke planvorming gebeurde al langer (Inleiding, inzet Waarden in de stedelijke planvorming). Waardestelling kreeg daarentegen pas duidelijker gestalte te midden van de ontwikkelingen en accentverschuivingen die zich gedurende de jaren tachtig en negentig in de monumentenzorg op inhoudelijke en organisatorisch vlak afspeelden.

98 Rijkscommissie voor de Monumentenzorg 1982, 23. De correlatie tussen de monumentwaarde en conservering en restauratie als passende strategie toont ook het schema van het Nederlands Instituut voor Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting, *Waarden van gebouw, context en strategie*, uit 1986. Dit schema toont dat hoe hoger de waarde is die aan het gebouw en diens context wordt toegekend, hoe vaker voor restauratie werd gekozen; reconstructie zou zijn voorbehouden voor niet-belangrijke gebouwen. Het schema is opgenomen in: Ashworth 1991, 26.

99 Denslagen 1987.

100 Denslagen 1987, 12.

101 Denslagen 1987, 206.

102 Van Dijk 1986.

De eerste onderzoeksmethodieken die voor een waardestelling ten behoeve van instandhouding zijn ontwikkeld, kwamen voort uit de bouwhistorische discipline. In tegenstelling tot architectuurhistorisch onderzoek beoordeelt en classificeert bouwhistorisch onderzoek gebouwen niet op basis van artistieke en cultuurhistorische kwaliteiten: het gaat in de bouwhistorie om het methodisch onderzoeken, documenteren, interpreteren en dateren van een gebouw of bouwblok.¹⁰³ Bouwhistorisch onderzoek kent een lange geschiedenis en had voor de jaren tachtig al meerdere publicaties voortgebracht.¹⁰⁴ Desondanks was het tot aan het begin van de jaren tachtig een versplinterd onderzoeksveld zonder een uniforme onderzoeksmethode. Bouwhistorische kennis bevond zich vooral bij de Rgd, RDMZ en grotere monumentengemeenten. Het werd in beperkte mate gedoceerd aan de Technische Hogeschool te Delft en de Universiteit van Utrecht.¹⁰⁵ Er werden zowel objectgerichte en typologische onderzoeken uitgevoerd, die de algemene bouwhistorische kennis vergrootten, alsook stedelijk-historische onderzoeken en bouwblokonderzoeken. Deze verschillende onderzoeken gingen in het begin nog niet gepaard met een waardestelling.

De eerste, bouwhistorische onderzoeksmethodiek die wel een methodisch opgezette waardestelling kende, werd in 1983 ontwikkeld door de Rijksgebouwendienst (Rgd) in navolging op het initiatief van Rijksbouwmeester Dijkstra om de instandhouding van de monumenten in beheer van de Rgd een wetenschappelijke basis te geven. De leidraad *Documentatie en onderzoek Monumenten II: Handleiding bouwhistorische beschrijving en waardering van monumenten in rijksbezit* werd gebruikt om tot randvoorwaarden te komen voor de restauratie, herbestemming of het beheer van monumenten in bezit van het Rijk (afbeeldingen 1.1, 1.2 en 1.3).¹⁰⁶ Bouwhistorisch onderzoek werd ook bij de RDMZ steeds vaker gebruikt om een restauratieadvies te onderbouwen.¹⁰⁷ Bouwhistorisch onderzoek bleef echter een specialistische aangelegenheid.

-
- 103 Stenvert en Van Tussenbroek 2009; Van Tussenbroek 2000.
- 104 Architecten als Pierre Cuypers en Adolph Mulder worden vanwege hun onderzoek en documentatie van monumenten wel gezien als pioniers op het gebied bouwhistorie. Zie: Stades-Vischer 1996. Enkele van de eerste omvangrijke bouwhistorische naslagwerken zijn: Temminck Groll 1963; Zantkuijl 1973-1978.
- 105 Door bijvoorbeeld C.L. Temminck Groll, van 1973 tot 1986 verbonden aan de afdeling Restauratie van de TH Delft als hoogleraar Architectonisch ontwerpen, en door J.G.N. Renaud, van 1966 tot 1981 verbonden als lector en later als bijzonder hoogleraar De geschiedenis van de materiële cultuur der middeleeuwen aan de Universiteit van Utrecht, en van 1971 tot 1981 aan de TH Delft.
- 106 Rijksgebouwendienst, Bureau Rijksbouwmeester, Adviesgroep Monumenten in Rijksbezit (E.J. Nusselder) 1983.
- 107 In de jaarverslagen van de RDMZ werd onder de onderdelen Restauratiebeleid, Restauratieadvies, Bouwkundig historisch onderzoek en Beoordeling van Restauratieplannen steeds vaker expliciet gesproken over het meenemen van onderzoeksresultaten in besluitvorming. Zie: Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1974-2005; De Vries 1997.

Documentatie en onderzoek

Monumenten II

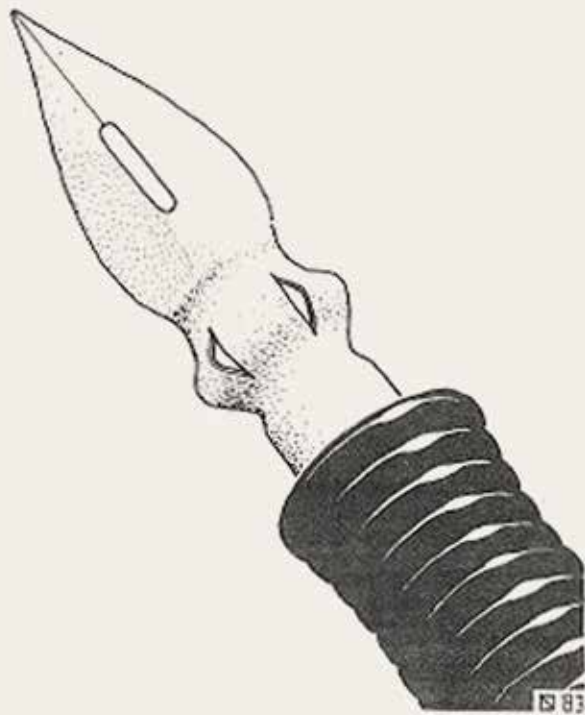
**Handleiding
bouwhistorische beschrijving
en waardering van monumenten in rijksbezit**

Rijksgebouwendienst

Bureau Rijksbouwmeester

Adviesgroep Monumenten in Rijksbezit

Datum: Dec. 1983

FIGUUR 1.1 De in 1983 door de Rgd uitgebrachte Documentatie en onderzoek Monumenten bood een handleiding voor het methodisch onderzoeken, beschrijven en waarderen van monumenten.

IVC2 Beoordeling en waardering

In het rapport wordt achter elk van de behandelde onderdelen in een viertal kolommen melding gemaakt van de historiciteit en de monumentwaarde van het beschrevene. Het verdient aanbeveling deze wijze van noteren reeds bij de opname ter plaatse toe te passen; bij de rapportage kunnen de zo genoteerde gegevens en waarderingen dan zonder meer worden overgenomen van het veldwerk.

Hoe de kolommen worden ingedeeld en hoe de gegevens en waarderingen worden genoteerd is hieronder aangegeven. De, als bijlage in deze handleiding opgenomen bladzijde uit een bouwhistorisch rapport laat zien hoe een "beoordelingsbladzijde" er uit ziet; het manuscript richt men op dezelfde wijze in (e.e.a. wijkt af van het voorbeeldrapport Prinsessegracht 28!).

De volledige toelichting op deze werkwijze met de verklaring van de afkortingen en codes (i.e. het tussen de strepen geplaatste tekstgedeelte hieronder) wordt in het rapport overgenomen bij de aanvang van het hoofdstuk "Beschrijving en bepaling monumentwaarde". De toelichting bij de kolommen wordt bovendien afgedrukt op de rechterzijde van de uitslaande pagina achterin het rapport.

Toelichting op de beschrijving en waardering van het object in de kolommen 1 t/m 4 en verklaring van de codes daarbij te gebruiken.

kolom 1 Datering

Standaardnotatie door Romeinse cijfers en letters.

Voorbeelden:

XVI = zestiende eeuw
XVIII B = 2^e helft 18e eeuw
XIX d = laatste kwart 19e eeuw
ca 1910 = periode tussen 1905 en 1915 (steeds 5-tallen jaren naar beide zijden; het aangeduide jaartal steeds deelbaar door 5).

Als naast de hoofdperiode meerdere (meer dan één) fasen aan het object zijn te onderkennen wordt de hoofdperiode vermeld, gevolgd door: + div.

Is de datering onbekend of om andere redenen niet te geven dan wordt een ? genoteerd. Eventueel nader onderzoek kan uitsluitend geven.

kolom 2 Aard en historiciteit van het object

Door de code te noteren in hoofdletters of in kleine letters wordt aangegeven of respectievelijk een bouwkundige eenheid (kleinste eenheid: vertrek als totaliteit), dan wel een onderdeel of fragment wordt beschreven.

A = eenheid, tot oorspronkelijk werk (= hoofd bouwfase) behorend;

a = onderdeel of fragment, tot oorspronkelijk werk behorend;

B = historische eenheid, bij verbouwing/wijziging tot stand gebracht (= vóór ca 50 jaar);

FIGUUR 1.2 De bouwhistorische invalshoek van de methodiek in Documentatie en onderzoek Monumenten is zichtbaar aan de nadruk die wordt gelegd op de datering en het bepalen van de historiciteit van het object.

- b = historisch onderdeel of fragment, bij verbouwing/wijziging tot stand gebracht;
- C = eenheid, opgebouwd met van elders (uit gebouw zelf of anderszins) overgebracht historisch materiaal;
- c = onderdeel of fragment, opgebouwd met van elders overgebracht historisch materiaal;
- D = eenheid, produkt van betrekkelijk recente restauratie/verbouwing (= jonger dan ca 50 jaar);
- d = onderdeel of fragment, produkt van betrekkelijk recente restauratie/verbouwing;
- ? = historiciteit/herkomst onduidelijk; eventueel nader onderzoek.

kolom 3 Belang van het object voor de context waarin het geplaatst is

- Q = (mede) bepalend voor (betrekkelijk) gave context;
- R = indifferent t.a.v. (betrekkelijk) gave context;
- S = storend in (betrekkelijk) gave context;
- T = context is (ernstig) aangetast; relatie object-context niet aan te geven.

kolom 4 Klassering van het object v.w.b. de monumentwaarde
Gaafheid van het object

De notatie in deze kolom is, voor de klassering een Romeins cijfer I t/m IV, gevolgd door een kleine letter (a-c) ter aanduiding van de mate van gaafheid (hoe onaangetast of onbeschadigd).

Voor het toekennen van de monumentaliteitsklassering op zich blijft de gaafheid van het object buiten beschouwing.

- KLASSE: I = eenheid of onderdeel van (zeer) hoge intrinsieke waarde;
- II = eenheid of onderdeel van tamelijk hoge intrinsieke waarde;
- III = eenheid of onderdeel van matige intrinsieke waarde;
- IV = eenheid of onderdeel van geringe - doch nog juist positieve - intrinsieke waarde;
- ? = klassering (nog) niet te geven; nader onderzoek kan uitsluitend geven; tot dan als authentiek aanmerken.
- GAAFHEID: a = object is (nagenoeg) gaaf bewaard;
- b = object is licht tot matig aangetast/verstoord;
- c = object is sterk aangetast/verstoord.

FIGUUR 1.3 De methodiek bood ook de gelegenheid om uitspraken te doen over de relatie tussen het object en diens context, en om het te classificeren als monumentwaardig en de mate van gaafheid van het object te benoemen. Tezamen resulteerden de categorieën in een gecodeerde notitie die in één oogopslag de waarde van het monument duidelijk zou moeten maken.

Tegenover deze inhoudelijke verdieping van monumentenzorg, trad ook een verbreding van het werkveld op. Voor de procesmatige inbedding van onderzoek en waardestelling was de decentralisatie van monumentenzorg, die met de Monumentenwet 1988 een feit werd, van doorslaggevend belang. Door de toewijzing van de vergunningsbevoegdheid naar de gemeentelijke overheid werd de invloed van de Rijksdienst ingeperkt tot een adviesplicht. Wilde de Rijksdienst zijn juridische taakstelling goed uitvoeren, dan moesten zijn adviezen zodanig worden onderbouwd dat de gemeentelijke overheid deze ook overnam in de vergunningsprocedure. Daarnaast verschilden de gemeentelijke monumentenzorgafdelingen en monumentencommissies onderling sterk qua personeelsbezetting en kennisniveau. Een waardestelling bood de mogelijkheid tot een duidelijke communicatie over de waarden van het monument en daarmee een gedegen inhoudelijke ondersteuning van de opgesplitste advies- en vergunningsprocedure. De decentralisatie stelde de gemeenten ook voor de taak om een gemeentelijke monumentenverordening op te stellen. De verordening ging gepaard met de samenstelling van een gemeentelijke monumentenlijst. Ook deze procedure moest inhoudelijk worden onderbouwd en controleerbaar zijn. Daarom moest naar zo veel mogelijk objectiviteit worden gestreefd, ondanks dat “werkelijk objectieve criteria niet bestaan” (afbeeldingen 1.4, 1.5 en 1.6).¹⁰⁸ Ook op dit vlak kon waardestelling uitkomst bieden.

FIGUUR 1.4 De Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond (KNOB) en de Nederlandse Vereniging voor de Monumentenzorg (NVMz) brachten in 1984 gezamenlijk de publicatie Inventarisatiemethodiek uit. Het was een brochure met "richtlijnen en formulier voor het inventariseren van cultuurhistorisch waardevolle bebouwing, objecten en omgeving".

NAAM INSTELLING :		1. Objectnr. :		3. Kwalificatie				bescherming			
VELDFORMULIER		2. Bladnr. :		Cat. 3	Cat. 2	Cat. 1	Groep	Gem.	Prov.	Rijk	Besch. gezicht
5. Gemeente :		4. Code	26. Beschrijving :								
6. Plaats - postcode :			situering								
7. Straat - nummer :			bijgebouwen								
8. Naam :			groen								
9. Kad aanduiding :			plattegrond								
10. Aard object :			hoofd- dakvorm								
11. Huidige functie :			gevel/bouwonderdeel								
12. Oorspr. functie :			venster/deur								
13. Architect :			detail/mat./kleur								
14. Opdrachtgever :			interieur								
15. Bouwjaar :											
16. Bouwtype :											
17. Bouwstijl :											
18. Tuinstijl :											
19. Verbouwing :			27. Motivering :								
omgeving			situering								
hoofdvorm			architectuur								
detailtering			historie								
20. Lit. / Archief :		gaafheid									
21. Opmerkingen :		zeldzaamheid									
22. Inventarisator :											
23. Datum inv. :											
24. Negatiefnummer :											
25. Dianummer :											

FIGUUR 1.5 De brochure bevatte een "veldformulier" dat diende als leidraad voor de onderzoeker om ter plekke, op puntsgewijze manier gegevens met betrekking tot het te inventariseren object op te nemen.

NAAM INSTELLING :		1 Objectnr. :		3. Kwalificatie			bescherming	
INVENTARISATIEFORMULIER IA TEKST		2. Bladnr. :		Cat. 3	Cat. 2	Cat. 1	Groep	Gem. Prov. Rijk
5. Gemeente :	tekstvoorbeeld	4. Code	26. Beschrijving :					
6. Plaats - postcode :								
7. Straat - nummer :								
8. Naam :								
9. Kad. aanduiding :								
10. Aard object :								
11. Huidige functie :								
12. Oorspr. functie :								
13. Architect :								
14. Opdrachtgever :								
15. Bouwjaar :								
16. Bouwtype :								
17. Bouwstijl :								
18. Tuinstijl :								
19. Verbouwing :								
20. Lit. / Archief :								
21. Opmerkingen :		27. Motivering :						
22. Inventarisator :		28. Cult. hist.		29. Gaafheid		30. Zeldzaamheid		
23. Datum inv. :	☐ Situering		☐ Omgeving		☐ Situering			
24. Negatiefnummer :	☐ Architectuur		☐ Hoofdvorm		☐ Architectuur			
25. Dianummer :	☐ Historie		☐ Detaillering		☐ Historie			

NAAM INSTELLING :		1 Objectnr. :		3. Kwalificatie			bescherming	
INVENTARISATIEFORMULIER IB AFBEELDINGEN		2. Bladnr. :		Cat. 3	Cat. 2	Cat. 1	Groep	Gem. Prov. Rijk
Plaats :		Adres :						Besch. gezicht
tekstvoorbeeld								
Omschrijving :								
Negatiefnr. :								

FIGUUR 1.6 Naast het veldformulier bevatte de brochure een "inventarisatieformulier" waarin een beschrijving van het monument en een motivering voor de aanwijzing tot monument kon worden opgetekend. Op een tweede blad was er ruimte voor het plaatsen van beeldmateriaal. Daarnaast kon door het inkleuren van vakjes op grafische wijze uitdrukking worden gegeven aan de mate waarin tegemoet werd gekomen aan de verschillende criteria om de cultuurhistorische waarde, de gaafheid en zeldzaamheid van het object te bepalen.

Wat betreft de opzet en inhoud kregen het onderzoek en waardestelling in meerdere opzichten een impuls door de Monumenten Inventarisatie en Selectie Projecten (MIP; MSP), en de Monumenten Registratie Procedure (MRP) van de rijksdienst.¹⁰⁹ Ten eerste vielen het MIP en MSP samen met de groeiende leegstand en sloop van potentiële monumenten. Het kwam vaak voor dat het inventarisatie- en selectietraject van een monument samenviel met een plan tot sloop of herbestemming. In zo een geval bleken de aanwijzing tot monument en het behoud van deze gebouwen steeds vaker en meer dan voorheen ook expliciet te moeten worden onderbouwd vanuit functionele en economische overwegingen, en niet alleen cultuurhistorische. Op die manier kon het belang van behoud en herbestemming boven sloop en nieuwbouw meer kracht worden bijgezet. Dit had tot gevolg dat in de belangenafweging omtrent de instandhouding van een monument meer en meer werd gezocht naar een goede manier om functionele, architectonische en financiële aspecten af te kunnen wegen tegen de cultuurhistorische waarden. Om dat te kunnen doen, was het belangrijk dat de cultuurhistorische waarden op een duidelijke en inzichtelijke manier werden benoemd. Daartoe was een methodische opzet voor het bepalen van de waarden cruciaal.

Ten tweede trad er onder invloed van het MIP/MSP een accentverschuiving op in de perceptie van monumentwaardigheid. De subcommissie Jongere Bouwkunst, een adviesorgaan van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, was van mening dat schoonheid niet meer slechts was voorbehouden aan oude monumenten en de uitmuntende voorbeelden van kunst en ambacht. Schoonheid kon volgens haar schuilen in een diversiteit aan bouwtypen en architectuurstijlen. Ook werd schoonheid in het geval van de jongere monumenten meer geassocieerd met architectonische en stedenbouwkundige kwaliteit.¹¹⁰ Naast diverse historische waarden en de mate van authenticiteit en zeldzaamheid, waren van groot belang de plaats van het monument in het oeuvre van zijn ontwerper, het aandeel van een opdrachtgever op de totstandkoming en verschijning van het geheel, het architectonisch en technisch concept, de toepassing van vernieuwende ideeën en technieken, en de invloed die het monument had en heeft op zijn omringende omgeving. Tijdens het MSP werden in aanvulling op de wettelijke criteria nog diverse waarden nader benoemd. Voor jongere stedenbouw waren dat cultuurhistorische waarden, historisch-ruimtelijke of stedenbouwkundige waarden, en situationele waarden.¹¹¹ Voor jongere bouwkunst werden dat cultuurhistorische waarden, architectuurhistorische waarden en ensemblewaarden.¹¹² Voor zowel stedenbouw als bouwkunst golden gaafheid of herkenbaarheid en zeldzaamheid als aanvullende criteria (afbeeldingen 1.7, 1.8 en 1.9).¹¹³ De accentverschuiving van monumenten als een collectie van toonbeelden van nationale geschiedenis en kunst naar een scala aan verschillende gebouwde voorbeelden van de cultuurhistorie in brede zin, zorgde voor een inhoudelijke uitbreiding van wat tot de monumentwaarde werd beschouwd.

109 Het MIP/MSP had een uitgebreide voorbereiding met meerdere verkennende studies, en kende een grootschalige, gedecentraliseerde uitvoering. De redengevende omschrijvingen waren uitvoeriger dan die van de monumenten van vóór 1850. De voorbereiding, opzet en uitvoering van het MIP en MSP zijn uitvoerig beschreven in: Kuipers 1994; Nijhof 1994.

110 Zie bijvoorbeeld de waardenanalyse met betrekking tot jonge monumenten en contemporaine architectuur van rijksbouwmeester Tj. Dijkstra en hoogleraar Restauratie C.L. Temminck Groll, in: Temminck Groll 1986.

111 Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1991b, 23.

112 Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1991b, 32.

113 Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1991b, 23, 32.

FIGUUR 1.7 De handleiding voor inventarisatie die de Rijkdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ) in 1987 uitbracht werd gebruikt ten behoeve van het Monumenten Inventarisatie Project (MIP).

FIGUUR 1.8 In 1991 werd in vervolg op de handleiding voor de inventarisatie een handleiding voor de selectie en registratie van de monumenten uitgebracht. Hierin waren de in de Monumentenwet 1988 genoemde criteria 'schoonheid', 'betekenis voor de wetenschap' en 'cultuurhistorische waarde' vertaald naar selectiecriteria voor objecten, complexen en gebieden.

Wat verder een belangrijke omwenteling veroorzaakte, was het feit dat de subcommissie het meeste belang hechtte aan de cultuurhistorie in brede zin, dat wil zeggen aan de historische sociaaleconomische, politieke en culturele kaders waarbinnen de architecten en stedenbouwers de potentiële monumenten tot stand hadden kunnen brengen.¹¹⁴ De maatschappij en tijdgeest waarin opdrachtgevers, bestuurders, bouwers en ontwerpers hun ideeën een bouwkundige vorm hadden gegeven, werd een belangrijk onderzoeksonderdeel van het MIP. Daarmee volgde het MIP de sociaal-maatschappelijke tendens die sinds 1965 opgeld deed in de architectuurhistorie.¹¹⁵ Het gebouw werd niet gezien als een object op zichzelf, maar als een gevolg van maatschappelijke bewegingen. Het architectuurhistorisch onderzoek werd al vóór het MIP gedomineerd door het blootleggen van deze onderliggende ideologieën, de hieruit volgende maatschappelijke ontwikkelingen en van de effecten die deze op hun beurt weer op de samenleving hadden. De mate waarin een potentieel monument de tijdgeest illustreerde, werd in het MIP gevat in het begrip “cultuurhistorische waarde”. Zowel voor stedenbouw als voor bouwkunst gold dit als het primaire selectiecriteria en verving de term “volkskundige waarde” bij de overgang van de Monumentenwet 1961 naar de Monumentenwet 1988.

De decentralisatie had de impuls geleverd voor een procesmatige inbedding van onderzoek en waardstelling in de monumentenzorg en het MIP/MSP had de opzet en de inhoud van waardstellend onderzoek voor een belangrijk deel vormgegeven. De ontwikkeling van richtlijnen voor waardstellend onderzoek dat ten behoeve van instandhoudingsplannen werd uitgevoerd, werd voor een groot deel gestimuleerd door de verschuiving van monumentenzorg als een op zichzelfstaand beleidsveld met een objectgerichte aanpak naar een vorm van monumentenzorg die was geïntegreerd met de beleidsvelden architectuur en ruimtelijke ordening. Deze vorm van geïntegreerde monumentenzorg stond al sinds het Europees Monumentenjaar 1975 op de agenda. De RDMZ had zich tijdens het MIP al diverse voordelen van deze nieuwe richting voorgesteld: een overzicht van de ruimtelijk-historische kwaliteiten in de gebouwde omgeving zou ter bevordering van publieke belangstelling voor de moderne gebouwde omgeving werken, en zo een overzicht zou het mogelijk maken om bij grote projecten op het gebied van ruimtelijke ordening rekening te houden met opgespoorde waarden.¹¹⁶ De nadruk op *ruimtelijke kwaliteit* en de rol van monumenten(zorg) daarin werd ook in beleidsstukken uitgewerkt, zoals de *Vierde Nota over de Ruimtelijke Ordening* van het ministerie van VROM en de publicatie *Cultuurhistorische kwaliteit in de ruimtelijke orde* van de RDMZ.¹¹⁷ De groei van de publieke belangstelling voor de moderne gebouwde omgeving en de incorporatie van ruimtelijk-historische kwaliteiten gingen echter niet vanzelf. Het samengaan van monumentenzorg met het architectuurbeleid en de ruimtelijke ordening, en de daarmee gepaard gaande verruiming van de betrokken partijen en belangen, stelde de rijksdienst voor een uitdaging als het aankwam op haar toetsende en adviserende rol binnen een gedecentraliseerde monumentenzorg. Lokale overheden en private partijen namen steeds vaker het voortouw bij ontwikkelingen die ook nog eens sterk waren gericht op het functioneel en economisch voortbestaan van het monument. Het gevolg was dat het behoud van monumentwaarden geen primair aandachtspunt meer vormde.

-
- 114 RCE, Jongere Bouwkunst – Algemeen (Bescherming v. architectuur na 1850) 1980-...: Inventarisatie van de Jongere bouwkunst. Advies van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg om te komen tot een aanzet van de inventarisatie van de jongere bouwkunst door een gedecentraliseerde aanpak, Zeist 1980 (rapport); archief prof.ir. L.C. Röling: Verslag van de werkzaamheden van de subcommissie Jongere Bouwkunst, juni 1980; Kuipers 2012.
- 115 Boasson en Van Giersbergen 1986.
- 116 Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1987b, 14-15.
- 117 Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer 1988; Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1991a.

Het zogenaamde “cultuurhistorische argument” moest overtuigender worden geleverd.¹¹⁸ Het voorschrijven van algemene uitgangspunten en grondbeginselen voor restauratie, wat de Rijksdienst in 1991 met het uitbrengen van de brochure *Het restaureren van gebouwen: algemene uitgangspunten* wel had beoogd, werd echter niet meer aanvaard.¹¹⁹ Restauratie in engere zin werd immers steeds meer als een uitzondering beschouwd en instandhouding als puur kunsthistorisch vraagstuk, zoals W.F. Denslagen het in zijn proefschrift *Omstreden herstel* had geformuleerd¹²⁰, was niet langer houdbaar.¹²¹ Een geïntegreerde en steeds meer marktgerichte benadering van monumentenzorg vroeg om een integrale visie op het behoud, beheer en de ontwikkeling van het monument in zijn context. Om op dit vlak zijn adviserende en toetsende rol beter te kunnen ondersteunen, ontwikkelde de Rijksdienst in 1992 de Cultuurhistorische Verkenning (CV). De CV werd gebruikt om “het ontwikkelingsperspectief bij functiewijziging en herinrichting van het (cultuurhistorisch waardevolle) onderzoeksgebied” te schetsen.¹²²

Parallel aan deze bredere blik op monumentenzorg, bleven de objectgerichte monumentenzorg en het behoud van afzonderlijke, oude monumenten een belangrijk aandeel van het werkveld uitmaken. Een eerste stap naar een formalisering van het bouwhistorisch onderzoek werd gezet door de Stichting Bouwhistorie Nederland (SBN).¹²³ In 1995 bracht zij de *Leidraad voor praktijkgericht bouwhistorisch onderzoek* uit. Hierin werd onderscheid aangebracht tussen verschillende vormen van bouwhistorisch onderzoek: een inventarisatie, verkenning, opname en ontleding verschillen in hun schaal, diepgang, tijdbesteding en daarmee kosten.¹²⁴ In deze leidraad werd tevens onderscheid gemaakt tussen het gebruik van bouwhistorisch onderzoek voor de inventarisatie en bescherming van monumenten, ten behoeve van het maken van keuzes bij instandhouding van een monument en ter vergroting van het bouwhistorische kennisdomein.

-
- 118 Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1991c.
- 119 Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1991d.
- 120 Denslagen 1987, 206.
- 121 In de algemene uitgangspunten uit 1991 wordt de maatschappelijke functie van een monument sterk benadrukt en dat de restauratie in dienst staat van een algemeen maatschappelijk doel: “Dit doel omvat meer dan alleen het afleveren van restauraties die een lust voor het oog zijn voor de meester en kenner.” Zie: Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1991d, 1-21, 6-7.
- 122 De in de CV opgenomen inventarisatie en waardering van cultuurhistorische elementen en patronen dienen ter onderbouwing van adviezen over bijvoorbeeld ontwikkeling en herinrichting. Het instrument kreeg gaandeweg een vaste vorm wat betreft de onderzoeksmethode, het werkproces en de presentatievorm. Zie: Altenburg et al. 2003, 42-43.
- 123 De bouwhistorische discipline professionaliseerde zichzelf onder andere met de oprichting van de Stichting Bouwhistorie Nederland (SBN) in 1991, de instelling van een bijzondere leerstoel Bouwhistorie aan de Universiteit van Leiden, het regelmatig uitbrengen van publicaties en het organiseren van het Bouwhistorisch Platform en van andere studiedagen over de inhoud en organisatie van het vak. Zie: Emmens et al. 1996; Steehouwer 1992; Steehouwer 1995; Van Tussenbroek 2000; Temminck Groll 1992; Temminck Groll 1995.
- 124 Stichting Bouwhistorie Nederland 1995.

§ 1.4 De bevestiging van waardestelling als kader voor instandhouding van monumenten

In 1999 was het MIP/MSP nagenoeg afgerond en werd in veel gemeenten gevolgd door een gemeentelijke variant. Er was een groeiend draagvlak voor herbestemming en de inzet van cultuurhistorie in de ruimtelijke ordening. Onder invloed van cultuurnota's als *Pantser of ruggengraat*, *Cultuur als confrontatie* en de *Nota Belvedere* werden historische gebouwen, monumenten en de zorg daarvoor steeds vaker in verband gebracht met een gemeenschappelijke geschiedenis, gedeelde herinneringen en een specifieke identiteit van de leefomgeving.¹²⁵ Historische gebouwen waren niet meer simpelweg *monument*, maar *cultuurhistorisch erfgoed*. Doelde het begrippenpaar bouwkundig erfgoed op de gebouwde nalatenschap van generaties voor ons; cultuurhistorisch erfgoed ging over het monument in het hier en nu, als drager van identiteit en herinnering en als "hoogwaardig toeristisch" product.¹²⁶ Authentiek en oud waren 'in' en – verwijzend naar De Stuers' invloedrijke pamflet uit 1873 – werd er nu gesproken van "Holland op z'n breedst".¹²⁷

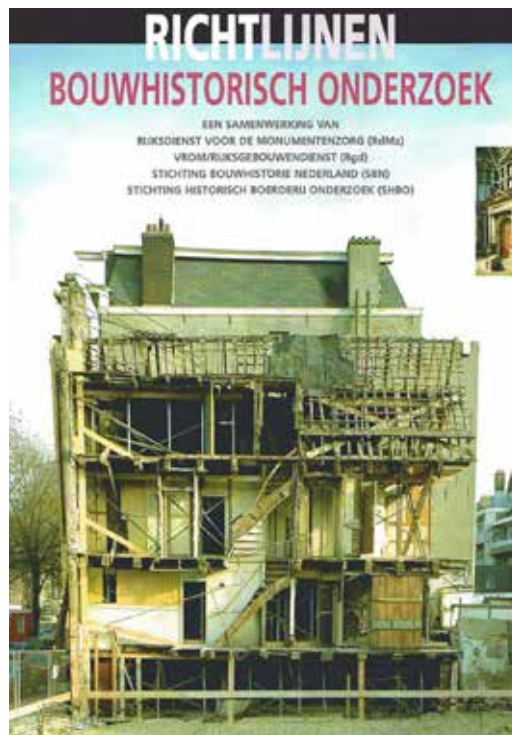
Een verandering van de rol van een monument, betekende ook een accentverschuiving in het denken over zijn instandhouding, vond de rijksdienst. Maar wat mocht er bij herbestemming, wat was van cultuurhistorische waarde, wat was authentiek en hoe oud was oud nog? Het antwoord op deze vragen lag wat betreft de Rijksdienst in een wetenschappelijke onderbouwing van het "cultuurhistorisch argument" door de bouwhistorie en de architectuurgeschiedenis.¹²⁸ Dit werden dan ook de twee inhoudelijke pijlers waarop waardestelling kwam te rusten.

§ 1.5 Huidige methodieken voor waardestellend onderzoek

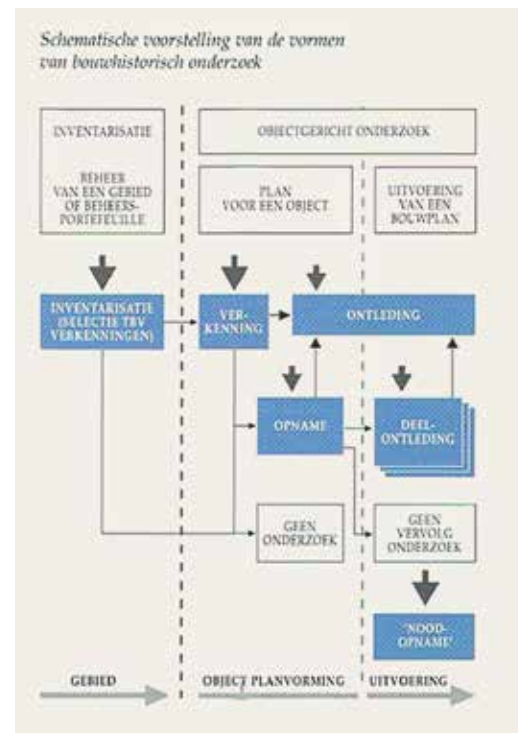
De methodiek voor bouwhistorisch onderzoek en waardebeoordeling van de Rgd, de handleidingen voor het MSP/MRP en de SBN richtlijnen uit 1995 waren uitgangspunt voor een nieuw hulpmiddel op het gebied van bouwhistorisch onderzoek.¹²⁹ In 2000 brachten de samenwerkende Rgd, RDMZ, SBN en Stichting Historisch Boerderij Onderzoek (SBHO) de *Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek* uit.¹³⁰ Hierin werd waardestelling voor het eerst gepresenteerd als de schakel tussen onderzoek en instandhouding (afbeeldingen 1.10 en 1.11). De richtlijnen gingen uit van dezelfde vier soorten bouwhistorisch onderzoek zoals gepresenteerd in de SBN richtlijnen uit 1995. Een waardestelling gaf inzicht in

125	Feddes 1999; Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen 1995; Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen 2000.
126	Zie bijvoorbeeld: Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1994, 7; Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1999a, 5.
127	Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1995; Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1999a, 5-6.
128	Rijksdienst voor de Monumentenzorg 2000.
129	De op handen zijnde verbouwing van het Rijksmuseum te Amsterdam was voor de Rgd de aanleiding om een nieuwe methodiek te ontwikkelen. De methodiek vastgelegd in Documentatie en onderzoek Monumenten II: Handleiding bouwhistorische beschrijving en waardering van monumenten in rijksbezit werd namelijk niet geschikt bevonden voor grootschalige gebouwen. Zie: Archief Bureau voor bouwhistorisch onderzoek J.A. van der Hoeve: verslagen van de bijeenkomsten Methodisch Bouwhistorisch onderzoek, 1999; diverse stukken betreffende de totstandkoming, de ontvangst en de toepassing van de Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek, 2000-2007.
130	Hendriks et al. 2000.

de “hoge”, “positieve” en “indifferente” monumentwaarde van het gebouw en zijn afzonderlijke onderdelen en kon worden ingezet ten behoeve van “een (in cultuurhistorisch opzicht) beter beheer of als voorbereiding van een restauratie, verbouwing of herbestemming. Door het bepalen en vastleggen van bouwhistorische waarden kan men voorkomen dat deze door onwetendheid verloren gaan”.¹³¹ Onderscheid werd aangebracht tussen een “externe waardestelling”, die een vergelijkend karakter had en diende voor het bepalen van de monumentale status, en een “interne waardestelling”, die een afzonderlijk object betrof en diende ter voorbereiding van een instandhoudingsplan. Bij de interne waardestelling werd bij voorkeur het gebouw in totaliteit gewaardeerd: de fysieke context, het ex- en interieur, de constructie en andere (cultuur)historische aspecten. De criteria voor de waardestelling waren direct overgenomen van het MSP/MRP: cultuurhistorische waarden, architectuur- en bouwhistorische waarden, en ensemblewaarden en stedenbouwkundige waarden, alle getoetst aan zeldzaamheid en authenticiteit.¹³² De waardestelling werd gevisualiseerd in een tekening met drie kleuren voor de verschillende monumentwaarden.

FIGUUR 1.10 De Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek werden uitgebracht in 2000. In tegenstelling tot eerdere richtlijnen zoals die van de Rgd of voor het MIP, was deze brochure ook gericht tot externe partijen die betrokken waren bij monumentenzorg. Het moest hun duidelijkheid verschaffen over het wat, wanneer, hoe en waarom van bouwhistorisch onderzoek.

FIGUUR 1.11 Het in de richtlijnen opgenomen schema toont welke plaats de verschillende vormen van bouwhistorisch onderzoek volgens de auteurs van de richtlijnen zouden moeten innemen.

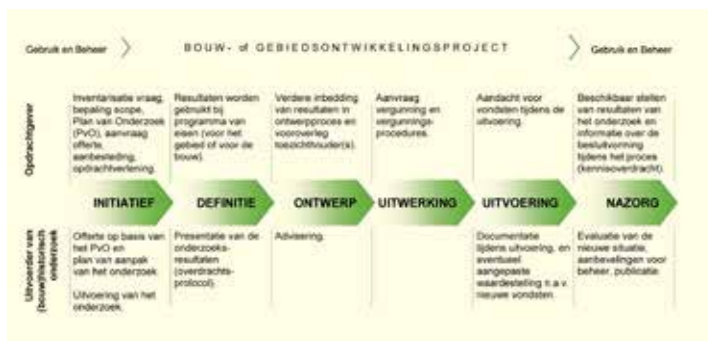
131 Hendriks et al. 2000.

132 Het is opvallend dat in de richtlijnen het begrip ‘authenticiteit’ wordt gebruikt, terwijl bij het MSP/MRP werd gesproken van ‘gaafheid/herkenbaarheid’.

Deze richtlijnen waren in 2008 toe aan herziening door veranderingen in het werkveld in combinatie met institutionele veranderingen.¹³³ De nieuwe versie werd in 2009 gepubliceerd als de *Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek: lezen en analyseren van cultuurhistorisch erfgoed* met een bijbehorende voorlichtingsfolder (afbeelding 1.12).¹³⁴ De inzichten verkregen uit de praktijk van de voorgaande zes jaar, en in het bijzonder de ervaringen met een nieuwe opzet voor het bouwhistorisch onderzoek van het Rijksmuseum¹³⁵, zorgden voor een verdergaande methodische en wetenschappelijke aanpak van het onderzoek en de waardestelling.¹³⁶ Eén van de doelen was om de toepassing van bouwhistorisch onderzoek en waardestelling krachtiger te veralgemeniseren. Een belangrijk onderscheid met de eerdere versie is de aandacht voor verschillende beschouwingniveaus en interpretaties van onderzoeksgegevens, omdat deze van invloed zijn op een waardestelling, en voor de procesmatige inbedding (afbeeldingen 1.13 en 1.14). Verder wordt in deze richtlijnen gestreefd naar een “cultuurhistorische waardestelling” die de resultante is van meerdere deelwaardestellingen die uitspraak doen over de algemene historische waarden, ensemblewaarden of stedenbouwkundige waarden, architectuurhistorische waarden, bouwhistorische waarden, waarden vanuit de gebruikshistorie, en andere soorten waarden (afbeelding 1.15). Een waardestelling wordt in deze richtlijnen niet gezien als een dictaat, maar het is het niveau van de gearticuleerde cultuurhistorische waarden dat dwingt tot krachtiger argumenten bij aantasting van die waarden.¹³⁷ De tekening, waarin de waardestelling middels verschillende kleuren wordt gerepresenteerd, is in deze versie gehandhaafd en tevens uitgebreid met het aangeven van de waarde van bijzondere interieuraspecten en van vlakken zoals plafonds en vloeren (afbeelding 1.16).

FIGUUR 1.12 In 2009 werd een nieuwe en geactualiseerde versie van de Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek gepubliceerd.

FIGUUR 1.13 In vergelijking met de richtlijnen uit 2000, bevatten de richtlijnen uit 2009 diverse schema's die de rol, opzet en het resultaat van een bouwhistorisch onderzoek en waardestelling verduidelijken.

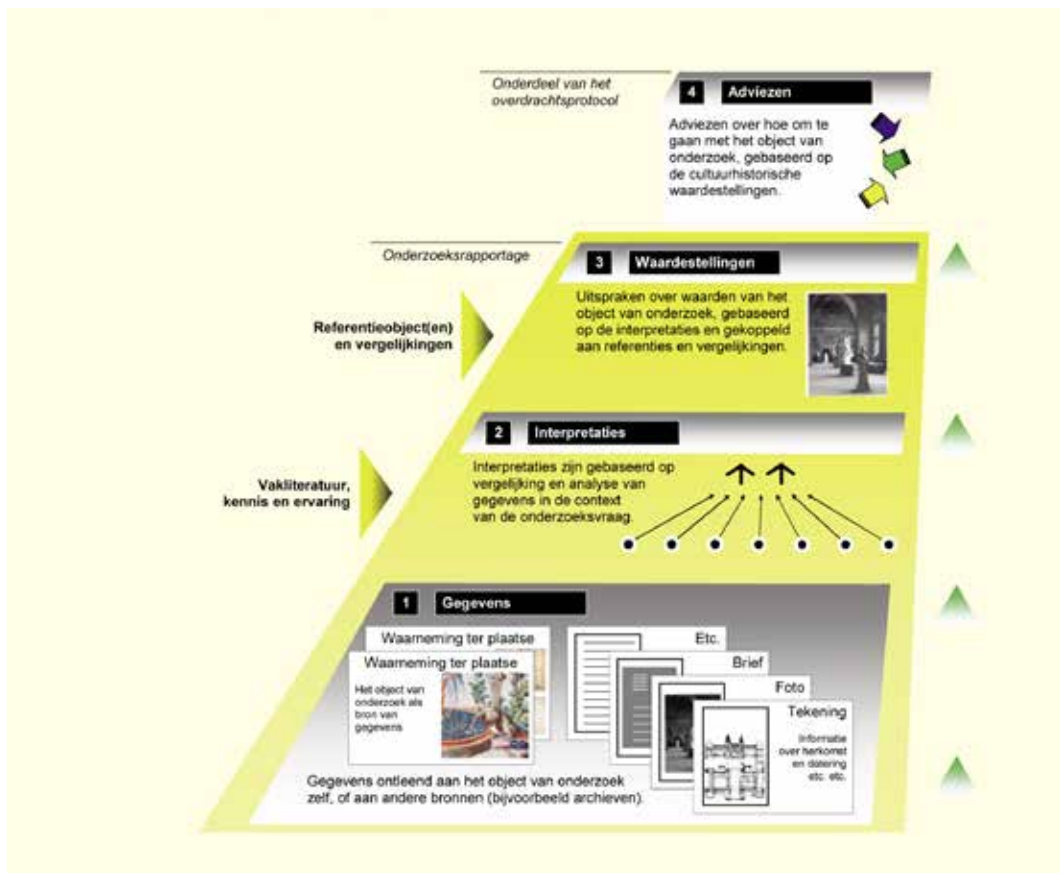
133 Stenvert 2008a; Stenvert 2008b.

134 Hendriks en Van der Hoeve 2009a; Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed et al. 2009.

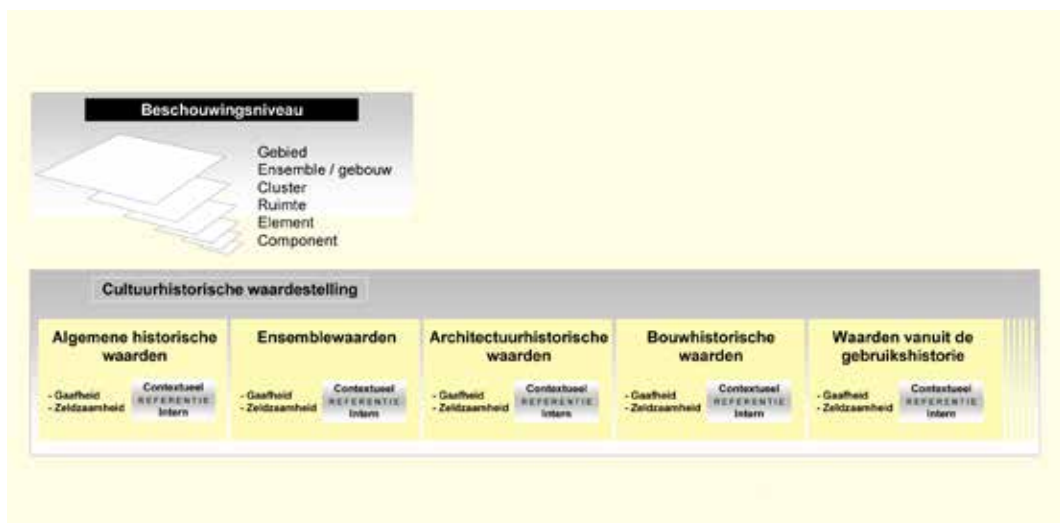
135 Rgd-HEN, Rijksmuseum, Amsterdam: Hendriks, L. (samensteller), Historisch onderzoek Rijksmuseum: Reader met achtergrondinformatie én de eerste resultaten van de 'Teekenschool', Den Haag 2003; Hendriks, L., Cultuurhistorisch onderzoek en waardestelling van het Rijksmuseumgebouw in Amsterdam 2003-2005: Het Nieuwe Rijksmuseum Amsterdam, presentatie Amsterdam Rijksmuseum 25 oktober 2005.

136 Rgd-HEN, Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek (2009): verslagen van de bijeenkomsten voor een nieuwe versie van de 'Richtlijnen bouw- / cultuurhistorisch onderzoek', 2008-2009.

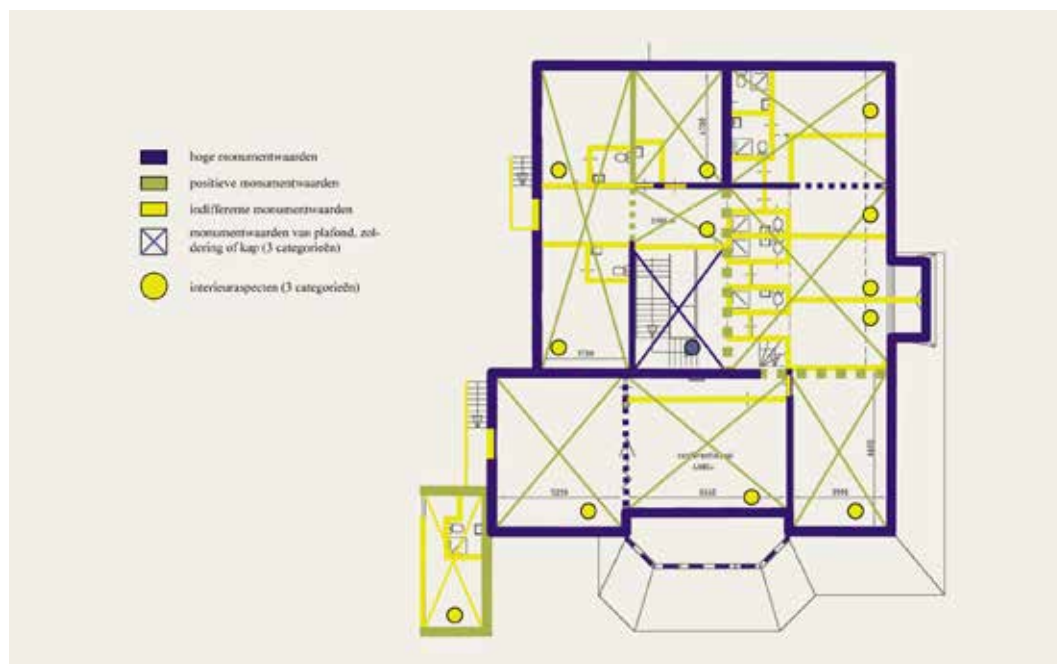
137 Hendriks en Van der Hoeve 2009a, 17-19.

FIGUUR 1.14 Een belangrijk aandachtspunt is het expliciete besef dat er bij waardestellend onderzoek sprake is van een interpretatieslag van de onderzoeksgegevens.

FIGUUR 1.15 Ook benadrukken de richtlijnen dat er verschillende beschouwingsniveau's zijn waarop een waardestelling kan worden uitgevoerd en dat er verschillende soorten cultuurhistorische waardestelling naast elkaar (kunnen) bestaan.

FIGUUR 1.16 Een waardestelling gaat in de richtlijnen idealiter gepaard met een “waardestellingsrepresentatietekening” waarin door middel van verschillende kleuren en symbolen de waarde van gebouwonderdelen wordt aangegeven.

Volgend op de ontwikkeling van richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek en waardestelling zijn ook andere hulpmiddelen ontwikkeld, die niet zo zeer verschillen qua opzet en onderzoeksmethodiek, als wel wat betreft het onderzoeksobject. Het gevolg is een onderscheid wat betreft gebouwtypologie of cultuur-, kunst- of bouwhistorische subspecialisatie.

Religieus en industrieel erfgoed worden vaak beschouwd als aparte categorieën die een speciale onderzoeks- en waarderingsmethodiek vereisen.¹³⁸ Ook voor bijvoorbeeld landgoederen en buitenplaatsen zou een specifieke aanpak een beter inzicht kunnen geven in hun cultuurhistorische betekenis.¹³⁹ De binnenkant van monumenten, zeker als het museale interieurs betreft, wordt eveneens vaak onderworpen aan een afzonderlijk onderzoek. Publicaties als *Van object naar samenhang*¹⁴⁰, *Richtlijn voor de culturele waardering van historisch interieurs*¹⁴¹ en het *Hulpmiddel bij de waardering van historische interieurs*¹⁴² proberen alle om interieurwaarden nader te benoemen om zo het belang ervan te onderstrepen en hun behoud te stimuleren (afbeeldingen 1.17, 1.18, 1.19 en 1.20).¹⁴³ Een subspecialistische benadering geldt ook voor onderzoeks- en waarderingsmethodieken voor groenstructuren, al dan niet in samenhang met gebouwd erfgoed. Voorbeelden hiervan zijn

138 Zie bijvoorbeeld: Van Beers 2004; Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap 2011; Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap 2012; Roeterdink et al. 2008a+b.

139 Zie bijvoorbeeld: Albers 1987.

140 Van object naar samenhang: De instandhouding van ensembles van onroerend en roerend cultureel erfgoed, 2004.

141 Brokerhof et al. 2009.

142 Brokerhof et al. 2011.

143 Zie ook: Koldewey 2011; Laan 2009.

de *Cascade-methode*¹⁴⁴ en twee richtlijnen voor tuinhistorisch onderzoek (afbeeldingen 1.21, 1.22 en 1.23).¹⁴⁵ Kleurhistorisch onderzoek richt zich op het de toepassing van kleur en schilderijen en de daarbij gebruikte technieken en materialen. Het is een subspecialisme dat een sterk wetenschappelijke inslag kent en technisch onderzoek combineert met bronnenonderzoek.¹⁴⁶

FIGUUR 1.17 In 2009 werd een concept van de Richtlijn voor de culturele waardering van historische interieurs uitgebracht. Deze concept-richtlijn richtte zich voornamelijk op monumentale interieurs en ensembles van interieuronderdelen en inventaris. De richtlijn benoemt als primaire waarderingscriteria historische, artistieke, sociale en onderzoeksgelateerde waarden. Vergelijkende criteria zijn de toestand van het interieur, de mate waarin er sprake is van een ensemble, de herkomst en zeldzaamheid van de onderdelen, de belevingswaarde van het interieur en het gebruik.

144 Oldenburger-Ebbers 1998.

145 Debie 2011; Van Immerseel en Hendriks 2012.

146 Jonker 2000; Kleuronderzoek, 2001; Kleuronderzoek, 2005; Nusselder 1978; Nusselder 1988.

Waarderingsproces in vogelvlucht

FIGUUR 1.18 Het proces van waardering wordt in de richtlijn gepresenteerd als een iteratief en dynamisch proces van onderzoeken, waarden en beschrijven van de betekenis van het interieur. Nota bene, in de richtlijn wordt 'betekenis' breder opgevat dan 'waarde'. Betekenis betreft ook het benoemen van het verband tussen de benoemde waarden enerzijds en de verschillende belanghebbenden en vergelijkbare objecten anderzijds.

Werkblad voor de waardering van historische interieurs

Stap 1. Aanleiding en onderzoeksvraag

Wat is de aanleiding voor de waardering van het interieur?

Wat is de vraagstelling?

Afbakening: Wat wordt er gewaardeerd en wat valt er buiten de scope? Wat moet worden onderzocht?

Waarmee wordt het interieur vergeleken? Op welke niveau, waarmee en eventueel waarom?

Internationaal:

Vergelijkbare periode:

Nationaal:

Vergelijkbare architect/ontwerper:

Regionaal:

Vergelijkbare stijl:

Plaatselijk:

Vergelijkbare locatie:

Binnen de eigen locatie:

Anders:

Vergelijkbare functie:

Geen vergelijking

Stap 2. Kennis in kaart

2.A. Bouw dossier op

Onderzoek herkomst, ontstaans- en gebruiksgeschiedenis van het interieur, het complex en de inrichting. Breng de belanghebbenden en hun belang in kaart.

2.B. Beschrijf het interieur

Bechrijf de ruimte, zijn afwerking en zijn inrichting. Let daarbij op materiële, zintuiglijke en immateriële aspecten.

Omgeving: Waar maakt het interieur deel van uit, waarom en wat is de samenhang?

- een gebied
- een complex
- een gebouw
- een suite van meer ruimtes
- het gaat slechts om één ruimte

Ensemble: Is er sprake van een samenhang tussen de onderdelen van het interieur? Zo ja, hoe en waarom?

- ensemble door historische continuïteit
- ensemble door samenstelling
- ensemble door totaalontwerp
- ensemble door herkomst
- geen ensemble

Geef aan wat de **kernelementen** in het interieur zijn en waarom.

FIGUUR 1.19 Het in de richtlijn opgenomen werkblad biedt houvast bij het inrichten van het onderzoeks- en waarderingsproces, het uitvoeren van het onderzoek en het opstellen van de beschrijving en waardering van het interieur en de "beschrijving van betekenis".

Stap 3. Samenstelling waarderingssteam

Wie voeren de waardering uit, over welke deskundigheid beschikken zij en welk belang vertegenwoordigen zij? Welke gewenste deskundigheid ontbreekt eventueel?

Deskundigheid

Restauratiekennis

Algemeen

In het bijzonder:

- objecten
- gebouw
- interieur

Bouwhistorische kennis

Algemeen

In het bijzonder:

- bouw
- interieur
- kleur
- techniek
- periode
- anders

Kunsthistorische kennis

Algemeen

In het bijzonder:

- architectuur
- schilderkunst
- beeldende kunst
- kunstnijverheid
- land/regio/plaats
- periode

Museologische kennis

Algemeen

Anders

Educatieve kennis

Historische kennis

Algemeen

In het bijzonder:

- sociaal
- cultureel
- economisch
- biografisch
- religieus
- bedrijfshistorisch
- periode
- anders

Specifieke kennis m.b.t. de locatie:

- kennis van relevante bronnen en archieven
- bewonerskennis, 'levend geheugen', 'oral history'
- beheerderkennis (ook oud- of gepensioneerd beheerder, ervaringskennis)

Stap 4. De waardering

4.A. Selecteer de waarderingscriteria

Selecteer de primaire en vergelijkende criteria op grond waarvan waarde wordt toegekend.

4.B. Waardeer

Toets het interieur aan ieder geselecteerd criterium. Beargumenteer op grond waarvan waarde wordt toegekend en geef aan of die waarde ten opzichte van het vergelijkingskader (stap 1) hoog, gemiddeld of laag is.

Primair

- Historisch: L/M/H
- Artistiek: L/M/H
- Sociaal: L/M/H
- Onderzoek: L/M/H

Vergelijkend

- Toestand: L/M/H
- Ensemble: L/M/H
- Herkomst: L/M/H
- Zeldzaamheid: L/M/H
- Beleving: L/M/H
- Bruikbaarheid: L/M/H

Stap 5. Beschrijving van Betekenis

Schrijf het resultaat van de waardering op in de vorm van een 'Beschrijving van Betekenis'.

Hoe en waarom dragen waarden bij aan de betekenis van het interieur? Hoe groot is het belang in verhouding tot interieurs waarmee wordt vergeleken. Hoe verschilt de waardering voor belanghebbenden?

FIGUUR 1.20 Het in de richtlijn opgenomen werkblad biedt houvast bij het inrichten van het onderzoeks- en waarderingsproces, het uitvoeren van het onderzoek en het opstellen van de beschrijving en waardering van het interieur en de "beschrijving van betekenis".

FIGUUR 1.21 De in 2012 uitgebracht Richtlijnen tuinhistorisch onderzoek lijken qua opzet op die van de Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek uit 2009, die ook als onderlegger werden gebruikt.

FIGUUR 1.22 Ook in deze richtlijnen is aandacht besteed aan de inbedding van tuinhistorisch onderzoek in het proces van beheer en verandering van cultuurhistorisch waardevol groen erfgoed. De vermelding dat de rol van adviseur een fundamenteel andere is dan die van onderzoeker, is nieuw in deze richtlijn.

FIGUUR 1.23 Het overdrachtsprotocol is in deze richtlijnen niet alleen gebaseerd op de waardestelling; het beoogt een integraal programma van eisen en wensen te presenteren waarin de uitkomsten van het onderzoek in verband worden gebracht met aspecten zoals functionele en economische eisen en andere cultuurhistorische waarden.

§ 1.6 Recente internationale ontwikkelingen

Sinds 1975 zijn er ruim drie keer zo veel internationale conventies, handvesten en richtlijnen op het gebied van monumentenzorg en erfgoed uitgebracht dan in de vijftig jaar daarvoor.¹⁴⁷ Conventies krijgen een juridische bekrachtiging in de landen die het verdrag hebben ondertekend en hebben daardoor invloed op lokaal beleid, wet- en regelgeving. Handvesten en richtlijnen propageren doorgaans een theorie of werkwijze, al dan niet uit naam van een internationale organisatie.

In 1992 bracht de Raad van Europa de *European Convention on the Protection of the Archaeological Heritage* uit, ook wel bekend als het *Verdrag van Valletta* of het *Verdrag van Malta*. In Nederland heeft dit de inbedding van archeologisch onderzoek en de borging van archeologische waarden in ruimtelijke planvorming in grote mate bevorderd. In 1994 werd *The Nara Document on Authenticity* uitgebracht, volgend op *The Nara Conference on Authenticity in Relation to the World Heritage Convention*, georganiseerd door UNESCO, ICCROM en ICOMOS.¹⁴⁸ De Nara conferentie en het document hebben met name in theoretisch opzicht en vooral in het academische veld en het werkveld van non-gouvernementele organisaties grote invloed gehad op ideeën over authenticiteit en integriteit en op de manier waarop vanaf toen werelderfgoed werd gedefinieerd en geïdentificeerd.¹⁴⁹ Authenticiteit, één van de voorwaarden waaraan potentieel werelderfgoed moet voldoen om de toekenning van *Outstanding Universal Value* te krijgen, is vanaf 2005 niet meer beperkt tot materiële eigenschappen, maar kan ook doelen op immateriële aspecten van het erfgoed.¹⁵⁰

Een ander voorbeeld van een internationale richtlijn is het door ICOMOS Australië in 1999 gepubliceerde *The Burra Charter: The Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance (Burra Charter)* met de bijbehorende *Guidelines*.¹⁵¹ Deze heeft grote invloed gehad op ideeën over “cultural significance” in relatie tot verschillende soorten erfgoedwaarden, de identificatie en explicitering van waarden en de inbedding van de waarden in besluitvormingsprocessen omtrent de instandhouding van erfgoed.

De verschuiving van monument naar erfgoed en de “heritage industry” is niet alleen in deze conventies en handvesten zichtbaar geworden. Ook diverse vakpublicaties uit de jaren tachtig en negentig hebben deze ontwikkeling geprobeerd te duiden. Erfgoed in relatie tot tijd, herinnering en geschiedschrijving is bijvoorbeeld door de Franse historicus Pierre Nora uitgebreid voor het voetlicht gebracht in *Les Lieux de Mémoire*.¹⁵² Dit werk kreeg ook een Nederlandse variant die echter minder theoretisch van aard is.¹⁵³ De Amerikaanse historisch-geograaf David Lowenthal gaat in *The Past is a*

147 Zie bijvoorbeeld: Petzet en Ziesemer 2004; <http://www.icomos.org/en/charters-and-texts>, 08-05-2012.

148 Nara Document on Authenticity 1994.

149 UNESCO 1995; UNESCO 2005.

150 UNESCO 2005, II.A, 49, II.D, 77-78, II.E, 79-95.

151 Australia ICOMOS 1988: art. 2.2; Burra Charter 1999. De Guidelines behorende bij de versie van het Burra Charter uit 1999 zijn nooit ontwikkeld, zie: <http://australia.icomos.org/publications/charters/>, bezocht op 27-04-2012. Australia ICOMOS heeft inmiddels Practice Notes ontwikkeld, ter begeleiding van het Burra Charter 2013 en ter vervanging van de eerdere Guidelines. Zie: Australia ICOMOS 2013; <http://australia.icomos.org/publications/burra-charter-practice-notes/>, bezocht 13-06-2014.

152 Nora 1984-1992.

153 Wesseling 2005-2007.

Foreign Country en *The Heritage Crusade and the Spoils of History* in op de relaties tussen ouderdom, authenticiteit, geschiedenis en erfgoed.¹⁵⁴ Recenter is de instandhouding van erfgoed gepresenteerd als een verbijzonderde opgave met zijn specifieke theoretische, ethische en praktische aspecten in publicaties als *The Heritage Reader* en *The Ashgate research companion to heritage and identity*, beide uit 2008.¹⁵⁵

Om recht te doen aan nieuwe concepten, kennis en ervaringen op het gebied van onderzoeken, waardestellen, selecteren en in stand houden van monumenten, is de aanpak voor waardestellend onderzoek voortdurend aan revisie onderhevig. Ook op dat praktische vlak hebben internationaal ontwikkelingen plaatsgevonden.

Net zoals in Nederland, wordt bouwhistorisch onderzoek in bijvoorbeeld België, Duitsland (*Bauforschung*) en het Verenigd Koninkrijk (*building archaeology*) gecombineerd met een *Auswertung of valuation*.¹⁵⁶ Ook daar vormen onderzoek en waardestelling het kader voor beslissingen over ingrepen in een monument. Tevens zijn er in de landen om ons heen leidraden en richtlijnen gepubliceerd die ingaan op de relatie tussen de te benoemen waarden en de waardestelling enerzijds en de verschillende fases van een besluitvormingstraject voor instandhouding anderzijds.¹⁵⁷

Door de internationale kennisuitwisseling zijn deze werkwijzen ook bekend in Nederland. Andersom faciliteren Engelse versies van Nederlandse richtlijnen een kennisuitwisseling over de aanpak in Nederland, zoals de *Guidelines for Building Archaeological Research*, dat de Engelse versie van de *Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek* is.¹⁵⁸

Naast de invloed van werkwijzen uit landen direct om ons heen, zijn op bredere Europese en op globale schaal de richtlijnen voor het aanwijzen van respectievelijk Europees erfgoed en werelderfgoed van invloed op de wijze waarop de waarden van erfgoed wordt onderzocht en expliciet gemaakt.

Sinds 2011 is er sprake van Europese erfgoederen die het Europees Erfgoedlabel kunnen krijgen. Voor het voordragen van deze erfgoederen heeft de Europese Unie de *Richtlijnen voor kandidaat-sites* ontwikkeld. Zo kan op uniforme wijze worden vastgesteld of gebouwen en plekken een "Europese symbolische waarde" vertegenwoordigen.¹⁵⁹

Bij het voordragen van werelderfgoed moet worden gewerkt volgens de door UNESCO ontwikkelde *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*.¹⁶⁰ Deze richtlijnen zijn bedoeld om wereldwijd tot uniforme nominatiedossiers te komen. De in de richtlijnen

154	Lowenthal 1985; Lowenthal 1997/2009.
155	Fairclough et al. 2008; Graham en Howard 2008b.
156	Zie: Hooft, Kennes en Meganck 2013; Schuller 2002; Vereinigung der Landesdenkmalpfeleger in der Bundesrepublik Deutschland 2001.
157	Zoals: Drury en McPherson 2008; Van Roy en Vermeulen 2014.
158	Hendriks en Van der Hoeve 2009b.
159	Op 8 april 2014 hebben in Nederland Kamp Westerbork en het Vredespaleis in Den Haag het Europees Erfgoedlabel ontvangen van de Europese Commissie. Zie ook: Besluit 2011/1194/EU; Europees erfgoedlabel: Richtlijnen voor kandidaat-sites, [S.I; s.a.]; http://ec.europa.eu/culture/our-programmes-and-actions/doc/label/guidelines-for-candidate-sites_nl.pdf , geraadpleegd 17-04-2014.
160	UNESCO 2013.

gepresenteerde werkwijze voor het samenstellen van het nominatiedossier structureert het proces van identificeren, onderzoeken, beschrijven, waarderen en documenteren van de site en zo ook het beargumenteren van de *outstanding universal value*. Tevens moet een koppeling worden aangebracht tussen de fysieke zaken, de *assets*, die onderdeel uitmaken van de voorgedragen site en de criteria die zijn geselecteerd om de *outstanding universal value* van de site te bepalen.¹⁶¹

§ 1.7 Een terugblik op waardestellend onderzoek en waardestelling in de Nederlandse monumentenzorg van 1981-2009

In de periode van 1981 tot 2009 is er veel veranderd in de Nederlandse institutionele monumentenzorg. Waardestelling kreeg in die tijd gestalte als een manier om diverse monumentwaarden te identificeren en mee te laten wegen in de planvorming en de besluitvormings- en vergunningprocedure.

Wetenschappelijke waardestelling ten behoeve van planontwikkeling en -toetsing

Fundamenteel bouw-, architectuur- en cultuurhistorisch onderzoek legt zich toe op de totstandkoming en ontwikkeling van de historische gebouwde omgeving. Het wordt uitgevoerd om de kennis op deze gebieden te vergroten. In de institutionele monumentenzorg is het waardestellend onderzoek een vorm van toegepast of praktijkgericht historisch onderzoek.¹⁶² Het doel van deze onderzoeken is om de benodigde kennis en een kader te leveren om beslissingen te kunnen nemen over het gebouw.¹⁶³ Het vormt de basis voor een waardestelling. Een waardestelling is het resultaat van het onderzoek en wordt in de praktijk gebruikt bij het nemen van beslissingen met betrekking tot de selectie en de instandhouding van een monument.

Om de kwaliteit van wetenschappelijk historisch onderzoek te garanderen, gelden er normen. Deze betreffen de onderzoeksmethodologie en de ethische en sociale aspecten van het onderzoek. Een onderzoek moet betrouwbaar zijn, onbaatzuchtig en onafhankelijk worden uitgevoerd en de uitkomsten moeten kunnen worden gecontroleerd door de wetenschappelijke gemeenschap. Als proef voor het wetenschappelijk gehalte van bouw- en architectuurhistorische onderzoeksmethoden worden deze vaak getoetst aan de criteria voor empirisch, natuurwetenschappelijk onderzoek.¹⁶⁴

161 UNESCO 2013.

162 Zie ook: Kuipers 2008, 159-161.

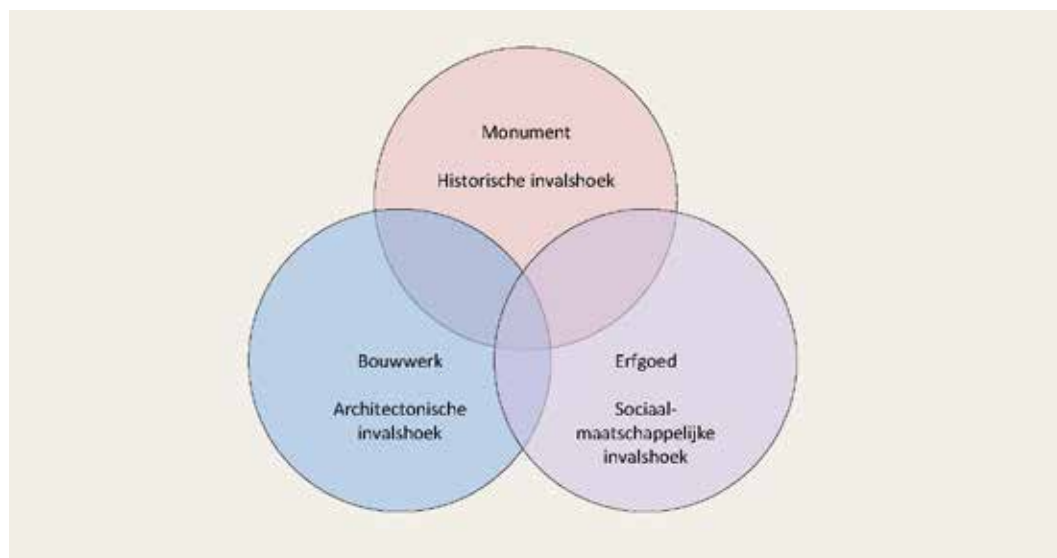
163 Recent is de toegepaste vorm van bouw- en architectuurhistorisch onderzoek bekritiseerd vanwege zijn té instrumentele karakter dat uitsluitend nog is gericht op de selectie van monumenten. Een selectie die bovendien in aantal sterk is beperkt, wat niet om inhoudelijke redenen is bepleit, maar met name vanwege praktische en financiële redenen noodzakelijk werd geacht. Daarmee zou de selectie- en aanwijzingstaakstelling van de institutionele monumentenzorg beperkt blijven tot het tonen van de hoogtepunten van de recente architectuurhistorie en zich in mindere mate richten op de rol die gebouwen en gebieden spelen bij het aflezen/beleven van de algemene Nederlandse historie. Zie bijvoorbeeld: Van Koningsbruggen en Van Hellemond 2010, 46. Eerder werd al bepleit dat het bestempelen van de selectie van monumenten uit de wederopbouwperiode als een 'canon' onterecht zou zijn, omdat het om een "urgentie-inventaris van honderd beschermenswaardige topmonumenten" zou gaan. Zie: Kuipers 2008, 158-159.

164 Van Bommel 2008; Kuipers 2008, 159-161.

Dit gaat echter om meerdere redenen niet op.¹⁶⁵ Ten eerste is er in de historische wetenschappen sprake van een andersoortige empirische basis voor onderzoeksresultaten. Een historische gebeurtenis kan niet door de historisch onderzoeker zelf worden waargenomen, zoals bijvoorbeeld in de natuurwetenschappen wel het geval is bij het uitvoeren van een experiment en het meten en analyseren van resultaten.¹⁶⁶ De empirische basis van de historische wetenschappen zijn de analyse van historische bronnen en voorwerpen of de reënsenering van historische gebruiken en leefwijzen.¹⁶⁷ Ten tweede is falsificatie van de resultaten van historisch onderzoek zelden aan de orde; in de historische discipline gaat het meer om een nuancering en uitbreiding van de kennis of om een accentverschuiving daarin.¹⁶⁸ Dit wil echter niet zeggen dat een historisch onderzoeker zich geen voortdurende inspanning getroost om enkele criteria van de natuurwetenschappen wel zo dicht mogelijk te benaderen; volgens sommigen moet het zo onvooringenomen presenteren en interpreteren van geschiedkundige feiten worden gezien als het belangrijkste kenmerk van de historische wetenschappen. Het presenteren van een genuanceerde en waardenvrije interpretatie van de geschiedenis blijkt één van de grootste uitdagingen. Er wordt dan ook vaak gewezen op de invloed van de verschillende invalshoeken bij de interpretatie van onderzoeksbronnen en van de diverse “lenzen” bij de verklaring van geschiedkundige feiten of historische gebeurtenissen.¹⁶⁹

Het wetenschappelijk karakter van monumentenzorg en de bouw- en architectuurhistorische disciplines is zowel bestreden op basis van wetenschappelijk-methodische criteria, als ook bevestigd op basis van de wijze waarop instandhoudingstechnische, bouw- en architectuurhistorische kennis ontstaat. Belangrijker dan het doorstaan van een wetenschappelijke toets van monumentenzorg is duidelijkheid over de motivatie die ten grondslag ligt aan dat streven tot een wetenschappelijk manier van onderzoek en waardstelling. De methodische opzet voor onderzoek en waardstelling moet eerder worden gezien als een effect van de professionalisering van de bouw- en architectuurhistorische disciplines en van de wens om een overtuigend “cultuurhistorisch argument” aan te kunnen voeren. Het heeft geresulteerd in een vergaande (sub)specialisatie aan kunsthistorische onderzoeksdisciplines, elk met zijn eigen richtlijnen voor onderzoek en waardstelling. De nadruk op een wetenschappelijke onderzoeksopzet en objectieve waarderingscriteria laat echter geen ruimte voor esthetische aspecten en sluit zaken als belevings- en herinneringswaarde en identiteit uit, omdat deze subjectief zouden zijn en derhalve geen plaats kunnen hebben in een wetenschappelijk opgezet onderzoek met waardstelling (afbeelding 1.24).

-
- 165 De bouwhistorische wetenschap is een discipline die ten dele wel een natuurwetenschappelijke component kent. Naast het achterhalen van de oorspronkelijke materiële substantie én van de manier waarop het aan ons is overgedragen, wordt bij de datering van het gebouw of afzonderlijke onderdelen daarvan gebruik gemaakt van bijvoorbeeld een koolstofdateringsmethode of een dendrochronologisch onderzoek.
- 166 Ankersmit 1993, 14.
- 167 Denk bij een dergelijke vorm van reënsenering bijvoorbeeld aan de Historical Farm Series van de Engelse zender BBC, een serie van historische documentaire waarin een archeoloog, historicus en etnograaf een jaar lang op een historische boerderij wonen en de gebruiken en leefwijze volgen uit een bepaalde historische periode. De experts zijn dan zowel onderzoeker als acteur, wat hen in staat stelt om de gebruiken en leefwijzen proefondervindelijk te onderzoeken en aan het publiek te presenteren en uit te leggen. Vergelijkbare projecten in Nederland zijn: “24 uur Huis van Gijn” en “Project 2074” (initiatief tot herbouw van het schip van de Dom te Utrecht). Zie ook: <http://www.bbc.co.uk/programmes/b00grv47>; <http://www.d2dmedia.com/portfolio/huisvangijn/>; <http://www.project2074.nl/>, alle geraadpleegd 01-09-2015.
- 168 Zie ook: Ankersmit 1993, 49; Jokilehto 2002, 299-301; Kuhn 1996.
- 169 Groat en Wang 2002, 34-41, 142-151; Hendriks en Van der Hoeve 2009a, 15.

FIGUUR 1.24 Schematische weergave van de relatie tussen de drie hoedanigheden van gebouwd erfgoed en de bijbehorende invalshoeken voor analyse en waardering.

Een kunsthistorische invalshoek

Het toegepaste historische waardestellend onderzoek kent met zijn verschillende categorieën monumentwaarden, de uitsplitsingen daarvan en de kwalificerende criteria een eigen idioom. Toch werden, toen onderzoek en waardestelling in 2000 met de *Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek* werden geformaliseerd en een methodische invulling kregen, alleen de historische monumentwaarden in ogenschouw genomen. Ondanks de roep uit 1982 om een waardestelling die was toegespitst op meer dan alleen het kunsthistorisch aspect van de instandhoudingsopave, en ondanks de accentverschuiving naar geïntegreerde monumentenzorg in de periode daarna, bleef waardestelling beperkt tot een bouw- en architectuurhistorische invalshoek. Kwaliteiten als architectonisch object of betekenissen als erfgoed bleven vooralsnog buiten beschouwing. Juist het multidimensionale karakter van het historische gebouw en de context- en partijgebonden interpretatie van waarde, zoals in 1994 verwoord in *The Nara Document on Authenticity* en in 1999 in het *Burra Charter*, kregen geen neerslag in een waardestelling. Deze handvesten beschouwen een eenduidige definitie van de betrokken waarden en centrale begrippen als onwenselijk. Zij benadrukken daarentegen het belang van een goede interpretatie en presentatie van het erfgoed en de daaraan toegekende waarden.¹⁷⁰

Alleen de wetenschappelijk-historische dimensie van een historisch gebouw werd verwoord in een waardestelling.¹⁷¹ Een analyse van het historisch gebouw en de daar aan toe te kennen waarden vanuit andere disciplines, als onderdeel van “all aspects of cultural and natural significance”, is daardoor op de achtergrond gebleven.¹⁷² Daardoor doet waardestelling in zijn huidige vorm slechts recht aan twee

170 Zie: Burra Charter 1999/2013: art. 1, 5, 13, 24 en 25; Nara Document on Authenticity 1994: art. 9-13.

171 Hoewel dit in de jaren negentig geen recht deed aan alle aspecten die samenhangen met een bouwwerk, sluit dit wel aan bij de taak die monumentenzorg voor zichzelf zag: “De taak van de overheden bij het beoordelen van restauratieplannen voor wettelijke beschermde monumenten is gericht op het behoud van historische waarden.” (Cursivering CvE). Zie: Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1991d, 4.

172 Burra Charter 1999/2013: art. 5.1.

van de drie criteria uit de Monumentenwet, namelijk wetenschappelijke en cultuurhistorische waarde. Schoonheid bleef ongedefinieerd en beperkt tot “oud” en “authentiek”. Het werd – althans officieel – niet aangevuld met een andere esthetische visie op het bouwwerk. Ook de introductie van het begrip “cultuurhistorische waarde” in het discours van monumentenzorg en in de Monumentenwet 1988 leidde niet tot een verdere inhoudelijke precisering van waardstelling als toetsingskader. Het waardstellend onderzoek bleef een primair architectuur- en bouwhistorische invalshoek houden, alsook de veel gebruikte *Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek*.¹⁷³

Nota Belvedere

De *Nota Belvedere*, die van kracht was in de periode van 1999 tot 2009, is ontegenzeggelijk van grote invloed geweest op de manier waarop monumentenzorg tegenwoordig in Nederland wordt bedreven. In de nota is cultuurhistorie gedefinieerd als “sporen, objecten en patronen/structuren die zichtbaar of niet zichtbaar, onderdeel uitmaken van onze leefomgeving en een beeld geven van een historische situatie of ontwikkeling.”¹⁷⁴ De nota haalt verschillende aspecten van cultuurhistorie aan, waaronder haar functie als informatie- en inspiratiebron voor verhalen en ontwerpen.¹⁷⁵ De educatieve, esthetische en belevingswaarde van onroerend cultureel erfgoed krijgen een belangrijke rol toebedeeld, evenals ontwerp oplossingen.¹⁷⁶ De geconstateerde spanning tussen de conserverende en ontwerpdisciplines wordt in de nota beschouwd als een vruchtbare paradox die een nieuw evenwicht krijgt met het devies ‘Behoud door ontwikkeling’.¹⁷⁷ Het was een roep om een perspectiefverschuiving die was gericht aan allen, maar vooral aan de beschermende en toetsende instanties.

Een bijproduct van de nota was de *Cultuurhistorische Waardenkaart van Nederland*, waarbij voor de cultuurhistorische waardebeoordeling volgens de nota een eigen methodiek was ontwikkeld. In feite was de kaart niet meer dan het resultaat van het op elkaar leggen van de sectorale overzichten – archeologisch, historisch-(steden)bouwkundig en historisch-geografisch – van dat wat op basis van “deskundige beoordelingen” als cultuurhistorisch *bijzonder* waardevol werd beschouwd.¹⁷⁸

Aan het einde van de periode Belvedere verschenen diverse evaluaties van het project. Sommige bieden vanuit een intern perspectief een evaluatie van de mate waarin de doelstelling uit 1999 waren behaald en presenteerden vervolgstappen die daaruit konden worden gedestilleerd.¹⁷⁹ Een enkel onderzoek beoordeelde 10 jaar Belvedere-beleid vanuit een breder, kritisch perspectief en wees op de heersende onduidelijkheid over wat cultuurhistorie precies behelst, de vrijblijvendheid van de visie en de nadruk op het construeren van erfgoed, zowel in de vorm van verhalen als in de vorm van concrete projecten.¹⁸⁰

173	Kuipers 2012.
174	Feddes 1999, 10.
175	Feddes 1999, 11.
176	Feddes 1999, 9-11.
177	Feddes 1999, 17-20.
178	Feddes 1999, 21-35, 79.
179	Bosma 2008; Groffen et al. 2008; Van der Zande en During 2010.
180	Labuhn 2008, 056-058, 107-114.

Tijdens het Belvedere-tijdperk werden cultuurhistorische onderzoeken steeds belangrijker en vormden steeds vaker de onderlegger voor ruimtelijke ontwikkelingen. Hoe groter de schaal waarop naar cultureel erfgoed wordt gekeken, hoe abstracter de waarden lijken te worden. Met name “belevingswaarde” en “herinneringswaarde” blijken vaak terugkerende, maar moeilijk te vatten begrippen te zijn.¹⁸¹ In de Nota Belvedere wordt cultuurhistorische waarde sterk geassocieerd met identiteit en herinnering. Diverse Belvedere-projecten zetten dan ook in op het weer zichtbaar maken van wat niet meer zichtbaar was, maar dat wel wordt herinnerd of waaraan de herinnering weer kan worden opgeroepen. Als monumentenzorg zich bezig houdt met opnieuw beleefbaar maken van verdwenen structuren, dan verschuift het accent van monumenten- of erfgoedzorg naar monumenten- of erfgoedkunde. Juist dan is bescherming niet meer van toepassing – en dikwijls zelfs onuitvoerbaar vanwege de schaal en omvang van het gebied of de structuur – en gaat het om het borgen van waarden door kennis.¹⁸²

Van principegebaseerde monumentenzorg naar waardengecentreerde instandhouding van cultureel erfgoed¹⁸³

In de jaren tachtig was de hoedanigheid van monument steeds vaker op scherp gezet tegenover die van bouwwerk als functioneel, architectonisch en economisch voorwerp. Beide dimensies raakten vervolgens eind jaren negentig verstrengeld met de hoedanigheid van erfgoed. Sindsdien is steeds vaker bepleit dat monumentenzorg niet alleen uit de specialistische, kunsthistorische hoek moest worden gehaald¹⁸⁴, maar ook dat de sociaalmaatschappelijke rechtvaardiging voor monumentenzorg moest worden uitgediept.¹⁸⁵

Het Charter van Venetië benadrukte in 1964 nog dat monumenten moesten worden beschermd als kunstwerken en als historisch bewijs.¹⁸⁶ In latere handvesten werd steeds vaker gewezen op de sociaalmaatschappelijke en sociaaleconomische rol van monumenten als objecten van maatschappelijk belang. Zo stelde het European Charter of the Architectural Heritage in 1975: “The architectural heritage is an expression of history and helps us to understand the relevance of the past to contemporary life. [...] This heritage should be passed on to future generations in its authentic state and in all its variety as an essential part of the memory of the human race. Otherwise, part of man’s awareness of his own continuity will be destroyed.” De sociaalmaatschappelijke rol van monumenten werd bijvoorbeeld ook genoemd in The Declaration of Amsterdam 1975, Convention for the Protection of the Architectural Heritage of Europe 1985 en in het Nara Document on Authenticity 1994: “The diversity of cultures and heritage in our world is an irreplaceable source of spiritual and intellectual richness for all humankind. The protection and enhancement of cultural and heritage diversity in our world should be actively promoted as an essential aspect of human development.”

-
181	Zie bijvoorbeeld: Hendriks 1999.
182	Fliegler 2012.
183	Het begrippenpaar ‘waardengecentreerde instandhouding’ is ontleend aan het Engelse values-centered preservation: Mason 2006; Mason 2008.
184	Zo doet de historica Françoise Choay een oproep om monumenten weer in de drie dimensies te bekijken om zo het monument weg te halen uit het expertise debat van kunsthistorici. Zie: Choay 2001, 177-178.
185	Gregory Ashworth, emeritus-hoogleraar Heritage Management and Urban Tourism aan de Rijksuniversiteit Groningen, benadrukt dat dit – wat Ashworth de “socio-psychologische rechtvaardiging” noemt- in debatten vaak ingezet, maar dat het beantwoorden van deze waarom-vraag nog geen uitkomst biedt bij vraagstukken over het wat, hoe(veel) en waar. Zie: Ashworth 1991, 11.
186	The Venice Charter 1964: art. 3.

De ICOMOS *Code on the Ethics of Co-Existence in Conserving Significant Places* uit 1998 adviseert om al die verschillende betekenissen naast elkaar te laten bestaan en een waardering niet te beperken tot historische waarden. De rol van erfgoed voor met name de sociaal-economische ontwikkeling van mensen en gemeenschappen wordt aan de orde gesteld in *The Faro Convention 2005*.¹⁸⁷

Deze uitbreiding van aan monumenten toegekende betekenissen en waarden bracht een accentverschuiving in de doelstelling van monumentenzorg met zich mee: van principegebaseerde monumentenzorg naar wat waardengecentreerde instandhouding van cultureel erfgoed. In het verleden werden algemeen geldende restauratieprincipes, zoals de Grondbeginselen, geformuleerd die richting gaven aan de keuze voor het soort ingrepen en de manier waarop zij moesten worden uitgevoerd.¹⁸⁸ In latere standaarden en richtlijnen voor onderzoek, waardestelling en instandhouding is vaak gesteld dat er niet kan worden gesproken van één principe of van dé juiste ingreep; het monumentenbestand is daarvoor te gediversifieerd en de instandhoudingspraktijk te pluriform.¹⁸⁹ Tegenwoordig bevatten handvesten en richtlijnen nog wel restauratie-ethische principes, maar wordt steeds minder strikt voorgeschreven welke ingrepen de voorkeur genieten.¹⁹⁰ In de plaats daarvan wordt vaker een stappenplan of protocol voorgesteld ter garantie dat alle aspecten die van belang zijn bij het bepalen van een instandhoudingsstrategie, ook aan de orde komen tijdens het besluitvormingsproces. Deze werkwijze zou gunstige voorwaarden creëren om het doel van monumenten- en erfgoedzorg zo optimaal mogelijk te dienen, te weten de instandhouding van het object en de daaraan toegekende waarden.

De handvesten en richtlijnen presenteren een ideale aanpak die niet alleen het gevolg is van de wens tot het behalen van het best mogelijke resultaat. Het hangt ook samen met de groeiende complexiteit van de instandhoudingsopgave en de daaruit weer volgende behoefte tot een gestandaardiseerd, transparant en consistent beslisproces dat leidt tot duidelijke en begrijpelijke keuzes.¹⁹¹ In verschillende handvesten en richtlijnen krijgt een waardestellend onderzoek een centrale plaats.

Het *Burra Charter* (1999/2013) van ICOMOS Australië presenteert een iteratief proces dat verloopt van de identificatie en bescherming van een cultuurhistorisch waardevolle plaats tot en met het monitoren van het beheer en de terugkoppeling naar eerder opgestelde plannen hiervoor. Het uitvoeren van onderzoek en het opstellen van een waardestelling worden daarin beschouwd als de basis voor besluitvorming. Volgens het *Burra Charter* volgen andere onderzoeken, zoals economische haalbaarheidsstudies, een programma van eisen en bouwtechnische onderzoeken, op een "statement of significance" en staan hier los van (afbeelding 1.25).¹⁹²

187 Zie: European Charter of the Architectural Heritage 1975, principes 1 en 2; The Declaration of Amsterdam 1975, Convention for the Protection of the Architectural Heritage of Europe 1985; Nara Document on Authenticity 1994, artikel 5; Australia ICOMOS 1998, art. 14; The Faro Convention 2005.

188 Kalf 1917.

189 Zie bijvoorbeeld: Meurs 2007; Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1991d, 01-04.

190 Het combineren van principes, werkwijzen en protolen voor besluitvorming zijn bijvoorbeeld: Burra Charter 2013 ; Drury en McPherson 2008.

191 Euler-Rolle 2012.

192 Zie: The Burra Charter Process, onderdeel van en opgenomen in het Burra Charter 1999/2013.

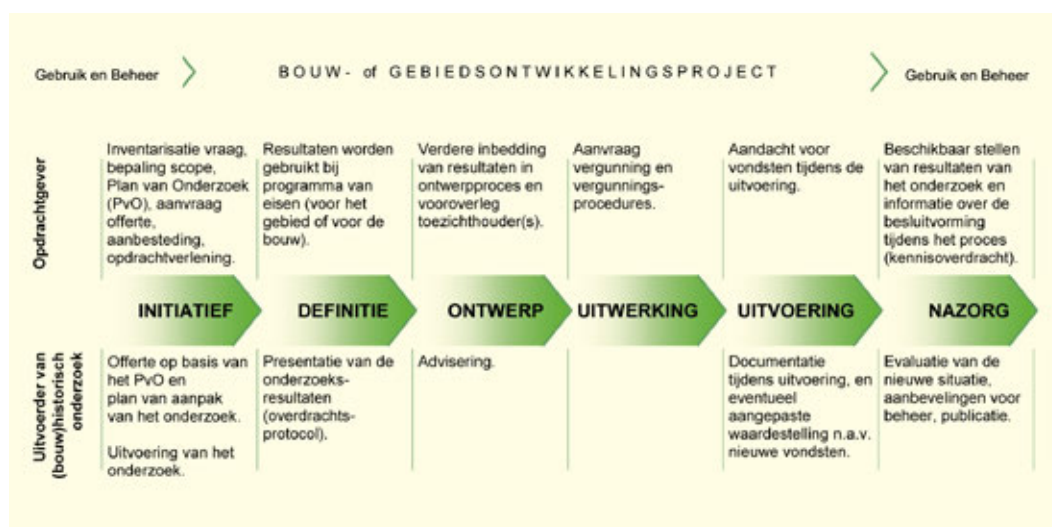

FIGUUR 1.25 Het protocol zoals voorgesteld in The Burra Charter 2013 en het begeleidende The Illustrated Burra Charter 2004.

De publicatie *Conservation Principles, Policies and Guidance* (2008) van English Heritage presenteert zes stellingen die het belang benadrukken van een participatieve aanpak van erfgoed, van het begrijpen en behouden van de betekenissen en waarden die aan het erfgoed worden toegekend en van een rationele, transparante en consistente besluitvorming.¹⁹³ Naast de stellingen definiëren de *Conservation Principles* de waarden die aan erfgoed kunnen worden toegekend en wordt ingegaan op de manier waarop die waarden kunnen worden bepaald en hun relatieve belang kan worden

vastgesteld. Dit vormt de basis van de waardestelling op basis waarvan de betekenis (*significance*) van het gebouw of gebied kan worden bepaald. De waardestelling en bepaling van de betekenis spelen de rol van uitgangspunt voor het beoordelen van de effecten van een voorgesteld plan op aspecten als authenticiteit, integriteit en duurzaamheid. Dit biedt de benodigde informatie om uit de verschillende opties, die binnen deze voorwaarden en aanvaardbare effecten mogelijk zijn, de optimale te kiezen.

De *Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek* (2009) presenteren een schematische weergave van de inbedding van waardestelling in het proces van een bouw- of gebiedsontwikkelingsproject.¹⁹⁴ Het geeft een overzicht van de taken van de opdrachtgever en de onderzoeker van initiatief- tot en met nazorgfase. Het benadrukt de wens om bouwhistorische onderzoeksresultaten en waardestelling in te bedden in het ontwerp- en uitvoeringsproces en een rol te geven in de formele toetsingsprocedure (afbeelding 1.26).

FIGUUR 1.26 Het protocol zoals voorgesteld in de Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek uit 2009.

Bovengenoemde protocollen schetsen alle dezelfde ideale aanpak; deze werkwijze wordt door Mason ook wel waardengecentreerde instandhouding genoemd (paragraaf 1.7).¹⁹⁵ Waardengecentreerde instandhouding gaat uit van het idee dat de instandhouding van gebouwd erfgoed primair wordt gestuurd door de waarden die aan het erfgoed worden toegekend. Het wordt dus niet gedictieerd door bijvoorbeeld ambtelijke procedures of de economische waarde van de gebouwen.

In bovenstaande richtlijnen en handvesten is met name in de bepalings- en veranderingsfase een uitdrukkelijk sturende rol voor waardestelling ingeruimd. De *Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek* beschouwen een waardestelling als referentiepunt en inspiratiebron voor planontwikkeling en als kader voor de toetsing van een monumentale status, een ontwerpplan en de verlening van een

194 Hendriks en Van der Hoeve 2009a, 9.

195 Het begrippenpaar 'waardengecentreerde instandhouding' is ontleend aan het Engelse values-centered preservation: Mason 2006; Mason 2008.

vergunning.¹⁹⁶ Deze richtlijnen pleiten voor het opnieuw opstellen van een waardestelling na de uitvoering van de plannen; niet alleen om de eerdere waardestelling te actualiseren, maar ook om de invloed van de uitgevoerde ingrepen op de eerder toegekende waarden te evalueren.¹⁹⁷

Het *Burra Charter* benadrukt het nut van zo vroeg mogelijk beschikbare informatie over de verschillende waardenconstructies, motivaties en doelstellingen voor instandhouding: welke waarden worden door wie waaraan toegekend, voortkomend uit welk waarderingsproces en wat zijn de motivaties en doelstellingen voor de instandhouding.¹⁹⁸ Op basis daarvan kan dan een aanpak worden opgesteld, waarvan de doelstellingen dan tijdens de uitvoering van ingrepen en het beheer regelmatig kunnen worden gemonitord. Ten slotte kan op basis van deze informatie een regelmatige terugkoppeling naar betrokken partijen en belanghebbenden plaatsvinden, zodat beleid en doelstelling waar nodig kunnen worden herzien.¹⁹⁹ Deze laatste stap wordt met name van belang geacht, omdat het moeilijk zou zijn om op voorhand zekere uitspraken te doen over het economisch succes, de sociale of culturele meerwaarde van een project en de mate van aantasting of verandering van de cultuurhistorische waarde ten gevolge van de ingrepen.

Zowel het *Burra Charter* als ook de *Conservation Principles* beschouwen waardengecentreerde instandhouding niet slechts als een kwestie van het doorlopen van een aantal stappen. Zij sturen door het benoemen van principes ook aan op een bepaalde grondhouding bij de betrokken personen en partijen: behoedzaam, voorzichtig, terughoudend en goed onderbouwd.²⁰⁰ Deze principes zijn echter niet zozeer restauratie-ethisch van aard, als wel sociaal-maatschappelijk en beroepsethisch. Een gevolg van een dergelijke invulling van de principes is dat de te volgen aanpak niet meer kan worden verdedigd door te verwijzen naar een algemeen restauratie-ethisch principe. Het gaat om het bepalen en beargumenteren van welke veranderingen aanvaardbaar zijn vanuit het oogpunt van het effect dat zij op de aan het monument toegekende waarden hebben.²⁰¹

Volgens bovengenoemde waardengecentreerde aanpak van de instandhouding van monumenten, fungeert een waardestelling idealiter als startpunt voor planvorming en als nulmeting om bij de plantoetsing inzicht te krijgen in de effecten van de voorgestelde ingrepen. Daarnaast is het in theorie ook een instrument waarop gedurende het gehele instandhoudingsproces en tijdens alle deelprocessen –zoals het planvormingsproces, een ontwikkelingsopgave en het plantoetsingstraject– kan worden teruggevallen om te evalueren of de waarden mee worden genomen in de besluitvorming. De aanpak beoogt een situatie te creëren waarin de instandhouding van een monument is gericht op het behalen van een optimale balans van belangen en op een zo goed, transparant en gelijkwaardig mogelijke totstandkoming van een instandhoudingsstrategie, voor alle betrokken personen en instanties.²⁰²

196 Hendriks en Van der Hoeve 2009a, 9-12.

197 Hendriks en Van der Hoeve 2009a, 9-12.

198 Zie bijvoorbeeld: *Burra Charter* 1999/2013: art. 26.3.

199 Zie: *The Burra Charter Process*, onderdeel van en opgenomen in het *Burra Charter* 1999/2013.

200 Zo wordt in het *Burra Charter* gesproken van een “cautious approach”, zie: *Burra Charter* 1999/2013: art. 3. De Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek benadrukken dat een waardestelling geen “dictaat” is, maar dat naarmate de waarden hoger zijn ingrepen “wél met meer kracht van argument” moeten worden verdedigd. Zie: Hendriks en Van der Hoeve 2009a, 19.

201 Drury en McPherson 2008, 67 (par. 161).

202 Drury en McPherson 2008, 19-24 (*Conservation Principles* 1-6).

Samenvattend

Wanneer waardestelling in het historisch perspectief van 1981-2009 wordt beschouwd, kan de ontwikkeling van waardestelling worden gekarakteriseerd als een doorlopende zoektocht naar een professionele, methodische en wetenschappelijke aanpak. Tegelijkertijd konden de ontwikkelingen op het theoretische vlak en binnen de uitvoeringspraktijk van monumentenzorg, die waardestelling mede voortdreven en vormgaven, niet worden bijgehouden. De institutionele monumentenzorg raakte gevangen in een spagaat. Tegenover een verdieping van en concentratie op de kunsthistorische disciplines in onderzoek en waardestelling was een verbreding van waardencontexten komen te staan. Enerzijds werd er gestreefd naar een wetenschappelijke methodiek voor onderzoek en waardestelling in de verwachting dat de uitkomsten daarvan als een gezaghebbend “cultuurhistorisch argument” worden geaccepteerd. Anderzijds leefde er de wens om onderzoek en waardestelling toepasselijk te maken op de ontwerp- en ontwikkelingspraktijk en daarbij in te zetten als een hulpmiddel. Tegelijkertijd werd deze wens tot een inhoudelijk krachtiger en meer op de praktijk toegespitste vorm van onderzoek en waardestelling op de proef gesteld door de beleidslijn om de overheid verder terug te laten treden en de regels en procedures te versimpelen. Daarmee dreigde monumentenzorg als inhoudelijke en praktische opgave op gespannen voet te staan met erfgoed als maatschappelijk en politiek thema: welke rol is weggelegd voor experts en overheden binnen een gedemocratiseerde monumentenzorg met een toegenomen emancipatie van belanghebbenden en hoe kan die worden vormgegeven.

§ 1.8 Ontwikkelingen in de Nederlandse monumentenzorg na 2009

Nieuwe rijksmonumenten, nieuwe waarden

In 2008 werd de ministeriële adviesplicht bij het aanvragen van een monumentenvergunning beperkt.²⁰³ Ook is het aanwijzen van rijksmonumenten van vóór 1940 sindsdien niet meer mogelijk en de laatste grote selectie van rijksmonumenten die heeft plaatsgevonden, is die van gebouwen en gebieden uit de wederopbouw. De aanwijzing van rijksmonumenten uit de wederopbouwperiode 1940-1965 werd evenwel beperkt tot dertig gebieden en circa tweehonderd bouwwerken.²⁰⁴ De beperking op het aantal nieuw aan te wijzen monumenten resulteerde in een aanscherping van de selectiecriteria voor rijksmonumenten uit de wederopbouwperiode.

203 Wijzigingswet Monumentenwet 1988 en Wet kenbaarheid publiekrechtelijke beperkingen onroerende zaken (beperking ministeriële adviesplicht bij aanvragen monumentenvergunning) 2008.

204 De Boer en Projectgroep Visie erfgoed en ruimte 2011, 20, 26-30; Tijdelijke Beleidsregel aanwijzing beschermde monumenten 2007.

De selectiecriteria voor monumenten van de wederopbouw zijn gebaseerd op de selectiecriteria van het MSP.²⁰⁵ Naast de wettelijke criteria schoonheid, van betekenis voor de wetenschap en van cultuurhistorische waarde, gold bij de selectie van wederopbouw rijksmonumenten ook het begrip ontwerpqualiteit als een criterium. De kwantitatieve beperking die gold voor deze categorie rijksmonumenten heeft er bovendien voor gezorgd dat alleen die gebouwen en gebieden zijn geselecteerd die een “topmonument” zijn. Als zodanig moeten zij niet alleen in architectuurhistorisch opzicht een toonbeeld vormen, maar met name ook in architectonisch en cultureel opzicht. Hoogwaardige architectonische kwaliteit betreft dan niet slechts de ontwerpqualiteiten, maar ook de manier waarop het gebouw in zowel technisch als functioneel opzicht goed te behouden is en de wijze waarop het de kwaliteit van zijn ruimtelijke omgeving positief beïnvloedt. Het culturele belang van de topmonumenten betreft ten eerste zijn positieve invloed op de ontwikkeling van de locatie in het verleden, het is een “sleutelstuk in de biografie van een plek”. Ten tweede gaat het om de actuele betekenis van het gebouw of gebied en de manier waarop het een periode of gebeurtenis representeert, verwoord als respectievelijk “symboolfunctie” en “herinneringswaarde”.²⁰⁶

De gebouwen die nu tot de nieuwe (rijks)monumenten behoren, kennen een eigen historische aanleiding, kregen een nieuwe architectuur, verworven een andere sociaalmaatschappelijke inbedding en bieden de erfgoedzorg met nog onverkende architectonische opgaven en instandhoudingstechnologische vraagstukken. Dat is terug te zien in het benoemen van nieuwe toe te kennen waarden en in de zoektocht naar nieuwe benaderingen van monumentenzorg. Nieuwe waarden zoals “conflictwaarde” en “nostalgiewaarde” en termen zoals “culturele draagkracht” en “waardevermeerdering” moeten het nieuwe elan en de gewijzigde doelstelling van erfgoedzorg uitdragen.²⁰⁷

205 De wederopbouw inventaristie werd gestart in 2001 en omvatte dertig categoriale studies. De selectie vond plaats in twee etappes. In 2007 werden 100 rijksmonumenten uit de periode 1940-1958 geselecteerd en in 2013 nog eens 89 stuks uit de periode 1959-1965. Daarnaast zijn 30 wederopbouw gebieden geselecteerd voor bescherming. Als uitgangspunt voor de wederopbouw selectie zijn de MSP-criteria genomen. Daarvan zijn de formuleringen verfijnd naar gelang de betreffende categoriale studie daartoe aanleiding gaf. Bij sommige categorieën, zoals kerken, raad- en provinciehuizen, werd vanwege het karakter van de categorie een accent aangebracht in de waardering. Zo zijn kerken, raad- en provinciehuizen vrijwel altijd van cultuurhistorisch belang; overwegend werd dan diepgaander gewaardeerd op kunst- en architectuurhistorische betekenis. Zie: Rijksdienst voor de Monumentenzorg [diverse auteurs] 2004-2007; Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1999b; Rijksdienst voor de Monumentenzorg 2001; Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap 2013; Toelichting op de voordracht van circa 100 topmonumenten uit de periode 1940-58, <http://www.cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/u4/toelichtingtweedekamer.pdf>, 24-06-2013.

206 Toelichting op de voordracht van circa 100 topmonumenten uit de periode 1940-58, <http://www.cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/u4/toelichtingtweedekamer.pdf>, 24-06-2013.

207 De waarden conflictwaarde en nostalgiewaarde zijn afkomstig uit: Halbertsma en Kuipers 2014, 72-76. De term waardevermeerdering is afkomstig uit: Janssen en Beunen 2012, 28, “Door het proces van ‘verstatelijking’ en ‘professionalisering’ is het behoud van erfgoed tot nu toe sterk gericht geweest op het definiëren van wat erfgoed is en het conserveren ervan. Met andere woorden: op ‘waardestelling’ in plaats van ‘waardevermeerdering’. Wil de erfgoedsector succesvol de omslag maken van een beleid gericht op bescherming, restauratie en herstel naar ruimtelijke ordening, hergebruik en ontwikkeling, dan is ook een ander begrip van en proces voor waardering nodig.” De term culturele draagkracht is afkomstig uit: Van Emstede 2013; Kuipers en Quist 2013.

Nieuwe waarden, opgaven en samenwerkingen - nieuwe initiatieven voor waardestellend onderzoek

Tegelijkertijd met de veranderingen op het theoretische en inhoudelijke vlak van waardestelling, wordt in toenemende mate gezocht naar een manier om de brug te slaan naar de instandhoudingspraktijk. In het post-Belvedere tijdperk zijn de opgaven veranderd en zijn de samenwerking tussen overheid en burger en tussen publieke en private partijen belangrijker geworden.²⁰⁸

Gemeentelijke overheden en onafhankelijke adviesorganisaties zijn nieuwe initiatieven gestart om tot een bredere, op de opgave toegespitste vorm van waardestellend onderzoek te komen. Zo werkt de adviesorganisatie Gelders Genootschap aan wat zij “de dynamische waardestelling” noemt.²⁰⁹

In de praktijk is het doorgaans de individuele monumentenzorger en/of de monumentencommissie die bepaalt of (aanvullend) waardestellend onderzoek nodig is.²¹⁰ Steeds vaker wordt een dergelijk onderzoek niet uitgevoerd door de gemeente zelf, maar wordt het uitbesteed aan een externe partij zoals een zelfstandig onderzoeks- of adviesbureau. Deze trend, waarbij het niet de rijksoverheid of de gemeente zelf is die een onderzoek uitvoert, heeft inmiddels de vraag opgeroepen of toetsingscriteria of ontvankelijkheidseisen nodig zijn, om de kwaliteit van een onderzoek te beoordelen, en of de bijbehorende waardestelling formeel moet worden vastgesteld als ontwikkel- en toetskader.²¹¹

Nieuwe wet- en regelgeving - Modernisering Monumentenzorg en de Erfgoedwet

De moderniseringsplannen voor de monumentenzorg, die in 2008 zijn voorgesteld in *Een lust, geen last. Visie op de modernisering van de monumentenzorg* en in 2009 zijn vastgelegd in de *Beleidsbrief Modernisering Monumentenzorg*, hebben de intentie het behoud van cultuurhistorische waarden in te bedden in het instrumentarium voor de ruimtelijke ordening, herbestemming te stimuleren en de procedurele kant van de instandhouding van monumenten, ofwel de vergunningprocedure, te vereenvoudigen.²¹² Deze plannen zijn inmiddels uitgewerkt in de beleidsvisie *Kiezen voor Karakter: Visie erfgoed en ruimte*, nieuwe richtlijnen voor cultuurhistorisch onderzoek en de *Handreiking Erfgoed en ruimte*²¹³ en hebben hun juridische weerslag gekregen in regelingen zoals de *Wet algemene bepalingen omgevingsrecht* (Wabo) en het gewijzigde *Besluit ruimtelijk ordening* (Bro).²¹⁴

208	Janssen et al. 2013.
209	Zie: http://www.geldersgenootschap.nl/producten/gelders-genootschap-ontwikkelt-nieuwe-methode-de-dynamische-waardestelling , geraadpleegd 14-01-2015.
210	Erfgoedinspectie 2011.
211	Zie ook: Erfgoedinspectie 2011, 17, 23, 27-28, 37-38; Hendriks en Van der Hoeve 2009a, 9-12. De Bond van Nederlandse Bouwhistorici (BNB) hanteert kwaliteitscriteria en een beroepscode waarin verplichtingen ten aanzien van de beroepsuitoefening, collega's en het cultureel erfgoed zijn opgenomen. Zie: Bond Nederlandse Bouwhistorici 2010; Bond Nederlandse Bouwhistorici 2011.
212	Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap 2008; Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap 2009.
213	De Boer en Projectgroep Visie erfgoed en ruimte 2011; Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed 2012; Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed 2013a; http://www.cultureelerfgoed.nl/handreiking/erfgoedruimte , 19-02-2013.
214	Besluit ruimtelijk ordening 2008; Invoeringswet Wet algemene bepalingen omgevingsrecht 2010; Wet algemene bepalingen omgevingsrecht 2008; Wijzigingsbesluit Besluit ruimtelijke ordening, enz. (modernisering monumentenzorg) 2011.

Thans is de nieuwe *Erfgoedwet* in voorbereiding. Deze wet zal in 2016 van kracht worden en zes bestaande wetten en regelingen op het gebied van cultureel erfgoed bundelen, waaronder de Monumentenwet 1988.²¹⁵ De criteria voor de aanwijzing als rijksmonument –schoonheid, betekenis voor de wetenschap of cultuurhistorische waarde– worden ook in de *Erfgoedwet* gehandhaafd. In de *Memorie van Toelichting* die bij de in voorbereiding wet zijnde hoort, wordt terecht verwezen naar de ontwikkeling die in de afgelopen decennia heeft plaatsgevonden in het denken over de waarde. Ook wordt onderkend dat naast de “veelal door experts bepaalde (kunst- en architectuur)historische benadering” van het erfgoed in de samenleving vooral de sociaal-maatschappelijke betekenis, herinnerings- en belevingswaarde en de economische waarde aan belang heeft gewonnen.²¹⁶

Hoe de sociaal-maatschappelijke betekenis en de herinnerings- en belevingswaarde kunnen worden bepaald, of al dan niet tot uitdrukking komen in de te handhaven selectiecriteria, wordt in de memorie in het midden gelaten. Voor wat betreft de noodzaak of verplichting tot het uitvoeren van een waardestellend onderzoek bij een ingreep in het erfgoed, is dat in deze nieuwe wettekst evenals in de *Monumentenwet* 1988 beperkt gebleven tot het archeologische erfgoed.²¹⁷

§ 1.9 Nieuwe opzet en toepassing van waardestelling

Na 2009 is er veel gebeurd in de monumentenzorg, op beleidsmatig, praktisch en juridisch vlak. Over de lange termijn-effecten van de veranderingen in het Nederlandse en internationale erfgoedveld kan nu nog niet veel worden gezegd. Wel is duidelijk dat de vakgemeenschap waardestelling als het belangrijkste onderdeel van de aanwijzings- en instandhoudingsprocessen beschouwt en dat dit niet langer vanuit een primair kunsthistorische invalshoek kan worden benaderd.²¹⁸ De opzet en toepassing van waardestelling zal moeten wijzigen, wil die aansluiten op de nieuwe opgaven en effectief kunnen worden ingezet in de toenemende democratisering van de monumentenzorg en de daarmee samenhangende emancipatie van belanghebbenden en de veranderende rol voor experts en overheden.

Dit onderzoek pleit voor een nieuwe inhoudelijke opzet van waardestellend onderzoek waarin ook expliciet aandacht wordt geschonken aan de analyse en waardering van een historisch gebouw als architectonisch bouwwerk en sociaal-maatschappelijk erfgoed. Dat betekent dat er ook een inhoudelijke uitbreiding van waardestelling plaatsheeft: naast de waardering van het monument vanuit een kunst-, bouw-, architectuur- en cultuurhistorische invalshoek, zal het ook een waardering

-
- 215 De overige vijf wetten en regelingen zijn: Wet verzelfstandiging rijksmuseumse diensten, Wet tot behoud van cultuurbezit, Wet tot teruggave cultuurgoederen uit bezet gebied, Uitvoeringswet UNESCO -verdrag 1970 en de Regeling materieel beheer museale voorwerpen. Zie ook: Bundeling en aanpassing van regels op het terrein van cultureel erfgoed (Erfgoedwet), <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/kamerstukken/2014/12/08/voorstel-van-wet-over-bundeling-en-aanpassing-van-regels-op-het-terrein-van-cultureel-erfgoed.html>, geraadpleegd 09-12-2014.
- 216 Bundeling en aanpassing van regels op het terrein van cultureel erfgoed (Erfgoedwet), 48-49.
- 217 Bundeling en aanpassing van regels op het terrein van cultureel erfgoed (Erfgoedwet), 82; Monumentenwet 1988, art. 14.2.
- 218 Bazelmans 2013a+b; Van Emstede 2013; Van Emstede en Mesman 2010; Janssen en Beunen 2012; Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap/MoMo werkgroep Kwaliteitszorg 2008, 10-14, 33-34; Snoodijk 2010.

als bouwwerk vanuit een architectonische invalshoek bevatten en een waardering als erfgoed vanuit een sociaal-maatschappelijke invalshoek.

Ten aanzien van de procesmatig inbedding van waardstelling wordt een aanpak daarvan volgens het idee van waardengecentreerde instandhouding onderzocht. Deze aanpak beoogt immers een instandhoudingstraject zo in te richten dat een optimale balans van belangen wordt behaald en een instandhoudingsstrategie op een zo goed, transparant en gelijkwaardig mogelijke wijze tot stand komt, voor alle betrokken personen en instanties.

Met betrekking tot de begripsbepaling van 'waardstellend onderzoek' en 'waardstelling' (Inleiding – Begrippen in het onderzoek) treedt dan ook een verbreding op. Dit onderzoek pleit voor waardstellend onderzoek niet als een interdisciplinaire aangelegenheid, maar een transdisciplinaire: waardstelling als resultaat van kunst-, bouw-, architectuur- en/of cultuurhistorisch onderzoek én architectonisch en sociaal-maatschappelijk.

De nieuwe inhoudelijke opzet en procesmatige inbedding worden in dit onderzoek vervolgens samengebracht in een onderlegger voor een nieuwe wijze van waardstellend onderzoek en waardstelling.

2 Waarderen en waardestelling van cultureel erfgoed

Sinds 2009 heeft het waardestellend onderzoek ten behoeve van de instandhouding van gebouwd erfgoed een vlucht genomen. Er zijn nieuwe onderzoeksopzetten en -toepassingen bijgekomen en zijn er verschillende veranderingen opgetreden in het doel, de inhoud en het gebruik van waardestellingen voor de instandhouding van zowel beschermde alsook onbeschermde gebouwen en gebieden. De voortdurende ontwikkelingen in de monumentenzorg en de roep om een gewijzigde opzet voor waardestelling, maken een reflectie op de eerdere ervaringen met dit instrument noodzakelijk en relevant. Een reflectie op waardestelling binnen de monumentenzorg heeft baat bij een vergelijking met de omgang met waarde en waardestelling in andere vakgebieden van het erfgoeddomein. Dit geeft inzicht in alternatieve denk- en werkwijzen en in andere keuzes die kunnen worden gemaakt.

§ 2.1 Economische waarde en cultureel erfgoed

Economische waarde wordt vaak beschouwd als iets dat niet in het domein van cultuurhistorisch erfgoed thuishoort. Vanuit de monumenten- en erfgoedzorg wordt het als problematisch ervaren wanneer economische waarden de overhand krijgen over het behoud van de historische, culturele, esthetische en sociale waarden. Een te grote nadruk op het economisch waarderen en het valoriseren van erfgoed zou het risico met zich meebrengen dat er instrumentele beslissingen worden genomen, omdat het erfgoed voornamelijk wordt beoordeeld op zijn renderende potentie.²¹⁹ In zulke gevallen zijn de cultuurhistorische waarden minder of in het geheel niet meer richtinggevend voor de functionele invulling van erfgoed of voor de manier waarop het object in stand wordt gehouden. Dit druist in tegen één van de belangrijkste grondbeginselen en hoofddoelen van de monumenten- en erfgoedzorg: monumenten worden aangewezen en in stand gehouden omwille van de cultuurhistorische waarde die er aan toe wordt gekend.

In de afgelopen dertig jaar is duidelijk geworden dat de instandhouding van erfgoed in toenemende mate afhankelijk is van financiële investeerders en dat financiën een steeds grotere invloed hebben op de *creatie* van erfgoed.²²⁰ Desalniettemin neemt menig private of commerciële partij een afwachtende houding aan ten aanzien van de instandhouding van monumenten. Zij vrezen dat monumenten- en erfgoedzorgers een te groot belang hechten aan de cultuurhistorische waarden, waardoor de investeringen onevenredig hoog zouden worden.²²¹

Met name in de economische wetenschappen is veel onderzoek verricht naar de economische waarde van monumenten en de financiële opbrengsten van erfgoed. Deze kan vanuit verschillende invalshoeken worden benaderd.

219 Silberman 2011.

220 Klamer en Zuidhof 1999, 46; Rebanks Consulting Ltd and Trends Business, Research Ltd, [s.a.]; Ruijgrok 2006.

221 Zie: Klamer en Zuidhof 1999.

Een monument heeft, net zoals ieder ander gebouw, een bepaalde waarde als vastgoed. Deze waarde wordt vastgesteld door een taxatie. De uitkomst is een inschatting van het bedrag dat een object op het moment van opname in het economische verkeer kan opbrengen. Deze wordt bepaald door het marktklimaat, de bouwkundige toestand van het gebouw en aspecten als de kwaliteit van de omgeving waarin het gebouw staat en de aanwezigheid van voorzieningen daarin. Ook het gebruiksnut, de functionaliteit en duurzaamheid van het bouwwerk zijn van belang voor het bepalen van zijn marktwaarde.

De economische waarde van roerende en onroerende *erfgoederen* is breder dan alleen de taxatiewaarde. Monumenten en erfgoed kunnen op lokaal niveau sociaaleconomische voorspoed opleveren. Veel van de onderzoeken op dit vlak richten zich op de opbrengsten die worden gegenereerd met de openstelling en het hergebruik van monumentale gebouwen en gebieden voor respectievelijk de toeristische en commerciële sector. Met gebruik van rekenmodellen als een Maatschappelijke Kosten-Baten Analyse of een multicriteria-analyses wordt beoordeeld wat de economische effecten van monumenten en erfgoed zijn, op nationaal of lokaal niveau.²²² Daarnaast heeft onderzoek naar de relaties tussen cultureel erfgoed en de waarde-ontwikkeling van vastgoed aangetoond dat de aanwezigheid van cultureel erfgoed in de nabijheid van vastgoed of een beschermde status van vastgoed een positieve invloed heeft op de vastgoedwaarde.²²³

Er is ook kritiek op het loslaten van financiële modellen op erfgoed. Verschillende studies benadrukken dat het bijna niet mogelijk is om immateriële aspecten als cultuurhistorische waarde en menselijk welzijn te kwantificeren of te vertalen naar financieel gewin.²²⁴ De reden hiervoor is dat deze zaken zich moeilijk zouden laten uitdrukken in geld. In de eerste plaats omdat er geen sprake zou zijn van een markt met vraag en aanbod en ten tweede omdat monumenten en erfgoed geen individueel belang vertegenwoordigen, maar een gemeenschappelijk.

Veel onderzoek is gedaan naar de financiële opbrengsten van erfgoed. De economische waarde van een monument is echter wat anders dan het economisch belang van een partij die bij de instandhouding van dat monument is betrokken. De eerste hangt samen met de positie van het monument in de vastgoedmarkt, de tweede met de haalbaarheid van de instandhoudingsstrategie in relatie tot de daarmee gemoeide kosten en de financiële situatie van de partij die die kosten moet maken.

Ook al worden economische belangen en cultuurhistorische waarden als twee verschillende, zo niet tegenstrijdige zaken beschouwd, zij zijn wel aan elkaar gerelateerd. Bij het maken van een keuze voor een bepaalde instandhoudingsstrategie spelen naast de technische toestand en toegekende cultuurhistorische waarde ook de beschikbaarheid van financiële middelen mee.²²⁵ Bij het tegen elkaar afwegen van deze aspecten, kan een cultuurhistorische waardestelling een belangrijke rol spelen als deze ook inzicht geeft in een mogelijke hiërarchie in de benoemde waarden. Een dergelijke rangorde in waarden biedt, in combinatie met inzicht in de technische toestand, een goede basis voor beslissingen over de prioriteit van ingrepen en de daarmee samenhangende verdeling van financiële middelen. Met name in de kunstrestauratie, maar ook in andere domeinen van het cultureel erfgoed, is er ervaring met een dergelijke werkwijze.

222 Verschillende rekenmodellen zijn naast elkaar gezet in: Ruijgrok 2006.

223 Lazrak en Rouwendaal 2013; Rouwendaal 2013.

224 Bizzarro en Nijkamp 1997; O'Brien 2010; Ruijgrok 2006.

225 Uit recente jurisprudentie blijkt dat het financiële belang van de eigenaar wel moet worden meegewogen bij de aanwijzing van een monument. Zie: <http://uitspraken.rechtspraak.nl/inziendocument?id=ECLI:NL:RVS:2014:2675>, geraadpleegd 28-01-2015.

§ 2.2 Waardestelling in andere domeinen van cultureel erfgoed

Het terrein van cultureel erfgoed kent vele subdomeinen. Naast gebouwd erfgoed, vallen onder het onroerende materieel cultureel erfgoed ook het archeologische, en het groene en landschappelijke erfgoed. Het roerende materieel cultureel erfgoed omvat mobiel erfgoed (transportmiddelen), archeologische *mobilia* en kunstvoorwerpen (beeldende en toegepaste kunst). Het immaterieel cultureel erfgoed betreft “praktijken, voorstellingen, uitdrukkingen, kennis, vaardigheden – met inbegrip van de bijbehorende instrumenten, voorwerpen, artefacten en culturele ruimtes – die gemeenschappen, groepen en, in sommige gevallen, individuen erkennen als deel van hun cultureel erfgoed”.²²⁶ Een vierde categorie wordt gevormd door de archieven en de diversiteit aan materialen die zich daarin bevindt. In al deze erfgoeddomeinen spelen onderzoek en waardestelling een rol bij de selectie en instandhouding van het betreffende erfgoed. Echter, niet in alle domeinen is waardstellend onderzoek ten behoeve van de instandhouding van het erfgoed even expliciet aan de orde of methodisch uitgewerkt.

Religieus erfgoed

Religieus erfgoed is een bijzondere categorie cultureel erfgoed. Zij bestaat uit gebouwen en locaties, roerende objecten en uit de gebruiken en handelingen die samenhangen met de beleving en uitoefening van een geloof.²²⁷ Door de ontkerkelijking van Nederland staat het religieus erfgoed onder druk. Het gevolg hiervan is dat religieuze gebouwen moeten worden aangepast, zowel die gebouwen die leeg komen te staan, als ook die gebouwen die hun functie onder veranderende omstandigheden proberen te behouden. Religieuze gebruiksvoorwerpen en objecten raken in onbruik of moeten door een kerkgenootschap worden afgestoten.

De RCE en het voormalige projectbureau Belvedere hebben verschillende handreikingen gepubliceerd die kerkbesturen, kerkelijke gemeenten en lokale overheden helpen bij het proces van verandering, herbestemming en afstoten van kerkgebouwen.²²⁸ Vanzelfsprekend wordt daarin aandacht geschonken aan de verschillende monumentwaarden die aan religieus gebouwd erfgoed kunnen worden toegekend en aan de rol die een waardestelling kan spelen bij verandering en afstoten van kerkgebouwen. Het in 2008 in opdracht van het voormalige projectbureau Belvedere ondernomen *Onderzoek herbestemming kerken en kerklocaties - een inventarisatie vanaf 1970* constateert dat bij de aanwijzing van kerken tot monument juist de waarde die specifiek is aan religieus erfgoed, te weten “de intrinsieke waarde van het religieuze karakter [die] van groot belang [is] voor de

-
- 226 Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage 2003, art. 2.1. De Nederlandse vertaling is afkomstig uit: Verdrag inzake de bescherming van het immaterieel cultureel erfgoed 2011 (Officiële Nederlandse vertaling van het UNESCO verdrag, in: Tractatenblad van het Koninkrijk der Nederlanden 2011, nr. 151).
- 227 Gebaseerd op de definities van religieus erfgoed en roerend religieus erfgoed, zoals verwoord in Verhoeven et al. 2011, 11: Religieus erfgoed is het geheel van cultuuruitingen, materieel en immaterieel, roerend en onroerend, dat verwijst naar een religieuze, godsdienstige of devotionele context, of ermee in verband staat, zowel in het openbare als in het privé-domein. Het gaat om cultuuruitingen die de samenleving de moeite waard vindt om te bewaren en aan volgende generaties door te geven. Tot het roerend religieus erfgoed behoren alle verplaatsbare voorwerpen die verwijzen naar een religieuze, godsdienstige of devotionele context, of ermee in verband staan, zowel in het openbare als in het privé-domein. Roerend religieus erfgoed kan verwijderd worden zonder dat de onroerende context hierdoor beschadigt of incompleet wordt.
- 228 Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap 2011; Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap 2012; Roeterdink et al. 2008a.

monumentwaardigheid”, in beperkte mate wordt afgedekt door de waarderingscriteria.²²⁹ De in 2011 en 2012 door de RCE gepubliceerde *Handreiking voor het herbestemmen van vrijkomende kerkgebouwen* en *Handreiking voor het aanpassen van kerkgebouwen in religieus gebruik* geven ook aandacht aan de waarderingscriteria, maar behandelen deze in relatie tot verandering van een kerkgebouw. Over religieuze waarde als een op zichzelf staand criterium wordt het volgende gemeld:

Naast monumentale waarden heeft een kerkgebouw dat in religieus gebruik is, nog een andere bijzondere waarde: de religieuze waarde. Hier gaat het om de belevingswaarden van een kerkgebouw die minder tastbaar zijn, maar die een belangrijke rol spelen in het leven van de kerkgangers: de religieuze, emotionele en herinneringswaarden van het kerkgebouw. Deze waarden hangen overigens samen met de aspecten ‘cultuurhistorische waarden’ en ‘herkenbaarheid’. In de planvorming en bij het planoverleg speelt de religieuze waarde vaak een grote rol: deze is dikwijls de motivering en onderlegger voor het ontwerp van het plan en stuurt mede het programma van eisen. Uiteraard weegt deze waarde mee, maar de waardering en beoordeling door de overheid geschiedt primair op basis van de wet en aan de hand van de vijf genoemde cultuurhistorische criteria.²³⁰

Bij de uitleg van wat onder de cultuurhistorische waarden, architectuur- en kunsthistorische waarden en situationele- en ensemblewaarden van religieuze gebouwen valt, wordt ingegaan op de aspecten die bijzonder zijn aan kerkgebouwen: hun cultuurhistorische en fysieke context, de bouwtypologie, de specifieke vormgeving, het belang van de licht- en ruimtewerking en de beleving daarvan.²³¹ Deze aspecten ziet de RCE ook graag genomen tot uitgangspunt voor “een goed ontwerp”.²³²

In vergelijking met andere richtlijnen voor waardestellend onderzoek, zoals die behandeld in hoofdstuk 1, is het voortschrijdend inzicht dat van deze twee handreikingen uitgaat. Het tonen en analyseren van een aantal referentieprojecten, geeft inzicht in wat de rijksdienst beschouwt als een geslaagd of een minder geslaagd plan voor verandering of herbestemming van een kerkgebouw, welke planaspecten in dat oordeel de doorslag geven en welke waarden daaraan ten grondslag liggen. De rijksdienst maakt duidelijk dat zij het sociale aspect van religieuze waarde - de religieuze, emotionele en herinneringswaarden - niet mee kan nemen in de beoordeling van een plan en laat het aan de eigenaren en gemeenschappen om deze waarden te benoemen en mee te wegen in planvorming. Het is echter bekend dat de kerkelijke autoriteiten zich onvoldoende bewust zijn van deze waarden of deze niet mee willen laten wegen, omdat dit de planvorming zou bemoeilijken, en dat er nader onderzoek nodig is naar de manier waarop dit onderdeel van een waardestelling kan worden aangepakt.²³³

Bij het afstoten of kerkelijk herbestemmen van religieuze voorwerpen is binnen het waarderingskader de eerste plek juist ingeruimd voor het vaststellen van de actuele emotionele en religieuze waarde van het voorwerp door de eigenaar en vanuit het perspectief van bijvoorbeeld de kerkganger,

229 Roeterdink et al. 2008b, 90-93.

230 Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap 2012, 13.

231 Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap 2012, 15, 18-21.

232 Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap 2011, 45-47, 50-53, 56-57.

233 Roeterdink et al. 2008b, 94-96.

het kerkbestuur, de predikant, de pastoor of de koster. Het waarderingsformulier biedt de mogelijkheid om aan te geven wat de (emotionele) band is van de kerkgemeenschap met een voorwerp. De historische waarden (de kerkhistorische, algemeen historische en kunsthistorische waarde die worden vastgesteld door een erfgoed specialist) krijgen in dit model een ondersteunend belang.²³⁴

Archeologisch erfgoed

De selectie van archeologische monumenten gebeurt in Nederland aan de hand van de criteria zoals die in de Monumentenwet zijn vastgelegd. Het waarden, conserveren en restaureren van archeologische mobilia, vondsten die zijn opgegraven en overgebracht naar bijvoorbeeld een museale instelling, wordt in dit hoofdstuk geschaard onder het domein van de kunstvoorwerpen. Een ander verhaal zijn de archeologische sites (vindplaatsen) en landschappen.

Voor de waardering ten behoeve van de instandhouding van archeologische vindplaatsen en landschappen (zoals opgraven, *in situ* behouden, technische maatregelen treffen of het archeologisch begeleiden van (bouw)werkzaamheden) is de *Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie* (KNA) *Landbodems* opgesteld.²³⁵ De KNA dient als formele leidraad voor het verrichten van archeologisch bureau- en veldonderzoek, het uitvoeren van opgravingen, het schrijven van de bijbehorende rapportages en voor het opstellen van adviezen met betrekking tot het fysiek beschermen en beheren van vondsten. Daarnaast voorziet het KNA ook in een stappenplan voor het benoemen van de waarden van het archeologisch erfgoed op basis van in de KNA vastgelegde criteria en parameters.²³⁶

De drie categorieën waarden zijn beleving, fysieke kwaliteit en inhoudelijke kwaliteit. De bijbehorende criteria voor beleving zijn schoonheid en herinneringswaarde, voor fysieke kwaliteit zijn dat gaafheid en conservering en voor inhoudelijke kwaliteit gelden de criteria zeldzaamheid, informatiewaarde, ensemblewaarde en representativiteit. Voor elk van deze criteria zijn er parameters aangegeven, ofwel eigenschappen van de archeologische vindplaats, die hoog, gemiddeld of laag kunnen worden gescoord. De hoogte van de score bepaalt of de site als behoudenswaardig wordt aangemerkt. Wordt de site als behoudenswaardig beschouwd, dan vormt de waardestelling meteen de basis voor een plan voor instandhouding.²³⁷

Groen en landschappelijk erfgoed

De selectie van monumentale parken, tuinen en grotere landschappelijke structuren vindt plaats volgens de criteria in de monumentenwet. Voor het waardestellend onderzoek ten behoeve van de selectie en instandhouding van tuinen en parken zijn in 2012 de *Richtlijnen tuinhistorisch onderzoek* ontwikkeld. Deze zijn gebaseerd op de *Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek*.²³⁸ Het waardestellend onderzoek van grotere landschappelijke structuren is cultuurhistorisch en historisch-geografisch van aard en kent een nauwe relatie tot de ruimtelijke ordening. De onderzoeksresultaten worden gebruikt

234 Verhoeven et al. 2011., 29.

235 Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA) Landbodems, 2010.

236 KNA, 2010, 28.

237 KNA, 2010, Bijlage IV Waarden van vindplaatsen.

238 Van Immerseel en Hendriks 2012.

als referentiesituatie voor het integraal bepalen en waarderen van de effecten die maatregelen, een strategie of ontwerp hebben op alle facetten van de aanwezige cultuurhistorische elementen. Dit is dan onderdeel van een milieu effect rapportage (m.e.r.) en een Maatschappelijke Kosten-Baten Analyse (MKBA).²³⁹ Deze werkwijze is ook voor de instandhouding van monumenten bekend als Cultuurhistorische Effectrapportage (CHER).

Mobiel erfgoed

Voor het mobiel erfgoed is sinds 2006 een waardestellende kader in ontwikkeling.²⁴⁰ De selectieprocedure voor de objecten die tot het mobiele erfgoed worden gerekend, is vergelijkbaar met die voor andere soorten erfgoed. Vanzelfsprekend spelen andere soorten waarden een rol, omdat de verschillende transportmiddelen elk hun specifieke cultuurhistorische, fysieke en technische kenmerken hebben. Met betrekking tot de instandhouding van mobiel erfgoed valt op dat het tijdstip van het worden aangewezen als erfgoed, het zogenaamd tijdstip T, een duidelijke waterscheiding in de behandeling van het object markeert. Vanaf dat moment staat het behoud als erfgoed object voorop en wordt het (dagelijks of frequent) gebruik als vervoersmiddel van het object voortaan daaraan ondergeschikt geacht.²⁴¹ Van een oud en veranderlijk gebruiksvoorwerp, wordt het transportmiddel na aanwijzing als mobiel erfgoed een historisch en statisch, museaal object.

Immaterieel erfgoed

De selectie van wat formeel tot het immaterieel erfgoed wordt gerekend, is een relatief nieuw domein binnen het cultureel erfgoed. In Nederland gaat de aandacht thans uit naar het inventariseren en selecteren van immaterieel erfgoed om tot de *Nationale Inventaris Immaterieel Cultureel Erfgoed Koninkrijk Nederland* te komen. Deze inventaris van Nederlands immaterieel erfgoed is een verplichting die is voortgevloeid uit de ratificatie van het UNESCO *Verdrag ter Bescherming van het Immaterieel Cultureel Erfgoed* door de Nederlandse staat in 2012.²⁴²

Waardstellend onderzoek ten behoeve van de instandhouding van tradities en gebruiken, is voornamelijk niet voorhanden zoals dat binnen andere domeinen van cultureel erfgoed het geval is. In de fase van inventariseren, selecteren en voordragen van immaterieel erfgoed, wordt met name ingezet op het uitzetten van programma's, projecten en activiteiten om het immaterieel erfgoed te onderzoeken, documenteren en publieke bekendheid te geven.²⁴³

-
239	Witteveen en Bos, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en Projectbureau Belvedere 2008.
240	Instituut Collectie Nederland, Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten 2006; Kok 2009; Stichting Mobiele Collectie Nederland 2012.
241	Stichting Mobiele Collectie Nederland 2012, 3.
242	Nederland ratificeerde het verdrag op 15 mei 2012, waarna het op 15 augustus officieel in werking trad. Zie ook: Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage 2003; Verdrag inzake de bescherming van het immaterieel cultureel erfgoed 2011.
243	De UNESCO Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage voorziet hierin onder andere door giften uit The Intangible Cultural Heritage Fund.

Archieven

Voor het archiefwezen is de richtlijn *Een nieuwe waarderingsmethode en selectieaanpak* om een onderbouwde keuze te kunnen maken van welke archieven – en daarmee welke informatie(bronnen) – worden bewaard, vernietigd en gedigitaliseerd.²⁴⁴ Het betreft niet een waardering van een afzonderlijk informatiebron ten behoeve van zijn fysieke instandhouding. Het behoud van de archivalische informatiebron, waarbij het dan bijvoorbeeld gaat om het conserveren of restaureren van papieren of fotografisch materiaal, is een restauratie-technische aangelegenheid. Dit is het werk van specialistische restauratoren.

Kunstvoorwerpen

Het bepalen van de waarde van een kunstvoorwerp gebeurt vanuit meerdere invalshoeken. Voor het publiek zijn zaken als de taxatie-, veiling- en verzekeringswaarde van kunstwerken wellicht het meest bekend. Professionals in de museale sector werken voor het waarderen, selecteren, beheren en afstoten van kunstvoorwerpen en collecties met diverse internationale standaarden.²⁴⁵ In 2013 publiceerde de RCE een methodiek om objecten en (deel)collecties te waarderen ten behoeve van collectiemanagement, *Op de museale weegschaal*.²⁴⁶ Aanleiding tot het ontwikkelen van deze methodiek was onder andere de geconstateerde verandering in opvattingen over wat erfgoed is, hoe het kan worden gewaardeerd en wie dat doet.²⁴⁷ De voornamelijk cultuurhistorische invalshoek en de wetenschappelijke termen waarmee experts zich bedienen bij het opstellen van een waardestelling was verouderd. De methodiek presenteert dan ook een uitbreiding van eerdere waarderingsmethoden en –criteria met andere perspectieven en nieuwe criteria voor waardering. Daarin worden sociaal-maatschappelijke en gebruikswaarden expliciet betrokken. Cruciaal voor het daadwerkelijk kunnen benoemen en meenemen van deze waarden, is het ontbreken van een voorgeschreven waarderingskader. Dat is een vernieuwend aspect voor een waarderingsmethodiek. Het biedt de eigenaar of beheerder van de collectie de gelegenheid om, vanuit de doelstellingen van het collectiebeleid, zelf te bepalen wat het referentiekader is waarbinnen objecten worden gewaardeerd. Elke collectiewaardering kan zo een eigen rangorde in het belang van de diverse waardencategorieën krijgen. Een dergelijke per geval zelf te bepalen en toe te spitsen aanpak brengt echter het risico met zich mee dat het subjectief wordt. Het is daarom van groot belang dat de argumentatie die ten grondslag ligt aan de waardering gedegen wordt onderbouwd en duidelijk wordt vastgelegd en gecommuniceerd.

Voor conservatoren en restauratoren is er in meer vakliteratuur beschikbaar die specifiek ingaat op de theoretische, methodische en technologische aspecten van het analyseren, waarderen, conserveren en restaureren van een archeologisch object of kunstvoorwerp. Enkele van die publicaties bieden, evenals *Op de museale weegschaal*, praktische handvatten voor het uitvoeren van cultuurhistorisch en technisch onderzoek, het waarderen van het object vanuit meerdere perspectieven en het inzetten van de resultaten van beide activiteiten bij het maken van keuzes ten aanzien van collectiemanagement en conserverings- en restauratiewerkzaamheden. Zij bieden een getheoretiseerd en uitgekristalliseerd

244 Nationaal Archief 2014.

245 Zie bijvoorbeeld: Desvallées en Mairesse 2010; ICOM 2013.

246 Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed 2013b, en p.6 waar 'collectiemanagement' wordt gedefinieerd als "het strategisch inzetten van mensen en middelen om de collectie optimaal te gebruiken, behouden en ontwikkelen".

247 Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed 2013b, 4.

kader voor het beheer en de instandhouding van kunstwerken en stellen een aanpak voor waarin inhoudelijke en procesmatige aspecten in één protocol zijn samengebracht.

Bij het beheer en de conservering en restauratie van kunstvoorwerpen vormen de ethische discussie en de esthetische aspecten van het erfgoed object een afzonderlijk en expliciet onderdeel van het proces van onderzoeken, waarderen en het opstellen van een instandhoudingsstrategie. Met het oog op het uitvoeren en inzetten van waardestellend onderzoek ten behoeve van het beheer en de instandhouding van gebouwd erfgoed, biedt de aanpak voor de conservering van kunstvoorwerpen een interessante referentie. Om die reden wordt op dit punt nader ingegaan op de aanpak zoals die bij het beheer en de conservering en restauratie van kunstvoorwerpen wordt gevolgd.

§ 2.3 Gebouwd erfgoed versus kunstvoorwerpen

De instandhouding van gebouwd erfgoed wordt vanwege het bijzondere krachtenveld waarin het zich bevindt wel onderscheiden van de instandhouding van kunstwerken. Gebouwen zijn naast een "monument van geschiedenis en kunst" ook gebruiksvoorwerpen, terwijl van kunstwerken algemeen wordt aanvaard dat geen sprake (meer) is van een utilitaire dimensie. De instandhouding van kunstwerken onderscheidt zich op meer punten van die van gebouwen.²⁴⁸

Ten eerste is er, naast een verschil in hun utilitaire karakter, een onderscheid tussen de schaal en zichtbaarheid van gebouwen en die van kunstwerken. Gebouwen zijn grootschaliger en vormen een duidelijker en zeer zichtbaar onderdeel van de openbare ruimte.²⁴⁹ Hun schaal, aanwezigheid in de openbare ruimte en hun driedimensionaliteit houdt bovendien in dat bouwwerken aantrekbaar zijn, en directer en op een multi-zintuiglijke manier worden ervaren dan bij kunstwerken het geval is. Bovendien worden gebouwen meer dan kunstwerken niet ervaren vanuit stilstand, maar meer tijdens het zich bewegen in, door of om het gebouw.²⁵⁰

Ten tweede zijn kunstwerken doorgaans door dezelfde persoon bedacht en gemaakt, waardoor er een directe relatie is tussen de maker, het materiaal en de toegepaste techniek. Architecten daarentegen leveren een ontwerp waarvan nadere uitwerking en uitvoering gebeurt door technische adviseurs en bouwvakkers. Bij de totstandkoming van bouwwerken heeft de opdrachtgever ook een grote invloed op het eindresultaat, terwijl dat bij de totstandkoming van kunstwerken helemaal niet aan de orde is. Een gevolg van die directe relatie tussen bedenker en maker is dat er bij kunstwerken in tegenstelling tot gebouwen ook sprake is van een sterkere koppeling tussen de authenticiteit van het object en zijn cultuurhistorische en economische waarde: een nagemaakt kunstwerk of een vervalsing is beduidend minder geld waard dan het origineel. Bij gebouwen en monumenten is de marktwaarde niet zozeer gekoppeld aan de maker, de bedenker of de authenticiteit van het materiaal, als wel aan de functionele en bouwkundige kwaliteiten van het gebouw en diens omgeving.

248 Zie ook: Muñoz Viñas 2005, 71-74.

249 Weliswaar zijn er ook archeologische opgravingen en kunstwerken die zich in de openbare ruimte bevinden, maar deze zijn schaars-er dan het totale bestand van gebouwen.

250 Zie ook: Linfert 2007, 72-75.

Ten derde is bij kunstwerken sprake van een sterke koppeling tussen het object en de esthetische en historische beleving en de waarde van het object in relatie tot het welzijn en de ontwikkeling van de toeschouwer. Een kunstwerk roept bedoeld of onbedoeld op tot een reflectie of dient als een spiegel van de samenleving. Bij bouwwerken kan dit ook het geval zijn. Echter, deze mogelijke kwaliteit van een bouwwerk wordt niet expliciet meegenomen bij de observatie, analyse, interpretatie en waardestelling van gebouwd erfgoed; bij kunst gebeurt dat wel.²⁵¹

Een vierde verschil is gelegen in het doel van de instandhouding. Monumenten moeten als gebouwen bruikbaar zijn en in tegenstelling tot archeologische objecten en kunstwerken voldoen aan meerdere regels en standaarden, zoals het Bouwbesluit en diverse andere normen. Hun instandhouding is daardoor voor een groot deel een pragmatisch vraagstuk. Daarnaast wordt bij instandhoudingsstrategieën, waarbij nieuwbouw of herbesteding aan de orde is, ook een beroep gedaan op het creërend vermogen van de ontwerper. Daarentegen heeft de instandhouding van kunstwerken geen scheppend aspect, maar is het puur behandelend van aard.

Een onderscheid dat met het doel van de instandhouding samenhangt, betreft de verschillen in werkwijze gevolgd bij instandhouding van kunstwerken en bij gebouwen, zowel op procedureel als technisch vlak.

De restauratie van kunstwerken kent een wetenschappelijke en kritische benadering. Degene die het historisch en technisch onderzoek verricht, een waardestelling opstelt, een restauratieplan maakt en de instandhoudingsingrepen uitvoert is doorgaans één en dezelfde persoon. De conservator-restaurator is verantwoordelijk voor alle stappen van de instandhouding en wordt opgeroepen om ook met een kritische blik te kijken naar de eerder uitgesproken waardeoordelen van anderen en zijn eigen, impliciete (voor)oordelen. Bij deze werkwijze is een holistische aanpak makkelijker haalbaar, omdat er minder overdracht plaatsvindt tussen verschillende personen die zijn betrokken bij een instandhoudingstraject en tussen de opeenvolgende fasen daarvan.

In de monumentenzorg liggen de diverse taken in verschillende handen: de architectuur- of bouwhistoricus doet onderzoek en maakt een waardestelling, een technisch adviseur of de architect zelf voert een onderzoek uit naar de bouwkundige toestand en doet daarover aanbevelingen, de architect maakt een ontwerp, bouwvakkers uit verschillende disciplines voeren de werkzaamheden uit onder leiding van de aannemer, een projectleider of de architect. De architect is degene die een instandhoudingsproject bedenkt, maar hij voert hem niet zelf uit; hij heeft een coördinerende en begeleidende rol. Deze verschillen in schaal van de objecten en de betrokkenheid van het aantal bouwdisciplines vertalen zich doorgaans naar hogere financiële investeringen die nodig zijn voor de instandhouding; de instandhouding van gebouwen kost, enkele uitzonderingen daargelaten, meer geld dan die van kunstwerken.

251

Zo zijn de iconografie en iconologie takken in de kunsthistorische wetenschap die zich toeleggen op het bestuderen en beschrijven van beeldende kunst, inclusief de historische en culturele context van een kunstwerk en de inhoud van hetgeen het kunstwerk verbeeldt. Van grote invloed op de iconologie waren de kunsthistorici Erwin Panofsky en Ernst Gombrich. Zie bijvoorbeeld: Minor 2000.

§ 2.4 Inhoudelijke basis: van object naar waardestelling bij kunstvoorwerpen

Evenals bij de waardering en instandhouding van gebouwd erfgoed, wordt in de kunstrestauratie aandacht besteed aan een diversiteit van waarden, van esthetische en historische waarde die aan het object zelf worden toegekend tot en met het belang van het object in een bredere cultuurhistorische context. Gaafheid, dat wil zeggen de mate waarin het oorspronkelijke ontwerp of de originele beeltenis nog herkenbaar is, en zeldzaamheid worden beschouwd als neutrale aspecten, omdat zij “meetbaar” zijn en omdat deze aspecten niet worden beïnvloed door de complexe sociale constructie van waarden.²⁵² Een uitspraak over de technische conditie, dat wil zeggen de mate waarin het kunstwerk en de materialen waaruit het is opgebouwd zijn aangetast of beschadigd, wordt niet beschouwd als een neutrale uitspraak maar als een stellingname. Een dergelijke uitspraak zou namelijk voortkomen uit een vergelijking van de huidige toestand met een andere, meer gewenste of zelfs de oorspronkelijke staat van het materiaal.²⁵³

Wat in vergelijking met de onderzoeksmethodiek van gebouwd erfgoed opvalt, is dat bij het onderzoek aan kunstwerken wordt opgeroepen tot het opstellen van een waarderingsgeschiedenis of waardechronologie als onderdeel van een culturele biografie van het object. Dit wordt als noodzakelijk gezien, omdat fysieke transformaties wel zichtbaar zijn in het object, maar cultuurgebaseerde en sociaal-maatschappelijke niet. Veranderingen in de sociaal-culturele context van het object brengt wijzigingen met zich mee op het vlak van ethische en esthetische ideeën. Als de waardering van een object verandert, heeft dit invloed op de mate en manier van ingrijpen. Bovendien veranderen de inhoud en interpretatie van restauratieterminologie en wordt het vocabulaire continu uitgebreid. De term restauratie heeft tegenwoordig een andere strekking dan de betekenis die het bijvoorbeeld eind negentiende eeuw had.²⁵⁴ Een rapport over de karakteristieken van het object zelf en de betekenis die het in een bredere context vertegenwoordigt, gaat bij voorkeur dan ook gepaard met een tijdlijn die de veranderingen in de materiële toestand van het object weergeeft en de veranderingen in de waardering. De relaties tussen beide aspecten maken het later in het beslisproces mogelijk om een oordeel te vormen over de gevolgen die een verandering van de materiële toestand kan hebben voor de waarde van het object.

Een ander aspect dat opvalt is dat schoonheid een veel explicieter onderdeel van de waardering is en dat het ook als een afzonderlijk te benoemen onderdeel aan de orde wordt gesteld in de waarderingsmethodieken. Het in stand houden van esthetische aspecten van een kunstwerk vormt binnen de kunstrestauratie een veel bediscussieerd onderwerp. Het hangt samen met het schoonmaken van een kunstwerk als middel om de *artist's intent* of de *true nature* van het kunstwerk bloot te leggen.²⁵⁵ Van belang daarbij is dat de esthetische ervaring geen subjectieve betreft, maar door meerdere beschouwers kan worden bevestigd.²⁵⁶

252 Appelbaum 2009, 52.

253 Appelbaum 2009, 22.

254 Appelbaum 2009, 67-68, 161-168; Caple 2007, 29-31; Kopytoff 2000, 64-91.

255 Caple 2007, 29-31.

256 Appelbaum 2009, 31. Al langer wordt het genieten of ervaren van kunst gerelateerd aan een objectieve analyse van het kunstwerk, de intenties van de kunstenaar, et cetera. Zie ook: Korevaar-Hesseling 1915.

De normen en standaarden die in de kunstrestauratie gelden voor onderzoek, waardestelling en de besluitvorming en rapportage van instandhoudingsingrepen kennen een wetenschappelijk gestuurde en sterk ethische inslag. Het beoordelen van de belevingswaarde (schoonheid en herinneringswaarde), de fysieke toestand (gaafheid en staat van conservering) en de inhoudelijke kwaliteit (zeldzaamheid, informatiewaarde, ensemblewaarde en representativiteit) van het object vormen alle onderdeel van een methode waarin cultuurhistorisch en technisch onderzoek zijn verenigd met het bepalen van een aanpak voor instandhouding. Het is een holistische aanpak van onderzoek, waardestelling, het bepalen en uitvoeren van een instandhoudingsstrategie en het geven van nazorg.

In dit stapsgewijze besluitvormingsproces vormen het inzichtelijk maken en expliciteren van waardeoordelen en keuzes belangrijke onderdelen. Deze werkwijze wordt van groot belang geacht, omdat het van tevoren de informatie bijeenbrengt die nodig is om de doelen van instandhouding en interpretatie van het object te dienen (afbeelding 2.1). Door bij het maken van keuzes en beslissingen deze stap-voor-stap methodiek te volgen, zijn de conclusies uit het onderzoek – die later in het proces van besluitvorming weer aan de orde komen – traceerbaar.

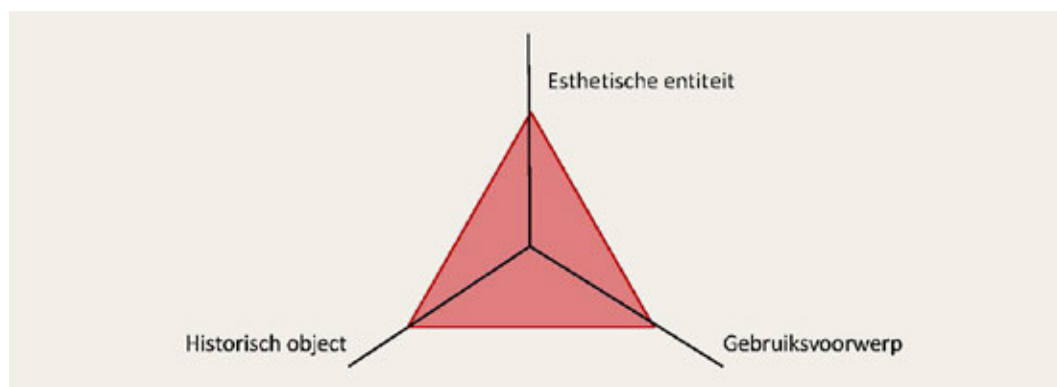
	MATERIËLE ASPECTEN	IMMATERIËLE ASPECTEN
Object-specifieke informatie	Waargenomen eigenschappen en hun interpretatie, identificatie van materialen, bepalen van opbouw	Geschiedenis van het object, huidige waarden, geprojecteerde toekomst
Niet-object-specifieke informatie	Fabricatiemethoden, materiaaleigenschappen, degradatieonderzoek	Informatie over gerelateerde objecten, kunstgeschiedenis, algemene culturele informatie

FIGUUR 2.1 Schematische weergave van de verschillende soorten informatie die onderdeel uitmaken van een integrale karakterisering van een kunstvoorwerp.

In die zin verschillen de protocollen voor de instandhouding van kunstwerken niet van die voor de instandhouding van gebouwd erfgoed. Waarin beide aanpakken wel verschillen is dat de insteek bij de instandhouding van kunst er een is die expliciet oproept tot een kritische blik door de onderzoeker op de bronnen, op de eigen visie en impliciete denkbeelden. Er wordt dan ook goed op gelet dat de materiële beschrijving van het kunstwerk, de beeldbeschrijving en de betekenis en waardering die het kunstwerk in de loop van de tijd heeft gekregen, niet met elkaar worden verward. De laatste twee zijn verschillende takken van de kunsttheorie. Het iconografisch duiden van een kunstwerk gaat om het beschrijven van de objecten die zijn afgebeeld in het kunstwerk, het onderzoeken van de betekenis en symboliek van die beeldelementen en het onderzoeken van een diepere betekenis van de voorstelling zoals door de kunstenaar werd bedoeld. Het iconologisch duiden van een kunstwerk gaat in op de cultuurhistorische betekenis die niet de intentie van de kunstenaar was, maar die het werk in de loop van de tijd heeft gekregen.²⁵⁷

§ 2.5 Procesinrichting: van waardestelling naar instandhoudingsstrategie bij kunstvoorwerpen

Bij de inrichting van het restauratieproces van een kunstwerk wordt het doel van de instandhouding in alle stappen van het proces expliciet indachtig gehouden. Dit dient als afbakening waarbinnen de conservator-restaurator zich kan en moet afvragen welke ingreep hij doet, met welke intentie en hoe dit bijdraagt aan het verwezenlijken van het doel van de instandhouding. Het doel van de restauratie van een kunstwerk is namelijk niet alleen het fysieke behoud van het object, maar ook de manier waarop het kunstobject wordt gepresenteerd: als esthetisch object of als historisch document.²⁵⁸ Wordt van tevoren niet bepaald waar de balans ligt tussen het object als esthetische entiteit en als historisch document – of in het geval van functionerende objecten tussen het object beschouwd als esthetische entiteit, als historisch document en als bruikbaar en instructief object – dan wordt er evenmin controle genomen over de uit te voeren behandelingen en hun beoogde eindresultaat (afbeelding 2.2).

FIGUUR 2.2 Schematische weergave van de drie hoedanigheden van een kunstvoorwerp.

Het doel van de instandhouding wordt niet alleen bepaald door inhoudelijke dimensies van het object – esthetische entiteit of historische bron – maar ook door wat ideaal, wenselijk, realistisch en haalbaar is. Het doel van een instandhouding is het resultaat van het bepalen van het optimum tussen een ideale toestand en een realistische, haalbare staat. Het eerst bepalen van het ideale eindresultaat van een instandhouding, los van wat naar verwachting een realistisch of haalbaar eindresultaat is, wordt als een afzonderlijke stap in het proces beschouwd. Dit fungeert namelijk als horizon waartegen beslissingen over ingrepen kunnen worden afgezet en waardoor een intellectueel verdedigbaar en consistent besluitproces zou worden gegarandeerd.²⁵⁹ De ideale staat wordt bepaald op basis van de historie en waarderingsgeschiedenis van het object. Dit is de benadering van de instandhoudingsopgave als een kunsttheoretisch en objectgebonden vraagstuk. Het bepalen van een realistisch doel van instandhouding wordt bepaald door welke technieken en (financiële) middelen de instandhouding mogelijk maken of beperken. Deze benadering van de instandhoudingsopgave is die

258 Caple 2007, 204-206.

259 Appelbaum 2009, 157-161.

van een pragmatisch en contextgebonden vraagstuk. Het is op dit punt in het proces belangrijk om te bepalen welke informatie uit het onderzoek en de waardestelling relevant is voor het bepalen van toe te passen ingrepen; niet-relevante gegevens verwarren het beslisproces.²⁶⁰

Tegelijkertijd gaan ook conserveringsprincipes een belangrijke rol spelen, zoals reversibiliteit van een ingreep, het aanhouden van een verschil tussen oude en nieuwe verflagen of het functioneel houden van een voorwerp van toegepaste kunst. Deze attitudes beïnvloeden het beslisproces en zij dienen als middelen waarmee het doel van de instandhouding kan worden bereikt, wat bijvoorbeeld kan zijn het behoud van het kunstvoorwerp als esthetische entiteit als historisch document of als bruikbaar object, of een combinatie van deze drie. Ook concepten als waarheid en authenticiteit moeten nu in overweging worden genomen; deze spelen ook mee bij het bepalen van het doel van een instandhouding en worden meegewogen bij de keuze voor een leidend conserveringsprincipe.

Nadat het realistische doel van de kunstrestauratie is bepaald, worden de toe te passen conserveringsingrepen en -technieken gekozen. De waardestelling van het kunstwerk dient tezamen met het realistisch doel als kader om te bepalen welke ingreep of techniek het doel het beste dient.²⁶¹ Ook tijdens het uitvoeren van de ingrepen en het toepassen van de conserveringstechnieken moet door de restaurator telkens worden gecontroleerd of zij daadwerkelijk tegemoet komen aan de eisen die aan hun prestaties zijn gesteld en de verwachte en beoogde resultaten leveren. Om op dit vlak verrassingen te voorkomen, worden van tevoren vaak kleinschalige proeven uitgevoerd.

Een laatste stap in het proces van de restauratie van kunstvoorwerpen is het op neutrale wijze documenteren van het onderzoeks-, waarderings-, beslis- en uitvoeringsproces. Om aan de eis van neutraliteit tegemoet te komen, wordt voorgesteld om zo min mogelijk gebruik te maken van populaire en tendentieuze terminologie en de gebruikte restauratieterminologie te definiëren. Dit wordt niet alleen van belang geacht om de tijdlijn en waarderingsgeschiedenis actueel en compleet te houden; op die manier kan toekomstig onderzoek worden behoed voor een foutief of bevooroordeeld oordeel over voorgaande restauraties.

§ 2.6 Samenvattend

Economische waardering van cultureel erfgoed, volgens welke methodiek dan ook, heeft zijn weerslag op omgang met cultureel erfgoed. Het kan invloed hebben op het beleid ten aanzien van cultureel erfgoed in het algemeen of een belangrijke rol spelen bij de keuze tot allocatie van geld naar afzonderlijke instandhoudingsprojecten, en daarbinnen bij de keuze voor bepaalde ingrepen.

Bij keuzes ten aanzien van de instandhouding van gebouwd erfgoed zijn de economische waarde en beschikbare gelden zelden de leidende factoren. Centraal staan juist de diverse cultuurhistorische waarde, en in toenemende mate de sociaal-maatschappelijke waarde van cultureel erfgoed.

260 Zie ook: Appelbaum 2009.

261 Appelbaum 2009, 67-68, 157-161.

Van de onder 2.2 behandelde methodieken voor waardering en waardestelling in relatie tot cultureel erfgoed zijn de meeste gericht tot experts en is het referentiekader van de waardering die van cultuurhistorische waarde en/of wetenschappelijke waarden. In hoofdstuk 1 is duidelijk geworden dat er bij het waarden en in stand houden van gebouwd erfgoed meer en meer behoefte is aan het eveneens onderzoeken, benoemen en meewegen van sociaal-maatschappelijke waarden en aan het waarden vanuit meerdere perspectieven, in dit proefschrift samengevat in de drievoudige invalshoek bouwwerk, monument en erfgoed. In dit opzicht zijn de waarderingsmethodieken voor roerende religieus erfgoed, kunstvoorwerpen en collecties inspirerend gebleken. Zij bieden interessante aanknopingspunten voor een opzet en inzet van waardestellend onderzoek bij de instandhouding van gebouwd erfgoed die uitgaat van waardengecentreerde instandhouding op basis van een waardering vanuit de drievoudige invalshoek van bouwwerk, monument en erfgoed.

De werkwijze kan echter niet zonder meer worden toegepast op gebouwd erfgoed. Daarvoor moet deze worden toegespitst op de aspecten die specifiek zijn voor de praktijk van de instandhouding van gebouwd erfgoed. Het casuonderzoek, dat ingaat op die praktijk, zal deze aspecten in beeld brengen.

De casuïstiek

De hierna volgende vijf hoofdstukken vormen het meervoudig casusonderzoek van dit proefschrift. Het casusonderzoek is ondernomen om op de volgende deelvragen van dit promotieonderzoek een antwoord te kunnen geven:

- Hoe werd waardestellend onderzoek uitgevoerd en wat was daarvan het resultaat?
- Hoe werd een waardestelling gebruikt bij het opstellen en toetsen van een plan voor de instandhouding van een monument en wat was daarvan het resultaat?

Zoals in de inleiding tot deze dissertatie is beschreven, behandelen de vijf casus verschillende soorten instandhoudingsopgaven van verschillende soorten monumenten. Van monumenten van voor 1850 is de herbesteding van de laat-middeleeuwse Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk en de herbouw van het in oorsprong vroeg-middeleeuwse kasteel Nederhemert. Van de monumenten uit de periode 1850-1940 is de renovatie en restauratie van het wooncomplex Justus van Effen, de renovatie en de gecombineerde restauratie-herbesteding van het complex Van Nellefabriek aan de orde gekomen. De herstructurering van het complex Rijkswerf Willemsoord betreft de herbesteding van het werfterrein met gebouwen – zowel monumenten als niet-beschermd gebouwen – waarvan de bouwgeschiedenis de periode 1812-1949 bestrijkt.

De hoofdstukken kennen alle een vergelijkbare opzet. Elk hoofdstuk begint met een korte inleiding over de instandhoudingsopgave die bij de betreffende casus aan de orde is. Daarna geven de eerste twee paragrafen respectievelijk een korte beschrijving van het betreffende gebouw of complex en een overzicht van de waardering van het object of ensemble in secundaire bronnen. Deze twee paragrafen vormen tezamen een beschrijving van de materiële eigenschappen van het monument en van de waarden die, voordat het monument werd, aan het gebouw of ensemble zijn toegekend.

In de volgende paragrafen worden steeds de initiatief- en ontwerpfase(s) behandeld. In deze paragrafen wordt extra aandacht besteed aan de onderzoeken die, al dan niet resulterend in een waardestelling, werden uitgevoerd. Vervolgens worden het ontwerpplan en de beoordeling en formele toetsing daarvan besproken. Ook in deze paragrafen wordt extra aandacht besteed aan de rol die de waardestelling in deze fases van het instandhoudingstraject speelde.

Ieder hoofdstuk wordt afgesloten met een paragraaf waarin wordt teruggekeken op het verloop van de casus en op het aandeel dat de onderzoeken en waardestelling daarin hadden.

Alleen indien de casus bij het afronden van de promotieonderzoeksperiode nog of opnieuw in ontwikkeling was, sluit het hoofdstuk af met een paragraaf waarin de huidige ontwikkelingen met betrekking tot de casus worden geschetst.

3 De herbestemming van de Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk te Veere

De instandhouding en herbestemming van kerkgebouwen kan, vanwege de religieuze connotatie, een beladen en delicate aangelegenheid zijn. De Monumentenwet onderkent dit door kerkelijke monumenten die als geloofshuis in gebruik zijn apart te benoemen. De wet biedt daarmee een plaats aan godsdienstige aspecten die samenhangen met het gebruik van een kerk.²⁶² De instandhouding van een kerkgebouw verloopt niet per se gemakkelijker wanneer het geen godsdienstige functie meer vervult of zal gaan vervullen. Diverse herbestemmingen van kerken illustreren dit.²⁶³ Vanaf de jaren tachtig, toen herbestemming van gebouwen steeds vaker werd verkozen boven sloop, zijn bijvoorbeeld diverse kerken verbouwd tot appartementencomplex, theater of supermarkt. In hoeverre een nieuw gebruik passend is, bleek samen te hangen met het type functie en met de hiervoor benodigde bouwkundige wijzigingen. Met name het behoud van de ruimtelijke beleving van de kerk, als één van de belangrijkste waarden van dit type gebouwen, bleek een doorslaggevend aspect voor een positieve beoordeling van een herbestemming.

Door de toenemende leegstand van kerkgebouwen kwam de toekomst van veel kerken in de jaren negentig verder onder druk te staan.²⁶⁴ Een Belvedere onderzoek uit 2008 naar de mogelijkheden van herbestemming voor kerken bevatte de aanbeveling om vooraf een waardestelling op te stellen die zou worden onderschreven door de betrokkenen en professionele disciplines.²⁶⁵ Hierbij moeten naast de architectuurhistorische waarden ook de waarden worden verduidelijkt die het gebouw in religieuze en sociaal-maatschappelijke context heeft. Op die manier zouden strategische en emotionele motieven tot behoud, die niet direct verband houden met de fysieke kwaliteiten van het kerkgebouw kunnen worden geïdentificeerd en gerationaliseerd, zodat ook die konden worden meegenomen in de discussie.²⁶⁶

In recentere richtlijnen voor de instandhouding en herbestemming van kerkgebouwen wordt benadrukt dat het kerkgebouw in zijn geheel moet worden onderzocht en gewaardeerd en dat een veranderingsplan ook op alle daaruit voortvloeiende aspecten moet worden getoetst.²⁶⁷ Ook in die documenten wordt een grondige voorbereiding in de vorm van verschillende onderzoeken met waardestelling, een vroege betrokkenheid van alle partijen en openheid en transparantie van het besluitvormingsproces gepresenteerd als het te volgen protocol dat de slagingskans van de opgave verhoogt.

262 Monumentenwet 1988, artikelen 1.e en 2.2.

263 Enkele Nederlandse voorbeelden hiervan zijn verzameld in: Don 1993; Krols 2007.

264 Zie bijvoorbeeld: Belvedere Nieuws (Themanummer Kerken), 2008; Martens 2003; Morriset et al. 2006; Pollman 1995; Projectbureau Belvedere 2008; Task Force Toekomst Kerkgebouwen 2007.

265 Bisdom Haarlem, Bisdom Rotterdam en Projectbureau Belvedere 2008a, 7. Zie ook: Bisdom Haarlem, Bisdom Rotterdam en Projectbureau Belvedere 2008b.

266 Bisdom Haarlem, Bisdom Rotterdam en Projectbureau Belvedere 2008a, 9.

267 Dat houdt in dat de cultuurhistorische, archeologische, architectuur- en kunsthistorische waarden van het interieur, de kunstwerken, de onroerende en roerende inventarisstukken, het exterieur, bijbehorende andere gebouwen en structuren én de directe omgeving van de kerk in samenhang moeten worden onderzocht en gewaardeerd. Zie: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap 2011; Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap 2012; Verhoeven et al. 2011.

Dit hoofdstuk gaat over de herbestemming van de Grote- of Onze-Lieve-Vrouwekerk te Veere. Deze kerk verloor in 1809 haar functie als godshuis en is sinds 1817, met een enkele onderbreking, in bezit van de Staat. Sinds de oprichting van de Rijksgebouwendienst (Rgd) in 1922 maakt de kerk onderdeel uit van de beheerportefeuille van deze dienst. Zij is door de Rgd geclassificeerd als een Categorie I-monument, wat inhoudt dat het kerkgebouw van “buitengewoon (inter)nationaal historisch belang” wordt beschouwd en niet zal worden afgestoten.²⁶⁸

In 1989 bleek dat het toenmalige gebruik van de kerk niet genoeg inkomsten genereerde om de kosten voor de instandhouding van het gebouw te kunnen dekken. De Rgd startte toen een herbestemmingstraject. De Rgd had een eigen herbestemmingsprocedure voor monumenten ontwikkeld waarin een belangrijke rol was weggelegd voor bouwhistorisch onderzoek en waardestelling. Dit werd uitgevoerd volgens de eerste bouwhistorische onderzoeksmethodiek die een methodisch opgezette, expliciete waardestelling kende en die de Rgd zelf in 1983 had ontwikkeld, de *Documentatie en onderzoek Monumenten II: Handleiding bouwhistorische beschrijving en waardering van monumenten in rijksbezit*.²⁶⁹ Het uitgebreide bouwhistorisch onderzoek met waardestelling dat de Rgd liet uitvoeren en het feit dat dit tot uitgangspunt voor verdere planvorming en voor de inrichting van het herbestemmingsproces werd genomen, bleek geen garantie voor een geslaagd herbestemmingsplan. Met name de uitsluitend bouwhistorische invalshoek van het onderzoek met waardestelling en de selectieve interpretatie van restauratieprincipes door de Rgd bleek hier debet aan. Na een periode van roerig publiek debat en een consultatie van deskundigen, in de vorm van workshops en debat, werd duidelijk wat als de kernwaarden van de kerk werden ervaren en welke instandhoudingsstrategie passend werd geacht. De architecten van het uiteindelijke plan brachten met name deze aspecten samen in een nieuw ontwerp.

268 Van de circa 2.000 gebouwen en objecten die onder verantwoordelijkheid van de Rgd vallen, zijn er circa 350 monument. Daarvan vallen circa 140 stuks in de categorie I en de rest in categorie II. De gebouwen en objecten uit de categorie II kunnen onder strikte voorwaarden worden afgestoten. Inmiddels staat ook de Grote- of Onze-Lieve-Vrouwekerk te Veere op de lijst om, ondanks haar eerdere categorie I-status, te worden afgestoten. Zie: Aangangsel Handelingen II 2012/13, 2013Z00768 (Bijlage 'Overzicht van monumenten die niet meer nodig zijn voor een rijksfunctie'); Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu-beheer/Rijksgebouwendienst 2001.

269 Rijksgebouwendienst, Bureau Rijksbouwmeester, Adviesgroep Monumenten in Rijksbezit (E.J. Nusselder) 1983.

§ 3.1 De Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk te Veere

De historie van de Grote Kerk in Veere gaat terug tot de veertiende eeuw.²⁷⁰ Toen werd op de plaats van de huidige kerk een eerste voorganger gebouwd die in 1472 werd verheven tot kapittelkerk. In de vijftiende en zestiende eeuw groeide Veere uit tot een belangrijke zeevaart- en handelslocatie en ontstond de behoefte aan een grotere kerk.²⁷¹ De opdracht tot de bouw hiervan werd in 1479 gegeven aan bouwmeester Anthonis I Keldermans.²⁷² Na zijn dood in 1512 werd de bouw van de kerk voortgezet door zijn zoon Rombout II Keldermans.²⁷³

De welvaart die tot de start van de bouw had aangezet, hield echter geen stand en de kerk werd nooit voltooid zoals gepland. In plaats van een grote koorpartij werd het bestaande, kleinere koor bij het nieuwe kerkgebouw getrokken en ook de toren werd niet tot zijn bedoelde hoogte opgetrokken. Dat het kerkgebouw eigenlijk te groot was voor de stad en geloofsgemeenschap, bleek ook wanneer de kerk in 1572 in handen komt van de Hervormden. Niet alleen verdween toen een groot deel van de kerkschatten uit de kerk ten behoeve van een sobere inrichting voor de protestantse eredienst; ook werd het gebouw opgedeeld. Tussen het koor en het dwarschip werd een muur gebouwd. Het schip en dwarschip gingen voortaan door het leven als de Grote Kerk, waarbij het schip voor de kerkdienst werd gebruikt en het dwarschip als zogenaamde Wandelkerk. Van het koor werden later twee beuken in gebruik genomen als de Kleine Kerk en de derde beuk als de Schotse Kerk.

In 1686 werd de kerk getroffen door een brand waarbij de toren, het schip en het dwarschip geheel uitbrandden, een groot deel van de kapconstructie met onderliggende gewelven instortte en de in de kerk gelegen grafstenen en –monumenten zwaar beschadigd raakten. Van 1686 tot 1699 werd de kerk op eenvoudige wijze hersteld en kreeg zij een dak van meer eenvoudige vormgeving dan het oorspronkelijke dak (afbeelding 3.1).

270 De bouwhistorie van de Grote Kerk is voor het laatst uitgebreid beschreven in: Van Traa en Annema 1990.

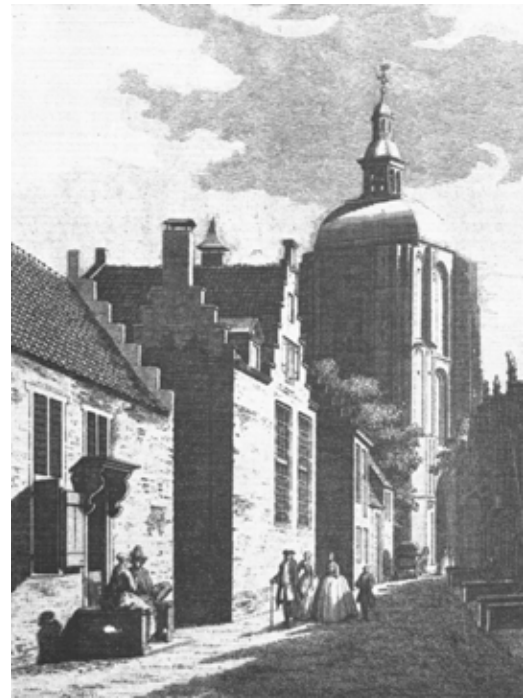
271 De geschiedenis van de stad Veere is uitgebreid beschreven in: Fagel 1983.

272 De Rgd noemt 1479 als het jaar waarop Anthonis Keldermans met de bouw van de kerk startte. Volgens een andere bron is het exacte jaartal van de start van de bouw niet met zekerheid vast te stellen, omdat vader en zoon Keldermans wellicht voortbouwden op het werk van bouwmeester Evert Spoorwater, die in eerste instantie aan de Grote Kerk zou hebben gewerkt. Zie: Van den Berg 1987, 62, 68; Rijksgebouwendienst, Beschrijving Onze-Lieve-Vrouwekerk (Grote Kerk), [s.a.], <http://62.212.78.116/Catalogus/search/searchform.html>, geraadpleegd op 21-05-2012.

273 Het aandeel van de bouwmeesters Keldermans in het ontwerp en de bouw van de kerk is behandeld in: Hurx 2010; Janse et al. 1987.

FIGUUR 3.1 De gravure van Smallegange uit 1699 toont de Grote Kerk zoals die er uitzag voor de brand in 1686 (Smallegange, 1699)

FIGUUR 3.2 De gravure van Pronk uit 1743 toont de Grote Kerk in de 18e eeuw (Pronk 1743)

§ 3.2 De waardering voor de kerk in secundaire bronnen

Dat de Grote Kerk ondanks de gestaakte bouw en uiterlijke veranderingen niet aan uitwerking had ingeboet, blijkt wel uit de wijze waarop zij werd verbeeld. Op verschillende stadskaarten, gravures en schilderijen uit de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw is de kerk afgebeeld als een reusachtig bouwwerk tussen de kleinschalige bebouwing van Veere (afbeelding 3.2).²⁷⁴ Ook in verschillende, historische geschriften over Zeeland werden de architectuur en afmetingen van de Grote Kerk geroemd.²⁷⁵

‘t Is een treffelyk gebouw van harden witten Arduinsteen, van binnen wederzyds met konstige Galleryen en fraaie Steenen Gewelven, rustende op veertien heele en agttien halve Kolommen van Hardsteen, waar tusschen zestien Kapellen zyn, aan elke zyde agt. Vier rond opgaande Wenteltrappen, van witten Arduinsteen, zyn ‘er in hetzelve; twee aan den Tooren, en twee aan het Oosteinde van de Kerk, elk van honderd zevenenveertig Trappen. Zy wordt rondsomme door groote Glasraamen verligt, en heeft in langte twee honderd en vier Voeten, zynde honderd en twintig Voeten breed, en van den grond af hoog honderd en zeventien Voeten. De Wandel-Kerk is honderd en tagtig Voeten lang. Drie ingangen zyn ‘er; een aan de Noordzyde by de Kapellestraat; een aan de Zuidzyde in de lange Oudstraat; en een aan de Westzyde aan den Voet van den Tooren. Over deezen laatsten ingang is van buiten, onder de Gallery, een konstige Boog, ook van witten Arduinsteen, met Lysten gewerkt, van vooren breed dertig Voeten, van agteren vijftien Voeten, en elf Voeten diep. Deeze Boog, benevens het Gebouw van de Kerk, en de Fontein, hier boven beschreeven, werden oudtyds, als een Proefstuk der Bouwkunde, van veelen met verwondering beschouwd (d). De Kerk zelve is niet geheel voltooid, want de Grondslagen en de schikkinge der Pilaaren toonen aan, dat men voorhad, daar eene groote en aanzienlyke Kruiskerk te maaken. ‘t Is egter nu nog eene der treffelykste en lugtigste Kerken van de Provincie.²⁷⁶

Vanuit een godsdienstige invalshoek werd juist de soberheid, die de kerk sinds 1572 als huis voor de protestantse eredienst bezit, geprezen.

O, welk eene gedaanteverwisseling! waar wy ons keeren, waar wy ons wenden, wy vinden hier geene beelden, geen altaren, niets hoe genaamd, dat eenige aanleiding tot bygeloof zou kunnen verschaffen: alles smaakt er naar de eerste Apostolische eenvoudigheid!²⁷⁷

-
- 274 Zie bijvoorbeeld de afbeeldingen opgenomen in: Fagel 1983, 44, 47, 50-52, 55, 144-148; Van Traa en Annema 1990.
- 275 Vroege historische geschriften over Zeeland zijn bijvoorbeeld: J. Ermerins, *Eenige Zeeuwsche Oudheden*, uit echte stukken opgehelderd, en in het licht gebracht, Middelburg 1780-1797; J. Reygersbergh, *Dye cronijcke van Zeelandt*, [S.l.] 1551 (herdrukt in 1634 en 1644); M. Smallegange, *Nieuwe Cronyk van Zeeland*, Amsterdam 1696. Zie ook: Fagel 1983; Van Traa en Annema 1990.
- 276 Tirion 1751, 181-182.
- 277 J.J. van Iperen, *Tweehonderdjarig jubel-feest der Nederlandshe vryheid, of Plegtige redenvoeringe ter gedagtenisse der afwerpinge van het Spaansch juk: uitgesproken in de Groote Kerk ter Veere op den III van bloeimaand MDCCLXXII ... met eenige bylagen*, Middelburg 1772, geciteerd in: Fagel 1983, 57.

De kerk gold eind achttiende eeuw als een groots opgezet, bouwkunstig meesterwerk dat indrukwekkend is door haar afmetingen, soberheid en ruimtelijke werking.

Toen de kerk in 1809, tijdens de Engelse strijd tegen Napoleon, haar godsdienstige bestemming verloor en werd ingericht tot kazerne en hospitaal, werden kort daarop ook haar artistieke en ruimtelijke kwaliteiten aangetast.²⁷⁸ Bij de inrichting tot militair hospitaal in 1811 door het Franse leger werden in het schip en dwarsschip vier verdiepingvloeren en diverse binnenmuren aangebracht. De venstertraceringen werden verwijderd, en de "grote Glasramen" die de kerk tot dan toe tot "eene der [...] lugtigste" hadden gemaakt werden dichtgemetseld. In de bakstenen invullingen werden kleinere ramen aangebracht waarbij grafstenen als vensterbanken werden gebruikt. De boog die de ingang aan de voet van de toren sierde, het "Proefstuk der Bouwkunde", werd gesloopt.

Na twee jaar vertrokken de Fransen, maar de Grote Kerk kreeg haar godsdienstige bestemming niet meer terug. Nadat de kerk korte tijd in bezit van de Hervormde gemeente was geweest, ging zij in 1817 – met uitzondering van het Kleine en het Schotse kerkje – over naar het Rijk die haar in de daaropvolgende halve eeuw onder andere gebruikte als bedelaarshuis, opslagplaats voor de brandweer en hospitaal.²⁷⁹ Terwijl de kerk rijksbezit was, werden enkele van haar oudste onderdelen verwijderd. De Schotse Kerk werd in 1835 verkocht aan een particulier die het afbrak en de afkomende stenen verkocht. De stenen gewelven van het dwarsschip, die bij de brand in 1686 wel behouden waren gebleven, waren deels ingestort en werden daarop niet hersteld, maar geheel verwijderd.

Door de wijzigingen aan het in- en exterieur en door het gebrek aan financiële middelen om de kerk in haar oude glorie te herstellen, werd zij een toonbeeld van vergane glorie. Meerdere auteurs, die in de negentiende eeuw een bezoek brachten aan Veere, schetsen een droevig beeld van de kerk.²⁸⁰

Wat moet zij schoon geweest zijn, die Lieve-Vrouwekerk van Veere! Zij verhief zich als een dom, en beheerschte het geheele eiland. Zuiver in hare afmetingen, trotsch en stout in hare hooge spitsbogen, sierlijk in hare vormen en lijnen, prachtig in haar beeld- en schilderwerk, was zij als het troetelkind der magtige heeren van Borssele. Maar 't is voorbij: daar rest haar niets dan vernedering en beschaming...²⁸¹

-
- 278 In 1809 raakte de kerk tijdens de Engelse invasie op Walcheren beschadigd door een bombardement door het Engelse leger. Vliissingen, gelegen op Walcheren, was in die tijd door Napoleon ingelijfd bij het Franse rijk vanwege zijn strategisch belangrijke positie nabij de Schelde. Het vormde een belangrijk onderdeel van het Franse kustverdedigingssysteem.
- 279 Tussen 1817 en 1832 wisselde de Grote Kerk enkele malen van eigendom tussen het Rijk en de Hervormde gemeente. In 1832 werd het Rijk opnieuw eigenaar van het gebouw.
- 280 Zie ook: De Coster 1965; Van Lennep 1942; Muller 1898.
- 281 J.J. van der Horst, 'Kerkelijk Veere, Proeve eener bronnen-studie', De Katholiek (1864-'65), geciteerd in: Fagel 1983, 43.

§ 3.3 De kerk als beschermd monument en principekwes- ties over haar restauratie en instandhouding

De verontwaardiging over de manier waarop met de Grote Kerk werd omgesprongen, bereikte een voorlopig hoogtepunt in 1875. Veere was door toedoen van de Vestingwet 1874 als vestingstad ontmanteld en de Grote Kerk was als militair hospitaal overbodig geworden.²⁸² De stad Veere wilde zich na de ontmanteling als vestingstad ontdoen van de in onbruik geraakte overheidsgebouwen.²⁸³ Ook het Rijk wilde de in zijn bezit zijnde Grote Kerk afstoten en terug verkopen aan de Hervormde gemeente. Het in 1874 ingestelde College van Rijksadviseurs voor Monumenten van Geschiedenis en Kunst vermoedde dat de kerkgemeente het gebouw wilde slopen om profijt te trekken uit de verkoop van afkomende bouwmaterialen. Ter versterking van zijn strijd tegen de verkoop van de kerk, bracht het college de Oudheidkundige Commissie van het Zeeuwsche Genootschap der Wetenschappen op de hoogte van het dreigende “gruwelijk Wandalisme”. Door de bemoeienis van het college van rijksadviseurs ging de verkoop van de Grote Kerk niet door en bleef het gebouw in rijksbezit.

De strijd om het behoud van de Grote Kerk ging gelijk op met discussies over de wijze waarop de kerk in stand kon worden gehouden, en tegen welke prijs. Het werd een debat waarin de deskundigenoordelen over elkaar heen buitelden en waarin de rijksadviseurs De Stuers en Cuypers zichzelf als de enig echte monumentdeskundigen positioneerden. Het was een discussie waarbij de kunsthistorische waarde van het monument het meerdere malen moest opnemen tegen de economische belangen van de Staat.

Architect H.P. Vogel was door de minister gevraagd om de verschillende mogelijkheden van de kerk te onderzoeken.²⁸⁴ Vogel oordeelde dat de “kunstwaarde van het oorspronkelijk gebouw groot was” maar in de gewijzigde toestand alleen nog herkenbaar voor het deskundig oog, “... bij het binnentreden ontdekt men zelfs niet eens dat het een kerkgebouw is” (afbeeldingen 3.3, 3.4 en 3.5).²⁸⁵ En hoewel ook het exterieur van de kerk volgens Vogel “iets schilderachtigs” had en het idee gaf van een “een belangrijke architectonische schepping”, betrof het een wel erg verminkt en vernield gebouw. Vogel schetste enkele scenario’s: restauratie van de kerk “als kunstproduct” zou honderd duizend gulden kosten, het verwijderen van de vloeren zou een investering van twintig duizend gulden vergen en het behoud van alleen de toren zou ook nog aanzienlijke kosten met zich meebrengen en “men zou dan toch altijd het schoonste deel op het gebied der kunst afbreken en het meest verminkte en onvoltooid laten staan.”²⁸⁶ De kunstwaarde pleitte in ieder geval dus voor behoud, maar zou het een complete restauratie en bijbehorende grote investering rechtvaardigen? Pleidooien door enkele leden van de

-
- 282 De Vestingwet uit 1873 bepaalde dat een nieuwe verdediging in Nederland moest worden aangelegd. Volgend op deze wet werden oude vestingsteden, waaronder Veere, ontmanteld en de militairen vertrokken uit het stadje, en uit de Grote Kerk.
- 283 Ook de stad zelf wist zich blijkbaar geen raad met in onbruik geraakte gebouwen, getuige de start van de sloop van één van de Schotse huizen, dat in bezit was van de stad, in 1873. De gehele sloop werd voorkomen door Victor de Stuers.
- 284 Hugo Pieter Vogel (1833-1886) was medeoprichter van de architectuurvereniging Architectura et Amicitia, hoofdonderwijzer Bouwkunst en tweede directeur van de Koninklijke Academie voor de Kunsten, had enkele gebouwen op zijn naam staan en had meerdere architectuurtheoretische en -historische werken geschreven, waaronder Grondbeginselen der schoone bouwkunst (Amsterdam 1872).
- 285 Geciteerd in: Don 1993, 36. Zie ook: NL-HaNA, BiZa/Kunsten en Wetenschappen, 2.04.13, inv.nr. 1361: Wetsvoorstel met bijbehorende stukken, zitting 1874-1875, nr. 98.
- 286 NL-HaNA, BiZa/Kunsten en Wetenschappen, 2.04.13, inv.nr. 1361: Wetsvoorstel met bijbehorende stukken, zitting 1874-1875, nr. 98.

Tweede Kamer voor hergebruik van de toren als zeeteken, wateropvang of door de burgemeester van Veere voor herbestemming tot huisvesting voor één van de rijksinstellingen²⁸⁷ werden door de minister van de hand gewezen.²⁸⁸ Economische of functionele argumenten leken de minister vooralsnog niet te overtuigen. Cuypers en De Stuers gooiden het over een andere boeg. Zij benadrukten de historische waarde van het gebouw: de Grote Kerk was een nationaal monument! Het was even belangwekkend als de Gevangenpoort, de ruïne van kasteel Brederode en het Muiderslot en dat was rechtvaardiging genoeg voor het behoud en onderhoud door het Rijk.²⁸⁹ Met de nadruk op de nationale betekenis van de Grote Kerk deden De Stuers en Cuypers een moreel appel op de minister. Ook in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* werd de Staat opgeroepen om zijn verantwoordelijkheid niet te laten varen, simpelweg omdat de kosten te hoog zouden zijn: “[...] men laat gemakkelijk een goed beginsel in den steek, wanneer de naleving daarvan kostbaar voorkomt.”²⁹⁰ Met Vogels argument dat de kerk alleen van waarde was voor de kenner werd in datzelfde medium afgedaan. Een leek was zeer goed in staat “om de kolossale afmetingen, de schoone verhoudingen en lijnen van de kerk te waardeeren en den machtigen indruk te gevoelen, dien dit gebouw op ieder toeschouwer maakt.”²⁹¹

Vanaf 1876 werden er door het rijk kleine bedragen beschikbaar gesteld om in het onderhoud van de kerk te voorzien. In 1880 vroeg de minister de rijksadviseurs alsnog om hun visie op de toekomst van het gebouw te geven. Wat De Stuers betreft kon er nog altijd een praktische bestemming worden gegeven aan het gebouw.²⁹² Cuypers deed met architect Jacobus van Lokhorst onderzoek naar de bouwkundige toestand van het gebouw.²⁹³ Om de kosten beperkt te houden, adviseerden zij om de onderhoudswerkzaamheden over een periode van meerdere jaren uit te spreiden. Getuige een aantekening in potlood op de brief die het bouwkundig advies van de beide rijksadviseurs begeleidde, bleef investering in een leegstaand gebouw – hoe groot zijn kunsthistorische of nationale waarde ook mocht zijn – een heikel punt:

En is nu die steenmassa, uit oogpunt van Kunst, werkelijk een onderhoud waard, dat “vele duizenden” zal kosten?²⁹⁴

-
287	De burgemeester deed onvermoeide pogingen om de regering er van te overtuigen dat het met Veere snel zou verslechteren als er geen rijksinstellingen in haar grote monumenten zouden worden ondergebracht. Zie diverse correspondentie in: NL-HaNA, BiZa/Kunsten en Wetenschappen, 2.04.13, inv.nr. 1483.
288	NL-HaNA, BiZa/Kunsten en Wetenschappen, 2.04.13, inv.nr. 1361: Wetsvoorstel met bijbehorende stukken, zitting 1874-1875, nr. 98.
289	NL-HaNA, BiZa/Kunsten en Wetenschappen, 2.04.13, inv.nr. 1361: Wetsvoorstel met bijbehorende stukken, zitting 1874-1875, nr. 98; Notitie van De Stuers, 1875; NL-HaNA, Rijksadviseurs, 2.04.40.06, inv.nr. 1: Notulen, 14-01-1875.
290	‘De verkoop der Grootte Kerk te Veere’, <i>Nieuwe Rotterdamsche Courant</i> 19-05-1875.
291	‘De verkoop der Grootte Kerk te Veere’, <i>Nieuwe Rotterdamsche Courant</i> 19-05-1875.
292	NL-HaNA, BiZa/Kunsten en Wetenschappen, 2.04.13, inv.nr. 1361: Notitie van De Stuers, 22-05-1880.
293	NL-HaNA, BiZa/Kunsten en Wetenschappen, 2.04.13, inv.nr. 1361: Rapport van Cuypers en Van Lokhorst, 17-01-1881.
294	NL-HaNA, BiZa/Kunsten en Wetenschappen, 2.04.13, inv.nr. 1361: Begeleidende brief bij rapport van Cuypers en Van Lokhorst, 17-01-1881.

FIGUUR 3.3 Voordat de Grote Kerk een rijksmonument werd en de door de Fransen aangebrachte vloeren werden verwijderd, werd de kerk gedocumenteerd. De toen gemaakte tekeningen en foto's tonen de toestand van voor 1892. (Vloer in het zijschip aan de zuidzijde van het middenschip)

FIGUUR 3.4 Voordat de Grote Kerk een rijksmonument werd en de door de Fransen aangebrachte vloeren werden verwijderd, werd de kerk gedocumenteerd. De toen gemaakte tekeningen en foto's tonen de toestand van voor 1892. (Een van de beschadigde zuilen van het middenschip)

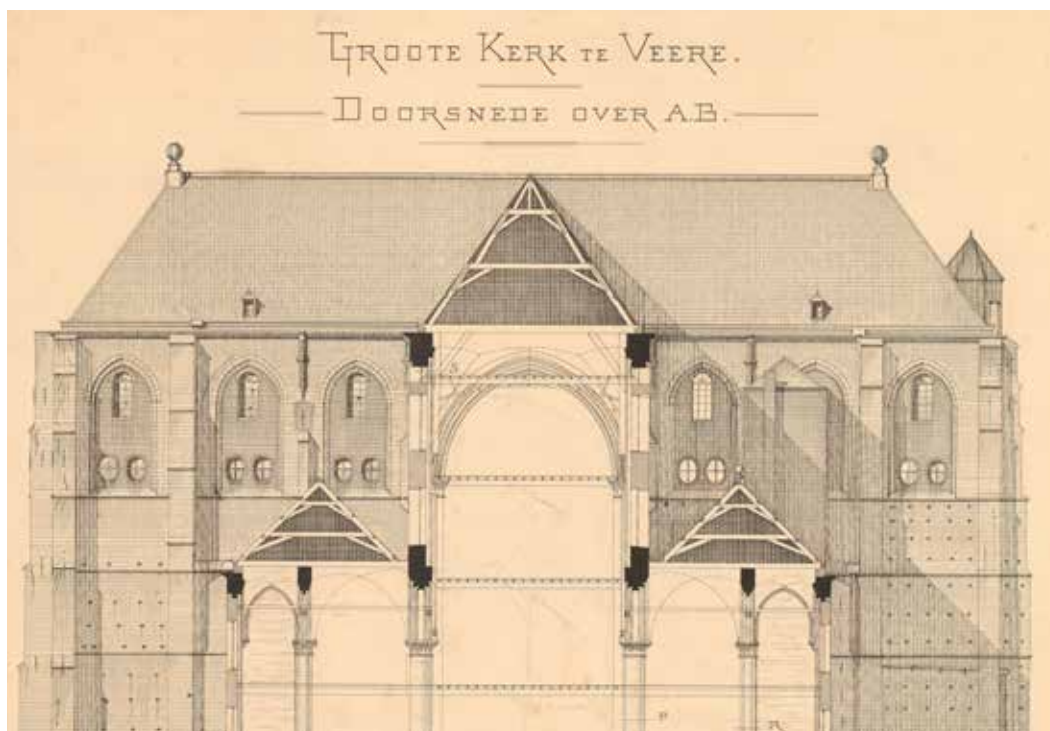
FIGUUR 3.5 Voordat de Grote Kerk een rijksmonument werd en de door de Fransen aangebrachte vloeren werden verwijderd, werd de kerk gedocumenteerd. De toen gemaakte tekeningen en foto's tonen de toestand van voor 1892. (Een van de best bewaarde zuilkapitelen van het middenschip)

Desalniettemin bleef er jaarlijks een klein bedrag beschikbaar voor het onderhoud van de kerk en vanaf 1881 gingen de onderhoudswerkzaamheden aan de kerk door onder toezicht van Van Lokhorst. In 1890 werd het gebouw een "monument van geschiedenis en kunst" en in 1892 werd het op sobere wijze gerestaureerd.²⁹⁵ Hierbij werden de door de Fransen aangebrachte houten vloeren en een deel van de balken verwijderd (afbeeldingen 3.6 en 3.7).²⁹⁶

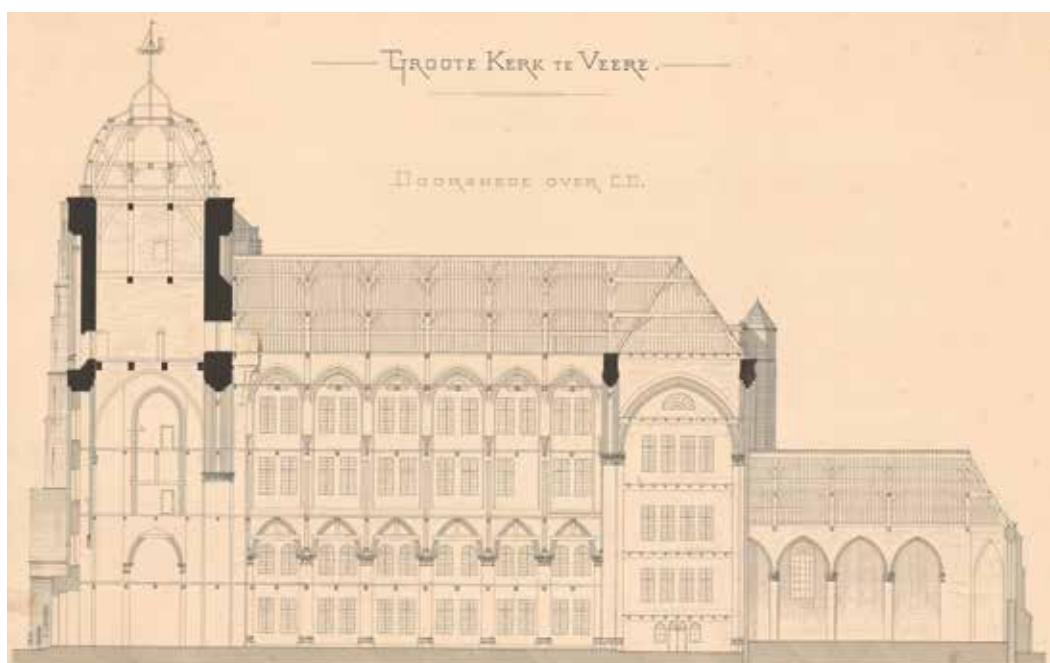
Het sobere conserveringsprincipe, dat toch voornamelijk was ingegeven doordat het de Staat aan middelen voor een volwaardige restauratie ontbrak, was voor sommigen nog te ingrijpend. Ook de tijdslaag van de Franse ingrepen had niet moeten worden uitgewist. Ook de droevige episode was onderdeel van de geschiedenis van de kerk, beargumenteerden enkelen.

Hoe akelig ontluisterend is de kerk... Ik hoop dat die jammerlijk verminkte kerk nooit geheel hersteld worde. Laat men hier en daar weder een deel terugbrengen in den ouden staat, opdat de bezoeker zich een flauw denkbeeld kunne vormen van de vernielde heerlijkheid, van het stoute ontwerp dat nooit volvoerd zou worden. Maar dat het overige blijve zoals het is, met de volgesmeerde profielen, de uitgebroken muren, de geknutselde verdiepingen, de dichtgemetselde ramen, de geschonden kapiteelen, als een groot gedenkteeken van de barbaarschheid der Franschen, dat volk van kunstenaars, dat zooveel gevoel heeft voor het schoone, dat zichzelf voor zoo edelmoedig houdt, dat ons de vrijheid bracht en ons onze schilderijen ontnam...²⁹⁷

-
- 295 De rijksadviseurs hadden in 1875 al aangestuurd op het verwijderen van de negentiende-eeuwse vloeren, zie: NL-HaNA, Rijksadviseurs, 2.04.40.06, inv.nr. 1: Notulen, 27-05-1875.
- 296 Vogel had in zijn rapport uit 1874 al gemeld dat de stabiliteit van het kerkgebouw zou worden aangetast als de vloerconstructies in hun geheel zouden worden verwijderd. Bij het verwijderen van de vloeren werd daarom een deel van de houten vloerbalken behouden. Dat de rijksadviseurs vonden dat ook de afkomende onderdelen enige historische waarde zouden kunnen hebben, blijkt uit het feit dat Cuypers voorstelde om ze onderdeel te laten worden van de collectie bouwfragmenten van het Rijksmuseum. Zie: NL-HaNA, BiZa/Kunsten en Wetenschappen, 2.04.13, inv.nr. 1361: Brief van Cuypers aan minister, 03-11-1892.
- 297 Toen koningin Wilhelmina in augustus 1894 een bezoek bracht aan Veere, meldde een journalist dit in zijn verslag van het koninklijke bezoek. Het verslag werd opgenomen in Elsevier's Geïllustreerde Maandschrift, geciteerd in: Fagel 1983, 84.

FIGUUR 3.6 Voordat de Grote Kerk een rijksmonument werd en de door de Fransen aangebrachte vloeren werden verwijderd, werd de kerk gedocumenteerd. De toen gemaakte tekeningen en foto's tonen de toestand van voor 1892. (Doorsnede van de kerk, A. Mulder, ongedateerd)

FIGUUR 3.7 Voordat de Grote Kerk een rijksmonument werd en de door de Fransen aangebrachte vloeren werden verwijderd, werd de kerk gedocumenteerd. De toen gemaakte tekeningen en foto's tonen de toestand van voor 1892. (Doorsnede van de kerk, H.W. van der Voet, ongedateerd)

In 1898 argumenteerde ene 'Juffrouw G.' dat de restauratie getuigde van een gebrek aan "wezenlijke kennis en liefde voor deze oude monumenten".²⁹⁸ De geschiedenis moest wat haar betreft leesbaar worden gehouden; het was al jammer genoeg dat de vloeren waren verwijderd waarmee "den dreunende stap van den Keizer" voorgoed verloren was gegaan.²⁹⁹ Een positieve waardering voor de herstelde ruimtelijkheid van de kerk, maar verontwaardiging over de vervallen toestand van de kerk klonk uit een artikel van historicus S. Muller.³⁰⁰

Zóó hopeloos is het uiterlijk der kerk. Maar daar ontsluit zich de deur – hebt gij ooit iets meer indrukwekkends gezien? Statig rijzen aan alle zijden blanke zuilen omhoog, omsluitend eene hooge ernstige hal. Ze is geheel verlaten, volkomen ledig: geen mensch, geen meubel stoort het oog bij het volgen der plechtig opwaarts strevende lijnen. [...] De Veersche kerk is eene ruïne, eene hoopeloze ruïne [...]³⁰¹

De Stuers wees elke kritiek op de aanpak van de rijksadviseurs van de hand. Er was volgens hem geen sprake van een ruïne, simpelweg omdat de kerk er beschadigd uitzag, en er was niet gerestaureerd, maar alleen het benodigde onderhoud gepleegd (afbeeldingen 3.8 en 3.9).³⁰²

FIGUUR 3.8 De toestand van de kerk in 1898, na het verwijderen van de vloeren.

FIGUUR 3.9 De toestand van de kerk in 1898, na het verwijderen van de vloeren.

-
- 298 'Behouden of restaureeren', Het Vaderland 4-5 december 1898.
- 299 Achter 'Juffrouw G.' ging schilderes en kunstcritica Gerarda Hermina Marius schuil. Zij was bekend met de geschriften van John Ruskin. Zie: Marius 1898a en 1898b.
- 300 Samuel Muller was gemeentearchivaris van Utrecht, rijksarchivaris van de provincie Utrecht, directeur van het Utrechts Stedelijk Museum van Oudheden en lid van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen.
- 301 Muller 1898, 744.
- 302 NL-HaNA, BiZa/Kunsten en Wetenschappen, 2.04.13, inv.nr. 1361: Kerk te Veere, 06-12-1898.

§ 3.4 Kleine veranderingen aan de kerk en haar omgeving

Hoewel de positie als monument vanaf 1890 een feit was, moest het belang van een zorgvuldige aanpak van de kerk nog regelmatig worden onderstreept. Plannen uit 1917-1918 om een waterreservoir in de toren aan te brengen en om een vliegveld in de buurt van de kerk aan te leggen sneuvelden. De Rijkscommissie voor de Monumentenzorg vond dit soort plannen “volkomen onbegrijpelijk” en zij constateerde dat het een strijd bleef om monumenten te behouden “die het boeiendste deel vormen der geestelijke nalatenschap van het voorgeslacht en schoone verbeeldingen zijn van het volkskarakter.”³⁰³ Hetzelfde gold ook voor de omgeving van de kerk. Nieuwbouw in de buurt van de kerk, al betrof het maar een klein woonhuis, werd resoluut van de hand gewezen.

De Grote Kerk te Veere is een der belangrijkste monumenten van laat-Gothieke bouwkunst in ons land, en geniet bovendien door zijn historische belang en zijn schilderachtige ligging een ongemeene vermaardheid. [...] Er is dan ook geen breedvoerig betoog nodig om duidelijk te maken, dat de welstand van de omgeving van kerk en fontein een voorwerp van voortdurende overheidszorg dient uit te maken, en dat ontsiering van deze omgeving met alle middelen moet worden tegengegaan.³⁰⁴

Het historisch belang van de kerk werd in de *Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst* nog eens onderstreept. In die beschrijving werd ook de kiem gelegd voor de notie dat de kerk ook gold als een toonbeeld van de manier waarop monumentenzorg aan het eind van de negentiende eeuw werd uitgeoefend; er werd benadrukt dat eind negentiende eeuw “alleen het hoognoodigste werd gedaan om het gebouw voor ondergang te behoeden”.³⁰⁵ Ook architectuurhistoricus F. Vermeulen benadrukte in 1936 nog eens hoe belangrijk het verwijderen van de Franse vloeren was geweest. Daardoor kon het gebouw, “hoe afgemarteld en verminkt” het ook was, in al zijn middeleeuwse glorie worden ervaren.³⁰⁶ De ambivalentie die de geschonden toestand van de kerk met zich meebracht, speelde de Rijkscommissie blijkbaar parten; het verzoek van de gemeente uit 1952 om de kerkgevels geheel in het zicht te brengen wees zij af “omdat de kerk nog-al ernstig verminkt is”.³⁰⁷

In de aanloop naar een eventuele aankoop van de kerk door de gemeente, die uiteindelijk niet doorging, werd een definitieve bestemming van de kerk nodig geacht. De gemeente zag graag dat de kerk exclusief voor culturele manifestaties werd gebruikt. Hiertoe werd door de gemeente en Vereniging Vrienden van Veere de Stichting Delta Cultureel (SDC) in het leven geroepen. Na de

303 NL-HaNA, BiZa/Kunsten en Wetenschappen, 2.04.13, inv.nr. 1362: Brief van Rijkscommissie (Cuypers en De Veth), 02-11-1917.

304 RCE, Pandsdossier Grote Kerk, Veere: Brief van Afdeling B der Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, 09-01-1933.

305 Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst: Deel VI: De provincie Zeeland, 1922, 249.

306 Vermeulen 1936, 50-51.

307 RCE, Pandsdossier Grote Kerk, Veere: Notulen vergadering Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, 12-01-1953. Zie ook: NL-HaNA, OCW/Oudheidkunde en Natuurbescherming, 2.14.73, inv.nr. 1057: Brief van Stichting Veere tot herstel en verhooging van haar zeer eigen stadsschoon, 08-12-1952; brief, 10-01-1953; brief van Afd. II van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, 24-11-1953.

benodigde ingrepen, nam SDC de kerk in 1975 in gebruik. De permanente openstelling van de Grote Kerk en de openingstentoonstelling gaven aanleiding tot enkele nieuwe publicaties over de kerk en haar woelige geschiedenis.³⁰⁸ Hierbij moest de Franse ingreep het wederom ontgelden. Het beeld dat daarbij werd geschetst, was dat van de verstilde, stenen reus in het ooit machtige stadje Veere, die brand, bezettingen door de Engelsen en Fransen, op sloop beluste kerkbestuurders en een verkooplustige overheid had overleefd. Daarnaast gold ook nog steeds de waardering van de deskundigen op het gebied van monumentenzorg. De ruimtelijkheid van de kerk moest behouden blijven; voor de exploitatie van de kerk mocht alleen gebruik worden gemaakt van de kapellen en de zijbeuken. De ingrepen mochten het karakter van het monument en dat van het beschermd stadsgezicht niet aantasten; zij moesten reversibel, kleinschalig en van eenvoudige vormgeving zijn en in zowel fysiek als visueel opzicht duidelijk zijn te onderscheiden van de kerk zelf.³⁰⁹

§ 3.5 De Rgd en een appartementenplan voor de Grote Kerk

Sinds de strijd om haar behoud in 1875, was de kerk ondanks of misschien wel dankzij haar geschonden toestand één van de belangrijkste en meest beeldbepalende monumenten van Veere.³¹⁰ De kerk had sindsdien evenwel geen blijvend gebruik gekend en het onderhoud bleef een kostbare aangelegenheid.³¹¹ Na 15 jaar exploitatie door de SDC bleken de inkomsten uit het gebruik als cultuurcentrum de jaarlijkse onderhoudskosten niet te deken. De Rgd, die namens de Staat de kerk beheerde en onderhield, zag zich daarom genooddakt op zoek te gaan naar een functie die meer inkomsten zou genereren.³¹² Alvorens een nieuw gebruik te kiezen, gaf de Rgd opdracht tot twee onderzoeken. Restauratie-architect en bouwhistoricus P. van Traa en bouwhistoricus W. Annema deden bouwhistorisch onderzoek en stelden een waardestelling op, volgens de methodiek van de Rgd en onder redactie van Rgd-bouwhistoricus E.J. Nusselder.³¹³ Ontwikkelmaatschappij Ballast Nedam voerde een haalbaarheidsonderzoek uit (afbeeldingen 3.10, 3.11 en 3.12).

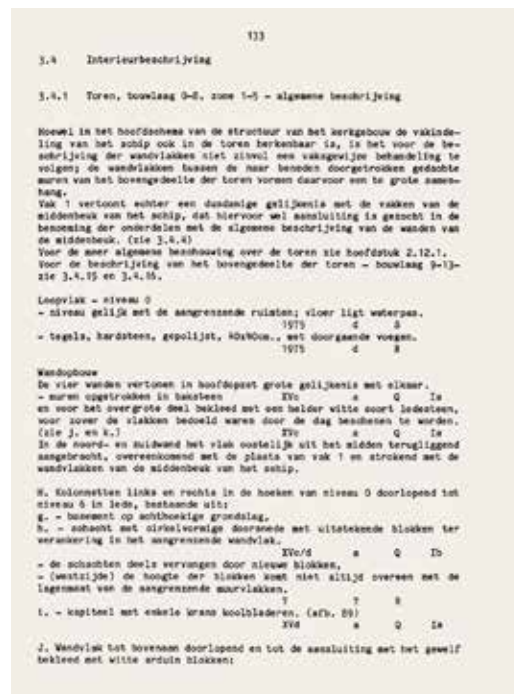
308	Besselaar 1975; Fagel 1975a en 1975b.
309	Zie: RCE, Pandsdossier Grote Kerk, Veere: Brief van Bond Heemschut aan RDMZ, 20-09-1976; Vergunning, 09-08-1978, en bijbehorende toelichting (ongedateerd).
310	In 1970 werd een deel van de stad Veere aangewezen als beschermd stadsgezicht. Zie: Toelichting; bij de beschikking tot aanwijzing van een beschermd stadsgezicht in Veere, Gemeente: Veere, 1970.
311	Er was in 1973 gesproken over een restauratie. De Rijksgebouwendienst zou de kerk voor een symbolisch bedrag van één gulden overdragen aan de gemeente Veere die de kosten voor de restauratie voor haar rekening zou nemen. Zie: RCE, Pandsdossier Grote Kerk, Veere: Verslag bespreking, 07-07-1973.
312	ZA, AGV, 2005, inv.nr. 469/1: Verslag van de bespreking met Rijksgebouwendienst over de Grote Kerk, 11-12-1990.
313	Rijksgebouwendienst, Bureau Rijksbouwmeester, Adviesgroep Monumenten in Rijksbezit (E.J. Nusselder) 1983; Van Traa en Annema 1990.

FIGUUR 3.10 De Bouwhistorische documentatie en waardebeoordeling van de Grote Kerk werd opgesteld volgens de in 1983 door de Rgd uitgebrachte methodiek Documentatie en onderzoek Monumenten.

FIGUUR 3.11 Een fragment uit de Bouwhistorische documentatie en waardebeoordeling van de Grote Kerk toont de bouwhistorische invalshoek, zichtbaar aan de nadruk op de datering en het bepalen van de historiciteit van het object, en de gecodeerde notitie die in één oogopslag de waarde van het monument en van haar afzonderlijke onderdelen duidelijk zou moeten maken.

FIGUUR 3.12 Een fragment uit de Bouwhistorische documentatie en waardebeoordeling van de Grote Kerk toont de bouwhistorische invalshoek, zichtbaar aan de nadruk op de datering en het bepalen van de historiciteit van het object, en de gecodeerde notitie die in één oogopslag de waarde van het monument en van haar afzonderlijke onderdelen duidelijk zou moeten maken.

In het bouwhistorisch rapport was de kennis uit archiefstukken en andere geschreven bronnen op een rij gezet en voorzien van beeldmateriaal. Daarnaast werd de kerk geplaatst in de bouw- en architectuurtraditie van de Brabantse gotiek. De “beschrijving en bepaling van de monumentwaarde” gaf per gebouwdeel een datering en oordelen over de aard en historiciteit, over het belang van het onderdeel binnen de kerk en over de monumentwaarde en gaafheid van het onderdeel. In de conclusie van het rapport werden de monumentale aspecten opgesomd en aanbevelingen gegeven voor het toekomstig beheer van het gebouw. Deze onderdelen van het rapport leggen een nadruk op de oorspronkelijke tijdslaag van de bouw van de kerk en op die van de negentiende eeuw. De aanwezigheid van veel oorspronkelijk bouwmaterial was van belang; hieraan viel niet alleen veel informatie over het eerste ontwerp af te leiden, maar als historisch bouwmaterial was het ook van grote waarde voor contemporair en toekomstig bouwhistorisch onderzoek op het gebied van natuursteen. De authenticiteit van het natuursteenwerk was gegarandeerd door het negentiende-eeuwse seculiere gebruik van de kerk en de beperkte onderhoudswerkzaamheden die vanaf 1876 waren uitgevoerd. Verder waren de ijle vormgeving van de profileringen van de kolommen van bijzondere waarde omdat deze de ruimtelijkheid van de kerk benadrukten. Bijzondere vermelding verdiende de relatie tussen de toren en het schip, omdat de bouwwijze van de toren en de manier waarop het licht via het torenlichaam in de kerk kon vallen voor Nederland uniek waren. De Franse ingrepen vormden ondanks hun negatieve invloed op de monumentale aspecten van de kerk een wezenlijk onderdeel van de bouwgeschiedenis van het kerkgebouw, te meer omdat zelfs hierin “toch een grote mate van architectonische verzorgdheid valt waar te nemen.”³¹⁴

Om het behoud van de historische bouwmaterialie en alle bouwsporen te waarborgen, werd geadviseerd om consoliderend te restaureren en het gebruik van het gebouw zo min mogelijk schade aan te laten brengen aan de muren en kolommen. Voor de ervaring van de binnenruimte en van de buitengevels was het belangrijk om het oorspronkelijk niveau van de vloer en het maaiveld te bepalen en indien mogelijk te benaderen.

De belangrijkste conclusies uit het bouwhistorisch rapport werden ten behoeve van het verdere verloop van het herbestemmingstraject vertaald naar *Architectuur-historische randvoorwaarden bij re-utilisatie en functionele aanpassing*.³¹⁵ Hierin werd duidelijk gemaakt dat het karakter van de kerk weliswaar school in haar “dode” aanzien, maar dat dit niet betekende dat het wezen van het exterieurbeeld geen ingrepen toeliet; “terughoudendheid” en “reversibiliteit” waren echter geboden en ingrepen die het silhouet van het gebouw zouden veranderen – zoals dakkapellen – waren “onacceptabel”. Aanbouwen waren mogelijk als zij terughoudend waren vormgegeven, beperkt van volume waren en geplaatst in de hoeken tussen schip en dwarsschip. Ook nieuwbouw in het interieur moest aan de eisen van terughoudendheid en reversibiliteit voldoen en bovendien een herkenbaar eigentijdse vormgeving en een beperkte fysieke verbinding met de bestaande bouw krijgen.

De haalbaarheidsstudie van Ontwikkelmaatschappij Ballast Nedam onderzocht verschillende functies op hun financiële opbrengsten. Op basis van deze studie kwam de Rgd tot de conclusie dat de kerk wellicht kon worden herbestemd tot appartementencomplex.³¹⁶ De Rgd vroeg de Amsterdamse architect J. van Stigt om, in samenwerking met de Zeeuwse architect H. Lockfeer, dit

314 Van Traa en Annema 1990, 190.

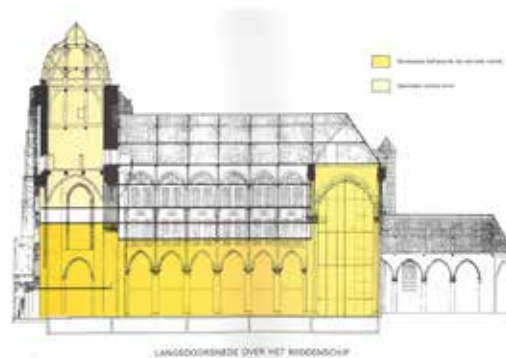
315 Rgd-V, OR 500459, Grote Kerk, Veere: Grote Kerk Veere: Architectuur-historische randvoorwaarden bij re-utilisatie en functionele aanpassing, 23-04-1990. De auteur van deze notitie is E.J.N, ofwel Evert-Jan Nusselder. Hij was ook de redacteur van de bouwhistorische documentatie en waardebeoordeling van de Grote Kerk.

316 Zie: ZA, AGV, 2005, inv.nr. 469/1: Verslag van de bespreking met Rijksgebouwendienst over de Grote Kerk, 11-12-1990.

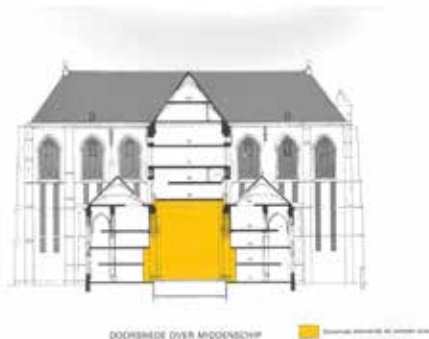
idee uit te werken tot een schetsontwerp.³¹⁷ Dit leidde in 1991 tot een voorstel waarbij in de kerk 45 appartementen zouden worden ondergebracht: één halverwege de toren, tien in de kap, en de rest boven in het schip en in de zijbeuken. De begane grond en centrale ruimte van de kerk konden deels in gebruik blijven voor culturele doeleinden en ook de toren zou toegankelijk blijven voor bezoekers en toeristen. De vensters uit de periode van Napoleon zouden de appartementen in de zijbeuken van het schip van daglicht voorzien. Nieuwe vensters en dakkapellen in het dak van het schip zouden voor extra daglichttoetreding zorgen. Ten behoeve van de ontsluiting van de appartementen werden in de kerk liften en trappen geplaatst en in de zijgevels van de kerk werden toegangsdeuren aangebracht. De bewoners van het complex zouden hun auto's kunnen parkeren in een nieuw te bouwen parkeergarage in de wal naast de kerk. (afbeeldingen 3.13, 3.14, 3.15 en 3.16)

FIGUUR 3.13 De artist impression van het middenschip toont hoe de zijbeuken over de gehele hoogte zouden worden dichtgezet met glazen gevels.

FIGUUR 3.14 De langdoorsnede laat zien, in donkergeel, tot welke hoogte het middenschip open bleef.

FIGUUR 3.15 In de dwarsdoorsnede over het middenschip is te zien hoe de vloeren van de appartementen niet zouden doorlopen tot aan de vensters, om zo een vide in de appartementen te creëren.

FIGUUR 3.16 Een eerdere studie laat zien hoe de kerk er uit zou komen te zien als de grote vensters, die in de Napoleontische periode waren dichtgezet met metselwerk en voorzien van kleine vensters, weer zouden worden geopend.

§ 3.6 De beoordeling van het appartementenplan

De Rgd had zijn rol als opdrachtgever en hoeder van het monument goed vervuld. Zij had eerst een uitgebreid bouwhistorisch onderzoek laten uitvoeren, daarna randvoorwaarden voor hergebruik geformuleerd en toen door een restauratiearchitect een schetsontwerp laten maken. Door zijn rol van eigenaar en beheerder verkeerde de Rgd echter ook in een positie waarin gehoor moest worden gegeven aan belangen die tegengesteld waren aan het monumentenbelang.

In de waardstelling van het bouwhistorisch rapport was de ruimtelijkheid van de kerk verschillende malen zijdelings aan de orde gekomen: de ijle vormgeving van de profileringen van de kolommen en het oorspronkelijke vloerniveau werden gerelateerd aan de ruimtelijkheid van de kerk en de Franse ingrepen – waaronder de verwijderde vloeren – werden ambivalent beoordeeld, een aantasting van de oorspronkelijke tijds laag maar ook een belangrijk onderdeel van de geschiedenis van de kerk. Desondanks werd de ruimtelijkheid van de kerk aangetast door de inbouw van appartementen. In de randvoorwaarden stond dat dakkapellen “onacceptabel” waren; toch voorzag het ontwerp hierin.

Wat als belangrijkste monumentwaarden werden beschouwd en in welke mate deze werden aangetast, werd duidelijk uit de beoordeling van het appartementenplan door de gemeente Veere en de RDMZ. Deze discussie begon, wat de gemeente en SDC betrof, op slechte voet; zij waren tot hun ergernis pas over de plannen geïnformeerd toen het schetsontwerp er al lag.³¹⁸ Rijksbouwmeester Rijnboutt, de directeur-generaal van de Rgd en de Rgd-bouwhistoricus, die het bouwhistorisch onderzoek had begeleid, probeerden de burgemeester en wethouders van Veere tijdens een bespreking te overtuigen van de juistheid van de ingeslagen weg.³¹⁹ Met nadruk wezen zij meerdere malen op het feit dat de exploitatie van de kerk bij lange na de onderhouds- en restauratiekosten niet dekte en dat het landelijke probleem van de lege kerken niet aan Veere voorbij zou kunnen gaan. Als de kerk dan een andere functie moest krijgen dan was Van Stigt dé specialist om het ontwerp hiervoor te verzorgen, bepleitte Rijnboutt. Bovendien was er voldoende vooronderzoek gedaan en was er sprake van een reversibele ingreep; het casco van de kerk zou onaangetast blijven. De burgemeester en wethouders waren wellicht overrompeld door de presentatie van de rijksdelegatie, want harde kritiek uitten zij niet. Zij voorzagen wel wat problemen als onder de Verenaren bekend zou worden dat de functie van cultuurplek maar deels zou kunnen worden voortgezet. Maar op wat pragmatische punten na waren zij overtuigd van “het gedegen, kwalitatief goede plan”. De rijksdelegatie besloot de bijeenkomst met te benadrukken dat het een plan van “topkwaliteit” was: “De beleving van de kerk wordt anders, maar er komt veel kwaliteit voor terug.”³²⁰

Dat de beleving van de kerk door dit plan zou veranderen, mag een *understatement* worden genoemd. Met dit plan had de Rgd de grenzen opgezocht die door waardstelling en de *Architectuur-historische randvoorwaarden* waren geschetst. Hoewel de gemeente Veere bij monde van haar college van burgemeester en wethouders zich tijdens de eerste presentatie voorzichtig positief had uitgesproken over het plan, liet het college later een ander geluid horen. Na bespreking in de gemeenteraad had het college besloten geen medewerking te verlenen aan de uitvoering van het appartementenplan. Deze nieuwe functie zou niet alleen misstaan in de Veerse woontraditie, liet het college weten, maar

318 ZA, AGV, 2005, inv.nr. 469/1: Uittreksel Notulen van B. en W., 30-10-1990.

319 ZA, AGV, 2005, inv.nr. 469/1: Verslag van de bespreking met Rijksgebouwdienst over de Grote Kerk, 11-12-1990.

320 Citaat van de heer Evers, directeur-generaal Rijksgebouwdienst: ZA, AGV, 2005, inv.nr. 469/1: Verslag van de bespreking met Rijksgebouwdienst over de Grote Kerk, 11-12-1990.

ook de Veerse verhoudingen en gemeenschap “onherstelbare schade toebrengen”. Bovendien zou het inbouwen van appartementen niet alleen de originele staat en het monumentale karakter van de kerk zelf schade berokkenen, maar ook strijdig zijn “met de betekenis van het monument als zodanig” en afbreuk doen aan het “unieke karakter van de monumentenstad Veere”.³²¹ Met de kritiek op de functiekeuze en het ontwerp, legde de gemeenteraad het haalbaarheidsonderzoek van Ballast Nedam en de interpretatie van de waardestelling en randvoorwaarden in een ontwerp door de Rgd naast zich neer.

De rijksbouwmeester was erg verbaasd over deze plotselinge koersverandering. De gemeente had haar voorzichtige steun aan de utiliteitsgedachte van de Rgd ingeruild voor een “bovenmatig conservatisme”, vond de rijksbouwmeester.³²² Zij liet daarmee volgens hem alle ruimte voor overleg en de mogelijkheid op instandhouding van het monument varen. De argumentatie van het college van B en W werd door de rijksbouwmeester bestreden en hij maakte in niet mis te verstane bewoordingen duidelijk dat er voorrang was gegeven aan het economisch belang.

Punt van discussie is of het karakter verloren gaat. Het is juist te stellen – en dat hebben wij ook volop gedaan – dat het karakter grondige wijziging ondergaat. Het historische aspect van het interieur gaat in belangrijke mate verloren; bij de afwegingen die wij bij de voorbereiding van het plan hebben gemaakt is dit onmiskenbare verlies afgezet tegen de functionele en eigentijds-culturele winst die de infill betekent. In het huidige economische en cultuur-maatschappelijke klimaat woog naar onze mening de winst van de invulling op tegen de derving van historiciteit.

(...)

Het argument van het schaalconflict (...) heeft geen enkele inhoud; sterker nog, het is veeleer een argument ten faveure: de kleinschalige invulling laat het ‘grote gebaar’ van de kerk onaangetaast. Er is geen sprake van een in schaal concurrerend nieuw element. Bovendien sluit de menselijke maat van de woningen en de in te brengen niveau’s aan bij de op de menselijke schaal afgestemde detaillering van de gotische architectuur, een “menselijke articulatie”, die kenmerk is van deze stijl. Tot slot kan hier nog opgemerkt, dat de Napoleontische invulling met vloeren en compartimenten nagenoeg dezelfde “schaalverkleining” teweeg bracht en dat de, nu nog bestaande, toenmalige aanpassing van de vensters juist in wezenlijke mate het huidige, monumentale karakter van de kerk bepaalt!³²³

De rijksbouwmeester meende dat de Rgd het primaat had op de waardestelling van het kerkgebouw. Hij was van mening dat er kundige architecten in dienst waren genomen, dat de Rgd zeer goed in staat was om zelf te beslissen over de concessies die moesten worden gedaan en dat de gemeente, slechts vruchtgebruiker van de kerk, eigenlijk niet wist waarover zij oordeelde. De in de waardestelling benoemde belangrijkste aspecten – de oorspronkelijke en de negentiende-eeuwse tijdslagen – zouden door het inbouwen van appartementen juist beter beleefbaar worden, argumenteerde de rijksbouwmeester.

321 ZA, AGV, 2005, inv.nr. 469/1: uittreksel Notulen van B. en W., 08-01-1991; brief aan de rijksbouwmeester, 23-01-1991.

322 ZA, AGV, 2005, inv.nr. 469/1: brief van de rijksbouwmeester aan B & W Veere, 08-02-1991.

323 Onderstreping is uit originele tekst: ZA, AGV, 2005, inv.nr. 469/1: brief van de rijksbouwmeester aan B & W Veere, 08-02-1991, 2.

Wat de discussie tussen Rgd en gemeente duidelijk maakt, is dat er sprake was van een fundamenteel verschil in de interpretatie van de waarden van de kerk, en de juiste wijze waarop deze behouden konden worden. De rijksbouwmeester onderbouwde zijn argumenten vanuit het idee dat een contrast in schaal de beleving van de materiële authenticiteit van de kerk bevorderde, terwijl voor de gemeente het leeg houden van de kerk juist noodzakelijk was om de verhoudingen van de oorspronkelijke ruimte en het karakter van de kerk te beleven.

Een verzoeningspoging waarbij over en weer de wederzijdse aantijgingen werden verzacht en waarbij de Rgd het plan bij nader inzien een gedachte-experiment noemde, mocht niet baten.³²⁴ Tot spijt van de behandelend gemeenteambtenaar had de monumentencommissie van Veere geen duidelijk standpunt ingenomen.

Wat ik dan mis dat is een advies over het al dan niet acceptabel zijn van “verminderingen” aan dit gebouw, uiteraard gezien vanuit het oogpunt van de monumentenzorg. Men waagt zich, kennelijk onder de druk van de omstandigheden, niet aan “harde uitspraken”.³²⁵

Wel zeer stellig over de waarde van de kerk waren diverse belanghebbenden en deskundigen.³²⁶ De Bond Heemschut was van mening dat de kerk zich niet voor het gebruik als wooncomplex leende en pleitte voor een functie die zo dicht mogelijk bij het oorspronkelijk gebruik bleef.³²⁷ Het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, dat zich in 1873-1875 mede had beijverd voor het behoud van de Grote Kerk, betuigde steun aan het standpunt van de gemeente.³²⁸ Architect Carel Weeber vond dat de monumentale waarde wel erg beperkt bleef tot de buitenkant, terwijl juist het interieur van de kerk volgens hem de “adem beneemt”.³²⁹ Professor N.L. Prak, emeritus hoogleraar Elementaire vormstudie aan de TH Delft, wees nog eens op de betekenis van de kerk als architectonisch en historisch monument.

-
324	ZA, AGV, 2005, inv.nr. 469/1: brief, 18-04-1991; brief met verslag monumentencommissie, 05-06-1991; advies monumentencommissie, 10-06-1991.
325	ZA, AGV, 2005, inv.nr. 469/1: advies monumentencommissie, 10-06-1991.
326	Overigens nam gebruiker Stichting Delta Cultureel een neutraal standpunt in en liet besluitvorming over aan de gemeente en de Rgd, ondanks dat zij door de gemeente op de mogelijke consequenties van de herbestemming voor hun stichting waren gewezen. Zie: ZA, AGV, 2005, inv.nr. 469/1: brief van gemeente aan bestuur SDC, 02-10-1991; krantenartikel ‘Reactie plannen kerk Veere afwachting’, [bron en datum onbekend].
327	ZA, AGV, 2005, inv.nr. 469/1: M. Zuurman, ‘Veere boos op rijksbouwmeester’, Kerk: wekelijks magazine met informatie uit de christelijke wereld 2 (1991) #28, 1-2.
328	ZA, AGV, 2005, inv.nr. 469/1: Brief van KZGW, 19-08-1991.
329	Weeber 1991.

De indrukwekkende kale en holle binnenruimte getuigt van de brand, het bombardement en de hospitaalbestemming. (...) In Veere geen kakelvers gerestaureerd gebouw (zoals b.v. in Middelburg), maar een beeld van opkomst en verval. (...) Tegenover de plannen van nu zou de Rijkscommissie een krachtig, compromisloos NEEN moeten laten horen.³³⁰

In de lokale en landelijke pers bleef de zaak evenmin onopgemerkt.³³¹ Architect Lockefeer kon zich niets bij de commotie voorstellen: de kerk was al heel lang niet meer als gebedshuis in gebruik en het gehele project zou reversibel worden uitgevoerd waarbij het exterieur nagenoeg ongewijzigd zou blijven.³³² De kritiek op de plannen had echter duidelijk gemaakt dat het niet ging om een ontwijding van een gebouw, maar om de schending van een ruimte.

Overleg met de provincie en andere partijen van de rijksoverheid bleek het tij voor de Rgd niet positief te keren. De gedeputeerde voor Cultuur en Monumenten had problemen met de plannen en zag liever een meervoudige culturele functie in de kerk komen.³³³ Bij de RDMZ probeerde de Rgd nog duidelijk te maken dat de “belevingswaarde” van de gehele hoogte van de kerk in het centrale schip behouden zou blijven. Maar de rijksdienst betreurde dat men in het overige deel van de kerk zou terugkeren “naar een situatie die honderd jaar geleden als uiterst treurig werd ervaren.”³³⁴ De bouwhistorische betekenis van het monument was bekend en bleef wellicht behouden. Maar, argumenteerde de rijksdienst, hier was toch vooral de aantasting van de “architectuurwaarde” – dat wil zeggen de ervaring van de ruimtelijke werking van kerk in haar volledigheid – in het geding. Ook het uitwendige beeld van de kerk en het imago van de rustige reus in het stille, kleine stadje zou worden aangetast. Als er al iets mocht gebeuren, dan moest als belangrijkste criterium “het principe van de omkeerbaarheid en het onaangetast laten van de bouwmassa” gelden, vond de RDMZ. Evenmin moest de constructieve en belasting gerelateerde schade worden onderschat, zo hadden de ingrepen en onderzoeken van ruim honderd jaar geleden al geleerd.³³⁵ Ook de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg kon niet worden overtuigd door het argument van de Rgd dat hier “niet zozeer een verschil in waardering, maar een verschil in bruikbaarheid” gold.³³⁶

-
- 330 RCE, Pandsdossier Grote Kerk, Veere: Kanttekening van N.L. Prak, 23-10-1991.
- 331 Janssen 1991; Meinardi 1991; Van der Meule 1992; ‘Veere boos over appartementenplan: Grote Kerk dreigt te worden onteerd’, Provinciale Zeeuwse Courant 04-07-1991; ZA, AGV, 2005, inv.nr. 469/1: M. Zuurman, ‘Veere boos op rijksbouwmeester’, Kerk: wekelijks magazine met informatie uit de christelijke wereld 2 (1991) #28, 1-2.
- 332 ‘Maquette wonen in Grote Kerk te kijk’, Provinciale Zeeuwse Courant 17-12-1991.
- 333 ZA, AGV, 2005, inv.nr. 469/1: Aantekeningen van het gesprek met mevr. G. de Vries-Hommes, lid van Gedeputeerde Staten, 18-07-1991.
- 334 RCE, Pandsdossier Grote Kerk, Veere: Restauratieadvies, 23-05-1991.
- 335 Hiermee wordt bedoeld op de onderzoeken van de Rijksgebouwendienst uit 1835 en dat van Cuypers en Lokhorst uit 1880, die beide uitspraak hadden gedaan over de schade die was veroorzaakt door het aanbrengen van de houten vloeren.
- 336 RCE, Pandsdossier Grote Kerk, Veere: Verslag vergadering Rijkscommissie voor de monumentenzorg van de Raad voor Cultuurbeheer, 07-06-1991.

Bijna alle, bij de herbestemming betrokken partijen konden zich inleven in de centrale problematiek van de Rgd en de utilitaire gedachtegang die daaruit was gevolgd. De inbouw van woningen werd echter als een slechte oplossing beschouwd.³³⁷ In zijn eindadvies gaf de RDMZ te kennen dat het bouwinitiatief van de Rgd de monumentwaarde van de kerk en haar directe omgeving te veel aantastten. De Rgd zelf had inmiddels te kennen gegeven dat een andere functie of nieuwe beheersituatie een mogelijke oplossing zou zijn. Beide rijksdiensten zagen in 1992 na alle commotie meer heil in een onderzoek naar “goed toekomstig verantwoord beheer” en de ontwikkeling van een nieuw idee, “waarbij de monumentwaarde zo optimaal mogelijk gewaardeerd wordt”.³³⁸

De discussie over het gebruik van de kerk had duidelijk gemaakt wat als het belangrijkste “karakter” en “wezen” van de kerk werd beschouwd: de binnenruimte was het meest kenmerkende van de kerk, omdat het niet alleen de sfeer van de kerk bepaalde, maar ook symbool stond voor de roerige geschiedenis van dit monument van de monumentenzorg (afbeeldingen 3.17 en 3.18).

FIGUUR 3.17 Het interieur van het dwarschip, gezien in noordelijke richting, in 1991.

FIGUUR 3.18 Het interieur van het middenschip, gezien in oostelijke richting, in 1991.

337 ZA, AGV, 2005, inv.nr. 469/1: Brief van Rgd aan gemeenteraad Veere, 11-11-1991.

338 ZA, AGV, 2005, inv.nr. 469/1: Eindadvies RDMZ betreffende de Grote Kerk in Veere, 14-02-1992.

§ 3.7 Principekwesties over de herbestemming en instandhouding van de kerk

De Grote Kerk was een haast onaantastbaar monument gebleken en het meningsverschil tussen de gemeente en de Rgd had de plannen tot herbestemming doen vastlopen. De impasse, die twee jaar had geduurd, werd doorbroken tijdens een bijeenkomst in 1994 die de Rgd – op verzoek van de minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur H. d’Ancona – had georganiseerd om de betrokken partijen weer bij elkaar te brengen.³³⁹ Tijdens deze bijeenkomst maakte de Rgd duidelijk dat het appartementenplan moest worden beschouwd als “een haalbaarheidsstudie, dat thans als minder succesvol terzijde is gelegd.” De insteek was nu anders: niet eenzijdig een oplossing voorleggen, maar gemeenschappelijk onderzoeken wat vanuit de probleemstelling mogelijk is. De partijen besloten zich te verenigen in het zogenaamde Stuurhutoverleg.³⁴⁰ Als eerste stap werden nieuwe randvoorwaarden voor een herbestemming bepaald. Daar kwam uit dat de cultuurhistorische waarde en de uitzonderlijke akoestiek van de kerk moesten worden gehandhaafd, dat er gezocht zou worden naar een gebruik dat meer in overeenstemming was met het karakter van de kerk en waarvoor voldoende draagvlak heerste onder de bevolking Veere, en dat er moest worden gestreefd naar een meer kostendekkende exploitatie.³⁴¹

Als tweede stap op de nieuw ingeslagen weg naar herbestemming van de Grote Kerk organiseerde de Stuurhut de workshop *Hardop denken over cultureel gebruik* om samen met andere specialisten de grenzen van de mogelijkheden te onderzoeken.³⁴² Aan de deelnemers werd meegegeven dat de cultuurhistorische waarde van de Grote Kerk vooral school in de “gebruikslittekens” en “gestriptheid” die het seculiere gebruik had achtergelaten in het oorspronkelijke materiaal en vormgeving van de kerk. Dit werd beschouwd als “een belangrijke component van het monumentenbelang van het gebouw” en “van karakteristieke, behoudenswaardige betekenissen”.³⁴³ De Rgd gaf bovendien aan dat het gebouw niet langer mocht worden getekend door nieuwe bouwkundige lotgevallen en dat elke ingreep “maximaal reversibel” moest zijn.³⁴⁴

Tijdens de workshop gaven twee sprekers hun visie op de Grote Kerk. Architect Hoogenberk ging in op de toekomst van het gebouw.

339 Tijdens dit overleg in het stadhuis van Veere waren vertegenwoordigers van het ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, de provincie Zeeland, de Rijksgebouwendienst en het college van B en W van Veere aanwezig. Zie: ZA, AGV, 2005, inv.nr. 469/1: Kort verslag van het overleg inzake de problematiek omtrent de Grote Kerk te Veere, 04-07-1994.

340 De eerste officiële bijeenkomst van de Stuurhut vond plaats op 4 oktober 1994.

341 Dat dit in 1994 al werd afgesproken is te vinden in: Rgd-V, OR 500459, Grote Kerk, Veere: Voorstel t.b.v. raadsvergadering, 10-09-1996; brief van gemeente aan Rgd, 18-10-1996 (verzenddatum: 22-10-1996).

342 Deze werd gehouden op 4 november 1994.

343 Rijksgebouwendienst 1994, 8.

344 Rijksgebouwendienst 1994, 9.

Voormalige religieuze bouwwerken zijn dus eigenlijk dubbel fossiel, namelijk wat betreft hun oorspronkelijke bestemming (...) en ook als gebouw zijn ze fossiel. Ik wil hier echter betogen dat juist hergebruik van dat soort gebouwen – zelfs als dat met enig verminken gepaard gaat – beslist een interessanter gebouw oplevert. Er ontstaat bij hergebruik het zichtbare contrast tussen verleden en heden; het wordt daardoor een rijker en boeiender en veelzeggender product.³⁴⁵

Hoogenberk had zijn verhaal de titel ‘Wat bezielt ons?’ meegegeven. Niet alleen wilde hij de onaanraakbaarheid van de Grote Kerk aan de kaak stellen, maar tevens de aanwezigheid op hun eigen drijfveren wijzen. Na een serie geslaagde en minder geslaagde voorbeelden te hebben getoond van herbestemde kerken, vroeg de spreker zich hardop af of de geschiedenis van Napoleon – waarvan de sporen tot dusverre in de diverse publicaties over de kerk en in de waardstelling van de Rgd waren bestempeld als negatieve maar toch onvermijdelijke onderdelen van de bouwgeschiedenis – meer leesbaar zou kunnen worden gemaakt. Dit kon bijvoorbeeld door alleen in het dwarsschip de vloeren terug te brengen en zo het schip vrij te laten voor beleving van de “wonderlijke schoonheid” van die ruimte en gebruik als podium en tentoonstellingsruimte. Tweede spreker D.J. de Vries, bouwhistoricus bij de rijksdienst, plaatste de toekomst van de Grote Kerk in historisch perspectief. Hij benadrukte daarbij dat het van belang was om bij het zoeken naar een nieuwe functie en het aanpassen van het gebouw te kijken naar de bouwkundige, bestuurlijke en financiële mogelijkheden in relatie tot de stedenbouwkundige en architectuurhistorische waarden.³⁴⁶ Hij was van mening dat een ingreep eigenlijk alleen maar transparant en in kleine afmetingen kon worden uitgevoerd.³⁴⁷

In vier brainstormgroepen lieten de workshopdeelnemers hun fantasie de vrije loop over mogelijke nieuwe functies. Uiteindelijk kwamen alle groepen tot de conclusie dat er hoogstens een paar functionele aanpassingen mochten plaatsvinden en dat alleen functies die de leegheid van het kerkgebouw niet zouden aantasten goed waren.

De workshop werd als een succes ervaren en het bouwhistorisch onderzoek met waardstelling uit 1990 waren in de optiek van de rijksdienst nu naar tevredenheid in het herbestemmingsproces ingezet: als startpunt van een discussie over de waarden en daarmee samenhangende toekomstscenario’s voor de kerk.

Het is een goede zaak om bij een ingrijpende verbouwing zo breed mogelijk over waarden, wensen, mogelijkheden, haalbaarheid en consequenties na te denken. In dit geval was het mogelijk te discussiëren op basis van een zeer complete ‘Bouwhistorische documentatie en waardebeoordeling’ door de Rijksgebouwendienst uit 1990.³⁴⁸

345 De inleiding van architect E.J. Hoogenberk is opgenomen in: Rijksgebouwendienst 1994, 18-22.

346 De inleiding van medewerker van de RDMZ D.J. de Vries is opgenomen in: Rijksgebouwendienst 1994, 22-26.

347 De Vries in: Rijksgebouwendienst 1994, 25.

348 ‘Toekomst Grote Kerk Veere’, 1994.

§ 3.8 Een nieuw ontwerp voor de Grote Kerk

Na de workshop kwam de Stuurhut tot vier nader te verkennen opties: een expositieruimte voor een kunstwerk van internationale allure, een Frans cultuurpunt of een centrum voor bedrijf en cultuur dan wel voor kerk en cultuur. Bij mogelijk nieuwe gebruikers was de animo om zich aan één van de vier opties te verbinden minimaal.³⁴⁹ Daarnaast bleek de verdeling van bestuurlijke en financiële verantwoordelijkheid een heikel punt.³⁵⁰ Het slagen van de herbestemming leek voor een groot deel af te hangen van de kosten en de mate van gezamenlijke betrokkenheid. Na een haalbaarheidsonderzoek op deze twee punten kwam de Stuurhut tot haar eindadvies: een multifunctioneel gebruik als evenementen- en expositieruimte met één, of een combinatie van meerdere culturele instanties als hoofdgebruiker en andere, niet-culturele organisaties als nevengebruikers.³⁵¹ De huur en het dagelijks beheer van het kerkgebouw zou in handen komen van een zelfstandige stichting. De gemeente was het over deze invulling eens met de Rgd en zegde haar medewerking toe.³⁵² Nu er eind 1996 genoeg maatschappelijk en politiek-bestuurlijk draagvlak was, kon worden overgegaan tot het maken van een nieuw ontwerp voor de herbestemming van de Grote Kerk.³⁵³

Rijksbouwmeester Patijn, opvolger van Rijnboutt, selecteerde vijf architectenbureaus en nodigde hen uit om schriftelijk hun visie op de uitbreiding en aanpassing van het kerkgebouw te presenteren.³⁵⁴

-
- 349 Gesprekspartners waren onder andere de Franse ambassade, de Samen op Weg-kerken en Stichting Delta Cultureel. Zie ook: ZA, AGV, 2005, inv.nr. 467/1: Verslag Stuurhut-overleg, 29-11-1994; Verslag Stuurhut-overleg, 26-04-1995; diverse correspondentie m.b.t. verkenning van de vier opties, januari-april 1995.
- 350 Dit wordt vooral duidelijk uit het verslag van een door de Gemeenteraad van Veere georganiseerde, besloten informatieavond waarbij aanwezig waren de leden van de gemeenteraad, afgevaardigden van de Rgd, ministerie van OCW, Stichting Delta Cultureel, Maquettegroep Veere, Stichting Veere en Samen op Weg Kerken. Zie: ZA, AGV, 2005, inv.nr. 467/1: Verslag van informeel overleg Grote Kerk, 26-01-1995.
- 351 ZA, AGV, 2005, inv.nr. 469/1: Haalbaarheidsstudie Marktplan Adviesgroep, 1996. De Stuurhut adviseerde om de kerk een volwaardige culturele bestemming te geven. In het toeristenseizoen zou de kerk worden gebruikt voor grootschalige culturele activiteiten en torenbeklimming, en als locatie voor de V.V.V., een erfgoedwinkel en kleinschalige horeca. In het voor- en naseizoen kon het op kleine schaal worden gebruikt voor bijvoorbeeld concerten, beurzen en andere evenementen. Daarnaast konden de Samen op Weg-kerken (SOW-kerken) de kerk op hoogtijdagen in gebruik nemen voor erediensten. De kerk zou met minimale basisvoorzieningen – zoals entree, vloerverwarming, podium, belichting, keuken en wc’s – en wellicht met een kantoorruimte te hoeven worden in- of uitgebreid. De kosten hiervan werden geschat op 10-12 miljoen gulden, excl. BTW. Nadat de Staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) het advies had overgenomen en de minister van OCW ermee had ingestemd, zat de taak van de Stuurhut erop en werd zij opgeheven. Het verdere proces werd in handen gegeven van een Stuurgroep. Hierin zaten afgevaardigden van de Rgd, gemeente Veere, ministerie van OCW, Provincie Zeeland en de SOW-kerken. Het was hun taak om de uitgangspunten die door de Stuurhut waren vastgesteld te toetsen, dan wel bij te stellen.
- 352 ZA, AGV, 2005, inv.nr. 467/2: Grote Kerk Veere, Culturele bestemming, voorstel t.b.v. raadsvergadering, 10-09-1996; brief van gemeente aan Rgd, 18-10-1996 (verzendatum 22-10-1996).
- 353 Hoewel de gebruiker, Stichting Delta Cultureel, tegenover de gemeente in eerste instantie positief was over de plannen, was zij later kritisch en vond dat de voorgestelde functionele invulling en beheersconstructie onwenselijk en onrealistisch waren. Zie: Stichting Delta Cultureel 1996, 31.
- 354 Dat waren: CePeZed architecten, Gunnar Daan architecten, Galis architectenburo, Marx & Steketeer architecten en Zaanen/Spanjers architecten. Zie: Rgd-V, OR 500459, Grote Kerk, Veere: diverse selectiebrieven, 10-01-1997.

Uitgangspunt bij de opgave is een behoedzame omgang met het architectuur-historisch en ruimtelijk waardevolle interieur. Ingrepen zullen reversibel en 'zacht' moeten zijn. De ambitie is om het huidige karakteristieke gevelbeeld te respecteren.³⁵⁵

Er werd gekozen voor het bureau Marx & Steketee architecten, omdat zij geen contrasterende vormgeving voorstelde, maar aanpassingen die waren vormgegeven in harmonie met de architectuur van de kerk en zouden verwijzen naar haar geschiedenis.³⁵⁶ Dit voorstel strookte het meest met de visie die de Rgd en het Bureau Rijksbouwmeester zelf hadden.³⁵⁷

Marx & Steketee architecten kreeg de opdracht om het ontwerp te maken voor de noodzakelijke voorzieningen voor de nieuwe functionele invulling van de Grote Kerk en voor een uitbreiding van de Kleine Kerk. In de werkomschrijving werd expliciet vermeld dat het in stand houden van de cultuurhistorische waarden onderdeel van de opgave vormde.³⁵⁸ Het bouwhistorisch onderzoek met waardestelling en de architectuurhistorische randvoorwaarden uit 1990 zouden volgens de rijksbouwmeester de benodigde informatie voor het ontwerpproces bieden.³⁵⁹

Op het moment van de opdrachtverstrekking was er nog geen duidelijkheid over de definitieve gebruiker en een uitgekristalliseerd programma van eisen. Daarom deden Marx & Steketee architecten eerst onderzoek naar een precieze functionele invulling.³⁶⁰ Na interviews met personen op belangrijke culturele posities in Veere en Zeeland en volgend op een eigen bestudering van de geschiedenis en de potenties van Veere en de kerk, stelden zij uiteindelijk vlakkevloertheater voor.³⁶¹ Deze experimentele vorm van theater zou beter in het stadje en de kerk passen dan de grotere spektakels die het eerder, door de Stuurhut gegeven advies met zich meebracht.

-
- 355 Rgd-V, OR 500459, Grote Kerk, Veere: diverse selectiebrieven, 10-01-1997, 2; Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, Rijksgebouwendienst, Project: Grote Kerk Veere. Projectopdracht, Den Haag, 14-04-1997, 4.
- 356 Het bureau Marx & Steketee architecten maakten het ontwerp voor de architectonische inpassingen en uitbreidingen van de kerk. Het bureau Van Hoogevest architecten b.v. verzorgde een bouwkundig inspectierapport en begeleidde de restauratie van de kerk.
- 357 Voor de selectie van een architect had de Rgd in samenwerking met het Bureau Rijksbouwmeester (BRbm) en de toen bekende toekomstige gebruikers, de Samen-op-Weg (SOW) kerk en de Stichting Beheer Grote Kerk (SBGK), de criteria voor de selectie en gunning geformuleerd. Zie: Rgd-V, OR 500459, Grote Kerk, Veere: Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, Rijksgebouwendienst, Project: Grote Kerk Veere. Projectopdracht, Den Haag, 14 april 1997, 4, 7.
- 358 Rgd-V, OR 500459, Grote Kerk, Veere: Rijksgebouwendienst, Project: Grote Kerk Veere: Programma van eisen, 20-05-1997, 3.
- 359 Er was in 1995 ook een onderzoek uitgevoerd naar de onderhoudstoestand van de Grote Kerk. Zie: Rgd-V, OR 500459, Grote Kerk, Veere: Van Hoogevest Architecten, Onderzoek naar de onderhoudstoestand van de Grote Kerk en Toren te Veere t.b.v. een meerjar-enonderhoudsbegroting, mei 1995; Rijksgebouwendienst, Project: Grote Kerk Veere: Projectopdracht, 14-04-1997; Rijksgebouwendienst, Project: Grote Kerk Veere: Programma van eisen, 20-05-1997.
- 360 Rgd-V, OR 500459, Grote Kerk, Veere: diverse verslagen van oriënterende gesprekken gevoerd door Marx & Steketee met diverse gesprekspartners, 01-09-1997.
- 361 Bij deze theatervorm wordt, in tegenstelling tot het zogenaamde lijsttheater, geen gebruik gemaakt van een toneeltoren en een verhoogd toneel. Het publiek bevindt zich op dezelfde hoogte als de toneelvloer en de technische apparatuur wordt vaak bevestigd aan een in het zicht gelaten constructie.

In 2000 was er duidelijkheid over de nieuwe gebruikers, de Samen op Weg Kerken en Stichting Nieuwe Muziek. Het programma van eisen kon worden verfijnd en een eerste schetsontwerp worden gepresenteerd.³⁶² De architecten formuleerden de ontwerpogave als volgt:

De ontwerpogave waar Marx&Steketee voor stond was enerzijds het welhaast onaantastbare monument intact te laten en de bewogen geschiedenis van de Grote Kerk te laten spreken, en anderzijds het culturele gebruik in steeds wisselende configuraties optimaal te ondersteunen.³⁶³

De getormenteerde geschiedenis van de kerk kwam voor de ontwerpers vooral tot uiting in de sporen die de Franse periode in het gebouw had achtergelaten. Tezamen met het ruïneuze en lege karakter van de kerk zou dit de achtergrond vormen waartegen moderne activiteiten wat hen betreft moesten plaatsvinden. Een eerste ontwerp was vooral ingegeven door de wens om het ruïneuze uiterlijk en de lege ruimte van de kerk intact te laten. De faciliteiten voor de gebruikers Stichting Nieuwe Muziek en SOW-kerken werden ondergebracht in één, roodgekleurde toren die in één van de zijbeuken was geprojecteerd. Dit ontwerp werd door de rijksdienst en de gemeentelijke monumentencommissie afgewezen: er sprak te veel een hedendaagse tijdsgeest uit. Dit refereert niet zozeer aan de waardstelling, als wel dat er een standpunt uit spreekt over de te volgen restauratiefilosofie; harmonie, geen contrast. Het nieuwe ontwerp was soberder wat betreft vormgeving en materiaaluitvoering. Een betonnen vloerveld beschermde de historische kerkvloer. Daarop was in elke zijbeuk een stalen constructie met houten balkvloeren geplaatst. De objecten werden los gehouden van het casco van de kerk; de vloerbalken waren aangebracht op de hoogte van de door de Fransen gebouwde hospitaalvloeren. Op de vloeren stonden de facilitaire units met kleedruimten, kantoren, bergingen en technische ruimtes. Tevens waren in de zijbeuken van het middenschip, naast de hoofdingang, ruimtes voor de verkoop van kaartjes en versnaperingen gepland. Aan de buitenzijde van de kerk waren een entreeportaal en een vrije reconstructie van de verdwenen derde beuk van de Kleine Kerk geprojecteerd. Vanwege “de zichtbare tand des tijds” van de Grote Kerk zou deze aanbouw een hedendaagse vormgeving en materiaaluitvoering krijgen (afbeeldingen 3.19 tot en met 3.28).³⁶⁴

362 Marx & Steketee architecten hadden ten tijde van de architectenselectie door rijksbouwmeester Patijn geen schetsontwerp ingediend, maar een tekst die inging op de betekenis van de Grote Kerk binnen het historische Veere en de andere monumenten. Zie: archief Marx & Steketee architecten, Grote Kerk, Veere.

363 Bollack et al. 2010, 174.

364 Voor het ontwerp van de nieuwe kapel hadden de architecten vier modellen gemaakt: een reconstructie van de contouren van de verdwenen beuk in glas, een sculpturaal volume dat was bedekt met leisteen, een losstaand rechthoekig volume en een aanbouw in liggende vorm. Van de vier opties was door de Rgd gekozen voor de vierde. Zie ook: RCE, Pandsdossier Grote Kerk, Veere: ‘Het verandert in en rond de Grote Kerk van Veere’, [ongedateerd]; Marx & Steketee architecten bv, Grote Kerk Veere – uitbreiding SOW: Modellenstudie Glaskerk Fantoom Kantelhuis Schip, 07-09-2001; e-mail correspondentie, 01-05-2003.

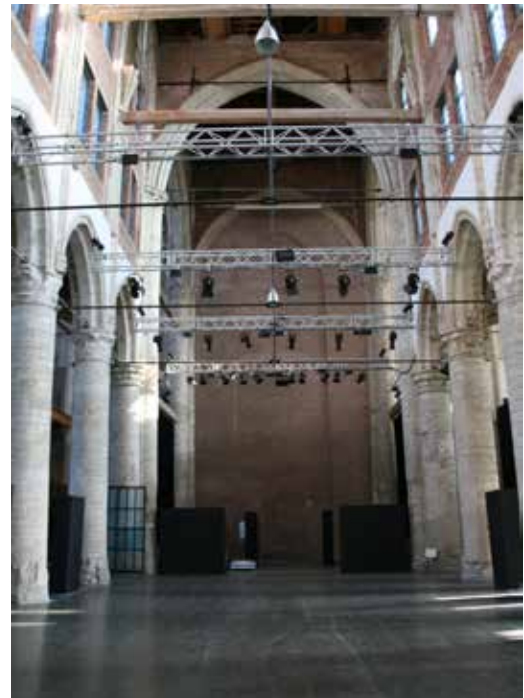
FIGUUR 3.19 De Grote Kerk, de "mastodont", van Veere, 2007

FIGUUR 3.20 De hoofdtoegang tot de kerk, 2010

FIGUUR 3.21 In 2009 kreeg de Kleine Kerk een nieuw ingangsportaal. De Kleine Kerk is gehuisvest in het koor van de Grote Kerk en wordt gebruikt voor de eredienst door de Protestantse Kerk in Nederland, 2010

FIGUUR 3.22 Het middenschip van de kerk, na de herbestemming, 2007

FIGUUR 3.23 Het middenschip van de kerk, na de herbestemming, 2007

FIGUUR 3.24 De nieuwbouw in het zijship, na de herbestemming, 2007

FIGUUR 3.25 De nieuwbouw in het zijship verwijst in zijn vorm- en maatgeving naar de vloeren die de Fransen in de kerk hadden aangebracht en die bij de restauratie in 1892 weer werden verwijderd, 2007

FIGUUR 3.26 In de zijbeuken zijn functies ondergebracht zoals de bar en kantoorruimte, 2007

FIGUUR 3.27 Detailopname van de aansluiting van de nieuwe inbouw op één van de zuilen, 2007

FIGUUR 3.28 Detailopname van de aansluiting van de nieuwe vloerconstructie bij één van de zuilen, 2007

Dit tweede plan werd positief ontvangen door de commissie Welstand en Monumenten van Veere.³⁶⁵ De rijksdienst was wel positief over de ingrepen in het interieur, maar over de aanbouwen was zij negatief.³⁶⁶ Zowel de waarden van het monument op zich als de waarde van het beschermd stadsgezicht Veere werden in de optiek van de rijksdienst te veel aangetast.³⁶⁷ Van bijzonder belang achtte de rijksdienst de gehavende hoofdingang en de plaats waar de resten van de gesloopte Schotse Kerk zich bevonden. Verder verwees zij naar de status van Veere als beschermd stadsgezicht, in welke beschrijving de kerk nadrukkelijk stond genoemd als het belangrijkste monument van Veere.³⁶⁸

Het ene stadsgezicht verdraagt meer eigengereide eclatante architectuur dan het andere. Dat heeft te maken met de grote mate van stedelijkheid, zoals bij Goes, Middelburg, en in zekere zin ook Zierikzee. Maar de stad Veere is door haar compactheid en ingetogenheid niet direct de juiste locatie om contrasterend met het bestaande te bouwen. Hetgeen niet betekent dat nieuwbouw niet "eigentijds" zou mogen zijn, maar vooral moet mee vloeien met de aard van de bestaande bebouwing. Er als het ware zodanig in opgenomen dat het voor de argeloze passant niet direct opvalt dat er een nieuw element aan de totaal massa is toegevoegd.³⁶⁹

-
- 365 RCE, Pandsdossier Grote Kerk, Veere: Monumentenvergunning interne verbouwing, 16-09-2003; Monumentenvergunning entree, 22-03-2004.
- 366 De behandelend ambtenaar van RDMZ had enthousiast gereageerd op de plannen om een modern vormgegeven tochtsluis en aanbouw te realiseren. Hij overleed echter en de behandeling van het definitief ontwerp werd overgedragen aan een andere ambtenaar. Toen werd ook pas naar de stedenbouwkundige aspecten van het plan gekeken. Daarna werd er binnen de RDMZ veel gediscussieerd over de aanbouwen. Later in het ontwerpproces werd door de toekomstige gebruiker, SOW-kerken, afgezien van de aanbouw aan de Kleine Kerk. Zie: RCE, Pandsdossier Grote Kerk, Veere: L. Franssen, 'Grote Kerk Veere gaat in de steigers', Provinciale Zeeuwse Courant 30-12-1999; diverse e-mail correspondentie tussen ambtenaren van de RDMZ en Rgd, maart 2003; e-mail correspondentie, 14-05-2003.
- 367 RCE, Pandsdossier Grote Kerk, Veere: Advies, 25-06-2003
- 368 RCE, Pandsdossier Grote Kerk, Veere: interne notitie 'Aandachtspunten/randvoorwaarden aanbouw SOW kerk', [ongedateerd]; interne nota, 11-03-2003.
- 369 RCE, Pandsdossier Grote Kerk, Veere: interne notitie 'Aandachtspunten/randvoorwaarden aanbouw SOW kerk', [ongedateerd]; interne nota, 11-03-2003.

Over de aanpassingen in de Grote Kerk was de rijksdienst positiever.

Natuurlijk zullen deze ingrepen invloed hebben op de monumentale waarde. Er is zowel sprake van verlies aan historisch bouw materiaal (doorbraken in de kapellen) als aan beleving van de historische binnenruimte. Het is echter ook in het belang van de kerk en de eigenaar dat er een functie in het gebouw komt, en bovendien een functie die de essentie van het gebouw – de majestueuze ruimtewerking – in hoofdzaak intact laat. Daarom kan er met deze ingrepen worden ingestemd.³⁷⁰

Uiteindelijk werden alleen de ingrepen in het interieur uitgevoerd. De entreepartij werd later in gewijzigde en sterk vereenvoudigde vorm goedgekeurd.³⁷¹ De plannen werden in de periode 2004-2005 uitgevoerd en de Stichting Nieuwe Muziek nam eind 2005 haar intrek in de Grote Kerk.³⁷²

§ 3.9 Terugkijkend op de herbestemming

Voordat de Rgd het herbestemmingsproces voor de Grote Kerk startte, was in het verleden al vaak gerefereerd aan de *landmark* functie van de Grote Kerk in Veere; deze werd als uitzonderlijk ervaren, mede door het contrast tussen de forse omvang van het kerkgebouw en de kleinschaligheid van de overige gebouwen in Veere.³⁷³ Ook de architectonische verschijning van dit monument was al vaker bijzonder genoemd en in relatie gebracht tot historie van Veere, de oorspronkelijke bouwmeesters vader en zoon Keldermans, de Brabantse gotiek en de nagenoeg nog geheel oorspronkelijke staat waarin deze zich bevond. In het bouwhistorisch onderzoek, dat in 1990 in opdracht van de Rgd werd uitgevoerd en volgens de methodiek van de Rgd, lag de nadruk op het beschrijven en waarderen van deze algemeen historische, bouw- en architectuurhistorische en materiële aspecten. Het rapport maakte duidelijk dat de historische gelaagdheid van de kerk bestaat uit het middeleeuwse casco met een zestiende-eeuwse reformatische ingreep, zeventiende-eeuwse dakvormen, negentiende-eeuwse gevelinvullingen en sporen van toentertijd aangebrachte vloeren, en twintigste-eeuwse restauraties. Alle gebouwonderdelen uit al die perioden waren in het rapport beschreven en gewaardeerd op de criteria historie, bouwhistorie, gaafheid en zeldzaamheid.

Verschuillende historische bronnen tonen echter dat ook de ruimtelijke werking en leegheid van de kerk al sinds 1874 een belangrijk aandachtspunt was geweest in haar waardering. Ook hetgeen

370 RCE, Pandsdossier Grote Kerk, Veere: Advies, 14-08-2003.

371 GV: besluit aanvraag nieuwe entree door welstandscommissie, 15-01-2004; met de hand geschreven notitie van de monumentencommissie, 18-02-2004; besluit aanvraag nieuwe entree door welstandscommissie, 08-04-2004; afbeeldingen van ontwerp voor entree, [ongedateerd]. Zie ook: RCE, Pandsdossier Grote Kerk, Veere: Besliskamer artikel 11, 10-04-2003.

372 De Samen op Weg-kerken hadden zich inmiddels teruggetrokken uit het proces.

373 Zie bijvoorbeeld: J.J. van der Horst, 'Kerkelijk Veere, Proeve eener bronnen-studie', De Katholiek (1864-'65), geciteerd in: Fagel 1983, 43; RCE, Pandsdossier Grote Kerk, Veere: Brief van Afdeling B der Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, 09-01-1933; Toelichting; bij de beschikking tot aanwijzing van een beschermd stadsgezicht in Veere, Gemeente: Veere, 1970.

waarvoor de kerk symbool stond – een authentieke kolos die door diverse noodlottige gebeurtenissen weliswaar getekend was, maar niet klein gekregen – was in dergelijke bronnen vaak genoemd. Deze architectonische en immateriële aspecten – die meer ingaan op de kerk als bouwwerk en op de manier waarop zij als erfgoed uiting geeft aan een gevoel van gemeenschappelijke historie – werden niet als zodanig verwoord in het bouwhistorisch onderzoek. Uit de reacties op het eerste plan van de Rgd, het ontwerp voor de inbouw van appartementen in de kerk, bleek dat het niet meenemen van deze aspecten in de planvorming als een ernstige aantasting van het kerkgebouw werd gezien. Hoe goed het bouwhistorisch onderzoek ook was uitgevoerd en hoe uitputtend het ook leek te zijn, het bleek dus een belangrijke invalshoek te missen: die van de ruimtelijke analyse.

De ruimtelijke en architectonische aspecten waren wél aan de orde gesteld in de *Architectuur-historische randvoorwaarden* die in 1990 door de Rgd op basis van het bouwhistorisch onderzoek waren opgesteld. In dit document werden enkele restauratieprincipes gepresenteerd die van toepassing werden geacht op de kerk. Dit bleek echter maar een beperkte invloed te hebben gehad, getuige het appartementenplan waarin toch een groot deel van de kerk werd dichtgebouwd. De principediscussies, tussen de Rgd en de gemeente en in lokale en nationale kranten, toont dat er een duidelijk beeld leeft over bepaalde restauratieprincipes en hun interpretatie in relatie tot bepaalde waarden. De Rgd redeneerde in dit geval de restauratieprincipes en de wijze van het behoud van waarden naar het plan toe, terwijl de tegengeluiden duidelijk maakte dat een andere volgorde moest worden gevolgd: waarden bepalen, restauratieprincipes toetsen en dan op basis daarvan een plan maken.

Ook met betrekking tot de interpretatie van de aan de kerk toegekende waarden en het bepalen welke ingrepen op basis daarvan wel en niet wenselijk waren, hadden de betrokken partijen een les kunnen trekken uit de principediscussies die gedurende de levensloop als beschermd monument meerdere malen hadden plaatsgevonden. De strijd om het behoud van de kerk en om de zeggenschap over de waarden van het kerkgebouw, die in 1875 door met name De Stuers was geleverd, werd begin jaren negentig dunnetjes overgedaan. Ook gedurende de plantoetsing van het ontwerp van Marx & Stekettee architecten gebeurde dit weer, toen de RDMZ en de Rgd het in eerste instantie niet eens waren over de architectonische uitvoering van de aanbouwen: sober, contrastrijk of historiserend vormgegeven.³⁷⁴ Frappant is dat in het geval van de plantoetsing door de rijksdienst nauwelijks werd verwezen naar de waardestelling uit 1990. De rijksdienst gebruikte primair de eigen registeromschrijving van het monument en die van het beschermde stadsgezicht als toetsingskader; de *Bouwhistorische documentatie en waardebeoordeling Grote Kerk Veere* werd door de rijksdienst gezien als “verdere onderbouwing” van de waarden.³⁷⁵

Als het bouwhistorisch onderzoek met waardestelling als planvormingskader dan omissies vertoonde en als ook de randvoorwaarden voor planvorming door de Rgd zelf evenmin als uitgangspunt werd genomen, wat leidde dan wel tot een geslaagd plan? In deze casus blijken in dat opzicht de twee volgende zaken van belang te zijn geweest. Ten eerste speelden de randvoorwaarden uit de ‘verzoeningsbijeenkomst’ tussen Rgd en gemeente en de resultaten van de workshop een belangrijke rol: er was een gezamenlijk gedragen idee over “dé cultuurhistorische waarden” van de kerk en dat deze het startpunt moesten vormen voor een discussie over de functie en de uitvoering van bouwkundige ingrepen. Ten tweede vormden de historische en ruimtelijke analyse,

374 Zie: RCE, Pandsdossier Grote Kerk, Veere: diverse e-mail correspondentie tussen ambtenaren van de RDMZ en Rgd, maart 2003.

375 Zie de diverse adviezen uitgebracht door de RDMZ aan de Rgd en de gemeente, waarin telkens wordt gerefereerd aan de waarden genoemd in die beschrijvingen, in: RCE, Pandsdossier Grote Kerk, Veere.

in dit geval uitgevoerd door Marx & Steketee architecten zelf, een belangrijk aandeel in het herbestemmingsproces. Met name de vertaling van ruimtelijke en cultuurhistorische aspecten naar kernwaarden van het gebouw en te volgen ontwerpprincipes gaf de herbestemming van de Grote Kerk een impuls. Deze twee zaken nemen echter niet weg dat er geen rol zou zijn weggelegd voor het bouwhistorisch onderzoek. Deze casus toont dat zowel de inhoud van een onderzoek met waardstelling van belang is als zijn relatie tot daaropvolgende, aanvullende stappen in het instandhoudingsproces. Voor Marx & Steketee architecten was de in opdracht van de Rgd uitgevoerde *Bouwhistorische documentatie en waardebeoordeling* uit 1990 nuttig om de geschiedenis van het gebouw te leren kennen; het nam echter niet weg dat zij zelf nog aanvullend onderzoek deden naar de geschiedenis van Veere en de kerk en naar de bouwmeesters Keldermans.³⁷⁶

Het ontwerp van Marx & Steketee architecten is in de architectuurtijdschriften positief ontvangen, met name omdat het zowel de oorspronkelijke als negentiende-eeuwse tijdlaag respecteerde en de Napoleontische episode voor de toeschouwer inzichtelijk had gemaakt.³⁷⁷ Toen de Rgd in 2012 de ingrepen van Marx & Steketee architecten beschreef, sprak zij een impliciete *Mea culpa* uit ten aanzien van het appartementenplannen:

Zij [Marx & Steketee architecten] kwamen met een nieuwe entree aan de torenzijde van het godshuis en een serie losse 'containers' voor de verschillende gebruikers van de kerk. Het charmante van deze oplossing is, dat de kerk zelf niet wordt aangetast. Iets wat in het verleden niet altijd meetelde bij bouwplannen voor de kerk.³⁷⁸

Na een korte periode van gebruik als muziekpodium bleken er in 2006 problemen te zijn op het vlak van thermische en akoestische isolatie.³⁷⁹ De gebruiker was na enkele jaren teleurgesteld in de gebruiksvriendelijkheid van de ingebouwde facilitaire units en de haalbaarheid van een goede, het hele jaar doorlopende bedrijfsvoering.³⁸⁰ Voor deze kwesties wordt nog naar een oplossing gezocht. De gemeente denkt over het aanvullen van het gebruik van de kerk met andere functies, zodat de kerk het hele jaar door kan worden gebruikt en meer opbrengsten genereert.³⁸¹

376 Hiervoor pleit de grote hoeveelheid (kopieën van) primaire en secundaire bronnen over deze onderwerpen, die door de onderzoeker is aangetroffen in het bureau-archief van Marx & Steketee architecten. Zie: archief Marx & Steketee architecten, Grote Kerk, Veere; Bollack et al. 2010, 174.

377 Gitz 2004; Mik 2004.

378 Rijksgebouwendienst, Beschrijving Onze-Lieve-Vrouwekerk (Grote Kerk), [s.a.], <http://62.212.78.116/Catalogus/search/search-form.html>, geraadpleegd op 21-05-2012.

379 RCE, Pandsdossier Grote Kerk Veere: M. van der Broek, 'Grote Kerk Veere lekt te veel geluid', Provinciale Zeeuwse Courant 27-04-2001; Rijksgebouwendienst, Grote Kerk Veere: Onderzoek naar oplossingen ter opheffing van geluidsklachten: Definitief Concept, 04-01-2006; Bouwhistorische aanvulling op het rapport "Onderzoek naar de oplossingen ter opheffing van geluidsklachten" d.d. 4 januari 2006, [s.a.].

380 Bollack et al. 2010, 85.

381 GV: Start/kadernotitie musea en presentatieruimten Veere 2013-2016, Domburg 2012 (Registratie.nr. 12B.00260).

4 De herbouw van kasteel Nederhemert te Nederhemert-Zuid³⁸²

Reconstructie van monumenten is een vraagstuk dat zowel onder theoretici als bij het grote publiek voor- en tegenstanders kent.³⁸³ Initiatieven tot de herbouw van bijvoorbeeld het Valkhof te Nijmegen of de Haringspikkerstoren in Amsterdam doen veel en regelmatig stof opwaaien. De reden dat reconstructie een omstreden thema is, hangt samen met de principes die aan monumentenzorg ten grondslag liggen. Reconstructie staat enerzijds haaks op één van de belangrijkste grondbeginselen van de hedendaagse, West-Europese monumentenzorg: behoud van het fysieke object in zijn oorspronkelijke materiële uitvoering en historische gelaagdheid. Alleen op die wijze zou het gebouw als primaire, historische bron kunnen blijven dienen. Daar staat tegenover dat een ander belangrijk principe stelt dat reconstructie acceptabel is als de te reconstrueren situatie op basis van historisch verantwoord bronnenonderzoek kan worden onderbouwd. Het onderscheid tussen de twee principes is, dat het eerste gaat over de toelaatbaarheid van reconstructie en het tweede over de wijze waarop dit moet gebeuren.

De sterke focus op principes bij reconstructie van gebouwen is een punt van kritiek; er wordt gezegd dat de discussie over reconstructie een theoretische is die geen aansluiting vindt op de praktijk.³⁸⁴ Het vraagstuk leeft niet alleen onder academici, maar ook in andere kringen. Burgers, lokale bestuurders en eigenaren koesteren vaak een wens om een oude ruïne, een recentelijk vervallen of ooit gesloopt gebouw te reconstrueren.³⁸⁵ In de stap van theoretische denkbeelden over reconstructie en de praktische uitvoering daarvan speelt de motivering van een reconstructie een belangrijke rol. De redenen voor reconstructie kunnen divers zijn. In de dagelijkse bouwpraktijk wordt gereconstrueerd ten behoeve van het economisch gebruik van een gebouw en bij wijze van een herstelstrategie. Voorbeelden hiervan zijn de herbouw van de toren aan het Mercatorplein in Amsterdam, woonwijk de Kiefthoek in Rotterdam en de ingrijpende restauratie van het Dresselhuyspaviljoen van sanatorium Zonnestraal te Hilversum. Met name de laatste voorbeelden geven al aan dat er moeilijk een harde scheiding is aan te brengen tussen reconstructie van iets dat is verdwenen en herbouw of restauratie van iets dat in ernstig vervallen staat verkeert. Architecten worden gevraagd zich te buigen over de wijze van reconstructie. Daarbij wordt dikwijls de bouwhistorische en archeologische wetenschap betrokken om een 'wetenschappelijk verantwoorde' reconstructie te staven en zo de wens tot reconstructie kracht bij te zetten.³⁸⁶

382 Een eerdere versie van dit hoofdstuk werd gepubliceerd in het KNOB Bulletin, zie: Van Emstede 2010. Tijdens het afronden van deze eerdere versie overleed de architect van de herbouw, W. Kramer, op 27-03-2010.

383 'Reconstructie' volgens de definitie voor reconstruction zoals die is vastgelegd in: Burra Charter 1999/2013, art. 1.8: "Reconstruction means returning a place to a known earlier state and is distinguished from restoration by the introduction of new material."

384 Aldus argumenteert bijvoorbeeld Paul Meurs, hoogleraar Restauratie aan de TU Delft. Hij sprak op 20 mei 2011 over dit thema tijdens het seminar over de reconstructie van moderne gebouwen, georganiseerd door Stichting Docomomo Nederland. Zie ook een verslag van dit seminar: Van Damme 2011.

385 In de Pinakothek der Moderne in München werd van 22 juli tot 31 oktober 2010 de tentoonstelling Geschichte der Rekonstruktion – Konstruktion der Geschichte gehouden. Het Architectuurmuseum van de TU München wilde middels de tentoonstelling het publiek bekend maken met de verschillende situaties waarbij reconstructie aan de orde is en de argumenten en keuzes die dan meespelen. Stichting Docomomo Nederland organiseerde op 20 mei 2011 een seminar over de reconstructie van gebouwen van de Moderne beweging. Zie: Nerding et al. 2010; Stroux et al. 2011.

386 Een recent voorbeeld hiervan is het initiatief om kasteel Schaesberg te herbouwen. Zie ook: 'Uitleg over eerherstel Kasteel Schaesberg', Dagblad De Limburger 26-01-2010; Werkgroep voorverkenning project "Eerherstel Landgoed Kasteel Schaesberg" 2009.

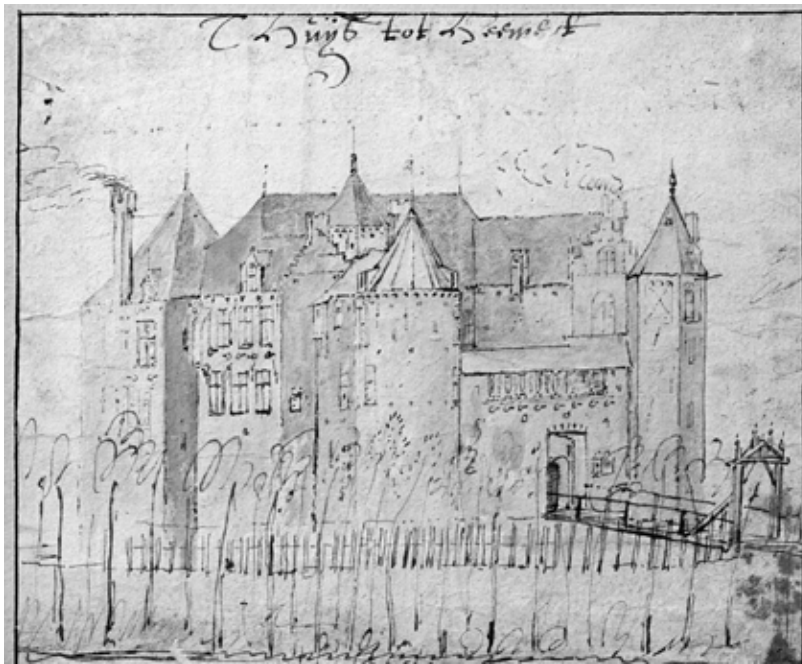
In dit hoofdstuk wordt de herbouw van kasteel Nederhemert te Nederhemert-Zuid behandeld. Dit kasteel, waarvan de kern uit de veertiende eeuw stamt, brandde in 1945 geheel uit.³⁸⁷ Wat overbleef, waren vergane resten waarin elk verband met de vroegere verschijning van het kasteel verloren leek. De vraag naar hoe en waarom dit beeld moest worden hersteld, kreeg in de daarop volgende 45 jaar verschillende antwoorden. Voor de uiteindelijke keuze tot herbouw van dit kasteel waren twee gegevens van belang. Het bouwhistorisch onderzoek van J. Kamphuis uit 1985 had veel inzicht gegeven in de bouwhistorische “bronwaarde” van het kasteel. Hoewel het uitgebrande gebouw steeds verder in verval was geraakt, herbergde de ruïne bouwhistorisch gezien zeer waardevolle kelders en muurresten met middeleeuws metselwerk. In de tijd van het bouwhistorisch onderzoek was het opstellen van een waardestelling nog niet gebruikelijk. Bouwhistorie was midden jaren tachtig vooral een onderzoekende discipline waarbij het doen van expliciete waarde-uitspraken nog niet gebruikelijk was. De door Kamphuis opgetekende bouwhistorische verkenning kende, noodgedwongen, dus het tekort van een waardestelling.³⁸⁸

Het in 1991 door de eigenaar Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen (SVGK) geïnitieerde beraad met deskundigen op het gebied van kastelen, bouwhistorie en monumentenzorg was doorslaggevend om de situatie van rond 1781 als uitgangspunt voor de herbouw te nemen. Van 1994-2001 was architect W. Kramer belast met het opstellen van het restauratieplan. Analyse van het herbouwplan en het proces van planvorming en –toetsing maakt duidelijk dat de scheidslijn tussen wetenschappelijk verantwoorde herbouw en architectonische interpretatie zowel voor eigenaar en opdrachtgever als de officiële toetsende monumentenzorg instanties moeilijk te bepalen was. Bovendien werd een principiële discussie over het waarom van herbouw niet gevoerd. Het bouwhistorisch onderzoek uit 1985 fungeerde als katalysator voor het initiatief tot herbouw. De in het bouwhistorisch rapport opgenomen reconstructie van de bouwfases dienden als onderlegger voor het herbouwplan dat in de periode 1994-2001 werd gemaakt.

Deze casus illustreert twee dilemma’s die zich binnen de monumentenzorg voordoen. Ten eerste toont dit het spanningsveld tussen enerzijds principes en theorie omtrent reconstructie en anderzijds de argumenten en dilemma’s van de praktijk. Ten tweede toont het de manier waarop het behoud van bouwhistorische waarden en van de architectonische schepping met elkaar kunnen conflicteren; de strijd tussen enerzijds het kunnen blijven lezen en van de ruïneuze, originele overblijfselen als belangwekkend bouwhistorisch monument en anderzijds het kunnen beleven van een kasteel als architectonisch object.

387 Veelal wordt aangenomen dat de brand het gevolg was van oorlogshandelingen. Tijdens een aanval van bevrijdingstroepen zou het kasteel, dat door de Duitsers zou zijn geconfisqueerd, zijn beschoten en daardoor in brand zijn gevlogen. Echter, de precieze oorzaak van de brand is nooit duidelijk geworden. Zie ook: Bierens de Haan en Kramer, 2005, 28-29 en noot 35 aldaar.

388 Gedurende de uitvoering had het in 2003-2004 aanvullende bouwhistorisch onderzoek tot doel om onverwachte vondsten in het perspectief van Kamphuis’ eerdere bevindingen te plaatsen en aanwijzingen te geven voor hoe de architect deze vondsten in het geldende restauratieplan kon inpassen. Zie bijvoorbeeld: GLGK, Kasteel Nederhemert: A. Viersen. Notitie vloer ronde toren, kasteel Nederhemert, 10-02-2004 (faxbericht).

FIGUUR 4.1 Een tekening van circa 1600 van kasteel Nederhemert

§ 4.1 Kasteel Nederhemert te Nederhemert-Zuid

De eerste bouwfase van kasteel Nederhemert wordt gedateerd circa 1300.³⁸⁹ De woontoren, die het toen was, werd tot in 1916 in veertien bouwfases uitgebreid tot een kasteel bestaande uit verschillende bouwvolumes, waaronder een zaalbouw uit de veertiende eeuw, een keukentoren uit de vijftiende eeuw, een traptoren uit de zestiende eeuw en een 'moderne' voorgevel met veranda uit de negentiende eeuw.³⁹⁰ Het kasteel ligt in Nederhemert-Zuid dat ook wel het Eiland van Nederhemert wordt genoemd. Het is een stuk land dat in een bocht van de voormalige loop van de Maas lag. Al in de eerste bouwfase nam kasteel Nederhemert een strategische positie in op de punt van dit eiland. Naarmate de Maas op dit punt in de daaropvolgende eeuwen begon te verlanden, werd het eiland een schiereiland. Gedurende de Tachtigjarige Oorlog werd het kasteel versterkt en werd het omliggende terrein voorzien van een singel, een aarden voorwal met twee bastions, een binnengracht en een aarden hoofdwal met vier bastions. In de achttiende eeuw verloor het kasteel zijn verdedigingsfunctie en werd het geschikt gemaakt voor bewoning. Ook werden de bastions uitgevlakt en de singel gedempt; wat van de versterking overbleef was een aarden lichaam dat hier en daar nog sporen vertoonde van de vroegere hoofdwal en omringd werd door de binnengracht van het voormalige fort. De laatste grote verandering die het kasteel vóór de brand onderging, was de verbouwing in de periode 1868-1880 van de voorgevel in neogotische stijl.

389 De bouwgeschiedenis van het kasteel is behandeld in: Bierens de Haan en Kramer 2005; Kamphuis 1983-1987; Kamphuis 1985; Vermeulen 1932, 112-125.

390 Voor een overzicht van de bouwgeschiedenis, zie: Kamphuis 1985.

§ 4.2 De waardering voor het kasteel in secundaire bronnen

Archiefstukken over mogelijke voorgangers van het kasteel gingen getuige een artikel uit 1920 terug tot halverwege de dertiende eeuw.³⁹¹ De oudst bekende afbeelding van het kasteel dateert uit circa 1524 en diverse kaarten, prenten en schilderijen van jongere datum konden een idee geven van de vroege verschijning van het kasteel en de verschillende uitbreidingen en veranderingen dat het vanaf de zestiende eeuw had ondergaan (afbeelding 4.1).³⁹² De laatste grote verandering, de verbouwing van de voorgevel in de periode 1868-1880, werd door Victor de Stuers vastgelegd in een van zijn bekende schetsjes.³⁹³ Werd in het artikel uit 1920 nog op neutrale wijze gemeld dat het kasteel recentelijk was gemoderniseerd³⁹⁴; in 1922 werd deze laatste uitbreiding in een overzichtswerk over Nederlandse kastelen niet erg positief gewaardeerd.³⁹⁵ Ook in de beschrijving van het kasteel in *De Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst* uit 1932 werd de “karakterloozen voorgevel” als een verstoring van de oorspronkelijke bouwmassa gezien (afbeelding 4.2).³⁹⁶ In deze beschrijving werd geopperd dat het heel goed mogelijk was dat het kasteel uit de veertiende eeuw zou dagtekenen; de oudste nog aanwezige onderdelen werden echter de datering zestiende-eeuws meegegeven.³⁹⁷

De brand die op 12 januari 1945 in kasteel Nederhemert woedde, liet niet veel meer over van het gebouw dan de muren, de gevels en de kelders (afbeelding 4.3). In de jaren volgend op de bevrijding was er tussen de kasteel eigenaar J.C. baron van Wassenaer, het Ministerie van Openbare Werken en Wederopbouw en het Rijksbureau voor de Monumentenzorg geregeld contact over herstel van het kasteel.³⁹⁸ Daarbij bleek steeds dat de voor herbouw benodigde subsidiegelden niet konden worden verstrekt. Wel werd vanwege de monumentwaarde van de oudere gedeelten van het kasteel een bedrag beschikbaar gesteld voor behoud hiervan. De bijna ongeschonden, middeleeuwse kelders werden tegen inwateren behoed door het aanbrengen van een betonnen afdekking; instabiel muurwerk werd gestut en de ‘nieuwe’ voorgevel werd gesloopt omdat “deze bouwsels (...) het overige gedeelte [ontsieren].”³⁹⁹

-
- 391 Het betreft een archief dat aanwezig was in het kasteel en dat waarschijnlijk geheel verloren is gegaan tijdens de brand in 1945. Zie: Van den Berg 1920.
- 392 Zie bijvoorbeeld die opgenomen in: Bierens de Haan en Kramer 2005, 8, 10-15, 19; Kamphuis 1985, 7, 32-36, 206, 213, 217, 220, 224-225.
- 393 Opgenomen in: Bierens de Haan en Kramer 2005, 19.
- 394 Van den Berg 1920.
- 395 Jongsmā en Loosjes 1922, 8.
- 396 Zie: Vermeulen 1932, 112-125.
- 397 Zie: Vermeulen 1932, 112-125.
- 398 Zie diverse correspondentie in: ‘Nederhemert’, De Bommelwaard 31-12-1948; RAR, Nederhemert, 31208, inv.nr. 979; RCE, Pandsdossier Kasteel Nederhemert.
- 399 RCE, Pandsdossier Kasteel Nederhemert.

FIGUUR 4.2 Zicht vanaf de laan op de voorgevel van het kasteel in 1918

FIGUUR 4.3 Het kasteel kort na de brand, 1945

Schijnbaar was het voor de familie Van Wassenaer onmogelijk om in de consolidatie van het vervallen kasteel te blijven investeren, want in 1958 kwam het kasteel in bezit van de afdeling Staatsbosbeheer van het ministerie van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening.⁴⁰⁰ De dreigende complete afbraak van kasteel Nederhemert, waarvan ook direct na de oorlog af en toe sprake was, werd hiermee voorkomen. Dat het kasteel nu rijkseigendom was, vormde echter nog geen garantie dat er geld vrij kon komen voor herstel. Er werd dan ook al snel gesproken over het in erfpacht geven van het terrein aan de SVGK.⁴⁰¹ Al in 1960 had die stichting een idee over de toekomst van Nederhemert en zij opteerde vanaf het moment van betrokkenheid bij het kasteel voor herstel.

Maar meer en meer werd duidelijk, dat consolidatie van het gebouw als ruïne slechts een noodoplossing zou zijn. Er is teveel en te belangwekkendst van het kasteel overgebleven, dan dat het gebouw niet hersteld zou kunnen worden. Uiteraard wordt er gedacht niet aan herstel van de vooroorlogse, maar van de laatmiddeleeuwse of 16de-eeuwse toestand, waardoor een uitermate fraai en interessant object kan ontstaan, dat, gezien ook de fraaie landschappelijke situatie, van groot belang voor het toerisme zal kunnen zijn.⁴⁰²

Toen Nederhemert in 1962 definitief in erfpacht aan SVGK werd uitgegeven, was inmiddels duidelijk geworden dat het gebouw ook in zijn vervallen toestand waarde had. De waardering voor de ruïne was het resultaat van de groeiende kennis van de bouwhistorie van Nederhemert zelf en van andere kastelen. Vooral het onderzoek dat archeoloog en kastelenskundige J.P.G. Renaud in 1960 had gedaan, had meer inzicht in de bouwhistorie en middeleeuwse toestand van het kasteel gegeven (afbeelding 4.4).⁴⁰³ Hierdoor was duidelijk geworden dat de ruïne veel meer oorspronkelijke gegevens bevatte dan in eerste instantie was aangenomen en dat kasteel Nederhemert één van de oudste middeleeuwse kastelen van Nederland was. Het vertegenwoordigde daarom grote archeologische waarde.⁴⁰⁴

Het archeologisch onderzoek heeft tevens uitgewezen dat het gebouw veel meer oorspronkelijke gegevens bevat dan zich aanvankelijk liet aanzien; een volledige burcht van omstreeks 1300 rijst hier voor ons op. (...) een van de oudste middeleeuwse kastelen (...) het gebouw zal na herstel een archeologische waarde hebben, welke gelijk staat met kastelen als Doorwerth, Ammersoyen en Loevestijn.⁴⁰⁵

400 RCE, Pandsdossier Kasteel Nederhemert.

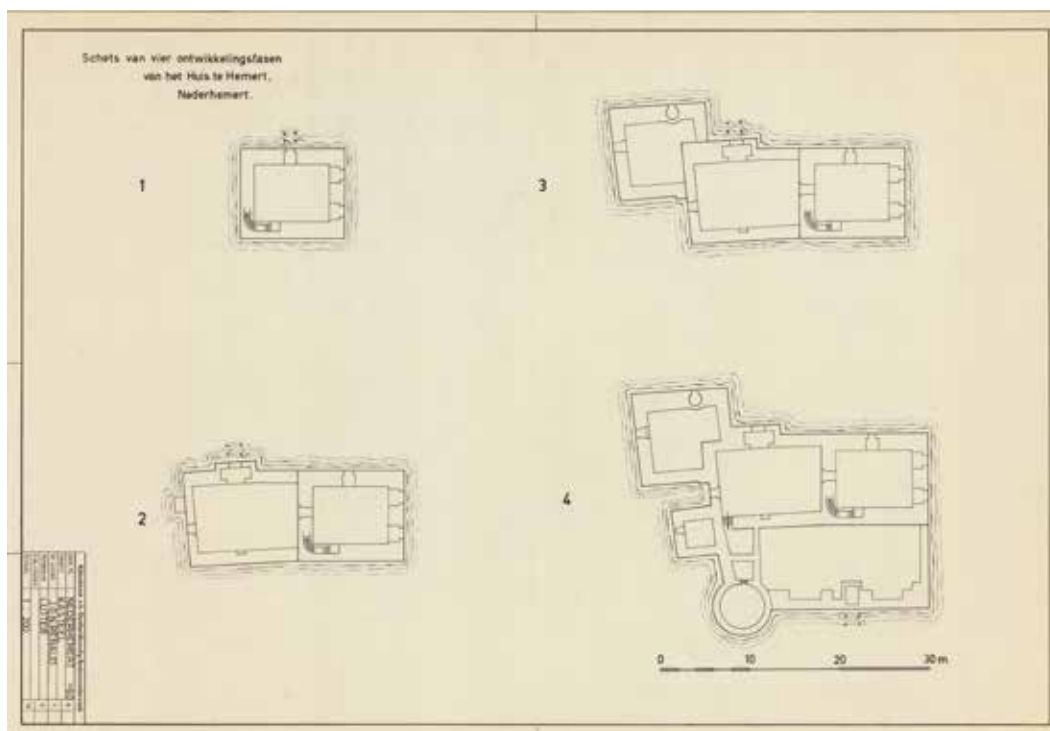
401 RCE, Pandsdossier Kasteel Nederhemert. Voor de bekostiging van een restauratie was het voordelig dat Nederhemert overging in handen van SVGK, omdat een stichting van het rijk een subsidie voor maar liefst 90% van de kosten kon krijgen.

402 RCE, Pandsdossier Kasteel Nederhemert.

403 Baron van Wassenaer meldt in een brief aan de RDMZ d.d. 20-11-1950 al dat Renaud, abusievelijk gespeld als 'Renault', Nederhemert meerdere malen heeft bezocht en daarbij de intentie heeft uitgesproken om onderzoek te doen naar de "geschiedkundige bouwwaarde van de fundamente". Het eerste, kleinschalige bouwhistorische onderzoek werd overigens in 1908 uitgevoerd door W. Annema, zie: Kamphuis 1985; RCE, Pandsdossier Kasteel Nederhemert: brief, 20-11-1950.

404 RCE, Pandsdossier Kasteel Nederhemert: Vergaderverslag van College van Advies Inzake door Oorlogsgeweld Beschadigde Monumenten, 21-04-1960.

405 RCE, Pandsdossier Kasteel Nederhemert: Vergaderverslag van College van Advies Inzake door Oorlogsgeweld Beschadigde Monumenten, 21-04-1960.

FIGUUR 4.4 De tekening van het archeologisch onderzoek dat Renaud in 1960 uitvoerde, schetst vier van de bouwfases van het kasteel.

Dat Renauds onderzoek werd gebruikt om gegevens voor een spoedige restauratie te verstrekken, mag wel duidelijk worden uit het feit dat enkele van de bij het onderzoek gegraven putten open werden gelaten. De restauratie zou worden uitgevoerd door architect H. Korswagen, die voor de stichting ook al bezig was met de restauratie van kasteel Ammersoyen. Met het voornemen van SVGK om het kasteel te herstellen werd door de rijksdienst ingestemd en een subsidie werd in het vooruitzicht gesteld. Restauratie bleef echter uit, omdat de stichting de voorfinanciering niet rond kon krijgen. De stichting had bovendien meer door oorlogsschade getroffen kastelen in haar bezit en zag zich genoodzaakt om aan de restauraties hiervan voorrang te geven.

In deze tijd werd ook voor het eerst geopperd dat het kasteel in zijn ruïneuze vorm behouden moest worden. De lokale gemeenschap hoopte dat de aanwezigheid van een oude ruïne een toeristische trekpleister van het kleine dorpje Nederhemert-Zuid zou maken. De verpachter, Staatsbosbeheer, zag Nederhemert eveneens liever niet gerestaureerd. Het kon beter de winterslaapplaats blijven voor een populatie vleermuizen die inmiddels haar intrek in het vervallen kasteel had genomen.⁴⁰⁶ In 1971 vermeldde de redengevende omschrijving nog steeds 'kasteel Nederhemert'.⁴⁰⁷ Het gebouw zelf toonde zich meer en meer als ruïne. Alle noodvoorzieningen ten spijt waren in de periode 1966-

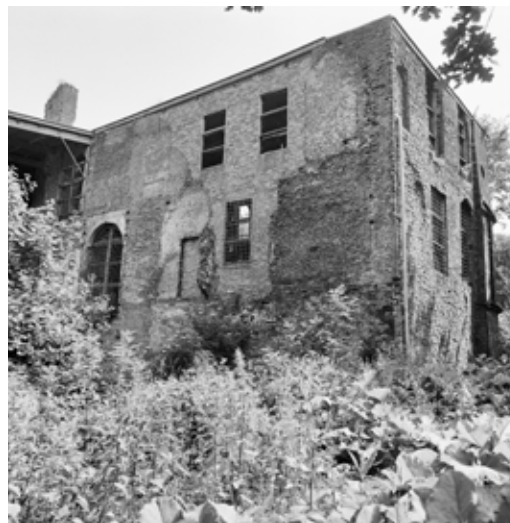
406 In lokale kranten als De Schijnwerper en De Bommelerwaard verschenen van 1957-1962 diverse artikelen over het Eiland Nederhemert en het kasteel. Hierin wordt meerdere malen gerefereerd aan de schilderachtigheid van de ruïne en haar omgeving, het behoud van het kasteel als ruïne en de aanleg van een zogenaamd 'wandelpark'. In die periode worden ook meerdere wandeltochten georganiseerd voor de lokale jeugd en historische kringen, zie diverse krantenartikelen aanwezig in: RAR, Krantenartikelen. De verpachter, Staatsbosbeheer, had halverwege de jaren zestig door zijn zoölogie onderzoek laten doen naar Nederhemert. Daaruit was gebleken dat de ruïne een bijzondere positie ten aanzien van de vleermuizen trek innam. Zie diverse correspondentie in: GLGK, Kasteel Nederhemert.

407 Zoals gebruikelijk voor de omschrijvingen uit die tijd werd alleen in hoofdlijnen ingegaan op het monument; in dit geval de nog aanwezige bouwdelen uit de middeleeuwen. De registeromschrijving is overigens na de herbouw in 2001-2005 niet aangepast. Zie: <http://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/php/main.php>, 29-07-2011.

1970 de zestiende-eeuwse binnenplaatsgevel en delen van de traptoren en ronde toren ingestort.⁴⁰⁸ Ook in de jaren daarna ging door voortschrijdende aftakeling en vandalisme meer historisch bouw materiaal verloren en restauratie werd een steeds minder reële optie. Van een vervallen kasteel leek Nederhemert nu een daadwerkelijke ruïne te zijn geworden (afbeeldingen 4.5 en 4.6).

FIGUUR 4.5 Het kasteel in 1989; de 19e-eeuwse voorgevel en één van de torens waren toen al ingestort.

FIGUUR 4.6 Het kasteel in 1989; de 19e-eeuwse voorgevel en één van de torens waren toen al ingestort.

§ 4.3 Het bouwhistorische onderzoek

Het is juist de ruïneuze verschijning die uiteindelijk zou leiden tot het definitieve herstel van het kasteel, en wel omdat de ruïne uitnodigde tot een vervolg van het bouwhistorische onderzoek van Renaud uit 1960. Een nieuw, dit maal uitgebreider bouwhistorisch onderzoek van de hand van J. Kamphuis deed de waardering voor de ruïne groeien en de discussie over het behoud van het ruïneuze uiterlijk opbloeien. Kamphuis studeerde af aan de T.H. Delft op de bouwhistorie van kasteel Nederhemert en publiceerde zijn onderzoek in 1985 in boekvorm (afbeelding 4.7).⁴⁰⁹ De studie had niet primair de intentie om gegevens te leveren voor een reconstructie. De onderzoeker wilde vooral de bouwhistorie van het kasteel schetsen – voordat het voortschrijdende verval alle bouwhistorische gegevens definitief zou doen verdwijnen – en “de gemiddelde bezoeker” helpen bij het begrijpen van de ruimtelijke opbouw van het kasteel.⁴¹⁰

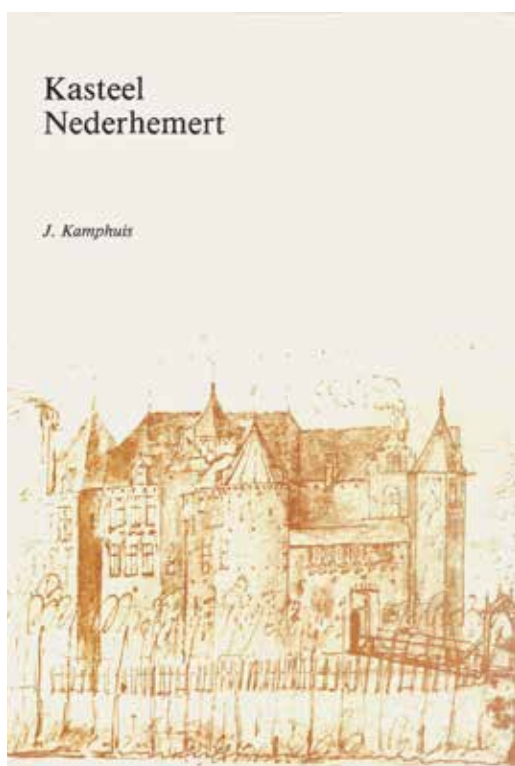
408 Dit zorgde even voor een opleving van de restauratieplannen. Nu werd architect D. Wijma, opvolger van de inmiddels overleden Korschwagen, gevraagd de restauratie voor te bereiden. Wederom gooide een tekort aan financiële middelen roet in het eten. Zie: GLGK, Kasteel Nederhemert.

409 Dit betreft de publicatie *Kasteel Nederhemert: Een oriëntatie op de bouwgeschiedenis*. Het mocht dan wel een afstudeerwerk betreffen, de studie werd bij publicatie en lange tijd daarna onder kastelendeskundigen en bouwhistorici als baanbrekend gezien. Zie: Gruben et al. 2008, 25; Kamphuis 1985.

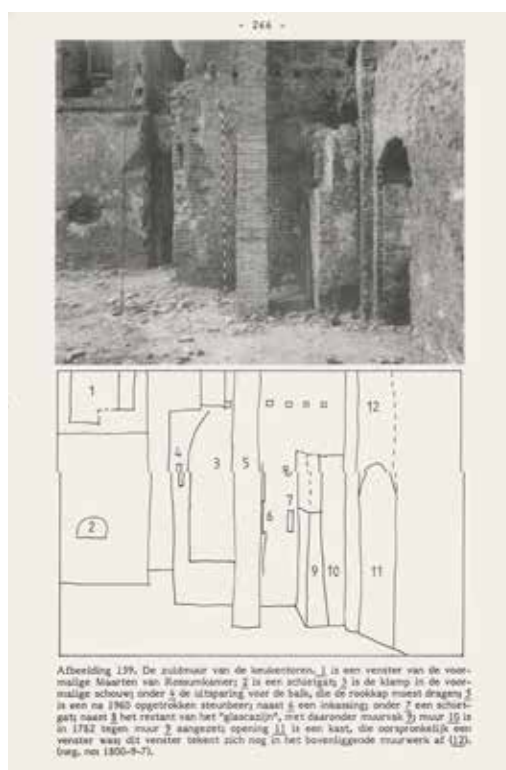
410 Kamphuis 1985, 2.

Ik hoop dat deze publicatie ertoe zal bijdragen, dat de waardering voor de “steenklomp” te Nederhemert-Zuid zich in positieve zin zal wijzigen, opdat dit unieke monument binnen afzienbare tijd de restauratie (of consolidatie) krijgt die het verdient.⁴¹¹

Kamphuis had alle tot dan toe ontdekte bouwhistorische gegevens verzameld en op basis daarvan een zo goed mogelijk beeld van de bouwgeschiedenis van het kasteel geschetst. De auteur gaf aan dat vanwege het verkennd karakter van het bouwhistorisch onderzoek een slag om de arm moest worden gehouden wat betreft enkele hypothesen ten aanzien van de bouwgeschiedenis van het kasteel. Alleen een uitgebreid bouwhistorisch onderzoek zou hierover uitsluitsel kunnen geven. Dat nam echter niet weg dat de sporen die werden aangetroffen en konden worden geïnterpreteerd, “soms bijna sensationele” informatie bevatten.

FIGUUR 4.7 Het bouwhistorisch onderzoek waarop J. Kamphuis in 1985 afstudeerde, vormde voor de Stichting der Geldersche Kasteelen de aanleiding om de plannen tot herbouw van het kasteel nieuw leven in te blazen.

FIGUUR 4.8 Het bouwhistorisch onderzoek bood een uitgebreide opname en analyse van de aangetroffen bouwhistorische sporen.

In de publicatie is uitvoerig verslag gedaan van vondsten in en aan de gedolven onderzoekspuiten en de hypothesen die aanleiding hadden gegeven tot de betreffende uitgravingen (afbeelding 4.8). Hoewel niet alle aannames op basis van de blootgelegde sporen konden worden bevestigd, stelden zij Kamphuis toch in staat om een gefundeerde – zij het nog “hypothetische” – plattegrondontwikkeling te presenteren van het kasteel in vijftien fasen.

In het onderzoek formuleerde Kamphuis ook enkele onzekere aspecten die bij toekomstig onderzoek aan of ingrijpen in de ruïne extra aandacht verdienen. Ten eerste waren er onzekerheden over de functie of totstandkoming van enkele delen van het kasteel. Van de woontoren kon niet met zekerheid worden vastgesteld of deze ook in oorsprong dat gebruik had en of de variaties in de lagenmaten van het metselwerk van de toren bewust tijdens de bouw ervan waren aangebracht om de scheefstand ten gevolge van een slechte fundering optisch te corrigeren. Ook de oorspronkelijke opzet van de zuidvleugel, de datering van de keukentoren en de vorm en ouderdom van de traptoren bleven in het rapport vooralsnog een raadsel.

Ten tweede stelde het verlies aan bouw materiaal de bouwhistoricus voor aanvullende dilemma's. De manier waarop in de woontoren een derde muurtrap aansloot op de zolderverdieping, was door latere veranderingen niet meer traceerbaar. Een mogelijke reconstructie van dit onderdeel van de toren kan dan ook alleen op basis van enkele aannames worden gedaan. Daarnaast kon de ronde toren niet precies worden gedateerd, omdat dit deel door de brand en het daarna voortschrijdende verval ernstig was aangetast. Toch stelde Kamphuis op basis van de aangetroffen bouwsporen dat de tweede verdieping in ieder geval van latere datum moet zijn dan de overige lagen van de toren. Een belangrijk argument was het verschil tussen de constructies van de balklagen op de eerste en tweede verdieping. Getuige de in het metselwerk van de ronde toren nog aanwezige gaten voor de balkopleggingen had de zoldering van de eerste verdieping een forse middenbalk met aan weerszijden daarvan acht ribben van kleiner formaat. De tweede verdieping werd 'slechts' bekroond door drie evenwijdige balken.

§ 4.4 Een principekwestie op uitnodiging: het deskundigenoverleg

Wat de bouwhistorisch onderzoeker had gehoopt, gebeurde. Zijn publicatie kreeg vooral in de lokale pers aandacht en was de directe aanleiding voor de oprichting van de Werkgroep Vrienden van Kasteel Nederhemert.⁴¹² Deze werkgroep, ontstaan op initiatief van en bestaand uit een echtpaar uit Nederhemert-Zuid, wilde de plannen voor restauratie een nieuwe impuls geven. De SVGK, de gemeente en de RDMZ voorzagen geen spoedige restauratie en stonden enigszins wantrouwend tegenover de inmenging van de werkgroep.⁴¹³ Eerst moest er duidelijkheid zijn over een eventuele bestemming en financiering.⁴¹⁴ Deze twee kwesties hingen onherroepelijk samen met de precieze aard van de opgave: ging het om de consolidatie van een ruïne, de reconstructie van een kasteel of het herstel van een vervallen gebouw? Voordat in 1993 werd beslist over de toekomst van Nederhemert, bogen enkele specialisten op het gebied van kastelenkunde en monumentenzorg zich in 1991 op uitnodiging van de SVGK over deze vraag.⁴¹⁵ Aan deze bijeenkomst namen deel de directeur van de

412 Van Donkelaar 1984; RAR, Kerkwijk, 3209, inv.nr. 1509: diverse krantenartikelen uit 1985-1986.

413 De werkgroep had weliswaar goede intenties, maar het echtpaar dat de werkgroep vormde, stond vanwege kritische geluiden in een artikel uit juli 1989 in Tussen de Voorn en Loevestein en tegenwerking van het bestemmingsplan Nederhemert-Zuid niet bekend om een coöperatieve houding. Zie: RAR, Kerkwijk, 3209, inv.nr. 1509: verslagen van vergadering burgemeester en wethouders, 16-08-1988, 25-07-1989, 21-09-1990.

414 RAR, Kerkwijk, 3209, inv.nr. 1509: diverse krantenartikelen uit 1985-1986; RCE, Pandsdossier Kasteel Nederhemert: Restauratie-advies, 23-06-1988; notitie, 10-03-1989; interne nota, 13-04-1989.

415 Een ruïne wordt gedefinieerd als: één of meerdere bovengrondse restanten van een gebouw die authentiek materiaal bevatten waaraan echter de directe aanleiding voor het verval niet in één oogopslag kan worden afgelezen, die geen gelegenheid meer geven voor een volwaardige ruimtelijke of architectonische beleving van het gebouw, temeer ook omdat de natuurkrachten de overhand

RDMZ jonkheer L.L.M. van Nispen tot Sevenaer, emeritus-hoogleraar Kastelenkunde J.G.N. Renaud, diens opvolger bijzonder hoogleraar Kastelenkunde H.L. Janssen, 'nestor' van de bouwhistorische wetenschap en emeritus-hoogleraar Restauratie C.L. Temminck Groll en J. Kamphuis, die inmiddels zelfstandig bouwhistoricus was en onder andere in opdracht van de Rgd onderzoeken uitvoerde. Vanuit de SVGK namen oud-directeur D.J.G. Buurman, zittend directeur jonkheer C.C.G. Quarles van Ufford, voorzitter N. Heyligenberg en bouwkundige medewerker W. Kelderman deel. Burgemeester H.G. de Kort van de gemeente Kerkwijk, waartoe het plaatsje Nederhemert-Zuid behoorde, vertegenwoordigde de gemeentelijke overheid.⁴¹⁶ De aanwezigen waren het er over eens dat de resten van het kasteel een belangrijke waarde vertegenwoordigden als drager van belangrijke bouwsporen en als verzameling van authentiek, middeleeuws metselwerk. Om tot een instandhoudingsfilosofie voor dit waardevolle monument te komen, kreeg het gezelschap van de SVGK enkele kernvragen voorgelegd. De eerste gespreksronde ging in op de vraag of de ruïne moet worden behouden of opgegeven. Het leverde de onder de deskundigen algemeen gedragen mening op dat consolidatie van de ruïne in ieder geval noodzakelijk was en dat de leesbaarheid ervan voor de bezoeker moest worden vergroot.⁴¹⁷ Van de kant van de SVGK werd hier echter niet op alle punten mee ingestemd. De aanwezigen werden eraan herinnerd dat de RDMZ voor overdracht van Nederhemert aan de SVGK had geijverd met de nadrukkelijke bedoeling dat het gebouw zou worden gerestaureerd. Consolideren zou alleen geld vragen, terwijl restaureren tot een functioneel gebouw nog inkomsten zou genereren. Bovendien, voor instandhouding van de ruïne was tenminste herplaatsing van de daken nodig en daarna behoefde het toch "nog slechts vloeren, ramen en deuren om het functioneel te maken"?⁴¹⁸

De tweede gespreksronde richtte zich op instandhouding van Nederhemert door middel van een mogelijke vorm van herbouw van het kasteel. Hiervoor had de SVGK al enkele opties voorbereid waarop de aanwezigen werd gevraagd te reageren. De vier mogelijkheden waren restauratie naar de zestiende-eeuwse situatie, of naar de toestand van omstreeks de jaren 1781, 1814 of 1868 waarbij ook de "modernisering [van de] voorgevel" zou worden teruggebracht. Om te beginnen herinnerde de oud-directeur van de kastelenstichting de aanwezigen wederom aan in het verleden gemaakte afspraken en plannen. Hij benadrukte dat het niet doorgaan daarvan niet de schuld van de stichting was geweest en dat nu herbouw naar de situatie rond 1781 de beste oplossing zou zijn (afbeelding 4.9). De deskundigen wilden dit voorstel, als het inderdaad de beoogde restauratieopgave zou worden, vooral praktisch benaderen. Zij pleitten ervoor om dan een bestemming te zoeken die zou aansluiten bij de historische waarde, visuele kwaliteit en technische mogelijkheden van de ruïne. Hierbij was het dan van groot belang dat het behoud en de zichtbaarheid van de middeleeuwse architectuur en "authentieke gegevens" leidinggevend zou zijn voor planvorming. De oud-directeur van de SVGK wilde in deze vorm van ruïne zorg niet meegaan, want "Nederhemert is in feite geen

hebben gekregen boven de menselijke factor, en waarbij tevens sprake is van acceptatie en de wens tot behoud van de restanten als zodanig. Zie: Van Emstede 2010, 93-94.

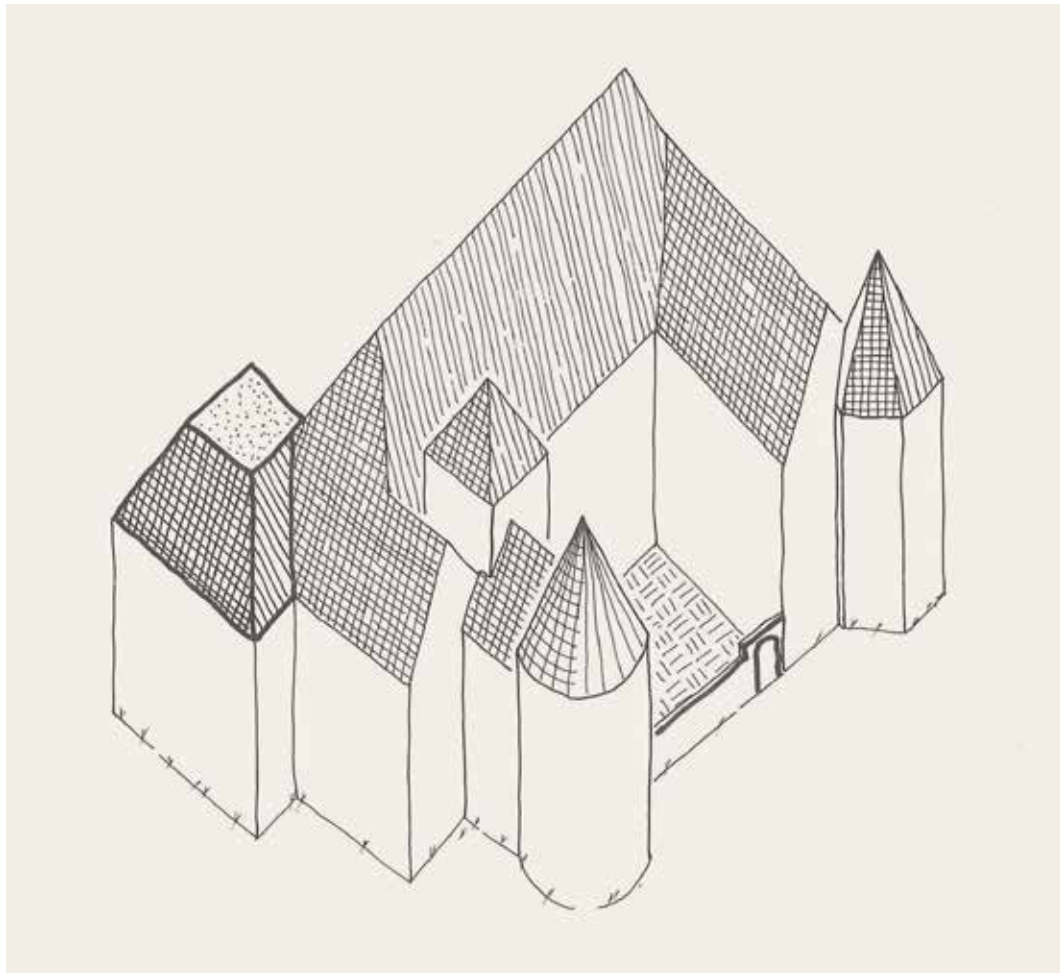
- 416 De gemeenteraad van Kerkwijk heeft zich dan al bereid verklaard om het opstellen van een restauratieplan op basis van de studie van Kamphuis te bekostigen. Zie ook: GLGK, Kasteel Nederhemert: Verslag van het beraad met deskundigen op 28 februari 1991 op kasteel Zypendaal over "een restauratiefilosofie voor kasteel Nederhemert", Arnhem, augustus 1991.
- 417 GLGK, Kasteel Nederhemert: Verslag van het beraad met deskundigen op 28 februari 1991 op kasteel Zypendaal over "een restauratiefilosofie voor kasteel Nederhemert", Arnhem, augustus 1991, 2. In het verslag wordt gerefereerd aan de plannen om de ruïne als cultuurhistorische toeristenpleister te laten functioneren. Aan bezoekers zou de ruïne dan wel op een goede, begrijpelijke en desnoods gedramatiseerde wijze moeten worden gepresenteerd.
- 418 GLGK, Kasteel Nederhemert: Verslag van het beraad met deskundigen op 28 februari 1991 op kasteel Zypendaal over "een restauratiefilosofie voor kasteel Nederhemert", Arnhem, augustus 1991, 1-2. Dit punt wordt tot twee keer toe na voren gebracht in de eerste gespreksronde, door oud-directeur SVGK en door de bouwkundig medewerker.

ruïne, maar een uitgebrand huis.”⁴¹⁹ Met dit argument verwoordde hij de bij het SVGK levende sentimenten dat Nederhemert als ruïne geen waarde vertegenwoordigde, in cultuurhistorische noch economische zin. Als er dan toch gekozen moest worden, stelden de deskundigen dat herstel naar de toestand rond 1781 inderdaad de beste optie was, omdat bij deze optie de restanten en “authentieke gegevens” maximaal gespaard konden worden, “terwijl bij het herstel niet te veel behoeft te worden verzonnen”.⁴²⁰ Dit werd dan ook, samen met de mogelijkheid tot consolidatie van de ruïne, als conclusie van de bijeenkomst genoteerd. Restauratie zou echter zonder herbouw van de in 1781 aanwezige westvleugel gebeuren, omdat dit deel als gevolg van de brand en het voortschrijdende verval volledig was verdwenen.⁴²¹

De rijksdienst had eerder nog getwijfeld over reconstructie; enerzijds was Nederhemert geen historische ruïne te noemen en bovendien was het monument niet als zodanig beschermd, anderzijds droeg de ruïneuze verschijning wel in grote mate bij aan de historisch onaangetaste omgeving van het kasteel en zou elke vorm van herstel hier een inbreuk op doen. De waarde van Nederhemert als kasteelruïne stond ook expliciet vermeld in de toelichting op het besluit tot aanwijzing van Nederhemert-Zuid als beschermd dorpsgezicht uit 1987.⁴²² Maar getuige een in 1992 uitgevoerd inventarisatie van de ruïne was er voor de rijksdienst nu ook geen twijfel meer over reconstructie.

Het gebouw verkeert nog in een staat dat restauratie nog zeer wel mogelijk is. De volgende jaren zullen beslissen dat het tot een ruïne zal vervallen. Hier ligt een uniek gebouw met vele mogelijkheden.⁴²³

-
- 419 GLGK, Kasteel Nederhemert: Verslag van het beraad met deskundigen op 28 februari 1991 op kasteel Zypendaal over “een restauratiefilosofie voor kasteel Nederhemert”, Arnhem, augustus 1991, 3. Bouwkundig medewerker Kelderman zou dit punt later in de landelijke pers nog eens herhalen. Zie ook: RAR, Collectie Aanwinsten en documentatie 14e eeuw-heden, gemeente Kerkwijk, 3497, inv.nr. 2292: Algemeen Dagblad 30-12-1993.
- 420 De geciteerde woorden zijn die van Temminck Groll, zie: GLGK, Kasteel Nederhemert: Verslag van het beraad met deskundigen op 28 februari 1991 op kasteel Zypendaal over “een restauratiefilosofie voor kasteel Nederhemert”, Arnhem, augustus 1991, 3.
- 421 Het is goed om zich bij de conclusie van het deskundigenberaad te realiseren dat de ruïne inmiddels meer ander oorspronkelijk materiaal had verloren dat in de periode ca. 1781 nog wel aanwezig was. De zestiende-eeuwse binnenplaatsgevel was al in 1966 ingestort, daarbij een deel van de traptoren en de ronde toren meenemend. Ook de in 1781 aangebrachte kap op de keukentoren was al in 1916 vervangen door een nieuw schilddak dat door de voortdurende weersinvloeden en instabiele constructie inmiddels zwaar te lijden had en deels was ingezakt. In de kelder was nog uit 1766 en 1781 stammend muurwerk aanwezig. De kelder zou binnen de restauratie echter een op zichzelf staand vraagstuk gaan vormen, omdat sinds 1959 vleermuizen in de kelders van de ruïne huizen en Nederhemert sindsdien een onderkomen biedt aan een relatief grote hoeveelheid en verscheidenheid van deze beestjes. Zie ook: GLGK, Kasteel Nederhemert: correspondentie tussen SVGK en Staatsbosbeheer betreffende de vleermuizenpopulatie op Nederhemert; Kamphuis 1985.
- 422 Beschermd stads- en dorpsgezichten ingevolge artikel 20 van de Monumentenwet: Nederhemert-Zuid gemeente Kerkwijk: Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van Nederhemert-Zuid als beschermd dorpsgezicht, 1987. Nederhemert-Zuid werd bij besluit van 11-05-1993 aangewezen als beschermd dorpsgezicht, zie: RCE, Pandsdossier Kasteel Nederhemert: Bijlage 1 behorende bij aanvraag subsidie grootschalige restauraties, 06-12-2000.
- 423 RCE, Pandsdossier Kasteel Nederhemert: Inventarisatie ruïne type A, januari 1992. Overigens zou de redengevende omschrijving in 1995, vijftig jaar na de brand, kunnen worden aangepast. Zou in dat geval Nederhemert als ruïne worden beschermd en niet meer als kasteel, dan zou reconstructie wellicht niet meer subsidiabel zijn.

FIGUUR 4.9 Het bouwhistorisch onderzoek bood een uitgebreide opname en analyse van de aangetroffen bouwsporen werd de bouwhistorische ontwikkeling van het kasteel geschetst. Bouwfase 11 laat de toestand van het kasteel zien rond 1781. Deze fase werd als uitgangspunt voor de herbouw van het kasteel genomen. De zeshoekige toren en de zuid-westvleugel werden niet herbouwd, omdat deze onderdelen inmiddels geheel waren ingestort.

§ 4.5 Het ontwerp voor de herbouw van het kasteel

Nadat ook het dagelijks bestuur van de stichting had ingestemd met herbouw van het kasteel naar de situatie van rond 1781, werd in 1993 restauratiearchitect W. Kramer gevraagd om een restauratieplan op te stellen.⁴²⁴ Kramer was toen ongeveer 15 jaar zelfstandig architect, had verschillende monumenten gerestaureerd, waaronder de Waag en de Munttoren te Amsterdam, het Tolhuis in Gorinchem en de Sint Elisabethskerk te Grave, en was daarnaast medeoprichter van onder andere de Monumentenwacht en het Nationaal Restauratie Centrum.

Voordat de architect met het maken van een restauratieplan begon, werd hij door de SVGK op de hoogte gebracht van de conclusies van het deskundigenberaad in 1991 en het besluit om de situatie van ca. 1781 als uitgangspunt voor de restauratie te nemen.⁴²⁵ Voor de “noodzakelijke bouwhistorische gegevens” kon gebruik worden gemaakt van het bouwhistorisch onderzoek van Kamphuis.⁴²⁶ Bij het aanvaarden van de opdracht was Kramer zich er van bewust dat het “geen eenvoudige opgave zal zijn. De lange geschiedenis van en de bouwkundige toestand waarin het kasteel zich bevindt zijn daar de voornaamste redenen van”.⁴²⁷ Daar waar de bouwhistorische documentatie uit 1985 een antwoord schuldig had moeten blijven over de geschiedenis van het kasteel vanwege het ontbreken van oorspronkelijk bouw materiaal, boden de consolidatie en restauratie van Nederhemert de architect de mogelijkheid om op die punten een nieuwe invulling aan het kasteel te geven.

Aan de onzekere aspecten en dilemma’s die Kamphuis in zijn bouwhistorisch onderzoek had geformuleerd, kon nu bij de herbouw van het kasteel aandacht worden geschonken. De onzekerheden over de functie of totstandkoming van enkele delen van het kasteel konden wellicht wel worden opgehelderd, maar de hieruit voortkomende nieuwe feiten zouden bij herbouw vanuit de bestaande toestand geen wezenlijke rol spelen. Anders was het met de vraagstukken die bij herbouwplannen niet alleen een antwoord kunnen, maar zelfs moeten krijgen, omdat ze raken aan constructieve of ruimtelijke aspecten van het gebouw. In het geval van een reconstructie zijn juist deze onderdelen van de bouwgeschiedenis die niet berusten op “bewezen feiten”, maar op veronderstellingen het meest interessant. Deze belasten namelijk niet alleen de bouwhistoricus, maar vooral de architect met de taak om op basis van interpretatie van die voorlopige onderzoeksgegevens tot een bouwkundige oplossing te komen.

In het geval van kasteel Nederhemert waren dit een drietal vraagstukken. Ten eerste betrof het de aansluiting van de derde muurtrap op de zolderverdieping. Een mogelijke reconstructie van dit onderdeel van de toren kon dan ook alleen op basis van enkele aannames worden gedaan. Ten tweede ging het om de complexe, door de bouwhistoricus beargumenteerde datering en bouwgeschiedenis van de ronde toren. Een derde bijkomende kwestie werd gevormd door de keur aan bouwsporen in de oorspronkelijke achtergevel. Deze gevel was in het midden van de veertiende eeuw een van de gevels aan een binnenplaats geworden en werd in de vijftiende eeuw, toen de hoofdingang naar de westzijde van het kasteel werd verplaatst, gepromoveerd tot voorgevel. Aan het begin van de negentiende eeuw werd de binnenplaats bebouwd en de voorgevel werd nu een binnenmuur. Deze situatie bleef voortbestaan, totdat kort na de brand de negentiende-eeuwse bebouwing wegens instortingsgevaar werd gesloopt. De oorspronkelijke achtergevel kwam hierbij weer vrij te liggen, maar droeg inmiddels ook de sporen van het gebruik als voorgevel en binnenmuur.

Het was aan Kramer om in zijn ontwerp de visie op de bouwhistorische ontwikkeling van het kasteel, inclusief bovenstaande vraagstukken, te verenigen met de wensen van de eigenaar en de bouwkundige maatregelen die nodig waren om instandhouding van het gebouw zeker te stellen. Naast het chronologische ijkpunt van 1781 werd als uitgangspunt geformuleerd dat de “aanwezige oorspronkelijke bouwkundige waarden” werden gerespecteerd en dat “wat bouwkundig gezien aanvaardbaar was, (...) ongestoord [bleef].”⁴²⁸

-
- 425 GLGK, Kasteel Nederhemert: diverse correspondentie tussen Kramer en SVGK, 28-07-1993; 12-08-1993; 27-10-1993; 01-11-1993.
- 426 GLGK, Kasteel Nederhemert: diverse correspondentie tussen Kramer en SVGK, 28-07-1993.
- 427 GLGK, Kasteel Nederhemert: brief van Kramer aan SVGK, 20-01-1992.
- 428 Bierens de Haan en Kramer 2005, 57.

Voor het aanvullen van verdwenen bouwmaterie koos de architect voor het exterieur voor reconstructie naar historisch voorbeeld van de zeshoekige toren, de ontbrekende geveldelen, ramen en daken. In het interieur werden vloer- en kapconstructies eveneens naar oorspronkelijk ontwerp gemaakt, terwijl verdwenen muurdelen ter plaatse van de muurtrappen in de woontoren werden aangevuld in hedendaagse vormgeving. De bouwhistorische vraagstukken die een architectonische oplossing moesten krijgen, betroffen de aansluiting van de derde muurtrap in woontoren, de vloerconstructies in de ronde toren en de behandeling van de oorspronkelijke achtergevel. De bestaande situatie van de muurtrap werd onveranderd gelaten en in de woontoren werd tussen de eerste verdieping en de kapverdieping een in sobere vormgeving uitgevoerde wenteltrap geplaatst. De bouwkundige toestand van de woontoren stelde de architect voor een groter probleem. De scheuren in het metselwerk konden weliswaar worden hersteld, maar dit was niet genoeg om de toren te stabiliseren. Bovendien vermoedde de architect dat de afmetingen van de oorspronkelijke balklagen de constructieve problemen niet konden verhelpen. Daarom werd gekozen voor het aanbrengen van zwaarder gedimensioneerde balklagen in een andere samenstelling dan in de toestand van 1781. De westzijde van het kasteel was al sinds de vijftiende eeuw de plaats waar de hoofdtoegang tot het kasteel zich bevond en rond 1781 bevond de ingang tot het gebouw zich in de traptoren. Bij de reconstructie werd er voor gekozen om deze situatie te herstellen. De oorspronkelijke achtergevel zou, getuige een prent uit de tweede helft van de achttiende eeuw, drie kruisvensters hebben gehad. De na de brand vrijgekomen gevel vertoonde echter ook sporen van latere gevelopeningen. Omdat Kramer ook deze "aanwezige oorspronkelijke bouwkundige waarden" wilde respecteren, koos hij ervoor om door het gebruik van roedenverdelingen uit verschillende perioden de bouwhistorie van deze gevel in beeld te brengen.

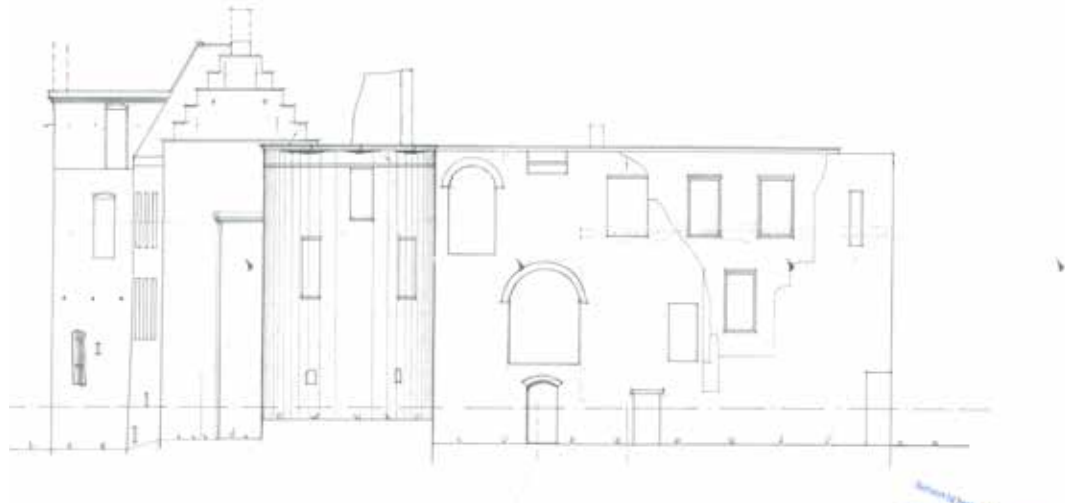
§ 4.6 Een principekwesitie tijdens de uitvoering: bouwhistorische waarde versus restauratieopvatting

In 1994 werd het restauratieplan bij de gemeente Kerkwijk ingediend. De gemeentelijke monumentencommissie en het college van B en W konden zich met de plannen verenigen en benadrukten dat "een sober en doelmatig herstel en behoud van de bouwmassa" de aanwezige bouwhistorische en ecologische waarden zal respecteren en dat bij de zoektocht naar een passend gebruik rekening zal worden gehouden "met het feit dat Nederhemert-Zuid een bijzonder gevoelig gebied is, wat tevens is aangemerkt als een beschermd dorpsgezicht".⁴²⁹ De rijksdienst uitte slechts bezwaar tegen enkele onderdelen van het plan en adviseerde onder andere om van de herbouw van de in 1948 gesloopte zeshoekige toren af te zien. Vanuit bouwkundig oogpunt was er geen commentaar en voor de overige onderdelen van het plan werden de historische waarden volgens de rijksdienst "in voldoende mate gerespecteerd".⁴³⁰

429 RCE, Pandsdossier Kasteel Nederhemert: Adviesaanvraag van gemeente Kerkwijk aan de RDMZ, 03-03-1995.

430 RCE, Pandsdossier Kasteel Nederhemert: Advies van de RDMZ betreffende vergunningverlening, 09-05-1995.

Na het officiële advies van de rijksdienst besprak de bouwhistoricus van de afdeling Instandhoudingstechnologie de plannen met Kramer.⁴³¹ In diens ogen hechtte de architect weliswaar veel waarde aan de bouwhistorie van het kasteel, maar vertoonde het plan toch enkele inconsistente keuzes.⁴³² Ondanks het advies van de rijksdienst was er namelijk nog steeds sprake van de herbouw van de verdwenen zeshoekige toren. De roedenverdelingen bleken volgens de dienst niet altijd met de datering ca. 1781 te kloppen; het gebruik van de oorspronkelijke achtergevel als voorgevel strookte wel met de situatie 1781, maar het negentiende-eeuwse uiterlijk van de nieuwe vensters sloot hier niet op aan, omdat het dateerde uit de tijd dat de gevel werd gebruikt als binnenmuur. Kramer verdedigde zijn keuzes door te stellen dat hij “een evenwichtig bouwvolume” had willen creëren “met een duidelijk onderscheid, door middel van raamindeling,” tussen de verschillende bouwdelen. De bouwhistoricus van de rijksdienst kon niet met deze bouwhistorische benadering van het kasteel instemmen, maar concludeerde dat verdere discussie niet tot consensus zou leiden, want “het gaat immers om een restauratie-opvatting en die kan per architect verschillen” (afbeeldingen 4.10, 4.11 en 4.12).⁴³³

FIGUUR 4.10 De opnametekening van de voorgevel, december 1993

-
- 431 RCE, Pandsdossier Kasteel Nederhemert. Op 03-03-1995 geeft de rijksdienst zijn advies, waarop op 21-11-1995 een ambtenaar van de afdeling Instandhoudingstechnologie van de rijksdienst met Kramer over diens plan spreekt. De gemeente verstrekt op 30-01-1996 de monumentenvergunning.
- 432 De betreffende bouwhistoricus, T. Hermans, was gespecialiseerd op het gebied van kastelen. Samen met andere bouwhistorici, waaronder ook J. Kamphuis, vormde hij van 1985-1992 het team van het Kastelen Inventarisatie Project. Dit project was ontstaan binnen de afdeling Restauratie van de TU Delft en had ten doel om van alle bestaande en verdwenen kastelen in Nederland de gegevens vast te leggen in een 'kastelen databank'. In 1992 is dit voortgezet als Stichting Kastelen Lexicon Nederland, waarvan Hermans van 2001-2003 bestuurslid was. Deze stichting is op haar beurt in 2009 opgegaan in de Nederlandse Kastelenstichting.
- 433 RCE, Pandsdossier Kasteel Nederhemert: Reactie op restauratieplan kasteel Nederhemert, 21-11-1995.

FIGUUR 4.11 Een eerste voorstel voor de herbouw van de voorgevel, inclusief de herbouw van de weermuur en de zeshoekige toren, september 1994/mei 2001

FIGUUR 4.12 Het uiteindelijke ontwerp voor de herbouw van de voorgevel, inmiddels zonder de herbouw van de weermuur en de zeshoekige toren, november 2002

Uiteindelijk werd de vergunning voor de restauratie van het kasteel verleend met uitzondering van de herbouw van de zeshoekige toren. De in de plannen voorgestelde, en door de rijksdienst en enkele leden van de monumentencommissie bekritiseerde, uitvoering van de ramen in de gevels kon echter wat betreft het college van B en W ongewijzigd blijven, omdat "dit een architectonische keuze is die naar de mening van hun college gerespecteerd dient te worden".⁴³⁴ De gemeentelijke monumentencommissie zou de restauratie op de voet gaan volgen.⁴³⁵ De door enkele omwonenden ingebracht zienswijzen legden het college met de vergunningverlening naast zich neer; blijkbaar hechtte zij minder waarde aan de huidige staat van de ruïne dan de omwonenden die haar juist ervoeren als "karakteristiek voor Nederhemert en het natuurgebied met zeer hoge actuele natuurwaarden".⁴³⁶

Hoewel de plannen waren goedgekeurd, bleef subsidie vooralsnog achterwege en was er nog geen beslissing genomen over het toekomstig gebruik van het kasteel.⁴³⁷ De Werkgroep Vrienden van het Kasteel Nederhemert – die inmiddels was uitgebreid met onder andere twee leden van de familie Van Wassenaeer en bouwhistoricus Kamphuis – drong bij de gemeente, de rijksdienst en zelfs de Tweede Kamer aan op een spoedige beslissing over financiering.⁴³⁸ Ook in diverse artikelen werd de urgentie van een spoedige restauratie benadrukt.⁴³⁹ De rijksoverheid was echter gebonden aan een beperkt subsidiebudget en het ontbrak aan een speciale financiële regeling voor grootschalige restauraties. Met de uitvoering kon daarom pas in 2001 worden gestart, nadat het rijk voor een deel van de restauratie een 'Kanjersubsidie' had kunnen toezeggen en de SVGK genoeg aanvullende fondsen had verworven.⁴⁴⁰

-
- 434 GAZ, Blok 1999-2009, Kasteellaan 1 Nederhemert: monumentenvergunning, 30-01-1996.
- 435 RCE, Pandsdossier Kasteel Nederhemert: Verslagen monumentencommissie, 19-12-1994, 22-05-1995.
- 436 De zienswijzen zijn samengevat in de monumentenvergunning: GAZ, Blok 1999-2009, Kasteellaan 1 Nederhemert: monumentenvergunning, 30-01-1996. Zie ook het verweerschrift uit 2001 waaruit duidelijk wordt dat door omwonenden wederom bezwaar werd gemaakt tegen het herstel van het kasteel: GLGK, Kasteel Nederhemert: verweerschrift, 10-12-2001.
- 437 In 1996 ontving het college van B & W van de gemeente Kerkwijk een brief van meerdere bewoners van Nederhemert-Zuid die het college wezen op het belang van een passende functie: "De instandhouding van de hoge actuele natuurwaarden op en rond het kasteelterrein zal in hoge mate afhangen van het toekomstig gebruik. Gelet op het kwetsbare karakter van deze waarden op en rond het kasteelterrein blijf ik van mening dat het toekennen van een passende functie gelijk moet opgaan met de plannenmakerij m.b.t. restauratie." Het bestemmingsplan voor het beschermde dorpsgezicht Nederhemert-Zuid met zijn kwetsbare natuurgebied liet commercieel gebruik en verblijfsrecreatie niet toe. Zie: RAR, Kerkwijk, 3209: brief van bewoners aan college van B & W, 27-02-1996.
- 438 RAR, Kerkwijk, 3209: Petitie voor de restauratie van het kasteel Nederhemert van Werkgroep Vrienden van het kasteel Nederhemert, 26-10-1999.
- 439 Zie bijvoorbeeld: Bollebakker 1998; Bullinga 1998.
- 440 Het Besluit rijkssubsiëring grootschalige restauratie, ook wel de 'Kanjersubsidie' genoemd, trad bij besluit van 22-07-2000 in werking. De subsidie is specifiek bedoeld voor "uitzonderlijk omvangrijke restauraties van beschermde monumenten".

§ 4.7 De beoordeling en formele toetsing van het ontwerp voor de herbouw

In het restauratieplan van architect Walter Kramer wordt conform de huidige restauratieopvattingen gestreefd naar maximaal conserveren van de nog bestaande bouwelementen, zoals het 700 jaar oud metselwerk, verborgen muurtrappen, waterputten en kaarsnissen. Met een omvangrijke restauratie als kasteel Nederhemert gaat Geldersche Kasteelen zeker niet over één nacht ijs.⁴⁴¹

In 2001 was het voornemen om het kasteel te herbouwen ruim veertig jaar oud, het bouwhistorisch onderzoek had zestien jaar daarvoor plaatsgevonden, de restauratiefilosofie was tien jaar eerder bepaald en het restauratieplan had inmiddels vijf jaar op uitvoering gewacht. In 2001 werd een plan ten uitvoer gebracht, dat wellicht overkwam als een anachronisme. In de periode tussen het bouwhistorisch onderzoek uit 1985 en de start van de restauratie in 2001, was er op het gebied van monumentenzorg, bouwhistorisch onderzoek en restauratieopvattingen veel veranderd.⁴⁴² Vanaf 1999 had de *Nota Belvedere* de aandacht doen verschuiven van objectgerichte monumentenzorg naar een vorm van instandhouding die meer was gericht op het monument in zijn omgeving en in al zijn cultuurhistorische betekenissen. Bij kasteel Nederhemert was lang voor de start van de restauratie al aandacht voor natuurwaarden en recreatie. Niet alleen omdat Nederhemert-Zuid een beschermd dorpsgezicht was en een natuurgebied van bijzondere waarde, maar ook omdat het kasteel in zijn ruïneuze vorm plaats bood aan bijzondere vleermuissoorten. In 2000 werd Nederhemert-Zuid met het gebied direct rondom het kasteel aangemerkt als Belvedere gebied.⁴⁴³ Dat maakte nog eens te meer duidelijk dat er sprake was van belangrijke cultuurhistorische, biologische en visueel landschappelijke waarden. Het kasteel en het bos daaromheen werden binnen dat gebied aangemerkt als zijnde van bijzonder belang wegens de aanwezige flora en fauna, en als grootschalig groenelement en “historisch zwaartepunt”. In de planvorming was rekening gehouden met handhaving van het kasteel als overwinterplaats voor vleermuizen en tijdens de werkzaamheden aan het gebouw in de periode 2001-2005 werd met zorg toegezien op het welzijn en de rust van de diertjes.⁴⁴⁴

Sinds 1985 was de bouwhistorie steeds verder uitgegroeid tot een zelfstandige wetenschap binnen de monumentenzorg die sinds 2000 een vastgestelde onderzoeks- en waarderingsmethodologie hanteerde in de vorm van de *Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek*.⁴⁴⁵ In vergelijking met het jaar waarin het bouwhistorisch rapport van kasteel Nederhemert was opgesteld, was het sinds 2000 gebruikelijker om een bouwhistorische studie te vergezellen van een waardestelling die idealiter als uitgangspunt en toetsingskader voor een plan zou dienen. De groeiende belangstelling voor bouwhistorie had ook geresulteerd in een genuanceerder beeld ten aanzien van kasteelrestauraties. Het leesbaar houden van de verschillende bouwfases en bouwsporen werd een belangrijk onderdeel

441 Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen 2001.

442 Voor een overzicht van kasteelreconstructies en ruïne-zorg in historische context, zie: Van Ermede 2010, 92-93, 97-98.

443 RCE, Pandsdossier Kasteel Nederhemert: Bijlage 1 behorende bij aanvraag subsidie grootschalige restauraties, 06-12-2000.

444 Zie diverse stukken in: GAZ, Blok 1999-2009, Kasteellaan 1 Nederhemert; GLGK, Kasteel Nederhemert; Pandsdossier Kasteel Nederhemert.

445 Hendriks et al. 2000.

van restauratieplannen.⁴⁴⁶ Daarentegen werd ook de beleefbaarheid van monumenten belangrijker. Dat het behoud van de leesbaarheid en de beleefbaarheid, of bronwaarde en belevingswaarde, met elkaar kunnen conflicteren, bleek wel tijdens de uitvoering van de restauratie van kasteel Nederhemert.⁴⁴⁷ Tussen architect Kramer en bouwhistoricus Kamphuis, die door de SVGK bij de restauratie was betrokken, ontstond een conflict over de omgang met enkele bouwsporen. Volgens de bouwhistoricus was er sprake van een onjuiste interpretatie van de gegevens uit het bouwhistorisch rapport en had dit geleid tot “ongelukkige herstellingen”.⁴⁴⁸ In zijn ogen waren bij het aanbrengen van de nieuwe balklaag van de eerste verdieping van de ronde toren waardevolle bouwsporen van de oorspronkelijke constructie aan het zicht onttrokken door nieuw metselwerk.

De principiële vraag wat monumentenzorg anno 2002 nu eigenlijk is dringt zich hier op. Laat mij een vergelijking trekken met de museale wereld: indien een oud schilderij flets is geworden zal de conservator het bij een restauratie voorzichtig reinigen en waar nodig retoucheren. Behoud van de authenticiteit van het oorspronkelijke meesterwerk staat immers voorop. Daarom is men zelfs met het verwijderen van de originele vernislaag terughoudend.⁴⁴⁹

De architect verweerde zich door te stellen dat de bouwkundige situatie ter plaatse zo slecht was geweest, dat de enig mogelijke oplossing van dit technische probleem ten koste van de betreffende bouwsporen had moeten gaan.⁴⁵⁰ Getuige de berichten die Kramer stuurde naar zijn opdrachtgever, was deze bouwtechnische problematiek inderdaad aan de orde; duidelijk wordt echter niet of in dit bijzondere geval rekening werd gehouden met de aanwezige bouwsporen rekening.⁴⁵¹

Kramer had vanaf de start van de restauratie verschillende malen duidelijk gemaakt dat de inbreng van de bouwhistoricus zeer welkom was.⁴⁵² Ook was hij niet principieel tegen het behouden van bouwsporen, getuige zijn keuze om ook sporen van verval en de brand te tonen als een nieuwe historische laag in het herbouwde kasteel. Voorbeelden hiervan zijn de niet aangeheelde muren in het interieur en het op enkele plaatsen tonen van de brandschade. De bouwhistoricus zou echter geen deel hebben aan discussies die naar aanleiding van bijzondere ontdekkingen zouden ontstaan.⁴⁵³ Ook in een artikel in *Monumenten* gaf Kramer te kennen dat hij de kennis van de bouwhistorische discipline zeer op prijs stelde. Als restauratiearchitect had hij echter geen behoefte aan de beslissende invloed van de bouwhistoricus op restauratieplannen; discussie was evenwel welkom, stelde hij nu.⁴⁵⁴

-
446	Van Leeuwen 1996; Renaud 1996.
447	Het conflict 'leesbaarheid'- 'beleefbaarheid' is beschreven in: Van Ermede 2010, 94-96.
448	GLGK, Kasteel Nederhemert: diverse correspondentie tussen Kramer, Kamphuis en de SVGK, 31-05-2002, 02-06-2002, 08-06-2002, 24-06-2002.
449	GLGK, Kasteel Nederhemert: brief van Kamphuis aan Kramer, 02-06-2002.
450	Kramer 2002.
451	GLGK, Kasteel Nederhemert: diverse correspondentie, 18-11-2001,
452	GAZ, Blok 1999-2009, Kasteellaan 1 Nederhemert: diverse verslagen van bouwvergaderingen uit periode 2001-2002.
453	GAZ, Blok 1999-2009, Kasteellaan 1 Nederhemert: verslagen van bouwvergaderingen, 04-12-2001, 05-03-2002.
454	Kramer 2002.

In het tijdschrift *Monumenten* wordt door de redactie alle ruimte gegeven visies, benaderingen en opvattingen over monumentenzorg te ventileren. Het is jammer dat daar niet meer gebruik van wordt gemaakt juist nu zoveel grootschalige restauraties op gang zijn of worden voorbereid waarbij ook de bouwhistoricus een (mogelijke) rol speelt. Meer discussie is niet alleen leuk het zet ook aan tot denken...⁴⁵⁵

Het lijkt er op dat er sprake was van een polemisch kunstenaar-architect van de 'oude stempel' tegenover een bouwhistoricus met een meer op de wetenschap gebaseerde visie op de monumentenzorg. Kamphuis trok zich terug als bouwhistorisch adviseur. Bij het vervolg van de restauratie werden andere bouwhistorici betrokken.⁴⁵⁶

In de lokale kranten en tijdschriften werd de restauratie met veel belangstelling gevolgd.⁴⁵⁷ Ook de gemeentelijke monumentencommissie hield gedurende de gehele restauratie de vinger aan de pols en bezocht de bouwplaats een paar maal om de vorderingen te bekijken.⁴⁵⁸ De behandelend ambtenaar van de rijksdienst was bij bijna elke bouwvergadering, die tweewekelijks plaatsvond, aanwezig. Na een lange tijd van verval en een noodgedwongen bestaan als ruïne buiten het publieke blikveld, waren nu alle ogen op kasteel Nederhemert gericht. De zege die was behaald met de herbouw werd in 2005 gevierd met de opening van het kasteel door koningin Beatrix en de publicatie van *Kasteel Nederhemert: Een eeuwenlang bestaan*. Het noordelijk deel van het kasteel is in gebruik als kantooruimte. De grote zaal wordt gebruikt voor het sluiten van huwelijken en de kelders dienen in de winter als vleermuizenreservaat. Tijdens Open Monumentendag is het kasteel toegankelijk voor publiek.

§ 4.8 Terugkijkend op de herbouw

De huidige vorm van kasteel Nederhemert is het resultaat van de diverse initiatieven die hebben plaatsgevonden in het tijdsbestek tussen 1985, het jaar waarin het onderzoek van Kamphuis werd gepubliceerd, en 2005, het jaar waarin het kasteel in herrezen vorm werd opgeleverd (afbeeldingen 4.13 tot en met 4.21). Een belangrijk moment was het deskundigenberaad dat in 1991 plaatsvond, omdat daar dé professionals met theoretische en bouwhistorische kennis van ruïnes, kastelen en monumentenzorg waren verzameld. In een tijdperk waarin deskundigen er steeds meer van overtuigd raakten dat kasteelruïnes een waardevolle bron van bouwsporen zijn en er zeer voorzichtig moest worden omgesprongen met reconstructies, is het bijzonder om te zien dat juist in dit geval niet voor consolidatie werd gekozen, ondanks dat een bouwhistorisch onderzoek de hoge "bronwaarde" van de ruïne Nederhemert heeft aangetoond.

455 Kramer 2002.

456 Bijvoorbeeld voor een onderzoek naar de vloer van de ronde toren, zie: GLGK, Kasteel Nederhemert: Bureau voor Bouwhistorie en Architectuurgeschiedenis, Kasteel Nederhemert: Aanvullend bouwhistorisch onderzoek gedurende de restauratie in de periode 2003-2004, Utrecht 2005; notitie vloer ronde toren kasteel Nederhemert, 10-02-2004.

457 Zie bijvoorbeeld: Van Alphen 2005; Bierens de Haan 2005; Bollebakker 2001; Bollebakker 2006; Kin 2005; Kramer 2005; 'Restauratie Nederhemert voltooid', 2005; Van Rijthoven 2002. De secretaris van de Werkgroep Vrienden van het kasteel Nederhemert, T. Blom, deed verslag in een artikelenreeks in Tussen de Voorn en Loevestein. Zie: Blom 2001-2004.

458 Getuige de verslagen van de monumentencommissie uit de jaren 1999, 2001-2003 en 2005, aanwezig in: GAZ, Blok 1999-2009, Kasteellaan 1 Nederhemert, inv.nr. 368-371.

In het geval van Nederhemert werd door de betrokkenen aan de ruïne geen symbolische betekenis toegekend. Omdat de vervallen staat het mogelijk had gemaakt om de bouwhistorische en archeologische waarde van het object te expliciteren, konden de bouwhistoricus en de overige deskundigen betrokken bij het beraad uit 1991 daarom wel leven met consolidatie van de ruïne. De SVGK en de deskundigen waren het er over eens dat Nederhemert geen 'historische ruïne' was, maar een uitgebrand kasteel. Voor de SVGK kon die schade door middel van een restauratie worden hersteld. Van de voor consolidatie benodigde maatregelen en de door bouwhistorische wetenschap onderbouwde reconstructie op papier was het in hun ogen dan ook nog maar een kleine stap naar daadwerkelijke herbouw. Daarna zou niet alleen de beeld- en belevingswaarde van het kasteel zijn hersteld, maar konden ook inkomsten worden gegenereerd om toekomstige instandhouding van dit monument zeker te stellen. De architect hechtte eraan om van de ruïne de vrijgekomen bouwsporen zichtbaar te houden en de oorzaak van verval, de brand, mee te nemen als een nieuwe historische laag in het herbouwde kasteel. Van het laatste getuige zijn voorstellen om in het interieur niet alle muren aan te helen en op enkele plaatsen, zoals de trap, de brandschade zichtbaar te houden.

Bij de restauratie van kasteel Nederhemert zag de eigenaar SVGK zichzelf gesteld voor de taak van het maken van een afweging tussen de diverse belangen, waarden en restauratieopvattingen.⁴⁵⁹ Het toetsen van de juistheid van een dergelijke afweging was de taak van de rijksdienst en de gemeente. Tegenwoordig wordt bij de beoordeling van plannen gebruik gemaakt van een waardestelling, die ook wordt gebruikt om de stap van een bouwhistorisch onderzoek naar een te volgen interventiewijze te zetten. In de tijd van de planvorming en uitvoering van het herstel van kasteel Nederhemert was een dergelijke waardestelling echter niet voorhanden, omdat er in 1985 alleen sprake was geweest van een bouwhistorisch onderzoek. Bouwhistorie was midden jaren tachtig vooral een onderzoekende discipline waarbij het uitvoeren van een waardestelling nog niet gebruikelijk was. De rijksdienst en de gemeente namen in hun advies en vergunningverlening evenmin een waardestelling op, maar beperkten zich tot algemene uitspraken over het behoud van en de aandacht voor de archeologische en bouwhistorische waarden in het restauratieplan. Een principiële discussie over de wenselijkheid van herbouw vanuit het niet-economische oogpunt van monumentenzorg werd daardoor, in ieder geval op papier, ook bij de officiële toetsende instanties uit de weg gegaan. Het gevolg is dat – ondanks de toen heersende theorie en praktijk met betrekking tot consolidatie en reconstructie van monumenten – de opgave bij Nederhemert uit de sfeer van historische wetenschap en een intellectuele discussie werd getrokken en in het maatschappelijke domein van erfgoed werd gebracht. Daarbinnen is beleving door de leek van groot belang. Bij Nederhemert werd deskundigheid aangewend om te bepalen wat de voor de ruïne, met al haar bouwsporen en historisch materiaal, de best passende vorm van leesbaarheid was. Dat bleek herbouw te zijn, omdat voor een leek de beleefbaarheid en leesbaarheid van een gebouw nou eenmaal is gebaat bij een gave bouwmassa. Of dit in een historiserende stijl, op 'wetenschappelijke verantwoorde wijze', in hedendaagse vormgeving of volgens een combinatie van al deze opties moet gebeuren, werd in dit geval door monumentenzorg aan de opdrachtgever en diens architect overgelaten.

Het in 1985 uitgevoerde bouwhistorisch onderzoek werd in aanloop naar de reconstructie, van 1991 tot 2001, niet aangevuld met een expliciete waardestelling. De uitkomsten van de deskundigendiscussie fungeerde als impliciete waardestelling, waarbij duidelijk moet zijn dat de inhoud van deze discussie voor een belangrijk deel werd aangestuurd door de eigenaar. Bovendien moet worden geconstateerd dat in die discussie impliciete waardestellingen werden ingenomen die vaak snel en terloops – zoals dat in de vaart van een discussie kan gaan – tot mogelijk te volgen instandhoudingsprincipes en –strategieën leidden.

De kwaliteit van de bouwhistorische verkenning uit 1985, de deskundigheid van de deelnemers aan de deskundigendiscussie in 1991, de oprechte bedoelingen van de opdrachtgever en diens architect en de betrokkenheid van de toetsende instanties kunnen niet worden bestreden. Evenmin kan het eindresultaat van de herbouw een mislukking worden genoemd. Wat is dan het belang van een (aanvullende) waardestelling, kan worden gevraagd.

Wat deze casus vooral toont, is hoe het gebrek aan een waardestelling, niet alleen op bouwhistorisch maar ook op architectonisch vlak, een principediscussie over de aanpak bemoeilijkt. Dan is er namelijk geen duidelijk omschreven kader voorhanden waarbinnen het besluit tot herbouw én de getrouwheid en restauratie-ethische aanvaardbaarheid van het ontwerp konden worden getoetst. Nederhemert kan dan ook het beste worden gekarakteriseerd als een combinatie van gedeeltelijke herbouw en nieuwbouw geworden die voornamelijk werd gelegitimeerd met door deskundigen geleverde argumenten.

FIGUUR 4.13 Het kasteel na herbouw, 2008

FIGUUR 4.14 De voorgevel van het kasteel na herbouw, 2008

FIGUUR 4.15 De zeshoekige toren werd niet herbouwd, 2008

FIGUUR 4.16 Interieur tijdens de herbouw met de nieuwe binnengevel van staal en glas in aanbouw, 2005

FIGUUR 4.17 Interieur na de herbouw met de nieuwe binnengevel van staal en glas, 2008

FIGUUR 4.18 Het nieuwe raam dat op basis van oud beeldmateriaal opnieuw werd gemaakt, 2008

FIGUUR 4.19 Op verschillende plaatsen in het kasteel zijn de bouwsporen zichtbaar en ongemoeid gelaten, 2008

FIGUUR 4.20 De architect W. Kramer liet enkele delen van de verbrande trappendelen zichtbaar, 2008

FIGUUR 4.21 In de huidige trouwzaal zijn de fragmenten van de oude schilderijen in het zicht gelaten, 2008

5 De renovatie en de restauratie van het Justus van Effenblok te Rotterdam⁴⁶⁰

Veel sociale woningbouw die nu de status van beschermd monument heeft, werd na de Woningwet 1901 gerealiseerd, doorgaans op initiatief van een gemeentelijk of particulier woningbedrijf. Een deel van die volkswoningbouw is in de jaren tachtig en negentig van de twintigste eeuw aangewezen als beschermd monument. In diezelfde tijd vond door heel Nederland op grote schaal stadsvernieuwing plaats. Daardoor viel de aanwijzing van een woningbouwcomplex tot monument vaak samen met renovatie.

Zoals bij de meeste monumenten gaat het ook bij de instandhouding van beschermde sociale woningbouw erom de bouwkundige gebreken en een verouderde opzet aan te pakken binnen een afgebakend financieel kader. Het behoud van volkshuisvesting onderscheidt zich echter op een belangrijk punt van het behoud van andere soorten gebouwen. Dikwijls spelen sociaal-maatschappelijke kwesties mee, zoals een eenzijdige samenstelling van de bevolking, een laag voorzieningenniveau, vandalisme en andere soorten wijkoverlast. Wanneer deze problemen aanhouden, leidt dat meestal tot sociale segregatie. In stadsvernieuwingsprojecten en renovaties van sociale woningbouw wordt daarom niet alleen aandacht besteed aan bouwkundige, maar ook aan sociaal-maatschappelijke aspecten.

Wanneer sociale woningbouw een beschermd monument is, moet bij elke ingreep de verbetering van de sociale, ruimtelijke en materiële aspecten worden afgewogen tegen het behoud van de monumentale waarden. De ervaring leert dat deze twee belangen met elkaar kunnen botsen, hetgeen de instandhouding van beschermde volkshuisvesting tot een lastige opgave maakt. Zo was het in de jaren tachtig niet gebruikelijk om de architectonische kwaliteiten en de cultuurhistorische waarden van een gebouw of wijk mee te wegen in beslissingen over de verbetering van de woonkwaliteit, zoals onderstaand citaat van de voormalige directeur van de RCE (toen nog de Rijksdienst van de Monumentenzorg, de RDMZ), F. Asselbergs, duidelijk maakt:

Nederland is internationaal vermaard om de hoge kwaliteit van de sociale woningbouw, zoals die voor de Tweede Wereldoorlog op basis van de Woningwet tot stand is gekomen. De kwaliteit van veel van deze complexen is nog steeds hoog te noemen, al is er in de loop van de tijd natuurlijk heel wat gewijzigd, bijvoorbeeld in het kader van de grootscheepse stadsvernieuwingsoperaties. Het wooncomfort is door die wijzigingen meestal sterk verbeterd, van de architectonische kwaliteit kan dat niet altijd beweerd worden.⁴⁶¹

Dit hoofdstuk behandelt de renovatie en de restauratie van het Justus van Effencomplex in de wijk Spangen te Rotterdam. Architect Michiel Brinkman ontwierp dit sociale woningbouwcomplex in 1918. In 1985 werd het Justus van Effencomplex aangewezen tot beschermd monument.

460 Een eerdere versie van dit hoofdstuk is gepubliceerd in het Rotterdams jaarboekje 2012. Zie: Van Emstede 2012.

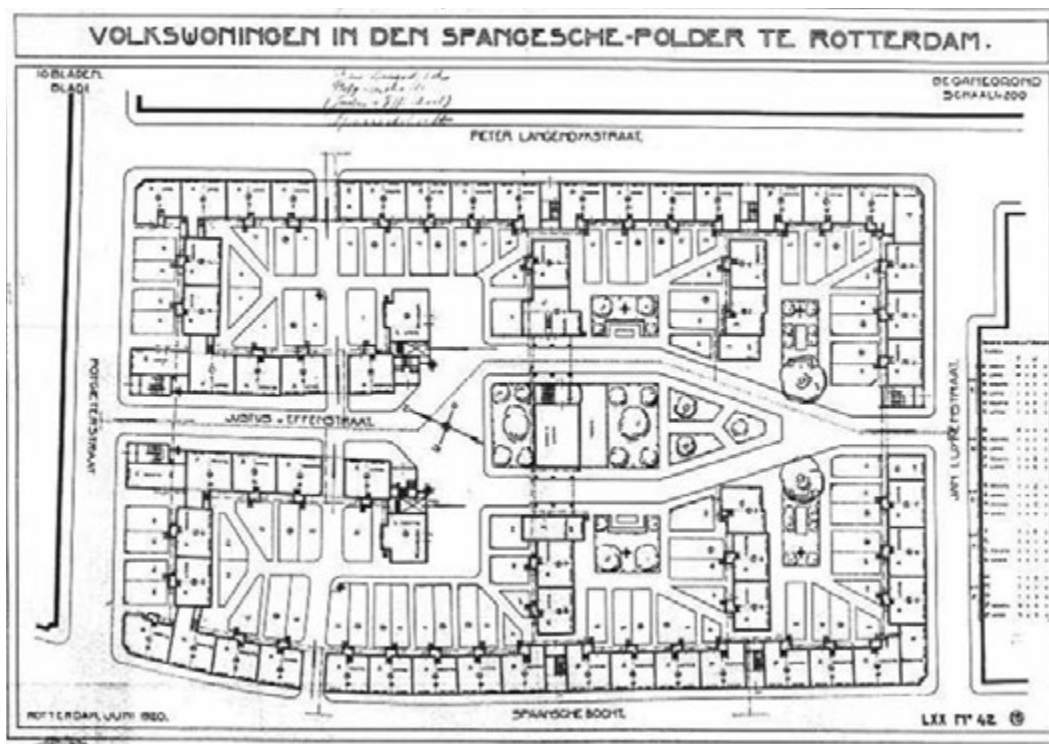
461 Asselbergs 1997.

De aanwijzingsprocedure viel samen met de renovatie die het complex tussen 1983 en 1989 onderging in het kader van de Rotterdamse stadsvernieuwing. Begin jaren tachtig stond het de theorievorming over de instandhouding van jonge monumenten nog in de kinderschoenen. De bouwhistorische discipline richtte zich nog voornamelijk op het onderzoek aan oude monumenten en naar de bouwgeschiedenis van jonge monumenten was nog relatief weinig onderzoek gedaan. Daarnaast was het nog niet gebruikelijk, als er al bouwhistorisch onderzoek werd uitgevoerd voorafgaand aan een renovatie, om die vergezeld te laten gaan van een waardestelling.

Ten behoeve van de renovatie zette architect L. de Jonge zich in voor een goede interpretatie en behoud van het oorspronkelijke ontwerp. De eigenaar concentreerde zich echter vooral op wat in de jaren tachtig de normale gang van zaken was bij renovatie van volkswoningbouw: het herstellen van achterstallig onderhoud en het actualiseren van het woningbestand. Daaraan werd in het geval van het Justus van Effencomplex voorrang gegeven bóven het behoud van of het dicht blijven bij het ontwerp van Brinkman. De rijksdienst, die in die tijd de redengevende omschrijving als toetskader voor het renovatieplan hanteerde, stuurde aan op behoud van het concept dat ten grondslag had gelegen aan de typologie van het Justus van Effencomplex. In combinatie met de maatschappelijke druk die op de renovatie lag, kon het gebeuren dat na de renovatie van dit monument van de volkshuisvesting nog maar weinig herkenbaar was van de oorspronkelijke verschijning.

In 2001 was het complex opnieuw in een dermate slechte en verouderde conditie dat werd besloten tot een tweede verbetering, ditmaal een restauratie. Bij deze restauratie werd het herstel van de architectonische kwaliteit van het Justus van Effencomplex tot een belangrijk uitgangspunt gemaakt. De gegevens hiervoor werden geleverd door diverse onderzoeken, waaronder een bouwhistorisch onderzoek uit 2002 en een cultuurhistorische verkenning uit 2003, elk voorzien van een waardestelling met daarop gebaseerde aanbevelingen voor de te volgen aanpak. In die tijd was er onder invloed van het nagenoeg afgeronde MIP en MSP meer inzicht in de diversiteit aan monumentwaarden van jonge monumenten. Ook was er inmiddels een methodiek voor onderzoek en waardestelling ten behoeve van instandhouding ontwikkeld en was het gebruikelijk om de resultaten hiervan in de planvorming te betrekken.

De twee verschillende ingrepen hebben elk op eigen wijze tot een metamorfose van de schepping van Brinkman geleid en hebben het imago van het Justus van Effencomplex daarbij zowel in letterlijke als in figuurlijke zin beïnvloed. Maar naast de materiële en immateriële imagowisselingen van het complex, illustreert deze casus ook de methodische ontwikkeling van onderzoek en waardestelling en van hun toenemende rol en inbedding in het instandhoudingsproces. Ten slotte toont de casus ook een belangrijke trend die in de afgelopen zestig jaar in de monumentenzorg heeft plaatsgevonden: de verschuiving van een objectgerichte aanpak met partijen die tegenover elkaar staan naar een in samenwerking gerealiseerde aanpak van het monument in samenhang met zijn omgeving. De recente restauratie van het Justus van Effencomplex kenschetst de functie en inzet van verschillende soorten onderzoek met waardestelling bij een dergelijke aanpak.

FIGUUR 5.1 Op de plattegrond van het Justus van Effencomplex, 1920, is te zien hoe de Justus van Effenstraat midden door het binnenterrein loopt, van de Jan Luijckensstraat naar de Potgijterstraat. Behalve van de woningen aan de Potgijterstraat, ligt de ingang van alle overige woningblokken, bestaande uit beneden- en bovenwoningen, aan het binnenterrein. De woningen beschikken over een eigen, meestal langwerpige tuintje.

§ 5.1 Het Justus van Effenblok te Rotterdam

Al in 1913 had stedenbouwkundige Pieter Verhagen een plan geleverd voor de nieuwe wijk Spangen, maar het terrein bleef tot 1918 vrijwel onbebouwd als gevolg van de bouwcrisis die was veroorzaakt door de Eerste Wereldoorlog. Het Justus van Effencomplex verrees als één van de eerste woongebouwen in Spangen. Architect Michiel Brinkman kreeg van ir. A. Plate, directeur van de in 1917 opgerichte Gemeentelijke Woningdienst, de opdracht om de woningbouw te ontwerpen voor de kavels VI en VII die aan weerszijden van de Justus van Effenstraat lagen. Brinkman voegde beide blokken samen tot één woonblok van 264 woningen rondom een voor publiek toegankelijk binnenterrein.⁴⁶² Daardoorheen liep de Justus van Effenstraat als een openbare binnenstraat die toegankelijk was via toegangspoorten aan alle vier zijden van het blok (afbeelding 5.1). De woningen waren overwegend per vier gegroepeerd. Op de begane grond en op de eerste verdieping waren deze gelijkvloers en hadden een identieke plattegrond. Daarboven bevonden zich twee woningen van twee verdiepingen met gespiegelde plattegronden. De meeste woningen waren vanaf het binnenterrein ontsloten en enkele vanaf de omliggende straten. De woningen op de begane grond en de eerste verdieping hadden

462

In de eerste plannen was er sprake van een groter aantal woningen. Het uitgevoerde plan bevatte minder woningen, onder andere door de ophoging van de toegangspoorten waardoor de woningen die in eerdere plannen daarboven lagen, kwamen te vervallen.

een voordeur die direct op het binnenterrein uitkwam. De woningen op de tweede en derde verdieping waren toegankelijk via een galerij, die via tien trappenhuizen en twee goederenliften te bereiken was. De galerij functioneerde zo als een verhoogde, semiopenbare straat. Deze noviteit van een gecentraliseerde opzet met galerijwoningen kwam voort uit de wens om de bouw van het complex in de nasleep van de bouwcrisis kostendekkend te maken.⁴⁶³

Juist deze nieuwe woontypologie riep weerstand op binnen de gemeenteraad. De raad zag het complex als kazernewoningbouw die zou resulteren in slechte woonomstandigheden en sociaal ongewenste situaties. Zo zou de galerij door haar lengte het overzicht over het complex bemoeilijken en zou het gebruik ervan door de vele bewoners, bezoekers en leveranciers voor te veel rumoer zorgen. Ook zou het vrij toegankelijke, platte dak uitnodigen tot "onzedelijkheid". Uiteindelijk ging de gemeenteraad toch akkoord met de bouw van het complex, op voorwaarde dat het voorlopig bij een "eerste proef" van gestandaardiseerde arbeiderswoningen bleef.⁴⁶⁴

De opzet die de gemeenteraad had bekritiseerd, kreeg direct na de oplevering van het complex juist veel waardering van de bewoners en van diverse architecten. De bewoners vonden hun nieuwe onderkomen een grote verbetering ten opzichte van de gangbare, donkere woning voor de arbeider, de alkoofwoning. In het Justus van Effenblok had iedere woning een eigen, dichte keuken met vuilstortkoker en gasaansluiting, een woonkamer met centrale verwarming, een wc, drie slaapkamers en een berging. De woningen op de begane grond hadden een tuintje en die op de eerste verdieping een klein balkon. Uniek was dat de groenteboer of melkman via de liften en galerij ook op de tweede verdieping tot aan de voordeur kon komen. De galerij met een breedte van 2.20 tot 3.30 meter bood daarvoor genoeg ruimte. Op het binnenterrein, midden in het complex, was in een apart gebouw een gemeenschappelijke was- en drooggelegenheid, annex badhuis, gesitueerd. Het gezamenlijk gebruik van de openbare galerij en de gedeelde voorzieningen zouden volgens Brinkman "een zeker gevoel van saamhorigheid" teweegbrengen. Wanneer dit werd bereikt, zou de 'proef' geslaagd zijn.⁴⁶⁵

-
463	SAR, Volkshuisvesting, 1190, inv.nr. 6: Afschrift van de Nota van toelichtingen behorende bij het ontwerp voor volkswoningen in den polder Spangen, 30-11-1918.
464	Moscoviter 1992; SAR, NSA-AZ, 444.01, [geen inv.nr.]: XLIII Het voorstel inzake gemeentelijke woningbouw in Spangen, 15-04-1920.
465	Brinkman 1923, XLIII-XLV; SAR, Volkshuisvesting, 1190, inv.nr. 6: Afschrift van de Nota van toelichtingen behorende bij het ontwerp voor volkswoningen in den polder Spangen, 30-11-1918.

FIGUUR 5.2 Het binnenterrein van het complex in 1924.

§ 5.2 De waardering voor het complex in secundaire bronnen

In de vakpers liet slechts een enkeling zich negatief uit over de architectuur van Brinkman. Onder de noemer 'Een uithoekje van een wereldstad' behandelde J.P.M.[ieras] in enkele afleveringen van het *Bouwkundig Weekblad* (1923) de bebouwing in Spangen.⁴⁶⁶ Over de verschijning van "het bekende experiment van den heer Brinkman, met de straat op de tweede verdieping" had de auteur echter geen goed woord over.

Het is zeer jammer, dat dit bouwwerk architectonisch zoo is mislukt. Het is eigenlijk beter om te zeggen, dat ieder architectonische gedachte er vreemd aan is geweest. De opgaaf was natuurlijk bijzonder en ook moeilijk, maar daar had toch meer wat kunnen worden gemaakt, dan er nu van terecht is gekomen. Van eenige compositie is geen sprake, het geheel is een warwinkel van ramen en deuren, gaten en puisten, straten en deuren, stijlen en liggers, beton en cement en steen, alles doormekaar en het geheel onder een hard geel, dat als een vieze saus er over heen is gedropen. En dat alles was nog vergeeflijk, als de boeilijst langs het dak er niet of maar anders was geweest. Het wasscherijhuis is het eenige dat wat beter geslaagd is. Het is midden in het complex gelegen en vertoont betere kwaliteiten dan de aansluitende gevels links en rechts. Ik heb niet kunnen ervaren hoe de bewoners zich in hun home aan de luchtstraat en onder de luchtstraat thuis gevoelen. Ik geloof dat de, op deze wat gewrongen wijze verkregen voordeelen niet opwegen tegen de nadeelen van het op een bijzondere wijze wonen. Je huis moet iets gewoons hebben en het amusante, in de eerste week vooral, als je het aan vrienden en kennissen kan vertoonen, dat je bakker en je kruidenier op twee hoog voor je deur komen, is er gauw af. Voor de bebouwing van huizen is ongekunstelde regelmatige doodgewone bouw het beste, en ook het natuurlijkste. En alle probeersels uit den oorlogstijd om, door maar daarvan af te wijken, de woningproductie te verhoogen zullen probeersels blijven, die maar bij probeersels moeten blijven.⁴⁶⁷

De meeste architecten waardeerden het ontwerp echter wel. Volgens hen was Brinkman erin geslaagd op een esthetische manier een woontechnisch probleem op te lossen.⁴⁶⁸ Het complex oogde niet als een kazerne door verspringingen in de rooilijn van enkele bouwdelen van het complex, het volgen van de kromming van de Spaansebocht en de variaties in de bouwhoogte (afbeelding 5.2). Ook had Brinkman volgens zijn vakgenoten monotonie van het gevelbeeld weten te voorkomen door verschillende soorten bakstenen toe te passen: een roodbruine voor de buitengevels en rode en geelkleurige bakstenen voor de gevels aan het binnenterrein. De groepering van de woningen binnen het complex en de efficiënte indeling van de woningen werden door Brinkmans vakgenoten eveneens positief beoordeeld. Diverse auteurs in de vakpers waren van mening dat de consequent doorgevoerde schakeling van de woningen per vier, met twee gelijkvloerse en twee huizen met een verdieping, aan de gevels van het binnenterrein een levendig beeld gaf. Dit werd nog eens versterkt door de bijzondere vormgeving en afwerking van de betonnen galerij. De balustrade van de galerij was voorzien van geïntegreerde bloembakken en kleurige tegeltjes, zodat de lange galerij niet vlak en monochroom leek.

466 M[ieras] 1923.

467 M[ieras] 1923, 376.

468 Zie: Berlage et al. 1921; 'Volkswoningbouw te Rotterdam in den polder "Spangen"', 1920. Na de oplevering werd onder andere aandacht aan het complex gewijd in: De Jonge van Ellemeet 1925; Leliman 1924; Sibers 1924; Sweijs 1924.

Toen Brinkman drie jaar na de oplevering in 1925 op 51-jarige leeftijd overleed, werd het Justus van Effencomplex in diverse necrologieën beschreven als “een zijner beste werken”.⁴⁶⁹

Vanaf 1925 steeg de bekendheid van het complex verder en werd het in de internationale architectuurgeschiedenis bijgeschreven als één van de beste en meest innovatieve voorbeelden van volkswoningbouw.⁴⁷⁰

Dat dit werk geen eigen plaats heeft gekregen in de geschiedenis van de bouwkunst of van de stedenbouw kan op geen enkele manier gerechtvaardigd worden. (...) En toch is het werk van Brinkman van het allergrootste belang en dient het als een mijlpaal beschouwd te worden.⁴⁷¹

Het complex werd beschouwd als voorloper op het Nieuwe Bouwen⁴⁷² en de Rotterdamse hoogbouw⁴⁷³ en vergeleken met het werk van internationaal bekende architecten als Charles R. Mackintosh en Le Corbusier. Na de Tweede Wereldoorlog werd het complex meer en meer geanalyseerd in een architectuurhistorische context en vergeleken met de eigentijdse sociale woningbouw die ten behoeve van de wederopbouw van Nederland verrees. Daardoor werd eens te meer duidelijk hoe vernieuwend en modern het ontwerp van Brinkman was. Het gold vanaf toen voor architecten dan ook als een buitengewoon goed voorbeeld van sociale woningbouw, niet alleen vanwege de typologische en architectonische maar vooral ook vanwege de stedenbouwkundige en sociaal-culturele aspecten.

Het wooncentrum Spangen moet ook goed zijn geworden doordat de betrekking tussen opdrachtgever en architect gericht was door het verlangen met bouwen uitdrukking te geven van hun gevoel over volledig leven. (...) Het is te wensen dat veel architectuurstudenten en sociologen zich gaan verdiepen in het wooncentrum Spangen, voordat de schoonheid van Nederland geheel kapot is verkaveld.⁴⁷⁴

-
- 469 'M. Brinkman', 1925; SAR, Knipselarchief Van Vollenhoven, 220/49-51 (1925): 'M. Brinkman'.
- 470 Apon 1960-1961; Bakema 1960-1961; Bouwen voor een open samenleving: Brinkman, Brinkman, van der Vlugt, van den Broek, Bakema, 1962; Van Droffelen 1972; Fanelli 1978; Füeg 1959; Grinberg 1977; Hertzberger 1960-1961; Heykoop 1928; Hilbersheim 1927; 'Nieuwe richtlijnen in den volkswoningbouw', Rotterdamsch Nieuwsblad 11-06-1934; Plate 1941; SAR, Ravesteijn, 53.03, inv.nr. 76: Catalogus van de tentoonstelling De Woningwet 1902-1929; Sharp 1972, geciteerd in: De Pey 1995, 24; Sherwood 1978, 100-103; Tafuri en Dal Co 1976, 168; 'Woonmogelijkheden in het nieuwe Rotterdam: Propaganda voor ruime afwisselend hoge en lage, open bebouwing', Rotterdamsch Nieuwsblad 11-03-1941.
- 471 Fanelli 1978, 43.
- 472 Het Nieuwe Bouwen is de Nederlandse benaming voor verschillende architectuurstijlen en stedenbouwkundige concepten uit de jaren dertig van de twintigste eeuw die alle braken met traditionele bouwmethodes, vormgeving en functionele inrichting. De architectonische verschijning van deze bouwstijl wordt doorgaans bepaald door geometrische vormen, zichtbare bouwmaterialen en constructieonderdelen, in combinatie met een minimum aan ornamentiek.
- 473 Zie: Van Tijen 1934, 47.
- 474 Bakema 1960-1961), 166, 170.

In 1972 nam het Historisch Genootschap Roterodamum Brinkmans complex op in een inventarisatie van waardevolle Rotterdamse gebouwen.⁴⁷⁵ De resultaten van deze inventarisatie werden op 15 oktober 1973 aangeboden aan het college van burgemeester en wethouders in de vorm van het rapport *Architectuur van Vroeger in het Rotterdam van Nu*.⁴⁷⁶ Tegelijkertijd was in het stadhuis een kleine expositie ingericht over de potentiële Rotterdamse monumenten. Spangen werd aangemerkt als ‘waardevol stadsbeeld’. Het Justus van Effencomplex kreeg het predicaat ‘waardevol gebouw’ en ontving twee sterren, hetgeen inhield dat het ‘van nationaal belang’ werd geacht.⁴⁷⁷

Ondanks alle internationale, nationale en Rotterdamse lof had het Justus van Effencomplex als woongebouw inmiddels een negatief imago gekregen. Al na de Tweede Wereldoorlog kampte het woningcomplex met bouwkundige gebreken. Enkele specialisten constateerden halverwege de jaren vijftig schade aan de betonnen galerij die het gevolg zou zijn van de slechte uitvoering tijdens de bouw.⁴⁷⁸ De eigenaar, de Gemeentelijke Woningstichting (GWS; opvolger van het Gemeentelijk Woningdienst), pleegde regelmatig onderhoud, maar de woningen afzonderlijk en het complex in zijn geheel voldeden in de jaren zestig niet meer aan de eisen van de tijd. Dat het inmiddels verwaarloosd en sleets ogende complex niet was “gedaald tot achterbuurt”, was volgens velen vooral te danken aan initiatieven van de bewoners zelf.⁴⁷⁹ Deze waren ondanks alle negatieve geluiden nog steeds trots op ‘hun Justus’ en de hechte sociale gemeenschap in het complex. Na bijna vijftig jaar bleken echter “de droom van de architect en de realiteit van de bewoner [...] niet altijd hand in hand” te gaan.⁴⁸⁰ Het doorlooptempo van de woningen kwam steeds hoger te liggen en hierdoor verloor het complex langzamerhand zijn kenmerkende sociale cohesie van “een klein dorp” in de grote stad.⁴⁸¹ Het complex kreeg een slechte naam.

-
- 475 In 1972 werd naar aanleiding van de sloop van de Koninginnekerk binnen het genootschap de Werkgroep Inventarisatie Rotterdamse Monumenten ingesteld die zich toelegde op het opstellen van een lijst van Rotterdamse monumenten, “... naast en ter uitbreiding van de van Rijkswege opgestelde Monumentenlijst”. De commissie bestond voornamelijk uit architecten: mr. J. Dutilh (voorzitter van de commissie, tevens secretaris van Roterodamum), J.W.C. Besemer (architect, tevens secretaris van de commissie), H.D. Bakker (architect), B.V. van den Bergh (architect), drs. E. Roelofsz en H.J.F. de Roy van Zuydewijn (bouwkundig student aan de TU Delft). Zie: SAR, Historisch Genootschap Roterodamum, 109.
- 476 Historisch Genootschap Roterodamum, Werkgroep Inventarisatie Rotterdamse Monumenten 1973.
- 477 De gebouwen en wijken werden geïnclassificeerd: drie sterren betekende dat het object van internationaal belang was, twee van nationaal belang en één van Rotterdams belang. Daarnaast kon de status ‘van herinneringswaarde’ worden toegekend.
- 478 Bosschaert 1957; Rosema 1956; SAR, GWS/GWR, 673, inv.nr. 21-28: diverse onderhoudsbegrotingen, 1940-1978; SAR, Stichting Bevordering van Volkskracht, 618, inv.nr. 608: diverse stukken betreffende Vereniging JvE 1950.
- 479 Blijstra 1965.
- 480 Fooy 1978.
- 481 Abelman 1978; Fooy 1978; SAR, Collectie Beeld en geluid, cat.nr. BB-2872 (zichtcopie VHS Z 248: H. Reedijk [programmamaker], Volkswoningbouw 1920-1940, Rotterdamse Kunststichting 1978).

§ 5.3 Stadsvernieuwing in Spangen

Niet alleen in het Justus van Effencomplex, maar in heel Spangen en in andere wijken van Rotterdam vroegen bouwkundige gebreken en sociale problematiek om een structurele oplossing. Het was tijd voor stadsvernieuwing en wel volgens het door wethouder J.G. van der Ploeg ontwikkelde 'Rotterdams model'. Hierbij werd een gedecentraliseerde structuur opgezet waarin voor elke wijk een projectgroep werd samengesteld uit wijkbewoners en gemeenteambtenaren. De projectgroepen zagen toe op de stadsvernieuwing en deden voorstellen aan het gemeentelijk apparaat over de te volgen aanpak. Daarnaast werd voor elk individueel renovatieproject een planteam samengesteld met daarin een afgevaardigde van de projectgroep, vertegenwoordigers van de eigenaar, enkele bewoners en externe deskundigen, en de architect van het betreffende renovatieproject. Dit planteam hield het overzicht over het project en stuurde waar nodig bij.

Als motto van de stadsvernieuwing gold: 'Bouwen voor de buurt'. De waarde van de oude wijken werd erkend en de vernieuwing zou voor de bestaande wijkbewoners worden ingezet. Dat betekende dat de bestaande verkaveling, dat wil zeggen het stratenpatroon, zo veel mogelijk zou worden behouden, dat renovatie de voorkeur kreeg boven sloop en nieuwbouw, en dat sterk werd aangestuurd op (het behoud van) betaalbare huren.⁴⁸² In 1974 werd in Rotterdam met stadsvernieuwing volgens dit model gestart.

Spangen behoorde tot de zogenaamde tweederings wijken en daar zou de uitvoering van de stadvernieuwing in 1982 beginnen.⁴⁸³ De projectgroep Spangen was tot de conclusie gekomen dat de stadsvernieuwing zich vooral moest richten op modernisering van het woningbestand, een aantrekkelijke woonomgeving en meer variatie in, en verjonging van de bevolkingssamenstelling. De renovatie van het Justus van Effencomplex was het eerste project van de stadsvernieuwing in Spangen (afbeeldingen 5.3).

482 Voor de totstandkoming en het verloop van de stadsvernieuwing in Rotterdam zie onder meer: Fortuyn 1984; Van Hogerhuis en De Jong 1984; Hoogervorst, Jongh en Meurs 1990; De Jong et al. 1984; De Ruiter, Meijs en Habets 1984; Rotterdam binnenstebuiten ondersteboven: vijftieng jaar stadsvernieuwing in Rotterdam: 1974-1999, 1999.

483 Zie: SAR, GWS/GWR, 673, inv.nr. 16: Plan van aanpak Spangen, maart 1983.

FIGUUR 5.3 Op deze foto uit 1976 is een deel van de betonnen galerij te zien met de geïntegreerde betonnen plantenbakken.

§ 5.4 Het renovatieplan voor een beschermd complex

De voorbereiding van de renovatieplannen voor het Justus van Effencomplex startte in 1981. Het bureau Leo de Jonge architecten kreeg van de eigenaar van het complex, het Gemeentelijk Woningbedrijf Rotterdam (GWR; opvolger van GWS), opdracht om een renovatieplan te maken. Aan dit plan stelde het GWR drie belangrijke eisen. Ten eerste moesten diverse bouwkundige gebreken worden hersteld. Het beton van de galerij en het metselwerk van de gevels vertoonden schade en het houtwerk van vensters en deuren was op vele plaatsen aan vervanging toe. Ten tweede moesten de zestig jaar oude woningen na renovatie voldoen aan de geldende woon- en comforteisen. Het merendeel van de woningen bezat namelijk geen volwaardige badkamer en was slechts gedeeltelijk uitgerust met centrale verwarming. De ramen waren van enkel glas en de gevels waren niet geïsoleerd.

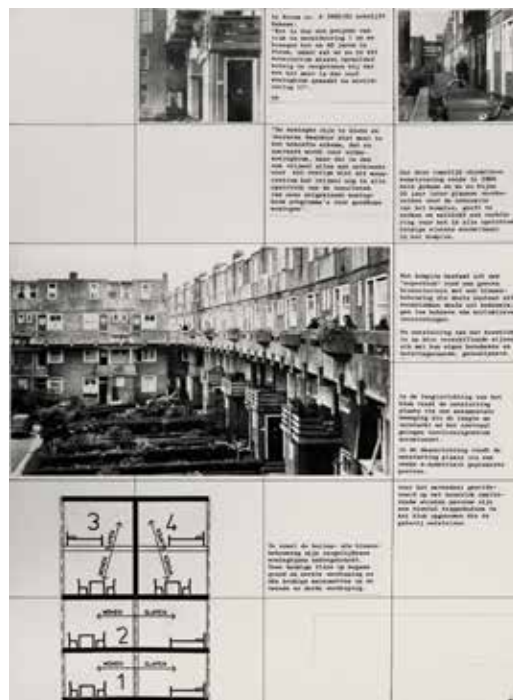
Ten derde moesten de woningen worden vergroot, omdat zij naar de geldende maatstaven te klein waren om als eengezinswoning te verhuren.

De voorbereiding van de renovatie werd voortvarend aangepakt en al snel worstelde het planteam met de eis de woningen te vergroten. Dat kon alleen door deze samen te voegen, maar de architect stelde dat dit geen recht zou doen aan het oorspronkelijke concept van Brinkman (afbeelding 5.4).

Wel moet geconstateerd worden dat het complex opgevat als bouwkundig en architectonies concept zich daartegen in vrijwel alle opzichten verzet. [...] Zo verzet zich het concept zowel tegen éénzijdig vertikaal als éénzijdig horizontaal samenvoegen. Vertikaal samenvoegen doet de functie van de galerij geweld aan, terwijl horizontaal samenvoegen de gevel structuur op ergelijke [sic] wijze ontkent.⁴⁸⁴

De vergroting van de woningen vormde op zich geen probleem, maar de daaruit mogelijk voortvloeiende wijzigingen van het gevelbeeld, zoals blinding van vensters, waren in strijd met de wens om het karakteristieke aanzien van het complex te handhaven. Desalniettemin bleven de bewoners bij hun eis dat de woningen meer ruimte moesten bieden, met plattegronden voor drie, vier of vijf kamers.⁴⁸⁵ Tenslotte werd besloten de renovatieplannen eerst verder uit te werken en daarna pas te bekijken wat de mogelijke gevolgen voor het aanzien van de gevel zouden zijn.⁴⁸⁶ Daarbij moest “het op onlogische wijze hanteren van architectonische elementen” worden vermeden, waarmee het planteam doelde op strikt vasthouden aan de oorspronkelijke plattegronden van de woningen en het in gebruik houden van alle deuren en vensters.⁴⁸⁷ De renovatiearchitect had zich daarentegen gebaseerd op de samenhang die er tussen de vensterindeling van de gevels aan het binnenterrein en de plattegronden van de woningen bestond; een aspect dat architectuurhistorici zagen als één van de belangrijkste kwaliteiten van Brinkmans woongebouw. Ook in de vakmedia waren enkele geluiden te horen waaruit bleek dat juist dit aspect nog steeds als één van de belangrijkste waarden van het complex werd beschouwd.⁴⁸⁸

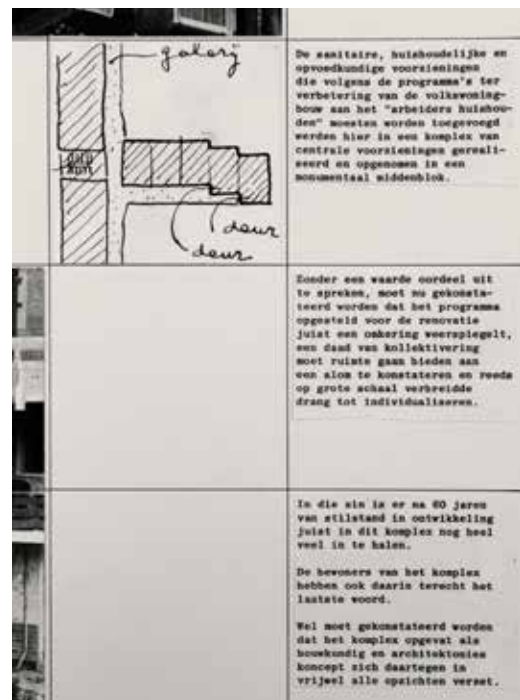
-
- 484 Nai, JONG, inv.nr. 1620d1: losbladige analyse van het complex, [ongedateerd].
- 485 Zie: SAR, GWS/GWR, 673, [diverse inventarisnummers]: notulen van de vergaderingen van het planteam.
- 486 SAR, GWS/GWR, 673, inv.nr. 96: verslagen van planteamvergadering Justus van Effenstraat, 16-02-1982 en 04-03-1982.
- 487 SAR, GWS/GWR, 673, inv.nr. 96: verslagen van planteamvergadering Justus van Effenstraat, 30-03-1982 en 13-04-1982.
- 488 Hiltien 1981; Den Ouden 1982. De projectgroep zat niet te wachten op commentaar van de ‘buitenwacht’ getuige de ergernis die het artikel van Den Ouden opwekte en de poging om een interview met Leo de Jonge voor het NRC Handelsblad te voorkomen; zie: SAR, GWS/GWR, 673, inv.nr. 96: verslagen van de planteamvergadering Justus van Effenstraat, 26-11-1981 en 10-12-1981, 06-01-1982 en 27-04-1982.

1

3

2

4

FIGUUR 5.4 Enkele fragmenten uit de analyse van de architect tonen hoe de architect van mening is dat de ruimtelijke en architectonische karakteristieken van het complex niet samengaan met de randvoorwaarden die aan de renovatie worden gesteld

Terwijl het renovatieplan in voorbereiding was, droeg de Monumentenraad het complex begin 1982 bij de minister voor als rijksmonument op grond van de “bijzondere stedenbouwkundige en architectuurhistorische waarde en uit oogpunt van de ontwikkeling van de volkshuisvesting”. Vanaf dat moment gold de voorbescherming van het complex.⁴⁸⁹ Naast het programma van eisen van de eigenaar en de wensen van de bewoners, moesten in de verdere planvorming daarom ook de waarden van het complex als monument worden meegewogen. Zo werd de RDMZ bij de verdere uitwerking van de plannen betrokken. De rijksdienst kende bijzondere waarde toe aan de manier waarop Brinkman “in enigszins expressionistische trant” vorm had gegeven aan de innovatieve ruimtelijke opzet met individueel bereikbare woningen en de “gunstige verdeling tussen openbare, collectieve en particuliere ruimten”. Elementen als de rondgaande galerij en de bouwblokken in de binnenruimte waren in dit opzicht van belang. Daarnaast werden de centrale voorzieningen als waardevol aangemerkt evenals de voor het complex “karakteristieke architectuur wegens de decoratieve gevelbehandeling met veel siermetselwerk enerzijds en anderzijds de bewust zichtbaar gemaakte toepassing van beton bij de galerij, met aan het werk van Ch. R. MacIntosh [sic] verwante versiering”.⁴⁹⁰ Deze opsomming van de kwaliteiten van het Justus van Effencomplex ging veel minder in op zaken die Brinkmans tijdgenoten na de oplevering hadden geroemd, zoals de plattegronden en interieurs van de woningen, de overwinning op de alkoofwoning en de geslaagde relatie tussen woning- en gevelindeling. In de waardering van monumentenzorg voerden de openbare toegankelijkheid, de ruimtelijke opbouw en architectonische vormgeving van het complex de boventoon.⁴⁹¹ Op het behoud van deze waarden kwam in de verdere planvorming en in de realisatie van de renovatie dan ook het accent te liggen.

§ 5.5 De renovatie

Voor de samenvoeging van de woningen werkte de architect twee voorstellen uit. In het eerste voorstel probeerde hij het ritme van de oorspronkelijke woningschakeling vast te houden, maar vanwege de grote vraag naar vierkamerwoningen werd dit voorstel verlaten. Het hield namelijk in dat het merendeel van die woningen over drie lagen moest worden gerealiseerd. Daarom kreeg het tweede voorstel de voorkeur. Daarin werden de woningen op de begane grond en eerste verdieping verticaal samengevoegd en die op de verdiepingen daarboven horizontaal. Hierdoor werd niet alleen de oorspronkelijke schakeling van de woningen omgekeerd. Ook de karakteristieke groepering van de woningen per vier, die zo duidelijk in de indeling van de gevels aan het binnenterrein tot uitdrukking kwam, werd zo doorbroken.⁴⁹² Uiteindelijk werden de 264 relatief kleine woningen samengevoegd tot 164 grotere wooneenheden, variërend van drie- tot vijfkamerwoningen. Door de keuze voor een nieuwe verdeling van de woningen in het complex, zag de architect zich genoodzaakt om de indeling en structuur van de oorspronkelijke opzet te doorbreken. De trappen in de woningen werden

489 Voorbescherming houdt in dat de Monumentenwet van toepassing is op het gebouw en wel vanaf het moment waarop het voor-nemen tot aanwijzing wordt gemeld tot het moment van inschrijving in het register, dan wel dat vaststaat dat het niet in het register zal worden ingeschreven. Zie: Monumentenwet 1961, art. 8.2.

490 RCE, Correspondentiedossier “Spangcomplex”: Advies inzake de voorgenomen plaatsing op de monumentenstrijd van het volk-swoningbouwcomplex Justus van Effenstraat te Rotterdam-Spangen, 24-09-1981.

491 Zie: SAR, GWS/GWR, 673, inv.nr. 101: beschrijving gemaakt door RDMZ, 21-03-1984.

492 SAR, GWS/GWR, 673, inv.nr. 99: correspondentie tussen RDMZ en college B&W Rotterdam, september 1982; SAR, GWS/GWR, 673, inv.nr. 101: notitie betreffende indeling woningen, 21-06-1982.

verplaatst van de gevel naar het midden van de woning, waardoor bijvoorbeeld een deel van de kleine vensters overbodig werd. Ook de bestaande interieurfwerking en restanten van de oorspronkelijke inrichting werden opgegeven. Daarom adviseerde de RDMZ tot het behoud van één museumwoning of een woning die als zodanig zou worden ingericht. De architect en de overige leden van het planteam vonden dat echter problematisch. In de verdere planvorming werd dit advies dan ook niet meegenomen.⁴⁹³

FIGUUR 5.5 Bij de renovatie van het complex werd de betonnen galerij vervangen, werden de plantenbakken uitgevoerd in wit kunststof en werd de indeling van de woningen gewijzigd. De foto uit 1985 toont het eindresultaat met de aluminium kozijnen.

FIGUUR 5.6 Bij de renovatie van het complex werd de betonnen galerij vervangen, werden de plantenbakken uitgevoerd in wit kunststof en werd de indeling van de woningen gewijzigd. De foto uit 1985 toont het eindresultaat; de tuintjes zijn verwijderd en de helft van de wc-raampjes zijn vervangen door verlichtingsarmaturen.

Uit het vervolg wordt duidelijk dat bij het herstel van de bouwkundige gebreken drie aspecten een hoofdrol speelden: herstel of vervanging van de betonnen galerij, de uitvoering van de nieuwe vensters en de behandeling van de gevels aan het binnenterrein (afbeeldingen 5.5 en 5.6). De projectgroep zette de vraag naar herstel of vernieuwing van de galerij uit bij twee firma's gespecialiseerd in bouwmaterialen en betonreparatie. Beide leverden na inspectie van de galerij en de overige betonnen elementen in het complex elk twee rapporten af. De tendens in alle vier rapporten was dat reparatie van de galerij weliswaar mogelijk was, maar dat daarop geen langdurige garantie kon worden gegeven. Bij vernieuwing was dit wel mogelijk en bovendien was deze optie op langere termijn goedkoper.⁴⁹⁴ De RDMZ betwijfelde of totale vervanging noodzakelijk was en kwam na inspectie van het complex tot de conclusie dat herstel van de betonnen galerij heel goed mogelijk was.⁴⁹⁵ Het GWR onderkende dit, maar benaderde het vraagstuk vanuit het oogpunt van beheer. Bij die invalshoek was totale vernieuwing gunstiger dan herstel.⁴⁹⁶ De rijksdienst bleef de noodzaak tot vernieuwing

-
- 493 SAR, GWS/GWR, 673, inv.nr. 96: verslagen van planteamvergadering Justus van Effenstraat, 27-09-1983 en 18-10-1983.
- 494 SAR, GWS/GWR, 673, inv.nr. 96: verslagen van planteamvergadering Justus van Effenstraat, 07-10-1982 en 19-10-1982; SAR, GWS/GWR, 673, inv.nr. 101: advies van Ivacon, 05-10-1982, en advies van Bimcox, [ongedateerd].
- 495 RCE, Pandsdossier Justus van Effencomplex: advies Betonreparatie, gevelreiniging e.d., 27-07-1983.
- 496 RCE, Pandsdossier Justus van Effencomplex: notitie Keuze vervanging dan wel reparatie van het betonwerk in het Justus van Effenblok in Spangen Rotterdam, gezien vanuit het oogpunt van beheer, 20-09-1983.

in twijfel trekken, maar liet weten dat er bij vernieuwing op gelet moest worden “dat de gekleurde mozaïekblokjes weer in het zicht komen”.⁴⁹⁷ Onder die voorwaarde stemde de rijksdienst uiteindelijk met de gehele vernieuwing van de betonnen galerij in.

De oorspronkelijke roedenverdeling van de vensters was bij aanvang van de renovatie al voor een groot deel verdwenen uit de “warwinkel van ramen en deuren”, zoals het aanzien van de gevels aan het binnenterrein in 1923 door architectuurcriticus J.P. Mieras was beschreven.⁴⁹⁸ De renovatiearchitect wierp daarom het idee op om het merendeel van de vensters te voorzien van ongedeelde ramen. De rijksdienst had in zijn waardering ten behoeve van de bescherming dit aspect niet expliciet vermeld. Dat nam niet weg dat zij niet instemde met het voorstel.

Het terugbrengen van de oorspronkelijke indelingen zou natuurlijk een absurde eis zijn, maar de vraag is wel of de huidige indelingen, die nog enigszins getuigen van de oorspronkelijke opzet, zonder meer moeten worden prijsgegeven. Een architectuur met alleen maar ongedeelde openingen staat te ver af van Brinkmans opzet, die zo duidelijk spreekt uit de ontwerptekeningen, waarin alle vensters gedetailleerd zijn afgebeeld. Handhaving van de huidige indeling zou daarom in ieder geval het uitgangspunt moeten zijn, waarbij de continuering van het bestaande beeld wellicht nog belangrijker is dan het toe te passen materiaal. Met ‘beeld’ wordt dan bedoeld vorm en kleur.⁴⁹⁹

Na herhaald overleg met de rijksdienst herzag de architect de vensterindelingen en bracht die meer in overeenstemming met het bestaande beeld. Voor de uitvoering werd, opnieuw met het oog op beheer, gekozen voor aluminium. Het GWR gaf aan gelukkig te zijn met het nieuwe gevelbeeld omdat de gewijzigde relatie tussen gevel en het inwendige van de woning met deze ingreep “op onopvallende wijze toch heel duidelijk opgelost” was.⁵⁰⁰ Dat bij de hergroepering van de woningen diverse vensters en de helft van de toegangsdeuren buiten gebruik werden gesteld, werd blijkbaar niet als een aantasting van één van de kwaliteiten van het complex beschouwd.

De behandeling van de gevel stelde de projectgroep en de rijksdienst voor een probleem dat nog een lange nasleep kreeg. Omdat de gevel ernstig was vervuild, stelde de projectgroep voor om deze te reinigen en beschadigd metselwerk te vervangen. De rijksdienst was in eerste instantie tegen reiniging vanwege de hoge kosten die dit met zich zou meebrengen, maar stemde uiteindelijk toch in. Als argument werd nu juist aangedragen dat het Justus van Effencomplex een monument was geworden vanwege de architectuur en niet om de stedenbouwkundige aspecten.⁵⁰¹ Wat echter de doorslag gaf, was niet zozeer een bouwtechnisch of architectuurhistorisch argument: de sociale problematiek die in en om het complex speelde, was de beslissende factor om tot reiniging en impregnatie van de gevels over te gaan.

497 RCE, Pandsdossier Justus van Effencomplex: advies Betonreparatie, 30-09-1983; Restauratie-advies, 04-10-1983.

498 M[ieras] 1923.

499 RCE, Pandsdossier Justus van Effencomplex: restauratie-adviezen, 20-05-1983, 21-07-1983 en 04-10-1983.

500 SAR, GWS/GWR, 673, inv.nr. 101: M. van Steijn en A. van Krevelen, Renovatie Justus van Effenblok Spangen, Rotterdam, januari 1984.

501 RCE, Pandsdossier Justus van Effencomplex: besprekingsverslagen voortgang renovatie, 08-09-1983 en 23-09-1983.

Reiniging van de gevels is bij deze objecten eerder een sociaal dan een materiaal-technisch probleem: als er plaatsen zijn die 'haveloos' blijven of weer snel worden, verpaupert de buurt binnen de kortste tijd *opnieuw* [door de opsteller van het advies in pen bijgeschreven; cursivering CvE].⁵⁰²

Gezien de 'sociale' kwetsbaarheid van het complex verdient het aanbeveling de gevels 'smetteloos' schoon te maken.⁵⁰³

Voortvarend ging men met dit onderdeel van de renovatie aan de slag, maar al snel bleek dat het gehoopte resultaat niet werd behaald. De reiniging van de buitengevel van het complex had nauwelijks zichtbaar resultaat en de gevels van het binnenterrein hadden door de ingreep een vlekkerig uiterlijk gekregen (afbeelding 5.7). Vanuit het planteam werd de vraag gesteld hoe de gevels alsnog een 'smetteloos' aanzien konden krijgen.⁵⁰⁴ Omdat Brinkmans complex inmiddels de status van rijksmonument had en daarom aan de beeldvorming over dit soort complexen moest voldoen, argumenteerde het team, was dit van groot belang. Het GWR liet diverse technische rapporten opstellen en kwam tot drie opties: stralen, schilderen of een combinatie van beide. Dit voorstel werd zeer kritisch ontvangen door de beoordelend specialisten van de rijksdienst. Na veelvuldig overleg tussen de RDMZ en het GWR werd uiteindelijk, op technische gronden, besloten om de gevels te schilderen.

FIGUUR 5.7 Bij de renovatie van het complex werd de betonnen galerij vervangen, werden de plantenbakken uitgevoerd in wit kunststof en werd de indeling van de woningen gewijzigd. De foto uit 1985 toont het eindresultaat van de gevelreiniging.

-
- 502 RCE, Pandsdossier Justus van Effencomplex: restauratie-advies, 27-07-1983.
- 503 RCE, Pandsdossier Justus van Effencomplex: restauratie-advies, 17-01-1984; brief van RDMZ aan Leo de Jonge architecten, [ongedateerd, maar in antwoord op de brief van De Jonge aan de RDMZ d.d. 13-12-1983].
- 504 RCE, Pandsdossier Justus van Effencomplex: brief van Bouwteam Justus van Effen aan RDMZ [ongedateerd]; brief van Leo de Jonge architecten, 28-11-1984; brief van BOS, 04-12-1984.

Hoewel ook aan deze keuze bouwtechnische bezwaren kleefden, bood het volgens de verf- en kleurspecialist van de rijksdienst wel één voordeel: het stelde de projectgroep in de gelegenheid om het eens geheel anders aan te pakken.

Rotterdam waardig, namelijk met durf en kleurgevoel. [...] Ik zou er zelf dan ook geen moeite mee hebben om eens een spannend kleurschema te ontwerpen, of liever, vanuit de bewoners te laten ontstaan, die daarin worden gestimuleerd door een kiene vlotte kleurenkijker. Die hebben ze in Rotterdam vast wel.⁵⁰⁵

De “kiene vlotte kleurenkijker” die de bewoners bijstond, was de renovatiearchitect. Deze stelde een kleurenpalet in wit- en grijs tinten voor, omdat dit volgens hem aansloot bij de “stoerheid” van het complex, geen “trendkleur” was en de gelegenheid gaf om door middel van een “vrolijke lichtheid” de architectuur van Brinkman te versterken en te handhaven.⁵⁰⁶ Getuige de adviezen van de verfspecialist van de rijksdienst, die volgden op het voorstel van de renovatiearchitect, was deze er niet van overtuigd dat dit een spannend kleurschema was. Hij stelde voor om het complex te schilderen in de kleuren van de aanwezige materialen, zoals het roodbruin, rood en geel van de verschillende soorten metselwerk en het grijs van de betonnen onderdelen. Maar de renovatiearchitect liet zich niet overtuigen, want het zou volgens hem “niet erg veel met de oorsprong hebben te maken.”⁵⁰⁷ De definitieve keuze viel op wit en grijs voor de gevels aan het binnenterrein, en alleen voor de toegangspoorten een lichtroze tint. Door geldgebrek liet de schilderbeurt echter tot 1990 op zich wachten (afbeeldingen 5.8 en 5.9).

FIGUUR 5.8 Op een mooie zonnige dag in 1990 tonen de wit geschilderde gevels “smetteloos”.

FIGUUR 5.9 Op een mooie zonnige dag in 1990 tonen de wit geschilderde gevels “smetteloos”.

505 RCE, Pandsdossier Justus van Effencomplex: advies schilderen, 29-11-1985.

506 RCE, Pandsdossier Justus van Effencomplex: verslag vergadering, 06-03-1986; NAI, JONG, inv.nr. 1620d1: rapport Kleur bekennen, [ongedateerd].

507 NAI, JONG, inv.nr. 1620d1: rapport Kleur bekennen, [ongedateerd].

§ 5.6 Een principekwestie: stadsproblematiek en monumentwaarden

Uit de keuzes die bij de gevelbehandeling werden gemaakt, is duidelijk dat bij de renovatie van het gebouw argumenten van sociaal-maatschappelijke aard meespeelden. Toen er keuzes moesten worden gemaakt over de inrichting en openstelling van het binnenterrein bleek dat het sociale aspect van stadsvernieuwing niet te verenigen viel met de toegekende architectuurhistorische en architectonische waarden. Het besluit van de gemeente en het GWR om de galerij niet meer openbaar toegankelijk te houden, zorgde bijvoorbeeld voor veel discussie.⁵⁰⁸ De RDMZ vond deze ingreep een zware aantasting van het karakter van het complex, omdat dit aspect mede bepalend was geweest voor plaatsing op de lijst van beschermde monumenten.⁵⁰⁹ Maar juist dit karakteristieke aspect van het complex, evenals de vele toegangen tot het binnenterrein, de verspringende rooilijn en de openbare trappenhuisen, bleven voor problemen zorgen.

Architectuur-histories heeft dit alles ongetwijfeld een grote waarde. In het dagelijks beheer geeft dit echter grote problemen.⁵¹⁰

Om ongewenste toegang tot de galerij en het binnenterrein te voorkomen, zonder dat het woonblok zijn kenmerkende openbaarheid zou verliezen, werd met ingang van 1987 een huismeesterproef ingevoerd. Deze sloeg aan en van overlast en vernieling was even geen sprake meer. Wegens gebrek aan financiële middelen moest dit initiatief echter na een jaar worden gestaakt.

Na de renovatie keerde slechts een deel van de oorspronkelijke bewoners terug naar het Justus van Effencomplex. Door de lange duur van de stadsvernieuwing in Spangen waren velen van hen naar andere wijken in Rotterdam verhuisd. De nieuwe inwoners van het Justus van Effencomplex waren tevreden met de grotere woningen, maar constateerden al snel verschillende problemen.⁵¹¹ Het binnenterrein was na de renovatie niet opnieuw ingericht met groen maar had te weinig openbare verlichting gekregen, hetgeen de bewoners vooral 's avonds een onveilig gevoel gaf. De trappenhuisen en liften werden kort na de oplevering van het complex al weer regelmatig beklad met graffiti. Het centrale verwarmingssysteem in de woningen vertoonde regelmatig storingen en de nieuwe aluminium ramen bleken lastig in het gebruik en slecht te sluiten.

Het eindresultaat van de renovatie werd kritisch ontvangen. Dit gold in het bijzonder voor het schilderen van de binnengevels en voor de wijzigingen in de indeling en verdeling van de woningen.

-
508	RCE, Pandsdossier Justus van Effencomplex: uitspraak van de gemeenteraad betreffende de openbaarheid van de galerij, 11-10-1984; diverse correspondentie van BOS en Bewonerscommissie Justus van Effen, 10-07-1984 en 17-07-1984; besluit gemeente Rotterdam m.b.t. sluiten galerijen, 25-06-1984.
509	RCE, Pandsdossier Justus van Effencomplex: handgeschreven notities van behandelend ambtenaar Justus van Effencomplex, 27-08-1984 en 26-11-1984. Het citaat komt uit de laatst gedateerde notitie.
510	SAR, GWS/GWR, 673, inv.nr. 7: brief van de projectcoördinator Spangen aan college B&W, 24-02-1988; SAR, GWS/GWR, 673, inv.nr. 99: diverse correspondentie met betrekking tot het 'huismeester-experiment'.
511	SAR, GWS/GWR, 673, inv.nr. 100: diverse vergaderverslagen van de huurdersvereniging Justus van Effen en diverse bewonerskrantjes uitgegeven door de huurdersvereniging Justus van Effen uit de periode 1985-1989.

Rotterdam, de stad van het architectuurmuseum, kan het zich, naar mijn gevoel, niet permitteren al die deskundigen en geïnteresseerden, die in standaardwerken als Fanelli en Grinberg kennis hebben genomen van de unieke kwaliteiten van het wooncomplex Spangen, te confronteren met een verminkte toestand in trendkleurtjes.⁵¹²

De reacties van de projectarchitect en de behandelend ambtenaar stedenbouw van de RDMZ illustreert dat het concept en de typologie van het complex belangrijkere gegevens waren geweest en als de essentie van het complex werden beschouwd.

Wat is het monumentale? Niet de woningen op zich, die hadden geen functie meer – er heerste grote leegstand. Wel de manier van wonen was karakteristiek. [...] Karakteristiek waren de verkaveling van het naar binnen gekeerde blok met de verhoogde straat en de gemeenschappelijke voorzieningen.⁵¹³

Belangrijk is de manier waarop de blokken zijn ingedeeld: de balkons, de galerijen, de raamverdeling. De plattegronden zijn dat in mindere mate.⁵¹⁴

Het 'Rotterdamse model' voor stadsvernieuwing had de sluimerende verpaupering van Spangen en het Justus van Effencomplex geen halt toegeeroepen. Al eind jaren tachtig vond men, terugblikkend, dat monumentenzorg te weinig was ingebed in de dagelijkse praktijk van de stadsvernieuwing en dat de Rotterdamse aanpak geen ruimte liet om de identiteit van de wijk en de monumentale kwaliteiten van afzonderlijke complexen in de planvorming mee te nemen.⁵¹⁵ Duidelijk was dat renovatie van woningen alleen niet voldoende was geweest en dat bij stadsvernieuwing ook aandacht moest worden besteed aan de inrichting van de openbare ruimte en kwalitatieve architectuur.⁵¹⁶

Begin jaren negentig kampte heel Spangen met een slecht imago en werd het één van de eerste *no-go area's* van Nederland. Deze dubieuze eer had te maken met de vele verslaafden en criminelen die in de nog niet gerenoveerde, dichtgetimmerde panden van Spangen een toevluchtsoord zochten. Maar net zoals in de jaren zeventig waren en bleven de bewoners trots op hun wijk: zij vonden dat Spangen een speciale kwaliteit had en dat er sprake was van een echt 'Spangen-gevoel'.⁵¹⁷ Inmiddels vertoonde ook het Justus van Effencomplex opnieuw bouwkundige problemen. Het schilderwerk van de gevels begon te vergrijzen en af te bladderen, en de conditie van de aluminium kozijnen ging snel achteruit. Door de aanhoudende overlast in de wijk en in het complex vertrokken steeds meer bewoners, waarna de woningen leeg bleven staan. Het gevolg was dat het Justus van Effencomplex in 2001 opnieuw een

512 Giltaij-Lansink 1987.

513 Projectarchitect Ton Kuiper aan het woord in: Maas 1987.

514 Behandelend ambtenaar stedenbouw van de RDMZ, K. Metz, aan het woord in: Maas 1987.

515 De aanpak van de Rotterdamse stadsvernieuwing werd kritisch besproken in de forumdiscussie Architectuur & Renovatie van 02-07-1987. Zie: SAR, GWS/GWR, 673, inv.nr. 40: verslag van de forumdiscussie Architectuur & Renovatie. De renovatie van het Justus van Effencomplex werd bekritiseerd in onder andere: Ten Cate 1991; Giltaij-Lansink 1987; Maas 1987; Van Swieten 1990.

516 Rekers 1988.

517 Jongeneel 2001; Rekers 1990, 23.

vervallen indruk maakte (afbeeldingen 5.10 en 5.11). Het kampte nog steeds met een ambivalent imago: beroemd om zijn architectuur- en cultuurhistorische waarde, maar berucht door vandalisme en verloedering.

Het Woningbedrijf Rotterdam (WBR; opvolger van het GWR) besloot dat het tij voor het woonblok alleen kon worden gekeerd als er kwalitatief goede woningen in het complex kwamen, voldoende woningdifferentiatie in het aanbod werd aangebracht en als de 'monumentale waarden' van het complex zouden worden hersteld.⁵¹⁸ Van de lessen uit het verleden werd geleerd. Het WBR besloot tot een andere aanpak van de bouwtechnische en sociale problematiek: een restauratie van het complex naar zijn oorspronkelijke toestand, maar alleen ná gedegen en uitgebreid vooronderzoek.⁵¹⁹

FIGUUR 5.10 In 2004 zag het complex er opnieuw vervallen uit, met name door het verweerde schilderwerk van de gevels en de slechte toestand van de kunststof plantenbakken en van de aluminium kozijnen.

FIGUUR 5.11 Zes jaar later, in 2010, werd gestart met de restauratie van het complex. Het schilderwerk van de gevels was inmiddels grijs geworden.

518 RCE, Pandsdossier Justus van Effencomplex: brief van bestuursvoorzitter Woningbedrijf Rotterdam (WBR; rechtsopvolger van de GWR), 12-09-2001.

519 RCE, Pandsdossier Justus van Effencomplex: brief van bestuursvoorzitter Woningbedrijf Rotterdam, 12-09-2001.

§ 5.7 Een nieuwe koers voor het complex

Het WBR deelde het Justus van Effencomplex een cruciale rol toe bij de opwaardering van heel Spangen.

Als bestuursvoorzitter van het Woningbedrijf Rotterdam en als pleitbezorger van een prominente rol voor ons gebouwd cultuurgood, zie en erken ik dat het eigendom van een dergelijk cultuurgood ook bepaalde financiële verplichtingen met zich meebrengt.⁵²⁰

In 2001 nam het WBR zich voor het woonblok in de markt te zetten als een complex met een unieke identiteit dat bewoners een combinatie van koop- en huurwoningen met een keuzepakket voor de inrichting bood. Snel daarop kwam er een duidelijke visie op de vier sporen waarlangs dit voornemen moest worden uitgewerkt: monumentaliteit, volkshuisvesting, omgeving en parkeren.⁵²¹

In het “programma van wensen” stelde het WBR dat het binnenterrein een “oase van rust” moest worden met veel aandacht voor de inrichting, het beheer en de openbaarheid ervan. De uitstraling van het complex moest weer als in 1922 worden. Het WBR zag graag dat de aluminium kozijnen werden vervangen door kozijnen in oorspronkelijke detaillering en dat de daklijsten zouden worden vernieuwd, de gevels gereinigd “tot op de steen” en het metselwerk hersteld (afbeeldingen 5.12 en 5.13). De woningen wilde het WBR technisch en ruimtelijk verbeteren, wat betekende dat er op enkele plaatsen in het complex opnieuw een samenvoeging van woningen zou plaatsvinden.⁵²² Het parkeerprobleem werd ondergronds opgelost en het blok kreeg “meer licht en lucht” door het slopen van een woonblok ten zuiden van het complex en het aanleggen van een plein op die plaats. De werkgroep Justus van Effen, die moest onderzoeken welke aanpak gekozen zou worden, wilde bovendien meer inzicht in “de cultuurwaarde” en in de ‘technische kwaliteit en de woningtypologie’ van het object. Zij had behoefte aan een actuele waardering om het complex niet alleen “als Icoon nader te kunnen definiëren”, maar ook om de mogelijkheden voor volkshuisvesting te onderzoeken.

520 RCE, Pandsdossier Justus van Effencomplex: brief van bestuursvoorzitter WBR, 12-09-2001.

521 RCE, Pandsdossier Justus van Effencomplex: memo WBR, 10-12-2001.

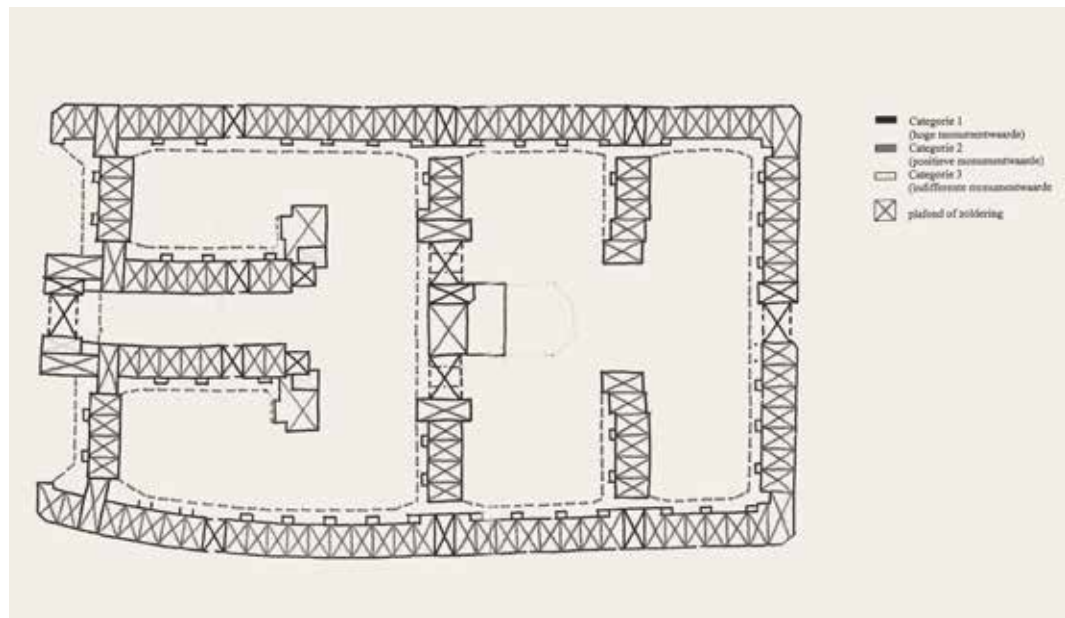
522 Het complex bevat na de restauratie 154 woningen, tien minder dan daarvoor.

FIGUUR 5.12 Voorafgaand aan de restauratie, die in 2010 startte, was er op verschillende plaatsen geëxperimenteerd met het verwijderen van het schilderwerk van de gevels en het reinigen van het onderliggende metselwerk.

FIGUUR 5.13 Voorafgaand aan de restauratie, die in 2010 startte, was er op verschillende plaatsen geëxperimenteerd met het verwijderen van het schilderwerk van de gevels en het reinigen van het onderliggende metselwerk.

FIGUUR 5.14 De bouwhistorische waardenkaart van het complex waarop is aangegeven welke onderdelen van "hoge, positieve of indifferente monumentwaarde" zijn.

§ 5.8 Van onderzoeken met waardestellingen naar een instandhoudingsstrategie en een restauratieplan

In 2002 zette het WBR vier onderzoeksvragen uit: naar de bouwkundige kwaliteit, de woningbehoefte, de cultuurhistorische betekenis en de bouwhistorische waarde. Op basis van die onderzoeken en een brainstormsessie met de betrokken onderzoekers zouden de mogelijkheden voor de toekomstige verbetering en het beheer van het complex nagegaan. Deze zouden vervolgens ter bespreking aan het bestuur van het WBR, de gemeente en de rijksdienst worden voorgelegd. Vooral interessant is de rol die aan de onderzoeken werd toegekend en de eisen die aan de studies werden gesteld. Voor het WBR hadden zij een verkennend karakter: “het is onnodig en ongewenst om langdurig te studeren”.⁵²³ De rijksdienst wilde de cultuur- en bouwhistorische onderzoeken echter breder inzetten en vroeg om extra aandacht voor de renovatie uit de jaren tachtig. Deze moest in haar context worden geplaatst om te voorkomen “dat we keuzes uit die periode gaan afdoen als onzorgvuldig etc., wat ook weer onvoldoende recht doet”.⁵²⁴

In 2002 voerde het bureau voor bouwhistorisch onderzoek J.A. van der Hoeve een bouwhistorische opname⁵²⁵ uit die vergezeld ging van een bouwhistorische waardestelling van het complex en aanbevelingen voor het versterken of handhaven van de monumentwaarden (afbeelding 5.14).⁵²⁶ Spring Architecten – de opvolger van het bureau LeodeJonge architecten – deed een bouwkundige inspectie die aan de hand van de uitkomsten van het bouwhistorisch rapport en gesprekken met de bouwhistoricus werd uitgebreid met een voorstel voor het “historisch verantwoord verbeteren” van het complex.⁵²⁷ Mondria Advies, een adviesbureau op het gebied van de huisvestingsmarkt, deed een woningmarktonderzoek.⁵²⁸

Op 5 november 2002 werden de resultaten van het bouwhistorisch onderzoek, de bouwkundige inspectie en het woningmarktonderzoek gepresenteerd aan de werkgroep Justus van Effen. De bouwhistorische opname stelde dat ondanks dat het oorspronkelijk karakter van het complex in de loop van de tijd ingrijpend was veranderd nog steeds gold als één van de belangrijkste monumenten van de Nederlandse volkshuisvestingsbouw en getuigde van de betekenis van architect Brinkman voor de twintigste-eeuwse architectuurgeschiedenis. Volgens de bouwhistorische opname lagen de belangrijkste monumentwaarden in de hoofdropzet en bouwmasse van het complex, in het gemengde openbare-privé karakter van het binnenterrein met de typerende ontsluitingsstructuur van het complex. Van belang waren ook de decoratieve onderdelen, de indeling van de gevels en de

-
- 523 RCE, Pandsdossier Justus van Effencomplex: projectvoorstel, 25-03-2002; verslag bespreking werkgroep Justus van Effen, 21-05-2002.
- 524 RCE, Pandsdossier Justus van Effencomplex: e-mail van behandelend ambtenaar aan WBR, 19-06-2002; reactie op concept-rapport bouwhistorische opname Justus van Effen, 29-10-2002.
- 525 Bouwhistorisch onderzoek kent diverse vormen die verschillen in hun uitgebreidheid. Een bouwhistorische opname is de op één na meest uitgebreide vorm van onderzoek. In 2002 werd hieronder verstaan dat er voor het onderzoek gebruik werd gemaakt van meerdere bronnen – het gebouw, archiefstukken en literatuur – en dat het onderzoeksrapport naast een beschrijving van het monument en van zijn bouwgeschiedenis, ook een waardestelling en aanbevelingen bevatte. Zie: Hendriks et al. 2000.
- 526 Van der Hoeve 2002.
- 527 Spring architecten 2002.
- 528 Mondria Advies 2002.

nog weinige originele elementen.⁵²⁹ Volgend op de conclusies van de onderzoeksrapporten en na de bespreking met de onderzoekers werd besloten om het concept "historisch verantwoord verbeteren" te volgen. Hierbij kregen enkele elementen bijzondere aandacht: de inrichting van het binnenterrein, de restauratie van de gevels, de vormgeving van de ramen, deuren en dakranden, het aanzien van de galerij en de balkons.

Na de onderzoeken werd in begin 2003 gestart met de inrichting van het vervolgproces van de voorgenomen restauratie. Bouwhistoricus J.A. van der Hoeve – de onderzoeker die in 2002 de bouwhistorische opname had uitgevoerd – en ook architect L. de Jonge – die de renovatie uit de jaren tachtig had gedaan – bleven als externe adviseurs bij de totstandkoming van het restauratieplan betrokken.⁵³⁰ In 2003 werden ook de eerder uitgevoerde onderzoeken aangevuld met een cultuurhistorische verkenning met stedenbouwkundige waardestelling die was verricht door Steenhuis Stedenbouw/Landschap, een bureau voor architectuur- en cultuurhistorisch onderzoek.⁵³¹ De cultuurhistorische verkenning benadrukte dat het complex uniek was in Spangen en daarin opviel als uitzondering in de verkaveling. Het complex moest worden gezien als "een proeftuin en gesloten stadsbeeld, want hierin schuilen kwaliteiten van de plek." Als advies werd in de cultuurhistorische verkenning meegegeven dat het Justus van Effencomplex, als "parel van Spangen", met de grootst mogelijke precisie moest worden gerestaureerd.⁵³²

Om alle wensen, eisen, mogelijkheden en ambities op één lijn te brengen, ontwikkelde het adviesbureau Han Michel Concepts & Projects in samenwerking met Woonstad Rotterdam (opvolger van het WBR) het concept *100% MoNument*.⁵³³ Dit omvatte een restauratievisie van "historische verbetering" en diende als uitgangspunt van de restauratie. Het streven was een optimale combinatie van "de oorspronkelijke monumentale waarden van het complex met de modernste vormen van woon- en leefcomfort en de modernste inzichten wat betreft duurzaamheid".⁵³⁴

Even though we cannot restore the historical values that have disappeared, we can try to replace them by values that do justice to the original: "100% Monument."⁵³⁵

-
529	Van der Hoeve 2002.
530	Beiden zijn als zodanig meerdere malen opgenomen op de verzendlijst van het overleg van de werkgroep Justus van Effen van het Woningbedrijf Rotterdam. Zie: RCE, Pandsdossier Justus van Effencomplex: diverse memo's en verslagen van de bijeenkomsten van die groep, 2002-2005.
531	Steenhuis 2003.
532	Steenhuis 2003.
533	Han Michel Concepts & Projects werd in 2004 opgericht. Het is het adviesbureau van bouwkundig ingenieur Han Michel. Deze legt zich toe op het ontwikkelen van (nieuwe) woningbouw- en renovatieprojecten en het begeleiden van de uitvoering daarvan. Michel was eerder in zijn loopbaan onder andere directeur van de Amsterdamse woningbouwcorporatie Woonstichting (Lieven) de Key en van Projectontwikkelaar De Principaal BV, onderdeel van Woonstichting De Key.
534	Citaat afkomstig uit: Justuskwartier: Restauratie & Renovatie van het Justus van Effencomplex Rotterdam, 2010, 5. Zie ook: Berg 2009; Goede 2009; Hoogerland et al. 2010; Molenaar & Van Winden architecten 2010, 25.
535	Goede 2009, 67. Vertaling CvE: "Ook al kunnen we de historische waarden die zijn verdwenen niet terugbrengen, we kunnen wel proberen deze te vervangen door waarden die recht doen aan het origineel: 100% Monument."

Onder architecten werd in 2004 een ideeënprijsvraag uitgeschreven die de architectencombinatie Molenaar & Van Winden architecten en Hebly Theunissen architecten won. Het bureau Hebly Theunissen architecten richtte zich op de vernieuwing van de woningen en openbare trappenhuizen, terwijl het architectenbureau Molenaar & Van Winden de projectleiding voerde en de restauratie van de gevels en het badhuis realiseerde. Michael van Gessel Landscapes werd aangetrokken om het ontwerp voor de inrichting van het binnenterrein te maken. W/E adviseurs, een adviesbureau op het gebied van duurzaamheid, ontwikkelde in samenwerking met installatiebureau Uticon een duurzaam energieconcept.

In het restauratieplan stonden het versterken en handhaven van de stedenbouwkundige, architectonische en cultuurhistorische kwaliteiten van het complex met het binnenterrein centraal. Er werd, in vergelijking met de renovatie in jaren tachtig, bijvoorbeeld meer aandacht besteed aan het terugbrengen van de oorspronkelijke relatie tussen de gevelindeling en de woningplattegronden. De architecten zochten naar diverse mogelijkheden om de trappen terug te plaatsen op hun oorspronkelijke locatie in de woningen. Een herwaardering van de bijzondere architectonische aspecten van het complex, zoals de opvallende vormgeving van de bloembakken aan de galerij en het gebruik van verschillende soorten baksteen, leidde bijvoorbeeld tot de voorstellen om de betonnen bloembakken aan de galerij te reconstrueren en om de verf van de gevels aan het binnenterrein te verwijderen. Bovendien was het de ambitie de sociale cohesie, die het complex vanaf de oplevering tot aan de jaren zeventig had gekenmerkt, te laten terugkeren.⁵³⁶

De noodzaak tot snel handelen werd duidelijk, toen het WBR zich vanwege de aanhoudende overlast gedwongen voelde het binnenterrein door middel van hekken alsnog ontoegankelijk te maken voor niet-bewoners.⁵³⁷ Tijdens de afronding van de renovatie in de jaren tachtig was dit ook een punt van discussie geweest waarover toen negatief was beslist. Nu ging de Commissie voor Welstand en Monumenten wel akkoord, mits dit werd beschouwd als een tijdelijke oplossing en een hek werd ontworpen dat in vormgeving aansloot bij de architectonische kwaliteit van het gebouw.⁵³⁸ De RCE formuleerde het in zijn ambtelijk advies aan het college van B & W van Rotterdam als volgt:

Het dichtmaken van de poorten moet [...] gezien worden als een aantasting – of in elk geval een verzwakking van het herkenbaar zijn – van een van de belangrijkste architectuurhistorische waarden van het complex.⁵³⁹

Juist dit aspect van het complex was volgens de RCE mede bepalend voor de “(inter)nationale waardering van het Justus van Effenblok”.

-
536	Archief SteenhuisMeurs, Justus van Effen, Spangen 2003: E.J. Nusselder, Justus van Effencomplex, Rotterdam; advies aanpak gevelherstel, 02-10-2006. Zie ook: Verslagen van de vergadering van de Commissie voor Welstand en Monumenten, 25-02-2009 en 11-11-2009 (toegankelijk via www.rotterdam.nl).
537	'Justus van Effencomplex gaat 's nachts op slot. Overlast rondhangende junks loopt spuigaten uit', Rotterdams Dagblad 14-08-2003; 'Justus van Effencomplex gaat vanaf januari 's nachts op slot', Rotterdams Dagblad 29-12-2003.
538	Archief SteenhuisMeurs, Justus van Effen, Spangen 2003: Justus van Effen: de Buitenruimte; aanzet programma van eisen – versie 2, afdeling dS+V van de gemeente Rotterdam, 15-12-2005. Zie ook: Verslag van de vergadering van de Commissie voor Welstand en Monumenten, 11-11-2009 (toegankelijk via www.rotterdam.nl).
539	RCE, Pandsdossier Justus van Effencomplex: Advies, 28-11-2003; Vergunningverlening Gemeente Rotterdam, 10-05-2004.

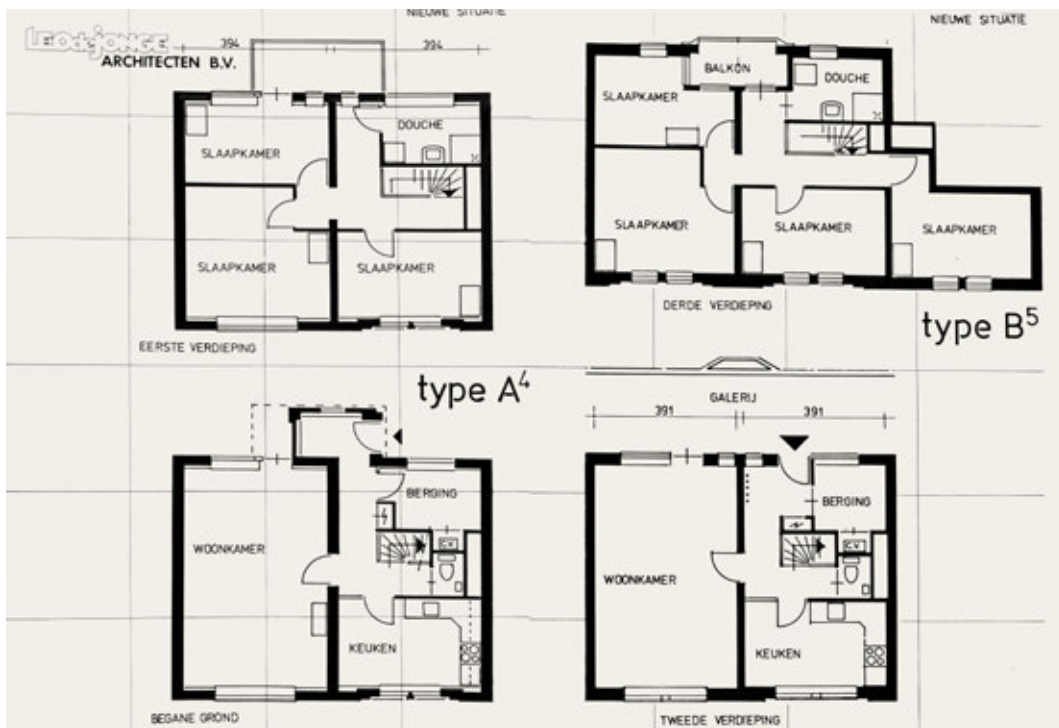
Bij wijze van startschot werd op 9 september 2010 een feestelijke gelegenheid georganiseerd waarbij de directeur van Woonstad Rotterdam de sleutelbos van het complex overdroeg aan de aannemer. Daarna ging de daadwerkelijke restauratie van start.⁵⁴⁰ De oorspronkelijke elementen zijn zo veel mogelijk gerestaureerd of wanneer nodig gereconstrueerd. Niet-oorspronkelijke onderdelen zijn beoordeeld op hun bouwtechnische toestand en de mate waarin zij het oorspronkelijke concept van Brinkman schaadden. Elementen die nog in redelijk goede toestand verkeerden en Brinkmans ontwerp niet verstoorden zijn hersteld. Waar oorspronkelijk materiaal was verdwenen of een onderdeel uit de renovatie van de jaren tachtig het totaalconcept van Brinkman geen recht deed, is dit vervangen door een reconstructie op basis van het origineel. De binnenwanden en aluminium ramen die bij de renovatie in de jaren tachtig waren aangebracht, zijn verwijderd. Dit gaf ruimte voor een nieuwe indeling van de woningen. De radicale omkering van de rangschikking van de woningen uit de jaren tachtig werd daarbij ten dele opgeheven en de woningen kregen een modern inbouwpakket (afbeeldingen 5.15 tot en met 5.17). De aluminium kozijnen hebben plaats gemaakt voor houten exemplaren in de oorspronkelijke vormgeving, maar wel voorzien van modern hang- en sluitwerk en dubbele beglazing. Op die manier werd het herstel van de architectuur gecombineerd met maatregelen ten behoeve van modern comfort en gebruiksgemak. Maar het grootste zichtbare verschil met de situatie van voor de restauratie is de verwijdering van de verf die in 1990 op de gevels was aangebracht en het herstel van het onderliggende metselwerk. Hierdoor zijn de verschillende kleuren bakstenen en metselverbanden die Brinkman had toegepast weer te zien. Een belangrijke, visuele ingreep is ook dat de betonnen bloembakken aan de galerij en aan de smalle dakrand gereconstrueerd zijn (afbeeldingen 5.18 tot en met 5.28).

Het complex is voorzien van hedendaagse technieken om het wooncomfort te vergroten en om te voldoen aan de huidige eisen van duurzaamheid. De woningen beschikken over vraaggestuurde ventilatie. Daarnaast is er vloerverwarming gecombineerd met collectieve verwarming met Warmte Koude Opslag en een hieraan gekoppeld regeneratiedak. De openbaarheid van het binnenterrein van het complex is een probleem punt gebleven. De Rotterdamse Commissie voor Welstand en Monumenten bleef dit benadrukken, omdat dit aspect en de wijze waarop het onderdeel uitmaakt van de openbare ruimte van Spangen “tot de cultuurhistorische basis van het monument behoort.”⁵⁴¹ Uiteindelijk is ervoor gekozen om de hekken te handhaven en de ingangen tot het complex alleen ‘s nachts af te sluiten. De cultuurhistorische waarde van de fysieke elementen die uitdrukking waren van de sociale grondslag van het complex werd in de ogen van de commissie ook aangetast door de bezuinigingen die eind 2011 nodig bleken. De inrichting van het binnenterrein werd versoberd; onder andere tuinmuurtjes, de kinderspeeltuin en de vaste buitenbanken zijn komen te vervallen.⁵⁴²

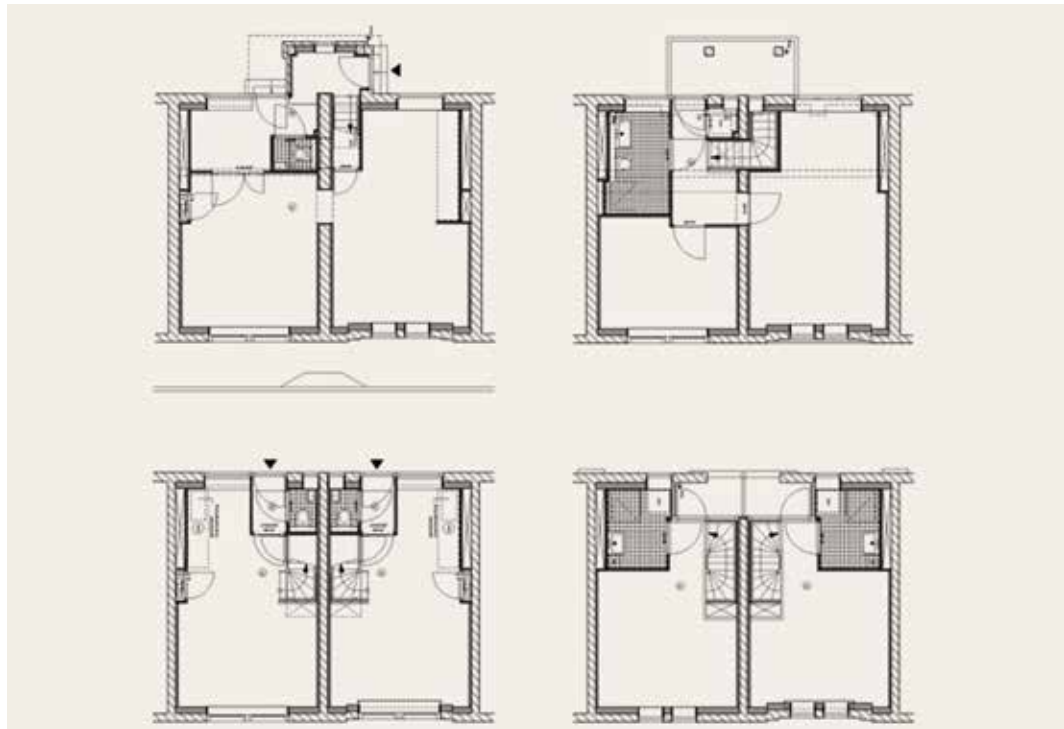
-
- 540 Justuskwartier: Restauratie & Renovatie van het Justus van Effecomplex Rotterdam, 2010.
- 541 Archief SteenhuisMeurs, Justus van Effen, Spangen 2003: Justus van Effen: de Buitenruimte; aanzet programma van eisen – versie 2, afdeling dS+V van de gemeente Rotterdam, 15-12-2005. Zie ook: Verslagen Vergadering van de Commissie voor Welstand en Monumenten, 11-11-2009, 18-08-2010, 14-09-2011 (www.rotterdam.nl/welstand, 14-05-2012).
- 542 Verslag Vergadering van de Commissie voor Welstand en Monumenten, 26-10-2011 (www.rotterdam.nl/welstand, 14-05-2012). De aandacht voor de openbaarheid en het gebruik van het binnenterrein door de commissie heeft zijn basis in het cultuurhistorisch onderzoek uit 2003 dat door M. Steenhuis was opgesteld, tevens voorzitter van de Rotterdamse Commissie voor Welstand en Monumenten.

FIGUUR 5.15 Een vergelijking tussen de oorspronkelijke woningplattegronden, die uit de jaren tachtig en de huidige laat zien hoe de indeling van de woningen veranderde. Bij de renovatie in de jaren tachtig werden de twee afzonderlijke woningen op de begane grond en eerste verdieping samengevoegd tot één woning. Hierbij werd de trap naar het midden van het huis verplaatst. Bij de huidige restauratie is de oorspronkelijke structuur zo veel mogelijk hersteld en is de trap weer tegen de voorgevel geplaatst.

FIGUUR 5.16 zie 5.15

FIGUUR 5.17 zie 5.15

FIGUUR 5.18 Bij de restauratie werden de kunststoffen plantenbakken verwijderd en vervangen door betonnen exemplaren. Ook werd de oorspronkelijke raamverdeling en kleurstelling van het schilderwerk teruggebracht, 2012

FIGUUR 5.19 Om de betonnen plantenbakken te reconstrueren, werden delen van de balustrade van de betonnen galerij, die stamt uit de tijd van de renovatie van het complex, verwijderd en vervangen door nieuwe betonnen delen met geïntegreerde plantenbak, 2012

FIGUUR 5.20 Overzichtsfoto tijdens de restauratie. De blauwe kleur van de deuren van de benedenwoningen is nog tijdens de restauratie veranderd in de oorspronkelijke groene kleur, 2012

FIGUUR 5.21 Overzichtsfoto van de galerij, 2012

FIGUUR 5.22 Tijdens de restauratie is de dakopbouw op het voormalige badhuis hersteld, 2012

FIGUUR 5.23 In aanloop naar de restauratie bleken er nog oorspronkelijke onderdelen aanwezig, zoals deze betonnen balustrade met ingelegde tegeltjes van één van de balkons, 2012

FIGUUR 5.24 In aanloop naar de restauratie bleken er nog oorspronkelijke onderdelen aanwezig, zoals deze trapbalustrade in één van de trappenhuizen, 2012

FIGUUR 5.25 In aanloop naar de restauratie bleken er nog oorspronkelijke onderdelen aanwezig, zoals deze tegels met zeepbakje in het voormalige badhuis, 2012

FIGUUR 5.26 Vanaf de jaren zeventig werd het binnenterrein in toenemende mate bestraat en voorzien van planten en struiken die weinig onderhoud behoeft. Onderdeel van de recente restauratie is ook het herstel van het groene imago van het binnenterrein. Naar een ontwerp van bureau Michael van Gessel Landscapes is het oorspronkelijke groene karakter van de binnenhof hersteld met de aanleg van verhoogde grasvelden en het aanplanten van nieuwe bomen, 2014

FIGUUR 5.27 Na de restauratie is het oorspronkelijke metselwerk weer zichtbaar, 2014.

FIGUUR 5.28 Tijdens de restauratie is het metselwerk hersteld en zijn er nieuwe ramen en deuren naar oorspronkelijk ontwerp aangebracht. Ook is de verfijnde detaillering van de dakrand en de betonnen bloembakken teruggebracht, 2014

§ 5.9 Terugkijkend op de renovatie en op de restauratie

Terugkijkend op de renovatie uit de jaren tachtig is duidelijk dat deze voor een groot deel is beïnvloed door de stadsvernieuwing 'Bouwen voor de buurt'. Het ging uit van sociaal-maatschappelijke oplossingen en de inspraak van de bewonerscommissie Justus van Effen had grote invloed op het planonderdeel woningvergroting. Maar ook waar het ging om het te creëren woonmilieu in en om het Justus van Effencomplex, werd duidelijk dat sociaal-maatschappelijke sentimenten als argument dienden, meer dan de kunsthistorische waarde of architectonische kwaliteiten van het complex.

Het architectenbureau dat het renovatieplan was één van de weinigen die trachtte om ook de architectonische waarden, die ook in de historische bronnen tot uiting was gebracht, mee te nemen in de planvorming. Door de sterke nadruk op de woonwensen en op het stedenbouwkundig concept in de redengevende omschrijving, het toetsingskader van dat moment, de architectonische waarden niet meegenomen in het renovatieplan.

De kritiek die de renovatie van de jaren tachtig kreeg, richtte zich met name op de aantasting van de oorspronkelijke architectonische en ruimtelijk-historische kwaliteiten van het complex. Of het behoud van die kwaliteiten daadwerkelijk tot een betere oplossing voor de toenmalige stadsvernieuwingproblematiek zou hebben geleid, is een vraag die moeilijk is te beantwoorden. Wat de renovatie uit de jaren tachtig en de daaropvolgende discussies in ieder geval wel tonen is dat duidelijk werd dat stadsvernieuwing meer inhield dan alleen het renoveren van de woningen en het behoud van het concept.

Tegenwoordig is bekend dat een positieve waardering van een volkshuisvestingsmonument, zoals het Justus van Effencomplex, een combinatie is van wooncomfort, sociale veiligheid én cultuurhistorische waarden en architectonische kwaliteiten. Bij de recente restauratie is getracht om al deze aspecten samen te brengen in een integrale aanpak. Een herinterpretatie en herwaardering van alle karakteristieke aspecten van het complex leidde tot een nieuwe visie op de aanpak. Het initiatief om het complex naar zijn oorspronkelijke staat te herstellen, kwam van de eigenaar van het complex. Daarmee werd meteen de toon gezet voor de onderzoeken die voorafgingen aan de planvorming. Om het ontstaan en de ontwikkeling van het complex in beeld te krijgen en om te achterhalen wat er nog aan oorspronkelijk materiaal en originele onderdelen aanwezig was, was een bouwhistorisch onderzoek nodig. Om de rol van het complex in zijn stedelijke context te achterhalen, werd een cultuurhistorische verkenning uitgevoerd. In hoeverre de bouwkundige staat aanleiding gaf tot herstel of behoud van gebouwonderdelen werd duidelijk uit een bouwtechnische inspectie. De mogelijkheden voor herstel van de bakstenen binnengevels werden verkend door middel van speciaal daarop toegespitste bouwtechnische onderzoeken.

Na deze onderzoeken werden meerdere visies op de aanpak geformuleerd en deze werden uiteindelijk samengebracht in de instandhoudingsstrategie *100% MoNument*. Het combineren van de resultaten uit de bouwtechnische inspectie en het bouwhistorisch onderzoek resulteerde in het voorstel "historisch verantwoord verbeteren". Dit voorstel werd gecombineerd met de resultaten uit het cultuurhistorisch onderzoek waarin was geadviseerd tot herstel van het complex met de grootst mogelijke precisie. De gecombineerde resultaten uit de historische en de technische onderzoeken werden vervolgens gerelateerd aan de mogelijkheden voor nieuwe woonconcepten en ambitieus streven omtrent duurzaamheid. Dit alles kreeg zijn neerslag in de instandhoudingsstrategie *100% MoNument* die de onderlegger voor het restauratieplan vormde.

De bouwhistorische en bouwtechnische onderzoeken leverden de gegevens die nodig waren om op de schaal van het materiaal tot het gebouw tot afwegingen te kunnen komen. De voor het Justus van Effencomplex karakteristieke overgang van openbaar naar semipublieke en privé gebieden, zoals dat in het bouwhistorisch onderzoek was verantwoord, kreeg opnieuw vorm in het inrichtingsplan voor het binnenterrein. Wat betreft het schaalniveau van het complex in zijn stedenbouwkundige en cultuurhistorische context was de cultuurhistorische verkenning van grote waarde. Eén van de daarmee samenhangende aspecten – te weten de openstelling van het binnenterrein en daarmee de verbinding tussen het Justus van Effencomplex en de stedenbouwkundige onderlegger van Spangen – bleef ook tijdens de restauratie een zorgelijk punt. Tijdens de plantoetsing bleven de Rotterdamse Commissie van Welstand en Monumenten en de rijksdienst daar aandacht voor vragen. Dit leidde tot een aangepast voorstel voor het dichtzetten van het terrein. De door de eigenaar uitgesproken intentie om het oorspronkelijke beeld van het complex te herstellen, werd ook in de Commissie van Welstand en Monumenten als een toetsingscriterium toegepast. Dit resulteerde in aanpassing van het voornemen op zonnecollectoren op het dak aan te brengen, omdat de zichtbaarheid hiervan volgens de commissie een aantasting van het oorspronkelijke beeld in zou houden.

In de vakpers lijkt de restauratie positief te worden ontvangen.⁵⁴³ Daarin wordt geopperd dat het Justus van Effencomplex weer op de kaart is gezet als het levendige, kleurrijke en moderne wooncomplex dat het ooit was. Of het Justus van Effencomplex het gewenste, goed functionerend woningbouwcomplex wordt met een diverse bewonerssamenstelling en een sterke sociale samenhang, zal de toekomst moeten uitwijzen. Het heeft in ieder geval al zijn gedaanteverwisselingen overleefd en staat er nu als herschapen bij, compleet met een nieuwe naam 'Justuskwartier'.

6 De herbestemming van de Van Nellefabriek te Rotterdam

Toen in 2005 ter gelegenheid van het gereedkomen van de herontwikkeling van de Van Nellefabriek de publicatie *Van Nelle: Monument van de vooruitgang* verscheen, lichtte de redactie op onderstaande wijze de gekozen invalshoek voor het boek toe.

De verschillende kleuren waaruit het licht is opgebouwd vertegenwoordigen de basiselementen die de historische context van Van Nelle hebben gevormd. Zij werden als volgt benoemd: het economische, het sociale, het mentaal-culturele, het technische en het esthetische aspect. Zonder de chronologie geheel los te laten, dienden deze als ijkpunten om de Van Nellefabriek als project van ongeremde moderniteit nader te analyseren. In plaats van zich door het lichtgevend aura dat het complex in architectuurwereld kreeg te laten verblinden, werd de uitstraling dus bewust gebroken, opdat zij kon worden geanalyseerd. Dat gold niet alleen voor de ontstaans- en bouwgeschiedenis, maar evengoed voor de daaropvolgende perioden tot en met de recente herbestemming toe.⁵⁴⁴

Met de nieuwe functie van bedrijfsverzamelgebouw was voor deze voormalige tabak-, koffie- en theefabriek een volgende episode aangebroken. Blijkbaar was het daarmee ook tijd voor een nieuwe, rijkere geschiedschrijving over het internationaal vermaarde bouwwerk. De Van Nellefabriek stond al sinds haar oplevering bekend als een icoon van het Nieuwe Bouwen en in deze publicaties wilden de auteurs voorbij dit “lichtgevende aura” kijken om zo onderbelichte aspecten van de totstandkoming en het behoud van het fabriekscomplex naar de voorgrond te kunnen halen. Het is voornamelijk die iconische status geweest die de Van Nellefabriek voor een traject van leegstand, verval en wellicht zelfs sloop heeft behoeft. Veel van het industrieel erfgoed in Nederland is een minder gelukkig lot beschoren geweest.⁵⁴⁵ De herbestemming van de Van Nellefabriek zou daarom als een uitzonderlijk geval kunnen worden beschouwd. Daar staat tegenover dat het op vele fronten niet verschilt van de nog steeds actuele, theoretische en praktische vraagstukken rondom de instandhouding en herbestemming van industriële gebouwen en complexen. Het ambivalente aspect van het behoud van een gebouw dat onder invloed van ontwikkelingen in bedrijfsvoering, productiemethoden en -capaciteit, marktwerking en arbeidscondities juist voortdurend aan verandering onderhevig is, speelde ook mee bij de instandhouding van de Van Nellefabriek. Dit was zowel aan de orde gedurende de laatste decennia dat er nog in de fabriek werd geproduceerd, als voor de periode daarna waarin het complex werd herbestemd tot een bedrijfsverzamelgebouw en vergader-, congres- en evenementencentrum.

Dit hoofdstuk behandelt de herbestemming van de door J.A. Brinkman en J.C. van der Vlugt in 1925-1930 ontworpen en in 1925-1931 in fases tot stand gekomen Van Nellefabriek. Hierin staat de verkenning naar een balans tussen de diverse, kenmerkende materiële en immateriële hoedanigheden van het fabriekscomplex centraal. Het karakteristieke uiterlijk dat de Van Nellefabriek

544 Molenaar et al. 2005, 9-10.

545 De ontwikkeling van de subdiscipline industrieel erfgoed is beschreven in: Hudson 1963; Hudson 1976; Nijhof et al. 1978; Nijhof et al. 1989; Nijhof 2004.

vanaf de oplevering heeft gehad, heeft de instandhouding van het Van Nellemonument in hoge mate bepaald. Niet alleen de herbestemming die rond de laatste eeuwwisseling werd ingezet, maar ook de renovatie in de jaren tachtig door architectenbureau Van den Broek en Bakema zette sterk in op het behoud van zowel het fysieke als fictieve beeld van de fabriek en de firma Van Nelle. De casus Van Nelle vertelt hoe aan de esthetiek van het oorspronkelijk ontwerp en aan de beeldwerking werd gehecht en hoe geprobeerd werd om deze aspecten te achterhalen door middel van een ontwerpersanalyse in combinatie met bouwhistorische onderzoeken die waren gericht op het achterhalen van de eerste tijdlaag van het complex. Het resultaat was een architectonische waardestelling, de Historische Atlas, die was opgesteld door de coördinerend architect van de herbestemming en diende als onderlegger voor het masterplan en de deelplannen. De intentie van licht, lucht en schoonheid – die door de opdrachtgever en de architecten in het ontwerp waren gelegd – zijn zowel leidend geweest voor de restauratieve ingrepen van deze opgave als voor ingrepen die ten behoeve van de herbestemming nodig waren. De aanpak van deze twee aspecten van de opgave leunde sterk op behoud van het oorspronkelijke beeld(merk) van de Van Nellefabriek.

§ 6.1 De Van Nellefabriek te Rotterdam

Over de geschiedenis van de firma Van Nelle en de totstandkoming van het Van Nelle fabriekscomplex aan de Schie is door diverse auteurs geschreven.⁵⁴⁶ Bekend is hoe de keuze voor de bouwlocatie in relatie tot aanvoer-, uitbreidings- en publiciteitsdoeleinden tot stand kwam.⁵⁴⁷ Befaamd zijn ook de verhalen over de invloed van de theosofische en sociaaleconomische denkbeelden van directeur Kees van der Leeuw op de organisatie en architectuur van de fabriek, de totstandkoming van de samenwerking met het architectenbureau van Jan Brinkman en Leen van der Vlugt en de wijze waarop het ontwerp van start tot de oplevering van de gebouwen evolueerde.⁵⁴⁸

Het fabrieksterrein, aan de westzijde begrensd door de Schie en aan de zuidzijde door de doorgaande route van Rotterdam naar Amsterdam, lag ten tijde van de bouw in het weidse open landschap van de Spangensche Polder.⁵⁴⁹ Het terrein werd door een fabrieksstraat opgedeeld waaraan het hart van de firma Van Nelle verrees: het kantoorgebouw met de tabak-, koffie- en theefabriek (afbeelding 6.1). Aan de tegenoverliggende Schiezijde kwamen de dienende onderdelen te liggen: het ketelhuis, het expeditiecentrum en de werkplaatsen. Om een doelmatig transport van ruwe grondstoffen naar de diverse productieafdelingen te bewerkstelligen, werd het expeditiecentrum over de fabrieksstraat heen met de verschillende fabrieksdelen verbonden door middel van verplaatsbare luchtbruggen. Verspreid over het terrein werden nog enkele andere gebouwtjes opgericht. Aan de ingang van het

546 De geschiedenis van de firma Van Nelle is uitgebreid beschreven in: Bantje 1981; Bulthuis 1982; Dicke 2005a en 2005b.

547 SAR, De Erven van Wed. J. van Nelle (Van Nelle), 944, inv.nr. 718: Nieuwe fabrieksterreinen, december 1914; SAR, Van Nelle, 944, inv.nr. 720: C.H. van der Leeuw, Bouw eener nieuwe fabriek: factoren bij de keuze van terreinen en fabriekstype, Purmerend 1930. De directie had veel aandacht voor reclameactiviteiten, voor de aan de Amerikaan Frederik W. Taylor ontleende ideeën over efficiëntie en bedrijfsvoering, en voor nieuwe, uit Amerika overgewaaiden ideeën over goede en gezonde arbeidscondities. Ook op bouwkundig gebied werd de Amerikaanse standaard overgenomen; onder andere wc-potten en fabrieksdeuren werden daar vandaan gehaald. Zie: Dicke 2005a en 2005b; Kauffmann 2005; Molenaar 1993.

548 De totstandkoming van het complex is uitgebreid beschreven in: Molenaar 2005; Prak 1970a en 1970b.

549 Formeel gezien werd het terrein aan de westzijde begrensd door een strook grond die behoorde tot het toenmalige grondgebied van de gemeente Overschie. Met dank aan Marieke Kuipers voor deze additionele informatie; zie ook: Molenaar 2005, 81-82.

terrein werd aan de fabriekszijde een portiersloge gebouwd en aan de waterkant een rijwielstalling. In het verlengde van de fabriek werd een kantinegebouw neergezet. Aan de polderzijde van het terrein kwamen sportterreinen met bijbehorende paviljoentjes te liggen.

FIGUUR 6.1 De Van Nellefabriek in 1930

Alleen al vanwege zijn prominente positie en hoogte domineert het fabrieksgebouw niet alleen het terrein, maar is het ook nu nog tot ver in de omgeving zichtbaar. Het hart van de onderneming kon waarschijnlijk pas bij het naderen van het terrein vanaf de weg in al zijn glorie worden aanschouwd. Aan de Schiezijde werd het terrein immers afgescheiden door een muur. Pas op het punt waar de gebogen toegangsweg overgaat in de fabrieksstraat kreeg men, geleid via de gekromde gevel van het kantoor, zicht op de gehele hoogte van de gevel van de tabaksfabriek.

De afmetingen van de verschillende fabrieksdelen – tabak, koffie en thee – zijn gebaseerd op het productieproces, waardoor een verschil is ontstaan in de hoogte en op sommige plaatsen ook diepte van de verschillende fabrieksdelen. De draagstructuur van de fabriek bestaat uit een in het werk gestorte betonnen constructie van achthoekige kolommen met paddenstoelvloeren met overstek. De vliesgevels aan de langzijde van de fabriek werden opgebouwd uit geprefabriceerde puien van metalen stoeltjesprofielen, glas uit de glastuinbouw en een borstwering van twee staalplaten met daartussen het isolatiemateriaal torfoleum. Het metaal werd geschopeerd. Overige gevels, zoals de kopgevels, waren van in het werk gestort beton. De vensters in deze gevels hadden eveneens stalen, geschopeerde kozijnen. Ter afwerking van betonnen geveldelen zijn verschillende materialen gebruikt, zoals zwarte en witte geglazuurde tegels, en stucwerk.

De trappenhuisen, transport- en leidingschachten en de kleed- en sanitaire ruimtes werden zo veel mogelijk buiten het hoofdvolume van de fabrieksvloer geplaatst. De scheiding van de drie fabrieksdelen werd daarmee aan de buitenzijde zichtbaar. De ronde *tearoom* op de kop van de

tabaksfabriek, die tijdens de bouw werd toegevoegd, doorbrak het verder rechthoekige silhouet van dit gebouw. In de fabriek werd de betonconstructie tijdens de ruwbouwfase gewit.⁵⁵⁰ De afwerking van de overige ruimtes, zoals de trappenhuizen en sanitaire ruimtes, stond in het teken van hygiëne en daarom werden hier gemakkelijk te reinigen materialen als geglazuurde tegels en verchroomd metaal toegepast. De *tearoom* werd rondom opgebouwd uit metalen ramen en kreeg een luxe interieurfwerking.⁵⁵¹

De opbouw van het kantoorgebouw in verschillende volumes weerspiegelde de hiërarchische structuur binnen het bedrijf en de diverse kantoorfuncties die het herbergde. De rooilijnen van dit onderdeel waren bepaald door het patroon van de omliggende infrastructuur. Aan de zijde van de gebogen toegangsweg kreeg het gebouw een concave gevel. De draagstructuur van het kantoorgebouw werd eveneens uit in het werk gestort beton gemaakt, maar in dit geval werd die opgebouwd uit gladde vloeren met kolommen met een vierkante doorsnede. Op een enkele plaats werden stalen kolommen toegepast. Gevelopeningen werden ingevuld met glaspuien met stalen kozijnen.

Het ketelhuis werd opgetrokken in gewapend beton met stalen ramen. De losstaande schoorsteen werd opgebouwd uit betonnen elementen. De constructie van het expeditiegebouw is vergelijkbaar met die van de fabrieken, een betonnen constructie met stalen ramen. De luchtbruggen werden vanwege de noodzaak tot gemakkelijke verplaatsbaarheid uitgevoerd in een lichte stalen vakwerkconstructie bekleed met een glaspui. De kantine en sportpaviljoens waren in hout opgetrokken.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden aan de Schieoever, naar ontwerp van J.A. Brinkman en J.H. van den Broek, negen geschakelde pakhuizen gebouwd, later ook wel de Schiehallen genoemd.⁵⁵² Deze werden opgetrokken in metselwerk met ijzeren vakwerkspanten en betonnen schaaldaken. In 1967 werden hier drie gelijksoortige hallen aan toegevoegd. Toen werden ook de afscheidingsmuur en de rijwielstalling gesloopt en werd een nieuwe kantine gebouwd. Op de plaats van de voormalige stalling werd een tuin met vijver aangelegd naar ontwerp van tuinarchitect Mien Ruys en de sportvelden en de paviljoentjes verdwenen ten behoeve van parkeerplaatsen.

-
- 550 Omdat het een fabrieksgebouw betrof, was het ruwe uiterlijk van het beton in principe geen probleem, aldus technische vakliteratuur uit die tijd. Ondanks dat werd gekozen voor het afwerken van het beton. Zie ook: Vischer en Hilbersheimer 1928, 75-76, 88; Kentie 1930, 37, 40, 44.
- 551 Voor een uitgebreide beschrijving van het meubilair, het kleur- en materiaalgebruik in het interieur, zie: Koch 2005; Polman 2005.
- 552 De bouw van de Schiehallen werd mogelijk door een wijziging in de gemeentegrens tussen Rotterdam en Overschie, zie ook noot 521, en werd noodzakelijk door de vernietiging van een aantal pakhuizen tijdens het bombardement van Rotterdam in mei 1940. Met dank aan Marieke Kuipers voor deze additionele informatie; zie ook: Molenaar 2005, 148.

§ 6.2 De waardering voor de fabriek in secundaire bronnen

Daar het doel toch is eene moderne fabriek te bouwen, die desnoods 100 jaar op diezelfde plaats kan blijven, moet wel onder 't oog gezien worden, wat dit met zich meebrengt.⁵⁵³

Het mag duidelijk zijn dat de directie van Van Nelle bij de bouw van het fabriekscomplex de blik op de toekomst had gericht. In de bijna 100 jaar na het in 1914 genomen besluit tot de “bouw eener nieuwe fabriek” is het Van Nelle fabrieksgebouw niet alleen hét beeldmerk van de firma geweest, maar werd het tevens tot ver over de grenzen van Nederland bekend als een paradigma van het Nieuwe Bouwen.

Toen de bouw startte, lag het fabrieksterrein in de nog weidse open Spangensche polder en er zijn vele anekdotes bekend over de verwondering die het in aanbouw zijnde fabriekscomplex van beton, staal en glas bij passerende toeschouwers wekte.⁵⁵⁴ Oprijzend tussen de weilanden, behoefde de Van Nellefabriek dus eigenlijk geen introductie aan het publiek. Maar met haar kien oog voor publiciteit kende de directie van Van Nelle de kracht van woord en beeld en nodigde zij de pers uit om een kijkje te nemen in de nieuwe fabriek. Getuige de krantenartikelen waren de journalisten vooral getroffen door de manier waarop de architect er in was geslaagd om de achterliggende rationaliteit van de fabriek te combineren met creativiteit.⁵⁵⁵ Het doelmatigheidsprincipe dat de moderne bouwkunst predikte was hier gecombineerd met een esthetiek die mogelijk was gemaakt door het gebruik van nieuwe materialen en een experimentele bouwtechniek. Kees van der Leeuw benadrukte zelf dat het juist de relatie tussen mens en fabriek was die ervoor had gezorgd dat het gebouw was uitgestegen boven het gedachtegoed dat aan de basis van zijn totstandkoming had gelegen.

I can even go so far as to say that the interaction of the following three driving forces – the human rights of the workers; the technical needs of the machinery; and the striving of the architect after harmony both in the interior and the exterior of the building, results in mutual benefit.⁵⁵⁶

-
- 553 SAR, Van Nelle, 944, inv.nr. 718: Nieuwe fabrieksterreinen, december 1914.
- 554 Zie bijvoorbeeld de overdruk van een krantenartikel uit de Nieuwe Rotterdamsche Courant uit 1928 waarin op prozaïsche wijze wordt beschreven hoe treinreizigers hun fantasie de vrije loop laten over de activiteiten die “onder dezen glazen stolp” zouden plaatsvinden, opgenomen in: SAR, Van Nelle, 944, inv.nr. 3499: Fabriek en Kantoor Van Nelle N.V.
- 555 Diverse krantenartikelen over de bouw en voltooiing van de Van Nellefabriek, aanwezig in: SAR, Knipselarchief Van Vollenhoven, inv. nrs. 227/17, 248/9, 251/43, 272/3, 360/25, 453/37; SAR, Van Nelle, 944, inv.nr. 3499: Nieuwe Rotterdamsche Courant [datum onbekend] 1929, aanwezig in de diverse, meertalige informatiemappen over de fabrieken en kantoor Van Nelle, 1951 en 1956.
- 556 Van der Leeuw 1929. Vertaling CvE: “Ik kan zelfs zo ver gaan door te zeggen dat de interactie van de volgende drie drijvende krachten – de mensenrechten van de arbeiders; de technische benodigdheden van de machinerie; en het streven van de architect naar harmonie in zowel het interieur als het exterieur van het gebouw, resulteert in wederzijds voordeel.”

De gerealiseerde symbiose tussen sociale denkbeelden, technische eisen en architectonische esthetiek had volgens hem geleid tot een nieuwe fabriekstypologie die het bewijs leverde dat "functioneel bouwen" had gewonnen van de tot dan toe gebruikelijke "facadebouw".⁵⁵⁷ De gevel was "geen architectonische fantasie"; maar het gevolg van de gebruikte bouwtechniek van overkragende vloeren, aldus Van der Leeuw.⁵⁵⁸ Deze causale relatie tussen moderne techniek en het uiterlijk van de fabriek kreeg ook in de architectuurtijdschriften veel aandacht, niet in het minst vanwege het overweldigende effect dat het vele glas op de toeschouwers had.

Standing under the vast walls of sparkling glass, almost fairy-like in character, one realises what great possibilities the newer methods of construction have to offer, and how much by the proper understanding of these possibilities and an appreciation of their aesthetic qualities the lot of mankind can be made more healthy and pleasant and how labour may become really dignified in surroundings at once efficient and beautiful.⁵⁵⁹

The total effect is hardly describable to one who has not seen it; it certainly does not say "building", since associations are not at all with brick or stone, and the necessary heavy concrete columns are all seen through the glass shimmer; nor is it quite "ship" or "airplane", though more those than the other. It is weightless, open, bright gray, mechanical, exhilarating.⁵⁶⁰

De Nederlandse architect J.A. van der Steur benadrukte dat de geslaagde esthetiek niet alleen was te danken aan de moderne bouwtechniek, maar vooral aan de begaafdheid van de architect. Het fabrieksgebouw Van Nelle kon alleen op waarde worden geschat wanneer het werd beschouwd "als een conceptie, waarin het intuïtief scheppen en het rationeel denken in evenwicht zijn."⁵⁶¹

(...) om dit gebouw te zien als een architectonische conceptie-als-een-andere, een architectonische conceptie, die gewogen en gemeten kan worden naar voor mij principiële grondslagen der bouwkunst: op massawerking en proportie, op de relatie openheid tot geslotenheid, en, wat het zwaarste weegt: op zijn expressieve waarde, d.w.z. op de mate, waarin in de architectuur de ideële uitdrukking van den aard van het bouwwerk is bereikt. En dan aarzel ik geen oogenblik om te zeggen, dat ik die waarde groot acht. Dat ik dit fabrieksgebouw het beste vind in zijn soort, dat wij in ons land bezitten.⁵⁶²

-
557	Van der Leeuw 1929.
558	SAR, Van Nelle, 944, inv.nr. 720: Van der Leeuw 1930.
559	Yerbury 1930, geciteerd in: Bantje 1981, 104-116, 114. Vertaling CvE: "Staand onder[aan] de uitgestrekte wanden van fonkelend glas, bijna feeëriek van karakter, realiseert men zich welke grote mogelijkheden de nieuwere constructiemethoden hebben te bieden en hoe zeer, door een werkelijk begrip van deze mogelijkheden en een waardering van hun esthetische kwaliteiten, de gehele mensheid gezonder en vrolijker kan worden gemaakt en hoe arbeid werkelijk waardig zou kunnen worden in een omgeving die zowel efficiënt als mooi is."
560	Haskell 1932, geciteerd in: Bantje 1981, 104-116, 114. Vertaling CvE: "Het totaaleffect is nauwelijks beschrijfbaar aan iemand die het niet heeft gezien; het zegt zeker niet "gebouw", aangezien associaties met baksteen of steen [er] in het geheel niet zijn en de benodigde zware betonnen kolommen alle door het glazen schijnsel worden gezien; noch is het helemaal "schip" of "vliegtuig", hoewel meer die dan de ander. Het is gewichtloos, open, helder grijs, mechanisch, stimulerend."
561	Van der Steur 1929.
562	Van der Steur 1929, 104.

De ontwerpgedachte waarop Van der Steur doelde, was die van het Nieuwe Bouwen. Het was juist de niet strikte toepassing van die nieuwe architectuuropvattingen die de Van Nellefabriek paradoxaal genoeg tot een toonbeeld van die beweging maakte. Architect H.T. Zwiers verwoordde het in een aan de fabriek gewijd nummer van *Wendingen* als volgt:

De gebouwen van "van Nelle" vormen in de ontwikkeling van onze bouwkunst zeker een belangrijke fase, misschien dè te belangrijker, omdat de verre vlucht in de richting van redelijkheid en zakelijkheid niet uitsluitend uit een graue Theorie is gegroeid, omdat het, ook al geeft het in uiterlijke verschijning daarvan oppervlakkig eenigen indruk, niet is abstracte ingenieursconstructie, maar levend werk van praktisch onderlegde bouwmeesters.⁵⁶³

Architect Gerrit Rietveld, dan zelf al bekend van het in 1924 voltooide Rietveld Schröderhuis, stelde de fabriek als voorbeeld om zijn eigen ideeën over architectuur te illustreren. Voor hem was de fabriek "het beste wat als nieuw-zakelijke architectuur in Holland is gemaakt".⁵⁶⁴

Van der Vlugt eiste voor zichzelf niet de plek van de genius op. Het waren zijn gelijkgestemde vakgenoten die hem ook na zijn dood in 1936 als schepper van een van de mijlpalen van de moderne architectuurbeweging prezen.⁵⁶⁵ Te midden van al de loftuitingen had slechts een enkeling zich zeer negatief over de nieuwe Van Nellefabriek uitgelaten; in 1933 bestempelde de sociaaldemocratisch beeldend kunstenaar R.N. Roland Holst het als "een paleis voor vermechaniseerde uitbuiting".⁵⁶⁶ Mede door de nadruk op de goede en gezonde arbeidsomstandigheden heeft dit idee nooit post gevat.⁵⁶⁷

Hoe de fabriek nu precies tot stand was gekomen, deed er niet heel veel meer toe. De internationale bekendheid en mediagenieke esthetiek van het fabrieksgebouw legden de firma in ieder geval geen windeieren. Het complex werd regelmatig vereeuwigd op foto- en filmbeeld en het gebouw vervulde niet alleen zijn rol als uithangbord voor het Nieuwe Bouwen maar ook als sterk beeldmerk voor de firma Van Nelle.⁵⁶⁸ Het karakteristieke silhouet en de transparante verschijning van het fabrieksgebouw werden zelfs onderdeel van het briefhoofd van de firma. Door deze nadruk op het beeld kwamen de architectonische aspecten van het complex enigszins los te staan van de technische, sociale, functionele en economische grondslagen waarmee zij tijdens de totstandkoming zo sterk waren verbonden.

563 Zwiers 1930, 4.

564 Zie ook: Neumann 2010, 175-191.

565 De 8 en Opbouw, 1936; Van den Broek 1936; Le Corbusier 1936; Mens, Lootsma en Bosman 1985, 36.

566 Ontleend aan: Molenaar et al. 2005, 124 en aldaar noot 66.

567 Bekend is dat de directie de lichamelijke conditie van de arbeiders enige tijd heeft gemonitord om aan te tonen dat de nieuwe arbeidsomstandigheden een aantoonbaar gunstig effect op hun fysieke gesteldheid hadden.

568 Zie ook: Bool 2005.

In de jaren na de Tweede Wereldoorlog kreeg de fabriek de bijnaam “het glazen paleis”⁵⁶⁹ en het moderne en transparante uiterlijk van het Van Nellecomplex kwam model te staan voor de open en eerlijke bedrijfsvoering die de firma voorstond.⁵⁷⁰ De directie schetste een beeld van een fabriek die niet om machines heen zou zijn gebouwd, maar om mensen die werkten aan de toekomst, daarbij “(...) ineens (...) gegrepen door de zuiverheid van lijn, de blankheid van een nieuw gepleisterde wand, een nieuw gazon, nieuwe planten aan de kolommen in de fabriek of andere in feite niet zakelijke dingen.”⁵⁷¹ Het was wellicht een beeld dat op dat moment beter aansloot bij de sociale tijdsgeest, evenals de nadruk die op de tijdloosheid van het Nieuwe Bouwen werd gelegd.

In onze zeer beweeglijke tijd is een gebouw snel verouderd. De architectuur wisselt en gebouwen, die meer dan 25 jaar oud zijn, worden maar zelden modern genoemd. Onder de uitzonderingen op deze regel behoort zeker het Glazen Paleis van Van Nelle.⁵⁷²

De moderniteit van de fabriek werd ook in verschillende overzichtswerken uit die tijd benadrukt. Architectuurcriticus J.J. Vriend noemde de fabriek van de “klassieken onder de modernen” en stelde dat het in haar “waarachtige zuivere scheppingsdrang nog niet geëvenaard” was.⁵⁷³

Met de fabriek van Van Nelle werd het contact gelegd tussen de architectuur als nieuwe beelding en uitdrukking van ruimte en de moderne industrie. Ook Walter Gropius had reeds, in 1917, de grote glaswand in de plaats gesteld van de dragende massieve gevel, maar de vormgeving draagt niettemin een negentiende-eeuws klassiek karakter. Met de fabriek van Van Nelle, door plattegrond en vormgeving alléén gebonden aan de eisen van het bedrijf en de nieuwe architectonische visie, begint een nieuwe fase in de industriebouw. De in de negentiende eeuw geminachte ‘fabrieksbouw’ wordt hier als een levend, onmisbaar element van de huidige samenleving verbeeld. In dit opzicht kan men aan dit bouwwerk, voor de bouwkunst van West-Europa, ongetwijfeld dezelfde waarde toekennen als aan de Beurs van Berlage.⁵⁷⁴

-
569	Van Adrichem 1950.
570	The Netherlands economic and cultural documentation = Het Nederlands economisch cultureel archief = Los archivos economicos y culturales Neerlandeses = Les archives économiques et culturelles Néerlandaises = Das Niederländische Ökonomische und Kulturelle Archiv, 1951-1956, 277-278; De “Van Nelle” fabriek, 1949; Viergever 1945. Zie ook: SAR, Van Nelle, 944, inv.nr. 3499: diverse, meertalige informatiemappen over de fabrieken en kantoor Van Nelle, 1951 en 1956.
571	SAR, Van Nelle, 944, inv.nr. 3499: Fabrieken en kantoor Van Nelle N.V., 29, aanwezig in de diverse, meertalige informatiemappen over de fabrieken en kantoor Van Nelle, 1951 en 1956.
572	Citaat is ontleend aan een bericht dat de Van Nelle directie op 14 april 1955 naar haar relaties stuurde naar aanleiding van het verschijnen van Van Nelle op de zomerzegel, een speciale reeks postzegels die in de zomer van 1955 was uitgebracht. In die reeks verschenen ook de Beurs van Berlage, het raadhuis van Dudok, het Shell-kantoorgebouw van Oud en het hoofdkantoor van Friedhoff te Den Haag. Citaat aangetroffen op de website van de Rotterdamse Philatelisten Vereeniging, http://www.rphv.nl/vannelle.swf , 20-05-2011.
573	Vriend 1959, 5.
574	Vriend 1959, 43.

De architect van Van Nelle, die zelf bijna niets over zijn werk had geschreven, werd in 1968 door zijn opvolgers postuum in de schijnwerpers geplaatst. Zijn werk waarover al zo veel was gepubliceerd, werd toen in een historisch kader geplaatst.⁵⁷⁵ Met name de publicaties van Bakema en Van der Leeuw uit 1968 en die van N.L. Prak uit de jaren zeventig waren hier verantwoordelijk voor. En zij benadrukken één ding heel duidelijk: de Van Nellefabriek moest niet worden gezien als een gedachteloos architectonisch vormexperiment. Het was een uniek product waarvan de ongeëvenaarde moderniteit niet alleen school in de architectonische verschijning of de toegepaste techniek, maar juist in het sterk sociaal-maatschappelijk bewustzijn van de architect en zijn patroon. Het was de echo van wat Kees van der Leeuw in 1929 ook had gezegd. Maar nu was daar de mythe van de jonge, briljante architect en de progressieve zakenman aan toegevoegd en de cultuurhistorische betekenis van de Van Nellefabriek was minstens even groot, zo niet een overtreffing van de architectonische waarde.

§ 6.3 De Van Nellefabriek als beschermd monument en een eerste kader voor haar instandhouding

In 1973 had het Historisch Genootschap Roterodamum de Van Nellefabriek opgenomen in zijn inventarisatie van gemeentelijke monumenten en het als enige Rotterdamse gebouw de status “van internationaal belang” gegeven.⁵⁷⁶ Op verzoek van de gemeente Rotterdam onderzocht de RDMZ in 1978 de mogelijkheid om de fabriek de status rijksmonument te verlenen. Het ontbrak echter aan een vastgesteld selectiekader en bovendien was het complex nog geen 50 jaar oud waarmee het voor de wet te jong was om de monumentenstatus toegekend te krijgen.

Het gebouw is in haar huidige vorm dusdanig bekend, dat men zich wel zal hoeden voor drastische wijzigingen aan het uiterlijk. (Zeker zolang het ontwerp bureau nog bestaat.) Mogelijk dat een plaatsing op de monumentenlijst het functioneren van een dergelijk complex nadeel gaat berokkenen. (...) Hoewel dit complex duidelijk tot de zgn. jongere bouwkunst behoort en derhalve een advies tot aanhouden dient te volgen, kan anderzijds gesteld worden dat dit complex zozeer van nationaal en internationaal belang is in de architectuurgeschiedenis dat een advies tot toevoegen reeds thans gegevens kan worden.⁵⁷⁷

-
- 575 Bakema 1968; Prak 1970a; Prak 1971. Niels Luning Prak (1926-2002) was hoogleraar aan de TH Delft en publiceerde naast Van Nelle en het Nieuwe Bouwen over onderwerpen als vormgeving, waarneming van de gebouwde omgeving en esthetica.
- 576 Bij het stellen van welstandseisen hanteerde de gemeente Rotterdam de monumentenlijst van Historisch Genootschap Roterodamum uit 1972-1973, zolang zij zelf nog geen monumentenverordening had vastgesteld, zie: RCE, Correspondentiedossier “Van Nellefabriek”: Verslag overleg met van Nelle-Lassie, 07-10-1981. Zie ook: hoofdstuk 5 en de noten 442, 443 en 444 van dit proefschrift.
- 577 RCE, Correspondentiedossier “Van Nelle-fabriek”: Notitie Aanvulling Monumentenregister, 27-04-1978.

In 1982 maakte minister Brinkman van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur zijn voornemen tot aanwijzing van de fabriek bekend en gold voorbescherming van de fabriek.⁵⁷⁸ Door bezwaar- en beroepsprocedures van de Van Nelledirectie nam de definitieve aanwijzing drie jaar in beslag.⁵⁷⁹ De directie maakte niet zozeer bezwaar tegen aanwijzing omdat zij de monumentwaardigheid van het gebouw niet onderkende, als wel omdat zij vreesde dat de aanwijzing de bedrijfsvoering negatief zou beïnvloeden.⁵⁸⁰ De firma Van Nelle-Lassie⁵⁸¹ had zich eerder genoodzaakt gezien tot wijziging en uitbreiding van het complex en dat zou in de toekomst niet anders zijn.⁵⁸² Onderzoek naar de instandhouding van jongere bouwkunst stond nog in de kinderschoenen en met herbestemming van industriële gebouwen was toen evenmin veel ervaring opgedaan.⁵⁸³ Gevolgen voor de waarden en beleving van een modern monument door een functiewijziging en daarvoor benodigde ingrepen waren nog onverkend.⁵⁸⁴ De restauratie van de Van Nellefabriek door architectenbureau Van den Broek en Bakema kan daarom worden beschouwd als een vroege verkenning van de relaties tussen moderne bouwkunst en monumentwaarde enerzijds en de grenzen van functionele verandering en economische haalbaarheid anderzijds.⁵⁸⁵

De beschrijvingen die de RDMZ van de fabriek had gemaakt, vormden de onderlegger voor de redengevende omschrijving. Naast een beschrijving van de in- en uitwendige verschijningsvorm van de fabriek wordt het complex in de redengevende omschrijving aangeduid als een “schoolvoorbeeld van een Nieuw Zakelijke stijl”. De architectuur- en bouwhistorische waarde van de gebouwen schuilt volgens de registeromschrijving voornamelijk in het feit dat de opzet de uitkomst is van “een voorafgaande analyse van het toenmalige fabricageproces en (...) verdere toepassing van algemene functionalistische principes (...) en (...) de met deze principes verbonden esthetiek”. In “de grote aandacht voor zo gunstig mogelijke arbeidsomstandigheden” is de sociaalhistorische waarde van het complex gelegen. De op al die samenhangende denkbeelden gebaseerde keuzen – zoals de toepassing van in die tijd nieuwe materialen en bouwtechnieken, de open en flexibele ruimtelijke opzet en een

-
- 578 Zie noot 461.
- 579 Het aanwijzingstraject tot rijksmonument is beschreven in: Kuipers 2005a.
- 580 Volgens Van Nelle zou bescherming niet de enige manier voor behoud van het gebouw zijn. De firma beschouwde zichzelf als een goede beheerder van de gebouwen en zag geen reden waarom hun aanpak onder invloed van een beschermde status zou moeten wijzigen. Wel was duidelijkheid nodig over welke ingrepen wel en niet vergunningplichtig waren. Zie: RCE, Correspondentiedossier “Van Nellefabriek”: Verslag overleg Van Nelle – RDMZ, 07-10-1981. Zie ook: Kuipers 2005a, 223; ‘Vier Rotterdamse bouwwerken op monumentenlijst’, 1982.
- 581 In 1971 ging de firma de Erven de Wed. J. Van Nelle, kortweg Van Nelle, na een fusie verder onder de naam Van Nelle/Lassie. In 1987 verkocht het bedrijf al zijn aandelen aan Sara Lee en Douwe Egberts en was vanaf dat moment bekend als Sara Lee/DE. Zie ook: Dicke 2005a, 216-217.
- 582 Voor eerdere bouwkundige aanpassingen en uitbreiding van het complex, zie: Molenaar et al. 2005, 160-162, 220.
- 583 De aanloop naar de bescherming van jongere bouwkunst is uitgebreid beschreven in: Kuipers 1994; Kuipers 2005a, 223; Nijhof 1994.
- 584 In 1982 startte H.-J. Henket en W. de Jonge met hun Bouwtechnisch onderzoek Jongere Bouwkunst, zie: Henket en De Jonge 2010, 98. Rond die tijd verschenen ook de eerste publicaties over de specifieke problematiek van de instandhouding van jongere bouwkunst, in het bijzonder die van het Nieuwe Bouwen, zoals: Van Heuvel en Overbeek 1983. Zie ook: NAI, BROX, inv.nr. d2531: Hand-out van het symposium ‘Na vijftig jaar gedoemd tot monument’, gehouden aan de TH Delft, 30-11-1982.
- 585 De opgave was niet alleen gecompliceerd in theoretisch en technisch opzicht. Ook in pragmatisch opzicht vormde een langlopend besluitvormingsproces tussen meerdere partijen een uitdaging. Dit werd administratief-juridisch geregeld met het instellen van een overlegstructuur, met een zogenaamd raamplan en raamvergunning, zie ook: RCE, Pandsdossier Van Nellefabriek en NAI, BROX, inv.nr. d2807: Verslag bespreking, 15-12-1983.

specifiek architectonisch idioom – dragen alle bij aan de “ontmaterialisering” van het complex.⁵⁸⁶ De prozaïsche verwijzing naar het haast onstoffelijk voorkomen van de gebouwen vervat wellicht wat als de essentie van dit monument wordt beschouwd; het is wel een waardering die sterk lijkt te leunen op een visuele registratie van het aloude bekende beeld van het complex vanaf de Schie en vanuit de trein van Rotterdam naar Amsterdam.⁵⁸⁷ Wellicht dat door deze nadruk niet dieper werd ingegaan op de “eigen kwaliteiten van de toegepaste materialen” waardoor de redengevende omschrijving niet expliciteert of en welk belang aan de kleur, textuur, samenstelling, detaillering, conditie en aanwezigheid van originele óf nieuwe onderdelen moest worden gehecht.

De vliesgevel leek alles te verbeelden wat zowel in de beeldvorming als formele waardering van de fabriek aan de orde was gekomen. Niet alleen bepaalde de pui letterlijk en in materiaaltechnisch opzicht het gezicht van het gebouw, het was tevens hét aspect dat werd gerelateerd aan het Nieuw Zakelijke gedachtegoed.⁵⁸⁸ De associatie van Van Nelle met de modernste en menselijkste fabriek hing voor een groot deel samen met de glazen pui en de doorkijk die deze van buitenaf gaf op het fabrieksproces en de paddenstoelvloerconstructie en van binnenuit voor de arbeiders op de buitenwereld.⁵⁸⁹

-
- 586 RCE, Pandsdossier Van Nellefabriek: redengevende omschrijving, [ongedateerd]. Zie ook de redengevende omschrijvingen van de Van Nellefabriek, Rotterdam, rijksmonumentnummers 523428, 521881, 46869, via: <http://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/php/main.php>, 29-07-2011.
- 587 Dit wordt nog eens versterkt door de uitspraak van ambtenaren van de rijksdienst dat de achtergevel, wegens verschillende latere toevoegingen, een andere monumentale waarde zou hebben dan de voorgevel. Zie: RCE, Pandsdossier Van Nellefabriek en NAI, BROX, inv.nr. d2807: Verslag bespreking, 15-12-1983.
- 588 Niet alleen omdat het de verbeelding van het idee licht, lucht en zuiverheid was, maar ook omdat de bouwwijze, materiaalkeuze en detaillering van de glazen puien, zoals het gebruik van tuindersglas en het schooperen van het staal, als functioneel en innovatief werden bestempeld.
- 589 Bij de restauratie en herinrichting uit het begin van de eenentwintigste eeuw werden transparantie en zicht een van de belangrijkste pijlers onder de plannen, zie: De Jonge 2005, 252.

§ 6.4 Een principekwestie: het gebruik als fabriek

In verband met de lopende bezwaarprocedure, traden de Van Nelledirectie en de rijksdienst al wel in overleg over de instandhouding van de fabriek. De eigenaar en de rijksdienst, later aangevuld met de architecten van Van Nelle en de gemeente, stelden samen de grenzen vast waarbinnen op een werkbaar en financieel haalbare wijze de instandhouding van het Van Nellecomplex kon worden nagestreefd. De redengevende omschrijving en eerdere concepten daarvan werden hiervoor door de directie van Van Nelle niet als een goed kader bestempeld. De beschrijvingen hielden in haar ogen geen rekening met de bestemming van het complex, terwijl dat wel nodig was, omdat de zo gewaardeerde vorm en de functie volgens de firma als één geheel moesten worden beschouwd.⁵⁹⁰

Dit waardevol stuk cultuur is, omdat het een gebouw is dat huisvesting biedt aan een levendig en volop functionerend bedrijf een stuk levende cultuur. Zonder dat dit bedrijf in het gebouw zou worden uitgeoefend, zou het gebouw tot een stuk dode cultuur vervallen.⁵⁹¹

Het onderdeel van de fabriek dat samenhang met zowel de vorm en de functie, en dat tevens het dringendst aan herstel toe was, waren de vliesgevels. Het in oorspronkelijke staat behouden van de fabriekspuien was voor de directie van Van Nelle geen optie, evenmin als het toepassen van een tweede, in het gebouw gelegen pui.⁵⁹² De omvangrijke operatie van het renoveren van de vliesgevels vroeg wat betreft de directie om een gefaseerde uitvoering. Op basis van hun ervaringen met de vernieuwing van de vliesgevel van de kantoorvleugel voorzagen de Van Nelle directie en de architecten juist daarin problemen. Door de vernieuwing van deze puien was het beeld van de kantoorgevel sterk gewijzigd. De plannen voor de renovatie van deze gevel, en ook die van het entreegebouwtje, waren echter gemaakt vóór de plaatsing van de Van Nellefabriek op de monumentenlijst en de uitvoering daarvan viel daarom toen niet onder de verantwoordelijkheid van RDMZ.

Het steeds als afzonderlijke probleem [sic] behandelen van de verschillende opdrachten kan leiden tot ad hoc beslissingen, die in het totale complex resulteren in niet op elkaar afgestemd zijn van oplossingen (...) Door het in de tijd wisselen van het onderlinge gewicht van deze factoren zullen beslissingen op verschillende tijdstippen ook vaak verschillende kunnen uitvallen. Dit is in conflict met de (esthetische) wenselijkheid om binnen het totale complex zoveel mogelijk eenheid van vormgeving, materialen en kleurstelling te behouden.⁵⁹³

590 RCE, Correspondentiedossier "Van Nellefabriek": Verslag overleg Van Nelle en RDMZ, 07-10-1981; Bezwaarschrift Van Nelle tegen plaatsing, 06-01-1983; Toelichting op Beroepschrift Van Nelle tegen plaatsing, 12-08-1983.

591 NAI, BROX, inv.nr. d2531: notitie opgesteld door Van den Broek & Bakema, 04-05-1982.

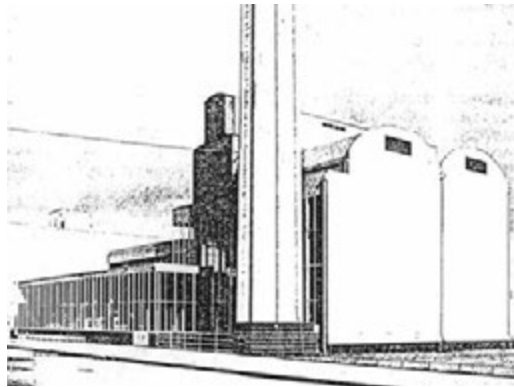
592 Zie: NAI, BROX, inv.nr. d2531: Verslag vernieuwing fabriekspuien, 17-02-1982.

593 NAI, BROX, inv.nr. d2531: notitie opgesteld door Van den Broek & Bakema, 04-05-1982.

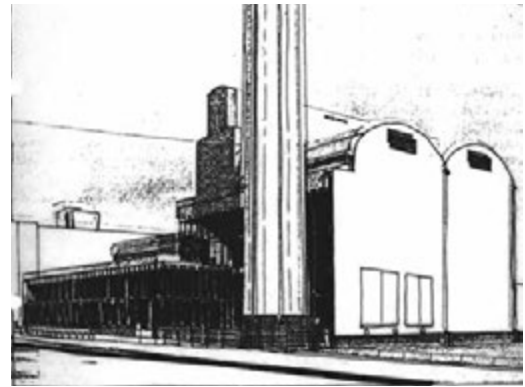
Eenheid in vormgeving, materialen en kleurstelling was voor de directie ook in het verleden, bij het ontwerp van nieuwe fabriekselementen, het credo geweest.⁵⁹⁴ Zij drong bij de rijksdienst dan ook aan op een dergelijke integrale benadering voor de instandhouding van het gebouw. De directie beschouwde consistentie en continuïteit van de besluitvorming en uitvoering van de renovatie als een voorwaarde voor een succesvol eindresultaat en voor een goede samenwerking met de rijksdienst en de gemeente.

De rijksdienst was het hier mee eens en stelde voor om de renovatie ook procedureel te vergemakkelijken met een raamplan en raamvergunning; op grote lijnen van het renovatieplan zou overeenstemming worden bereikt, waarna alleen nog op detailniveau zou worden getoetst door de rijksdienst. Dit was een innovatieve manier om het juridische aspect van het vergunningstelsel vorm te geven. Om deze aanpak te faciliteren gaf de directie van Van Nelle in 1985 aan Van den Broek en Bakema de opdracht om een onderzoek uit te voeren naar de bouwkundige staat van enkele onderdelen van het complex en de gevolgen die restauratie, renovatie of sloop voor het totaalbeeld van het complex zouden hebben (afbeeldingen 6.2, 6.3, 6.4 en 6.5).⁵⁹⁵ Het resultaat was een bouwtechnische opname in combinatie met een serie fotomontages die de mogelijke eindsituaties toonden. Om de keuze uit deze geschetste scenario's te vergemakkelijken, formuleerden directie, architect en monumentenzorg vervolgens uitgangspunten, definieerden de te gebruiken terminologie en stelden de verantwoordelijkheden van elk van de drie partijen vast.⁵⁹⁶ Er sprak een pragmatische benadering uit waarbij de restauratieve aanpak sterk leunde op de *Grondbeginselen* uit 1917 en de renovatie benadering op het behoud van harmonie in beeld en materiaalgebruik.⁵⁹⁷

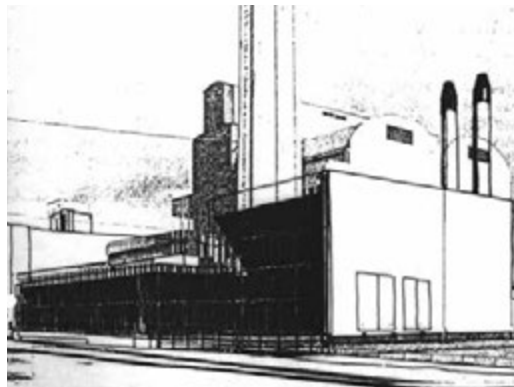
-
- 594 Bij het ontwerp voor een nieuwe ruimte voor koffiebranders werd bijvoorbeeld gekozen om de gevels uit te voeren in de geest van de gerenoveerde kantoorgevel. Daarbij werd gekozen voor Janssen Viss-profielen in nagenoeg dezelfde detaillering en kleurstelling, omdat zij in rankheid de oorspronkelijke profielen van de fabriek het meest zouden benaderen. De meningen over deze nieuwe opbouw waren in eerste instantie verdeeld. Drie van de tien leden van de Rotterdamse monumentencommissie hadden liever een eigentijdse opbouw gezien. Eén van de tegenstanders verwoordde de ingreep als "Halfzware Van Nelle". De Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, de rijksdienst en de Rotterdamse monumentencommissie gingen akkoord. Zie: RCE, Pandsdossier Van Nelle-fabriek: artikel 'Kubus op Van Nelle-gebouw', [bron en datum onbekend]; Verslag bespreking Van Nelle en RDMZ, 14-04-1984; Advies Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, afd. II van de Monumentenraad, 15-06-1984. Ook bij de bouw van een nieuwe losstaande koffiesilo in 1990 werd ervoor gekozen om het weliswaar in eigentijdse materialen vorm te geven, maar wel in harmonie met de architectuur van Van Nelle en gelijk aan de bouwfilosofie van Van Nelle, namelijk het productieproces volgend. Deze koffiesilo werd in 1991 bekroond met de 'Grand Prix Rhénan d'Architecture'. De silo kon niet worden ingepast in het herbestemming-splan voor de Van Nellefabriek naar de Van Nelle Ontwerpfabriek en werd gesloopt. Zie: Groenendijk 2009; RCE, Pandsdossier Van Nellefabriek: planbeoordeling bouw koffiesilo, 24-01-1990.
- 595 RCE, Pandsdossier Van Nellefabriek: Onderzoek naar de mogelijkheden tot restaureren, renoveren, amoveren, 01-04-1985.
- 596 RCE, Pandsdossier Van Nellefabriek en NAI, BROX, inv.nr. d2807: Verslagen besprekingen, 29-05-1985 en 12-07-1985.
- 597 Voor de inhoud van de Grondbeginselen uit 1917, zie ook: Inleiding van dit proefschrift.

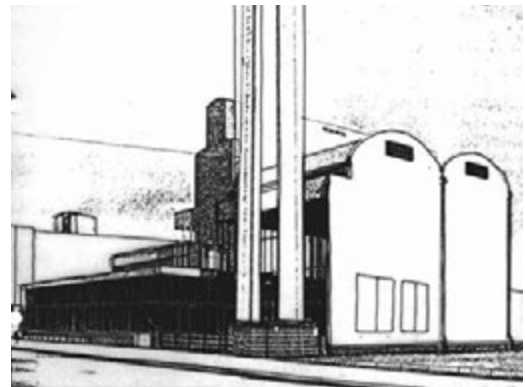
FIGUUR 6.2 In het onderzoek dat het architectenbureau Van den Broek en Bakema in 1985 ondernam in het kader van de werkzaamheden aan de Van Nellefabriek, werd in tekst en beeld ingegaan op de effecten van verschillende soorten ingrepen. De afbeelding van de oorspronkelijke toestand van het ketelhuis.

FIGUUR 6.3 In het onderzoeksrapport was over de foto van de oorspronkelijke toestand een calque aangebracht waarop de nieuwe toestand was ingetekend. Bij de restauratie-optie werden de schoorsteen, de kolentransporteur, de daken, puien, gevels en het interieur helemaal hersteld.

FIGUUR 6.4 Bij de renovatie-optie was voorzien in de sloop van de kolentransporteur en de bovenbouw van de kolenbunkers. De daken, puien en gevels zouden worden hersteld. In deze optie was de renovatie van de schoorsteen open gelaten.

FIGUUR 6.5 Bij de sloop-optie zouden verschillende onderdelen van het ketelhuis worden verwijderd, waaronder de kolentransporteur en de schoorsteen. Nieuwe ingrepen zouden in moderne materialen worden uitgevoerd.

§ 6.5 Het bepalen van een instandhoudingsstrategie voor de fabriek

Dat het voor de directie, haar architecten en de rijksdienst moeilijk was om vervolgens vast te houden aan één visie bleek wel uit de onderlinge verschillen in benadering van de diverse onderdelen van het fabriekscomplex. De rijksdienst ging heen en weer tussen het belang van het proces, behoud van het oorspronkelijke materiaal en de architectonische expressie.⁵⁹⁸ Ook de firma en het architectenbureau bleven zoeken naar een eenduidige benadering. Enerzijds wilde Van Nelle de architectonische schepping zo veel mogelijk behouden⁵⁹⁹, terwijl zij anderzijds bepleitten dat het uiterlijk van de fabriek best kon veranderen als maar zou worden gebouwd volgens het functionalistisch gedachtegoed met de bijbehorende toepassing van de nieuwste materialen en innovatieve bouwtechnieken.⁶⁰⁰ Tegenover dit pleidooi voor ontwikkeling, kon het architectenbureau zelfs een enkele keer worden betrapt op een “heemschutterige houding”.⁶⁰¹ Toen bekend werd dat aan de overzijde van de Schie een architectonisch sterk contrasterend gevangeniscomplex zou verrijzen, tekenden Van den Broek en Bakema in hun hoedanigheid van “de architectonische adviseurs van de beheerders” van de Van Nellefabriek protest aan, omdat zij het een “wezenlijke aantasting van de omgeving” achtten.⁶⁰²

Aan het cultureel waardevolle complex van Van Nelle wordt door een industrie-vreemd gebouw afbreuk gedaan. Deze argumentatie dient met veel studie en zorgvuldigheid tot stand te komen, omdat er anders een lachwekkende situatie zou ontstaan.⁶⁰³

In 1988, tien jaar na de eerste gesprekken over bescherming, was de architectuurhistorische en bouwtechnische kennis over gebouwen van het Nieuwe Bouwen gegroeid. Door de architecten H.-J. Henket en W. de Jonge was in 1988 een speciale stichting in het leven geroepen, DOCOMOMO, die zich in internationaal verband toelagde op het documenteren en conserveren van gebouwen, ensembles en wijken van de moderne beweging.⁶⁰⁴ Er waren verschillende studies uitgevoerd naar de manier waarop de specifieke instandhoudingsproblematiek van deze categorie gebouwen zou

-
598	Dit blijkt uit diverse stukken betreffende de verwijdering van de kolentransporteur, het herstel van de luchtbruggen en het behoud van de schoorsteen, aanwezig in: RCE, Pandsdossier Van Nellefabriek: diverse verslagen uit de periode 29-05-1985 t/m 13-11-1985; interne nota, 24-11-1986. Zie ook: Kuipers 2005a, 224-225.
599	NAi, BROX, inv.nr. d2807: Van Nelle Nieuws (1987) # 1.
600	Citaten uit notitie van Van Nelle-Lassie met betrekking tot de monumentale status van de fabriek, aanwezig in: NAi, BROX, inv.nr. d2531: Notitie, [ongedateerd].
601	NAi, BROX, inv.nr. d2807: Brief van Carel Weeber, 04-06-1986.
602	NAi, BROX, inv.nr. d2807: Brief van Van den Broek en Bakema, 02-04-1986; Concept bezwaarschrift, 12-05-1986.
603	NAi, BROX, inv.nr. d2807: Brief van Van den Broek en Bakema, 02-04-1986.
604	Stichting DOCOMOMO Nederland is onderdeel van de International Committee for Documentation and Conservation of buildings, sites and neighbourhoods of the MODern MOVement, een non-profit organisatie die in 1988 is opgericht aan de Faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit Eindhoven door Hubert-Jan Henket, architect en toenmalig hoogleraar Bouwtechniek aldaar, en Wessel de Jonge, architect en toenmalig onderzoeker aldaar.

kunnen worden aangepakt.⁶⁰⁵ Deze nieuwe kennis legde het spanningsveld bloot waarin moderne monumenten zich bevonden: de authenticiteit van het beeld tegenover de functionaliteit en de oorspronkelijkheid van het materiaal. Dit soort inzichten kon wellicht een theoretisch kader voor de restauratie bieden, maar in het geval Van Nelle was er vooral behoefte aan een vertaling van de theoretische denkbeelden naar de keuzes die moesten worden gemaakt op basis van functionele en financiële aspecten van een restauratieplan.⁶⁰⁶ Teneinde het renovatieproces inhoudelijk en financieel te stroomlijnen, werd in 1989 een notitie uitgebracht door de Van Nelledirectie en de gemeente.⁶⁰⁷ Hierin werd bepaald hoe de karakteristieke elementen van het complex moesten worden aangepakt en dat verdere besluitvorming zou worden beperkt tot een tripartite bestaande uit de Van Nelledirectie, de gemeente Rotterdam en de RDMZ.⁶⁰⁸

Het bouwkundig aanzicht van het Van Nelle complex dient zo veel mogelijk gehandhaafd te blijven als voorbeeld van de "nieuwe zakelijkheid" en de vooruitstrevende ideeën die bouwers en architecten rond 1925 hadden m.b.t. de bouwkunst. Zo veel mogelijke handhaving van het buitenaanzicht handhaaft niet alleen vormgeving en de contouren van het complex, doch evenzeer constructiemethoden, bouwmaterialen en de grondgedachte van verkeersbewegingen van personen, transport en energie. (...) Binnen het complex dient enerzijds de constructiemethode zichtbaar gehandhaafd te blijven en anderzijds gestreefd te worden naar de handhaving van een aantal wezenlijke details, waaruit de aandacht voor hygiëne en lichamelijke verzorging blijkt als bijdrage aan de positieve arbeidsomstandigheden [sic], die mede bepalend zijn voor het karakter van het gebouw.⁶⁰⁹

Concreet betekende het de handhaving van de luchtbruggen, de *tearoom*, de fabrieksgevels met glazenwassersrail en de directiegang, restauratie van twee trappenhuizen en handhaving of restauratie van enkele originele was- en wc-ruimten op plaatsen waar de bedrijfsvoering dit toeliet.

-
- 605 In 1982-1983 waren vijf catalogi uitgekomen die behoorden bij de vijf tentoonstellingen georganiseerd onder het thema 'Het Nieuwe Bouwen en Nederland 1920-1960'. Elk van de catalogi belichtte een ander aspect van het Nieuwe Bouwen waardoor de architecten en bouwwerken uit deze periode in een breder perspectief konden worden geplaatst. Bovendien verscheen in 1983 een overzichtswerk over het Nieuwe Bouwen en publiceerden Henket en De Jonge in 1987 hun onderzoek naar de mogelijkheden om gebouwen van het Nieuwe Bouwen in stand te houden. Zie: Beeren et al. 1982; Boekraad, Bool en Henkels 1983; Bosma et al. 1983; Henket en De Jonge 1987; Rebel 1983; Schnitker en Willinge 1982; Van der Woud 1983.
- 606 De rijksdienst heeft hier behoefte aan om de subsidiabele kosten goed te kunnen bepalen, terwijl de firma Van Nelle wil voorkomen dat de 'kopkosten' te hoog worden. Zie: RCE, Pandsdossier Van Nellefabriek: interne memo, 10-11-1986; NAI, BROX, inv. nrs. d2531 en d2807: diverse stukken.
- 607 Aan de notitie ging een afwegingsmodel vooraf waarin van de verschillende complexonderdelen de noodzaak tot bedrijfstechnisch behoud wordt afgewogen tegen de monumentwaardigheid, resulterend in een subsidiepercentage. Zie: NAI, BROX, inv.nr. d2807, en RCE, Pandsdossier Van Nellefabriek: afwegingsmodel Van Nelle monument, 08-02-1988; Brief met notitie in de bijlage, 23-05-1989.
- 608 In november 1986 was al gesproken over het streven naar afspraken over deze tripartite. Zie: RCE, Pandsdossier Van Nellefabriek: brief van gemeente Rotterdam aan de RDMZ, 20-11-1986.
- 609 NAI, BROX, inv.nr. d2807, en RCE, Pandsdossier Van Nellefabriek: Brief met notitie in de bijlage, 23-05-1989.

Aldus geschiedde en in de periode 1991-1994 werden de *tearoom*, lichtreclame, luchtbruggen, enkele fabriekstrappenhuizen en de vliesgevel van de fabriek gerestaureerd.⁶¹⁰ Het gebouw dat “letterlijk en figuurlijk een hoogtepunt in de glas- en staalarchitectuur” was, had de zo gekoesterde transparantie weten te behouden.⁶¹¹

§ 6.6 Een principekwestie: het monument herbestemd

In 1995 kondigde de firma Sara Lee/DE haar vertrek uit Rotterdam en de Van Nellefabriek aan en voor de laatste maal nam de onderneming haar rol als hoeder van haar gebouwde erfgoed op zich. Zij zou de fabriek in 1998 daadwerkelijk verlaten en leeg opleveren, maar niet voordat een passende nieuwe bestemming voor het complex was gevonden.

De ophanden zijnde leegstand van de fabriek kreeg de nodige publieke aandacht. In de lokale en landelijke kranten werd eveneens de vrees voor de toekomst van de fabriek uitgesproken en het Rotterdams Dagblad riep zijn lezers zelfs op om een nieuwe functie voor Van Nelle te verzinnen.⁶¹² In de architectuurbladen werd het resultaat van de restauratie door Van den Broek en Bakema voor het voetlicht gebracht, samen met de problematiek rondom de noodzakelijke herbestemming.⁶¹³ Stichting DOCOMOMO Nederland en de Rotterdamse Kunststichting (RKS) vreesden – met het moeizame herbestemmingsproces van sanatorium Zonnestraal op het netvlies – voor het behoud van de fabriek.⁶¹⁴ De RKS nam op eigen initiatief de taak op zich om lokale politici en bestuurders te overtuigen van de slagingskans van de herbestemming van een groot fabriekscomplex als Van Nelle.⁶¹⁵

-
- 610 RCE, Pandsdossier Van Nellefabriek: diverse planbeoordelingen uit de periode 1991-1994.
- 611 Citaat ontleend aan: RCE, Pandsdossier Van Nellefabriek: planbeoordeling, 14-05-1991.
- 612 SAR, Collectie Kranten en tijdschriften: ‘Deelraad wil overleg met B & W over toekomst Van Nelle-fabriek - ‘gemeente heeft meer interesse in monumentaal pand dan in werknemers’, De Havenloods 17-01-1995; ‘Kunststichting vreest toekomst rijksmonument Van Nelle-fabriek’, Trouw 02-05-1995; ‘’s Lands mooiste industrie-complex, Van Nelle, gaat dicht’, NRC Handelsblad 30-05-1995; ‘Monument van de moderne tijd’, Algemeen Dagblad 13-01-1995; ‘Op zoek naar het behoud van architectonische schoonheid’, Rotterdams Dagblad 04-09-1995; ‘Van Nelle: van filmretropark tot hotel voor alleenstaanden - lezerssuggesties blijken moeilijk uitvoerbaar in rijksmonument’, Rotterdams Dagblad 25-02-1995; ‘Van Nelle-fabriek als ‘paleis van de arbeid’, Rotterdams Dagblad 03-06-1995; ‘Wat gaan we doen met de Van Nelle-fabriek? - bedrijvengebouw, hotel/restaurant of onderkomen voor archief-dienst’, Rotterdams Dagblad 31-01-1995.
- 613 Fuchs 1995; De Jonge 1995; De Jonge 1997; Koekebakker 1995.
- 614 Professor Hubert-Jan Henket stuurde als voorzitter van Stichting DOCOMOMO Nederland een brandbrief naar Sara Lee/DE. Daarin schreef hij: “Bij eventuele leegstand voor kortere of langere tijd moet gevreesd worden dat opnieuw één van de iconen van het Nieuwe Bouwen tot ruïne zal vervallen.” Hiermee doelde Henket op het sanatorium Zonnestraal te Hilversum waarvoor sinds de jaren zestig naar een passende bestemming werd gezocht en waarvoor Henket met Wessel de Jonge een haalbaarheidsstudie had verricht. Ook de directeur van de RKS refereerden aan Zonnestraal als een “macaber hoogtepunt” dat liet zien dat “unanieme erkenning van historische en monumentale waarden geen garantie biedt voor daadwerkelijke bescherming en behoud.” Zie: RCE, Pandsdossier Van Nellefabriek: brief van de Nederlandse werkgroep van DOCOMOMO, 23-01-1995; memorandum, 17-02-1995. Zie ook: Van Emstede en Vrolijk 2010; SAR, Rotterdamse Kunst Stichting (RKS), 445, inv.nr. 522: brief van RKS aan burgemeester en wethouders van Rotterdam, 10-04-1995.
- 615 SAR, RKS, 445, inv.nr. 522: diverse stukken.

De RKS organiseerde een discussieavond onder leiding van architectuurhistoricus E. Taverne en een werkbezoek aan Il Lingotto in Turijn, de voormalige Fiatfabriek die begin jaren negentig was herbested. ⁶¹⁶

Door de grote publieke aandacht zagen de rijks- en gemeentelijke overheid de noodzaak van een proactieve benadering van de herbestemming; de verantwoordelijkheid werd primair bij SaraLee/DE en de gemeente Rotterdam gelegd en het ministerie van OCW en de RDMZ kregen, ook onder invloed van de nieuwe Monumentenwet 1988, een vooral adviserende rol. ⁶¹⁷

De eerste die een voorzet nam op een toekomstperspectief van de fabriek was de gemeente Rotterdam. In een studie merkte zij met name de ruimtelijke totaalopzet en beeldbepalende waarde van het complex als karakteristiek aan. De ligging van het complex in een “parkachtige setting” en aan het water, de ruime en strakke opzet van het geheel, de benadering via een groene laan en de zichtbaarheid van het complex op grotere afstand, waren alle aspecten die van belang werden geacht. ⁶¹⁸ De rijksdienst oordeelde dat dit weliswaar een relevante aanvulling op de redengevende omschrijving was, maar niet per se diende als leidraad voor het herbestemmingsproces. ⁶¹⁹ De RDMZ ging op zoek naar een manier om een beter beeld te schetsen van de kansen en risico’s die in het complex besloten lagen vanuit de ontwerp- en ontwikkelingsgeschiedenis van de fabriek. Wellicht dat een vorm van “ontwerpend onderzoek” moest worden aangegaan dat bij kon dragen aan een “macro-beeld van de locatie” dat vervolgens als ontwikkel- en toetskader kon fungeren. ⁶²⁰

De omschrijving zoals destijds opgesteld bij de vaststelling van het monument bevat een omschrijving van de waardevolle onderdelen van het gebouw vanuit een kunsthistorische benadering. RDMZ (...) acht dit niet (zo) geschikt als uitgangspunt voor invoer in een ontwerp(proces). Naar zijn mening zal de formele achtergrond voor ontwerpers te beperkend kunnen werken. De basis kan wel toetsend worden gehanteerd. De uitgereikte beschrijvende tekst is geschikt om accenten te laten zien. (...) geeft aan dat de redengevende omschrijving moet worden vertaald naar modelmatig ontwerpen. ⁶²¹ [cursivering CvE]

Een bredere verkenning van de cultuurhistorische waarden was ook aangeraden door de RKS, naar aanleiding van de vergelijkende casus Lingotto. ⁶²²

-
616	De herbestemming van Il Lingotto is uitgebreid beschreven in: Olmo, Comba en Beraudo di Pralormo 2003; Olmo en Piano 2002; Visser en Van Beek 2005.
617	RCE, Pandsdossier Van Nellefabriek: interne nota, 07-04-1995.
618	Zie: RCE, Pandsdossier Van Nellefabriek: Reactie RDMZ op rapport van de gemeente Rotterdam betreffende vervolgebruik Van Nelle, 27-10-1995.
619	RCE, Pandsdossier Van Nellefabriek: Reactie RDMZ op rapport van de gemeente Rotterdam betreffende vervolgebruik Van Nelle, 27-10-1995.
620	RCE, Pandsdossier Van Nellefabriek: Reactie RDMZ op rapport van de gemeente Rotterdam betreffende vervolgebruik Van Nelle, 27-10-1995; verslag van Hergebruik Van Nelle fabriek, 03-11-1995.
621	De gecursiveerde woorden tussen ronde haakjes zijn in het verslag in pen bijgeschreven. Zie: RCE, Pandsdossier Van Nellefabriek: Verslag vervolgebruik Van Nelle, 22-12-1995.
622	Bij de herbestemming van de voormalige Fiatfabriek had de studie van architectuurhistoricus Carlo Olmo een belangrijke rol gespeeld. De betreffende studie werd onder architectuurhistorici als baanbrekend beschouwd omdat het de geschiedenis van het

Het was de firma SaraLee/DE, de gemeente Rotterdam en de rijksdienst duidelijk dat de herbestemming van Van Nelle een gevoelige en complexe aangelegenheid was en dat het herbestemmingsproces mede vanwege de publieke bekendheid van het gebouw zeer behoedzaam moest worden aangepakt. De drie partijen verenigden zich in het zogenaamde “Van Nelle-beraad”, een overlegstructuur die werd gefaciliteerd door SaraLee/DE en in opdracht van deze firma werd begeleid door een externe partij, Heidemij Advies.⁶²³ Zij kozen er voor om informatie over de nieuwe bestemming spaarzaam naar buiten te brengen.⁶²⁴ De zoektocht naar een actuele waardering van de diverse aspecten van de fabriek en naar een nieuwe functie bleef wat hen betreft een aangelegenheid van deskundigen. Heidemij Advies zou in opdracht van SaraLee/DE twee workshops organiseren en de rijksdienst zou een Cultuurhistorische Verkenning (CV) opstellen.

§ 6.7 Preciezer de waarden van het monument Van Nellefabriek bepalen

In aanloop naar de workshops en als voorbereiding op de CV voerde de rijksdienst een dossieronderzoek uit. In een notitie zette de dienst op een rij wat zij zelf in de afgelopen jaren als beslissende waarden had aangemerkt en wat volgens haar tegenwoordig de essenties van het complex waren en hoe deze zich verhielden tot mogelijke ingrepen.⁶²⁵ De dienst kwam tot de conclusie dat zij diverse ruimtelijke en ontwerpaspecten van belang vond, zoals de open-, licht- en luchtigheid van de fabriek en bijbehorende elementen die daarvan getuigen zoals de glasgevel met specifieke indeling en de grote open ruimten. Ook het vooruitzicht op mogelijke in- en uitbreidingen dat vanaf het begin in het ontwerp besloten had gelegen bood een aanknopingspunt voor toekomstige veranderingen. De doelmatigheid en functionaliteit die uit dit aspect van het complex spraken, waren ook zichtbaar aan de interne en externe transportbewegingen met bijbehorende elementen als de verplaatsbare luchtbruggen, trappenhuisen en schachten. Op bouwtechnisch vlak werden innovatieve bouwkundige aspecten als de paalfundering, paddenstoelvloerconstructie en vliesgevel hoog gewaardeerd. Architectonisch was het contrast tussen de “actieve verticale en passieve horizontale richting” belangrijk, waarmee werd bedoeld op de ranke stalen kozijnen van de vliesgevel die als loodlijnen voor de vlakke vloeroverstekken liepen. In vergelijking met de redengevende omschrijving(en) deed de CV gedetailleerder uitspraak over wat er precies bijzonder of waardevol was aan de karakteristieke ruimtelijke, architectonische en materiële aspecten van de fabriek.

niet alleen vanuit architectuurhistorisch vertelde, maar ook aan de hand van de invloed van grondpolitieke effecten, bouwtechnologische en bedrijfstechnische aspecten, beeldvorming en symboolwaarde, en de manier waarop het gebouw onderdeel van het collectieve geheugen was geworden. Carlo Olmo had op verzoek van de RKS een lezing gegeven in Rotterdam over Lingotto en naar aanleiding van deze avond concludeerde Ed Taverne dat een dergelijke studie ook nodig was voor de herbestemming van de Van Nellefabriek. Zie: Olmo 1994; SAR, RKS, 445, inv.nr. 522: brief van RKS aan RDMZ, gemeente Rotterdam en DOCOMOMO, 01-02-1996.

- 623 Heidemij Advies was door SaraLee/DE gekozen “ter advisering en begeleiding binnen een gecontroleerde planvorming [...] in het bijzonder voor wat betreft het bezien van de hergebruiksconcepten.” Zie: RCE, Pandsdossier Van Nellefabriek: verslag van Vervolgebruik Van Nelle fabriek, 09-02-1996; brief van SaraLee/DE aan RDMZ, 20-03-1996.
- 624 RCE, Pandsdossier Van Nellefabriek: verslagen van Vervolgebruik Van Nelle fabriek, 06-10-1995, 22-12-1995. Zie ook: Halbertsma 1997.
- 625 RCE, Pandsdossier Van Nellefabriek: notitie, maart 1996.

Wat in de redengevende omschrijving bijvoorbeeld nog was aangeduid met de “eigen kwaliteiten van de toegepaste materialen” werd in de CV aangevuld met beschrijvingen van en oordelen over de oorspronkelijke kleuren en detaillering van het gebouw en het belang van het behoud of herstel van deze aspecten met betrekking tot de beleving van de architectuur.

De CV deed daarnaast ook uitspraken over waar wel, en wat voor soort, veranderingen konden plaatsvinden en waar niet. Risico’s – in de notitie aangeduid met “de kwetsbaarheid” – lagen juist in het “fabrieksachtige aspect”, de ranke vliesgevels en de inwendige structuur. Dé drie essenties die het krachtige beeldmerk van de Van Nellefabriek hadden gekarakteriseerd, waren tevens de achilleshiel voor een nieuwe fase. In de CV nam de rijksdienst zelfs een voorschot op de planontwikkeling door zich uit te spreken over toegestane veranderingen, in de CV “ontwikkelingspotenties” genoemd. Dit waren bijvoorbeeld het onder voorwaarden aanbrengen van uitbreidingen aan de achterzijde van de fabriek en het herbestemmen van de pakhuizen waarbij vrij met het wijzigingen van de gevel- en dakvlakken kon worden omgegaan. “Heilig” was het behoud van de open structuur en behoud van het beeld van de fabrieken vanaf de fabrieksstraat. De voorgestelde “restauratiefilosofie” was een mengeling van denkbeelden: wijzigen en toevoegen in de “geest” van de oorspronkelijke ontwerpers en hun ontwerpidee, hetgeen zowel kopiëren als “in de sfeer aanpassen” kon inhouden. Daarnaast werd “het bestaande gegeven [gebruikt] als drager” voor aanpassingen ten behoeve van een nieuwe functie. Een “hoogwaardige” toevoeging was mogelijk; reversibele ingrepen alleen in het licht van tijdelijke oplossingen. Bestaande kwaliteit vroeg dus om nieuwe kwaliteit.

Voor de twee workshops werden zowel personen uitgenodigd uit de vakgebieden architectuur en stedenbouw als invloedrijke Rotterdamse ondernemers en anderszins zich bij Rotterdam en het Van Nellecomplex betrokken voelende personen. Deze zouden “nadrukkelijk worden betrokken bij het onderzoeken van de fysieke begrenzingen van het Van Nelle-complex als monument”.⁶²⁶ De eerste workshop stelde meteen de dualiteit van de Van Nellefabriek centraal: een tot de verbeelding sprekende mythe over de totstandkoming van een complex met transparantie, geur en hygiëne als belangrijkste symbolen tegenover feitelijkheden gebaseerd op de concrete bouwmatie, ruimtelijke organisatie en het specialistisch cultuurwaardenonderzoek. Waar in het eerste geval werd voorgesteld om de mythe als inspiratiebron voor nieuwe ontwikkelingen te laten fungeren, zette de tweede geopperde benadering in op het bewaren van de cultuurhistorische waarden en de oorspronkelijke architectonische kwaliteiten door het oude het nieuwe te laten dicteren. De ontwikkeling van het gebouw, de authenticiteit van het beeld, en de anekdotes en emoties die de Van Nellefabriek omringden stonden tegenover het behoud van het monument, de materiële authenticiteit en een rationele benadering op basis van wetenschappelijk onderzoek.⁶²⁷ Om een verantwoorde keuze te kunnen maken tussen beide benaderingen waren de workshop deelnemers van mening dat verder onderzoek nodig was naar de essentie van het complex, de dragers daarvan, de constanten hierin en naar wat “heilig” was. De vraagstelling voor dit onderzoek moest vanuit de beide eerder genoemde invalshoeken worden benaderd en zou (moeten) leiden tot “...een waardestelling, een *subjectieve* waardering als het resultaat van een *ontwerpers-analyse* [cursivering CvE]”.⁶²⁸

-
- 626 Naast enkele vertegenwoordigers van de firma Van Nelle, Van den Broek en Bakema, RDMZ en de afdelingen Monumentenzorg en Ruimtelijke ordening van de gemeente Rotterdam namen uiteindelijk voornamelijk architecten deel, te weten B. Dirrix, H.-J. Henket, B. Lootsma, W. Maas, J. Molenaar, K. van Velzen en architectuurhistoricus G. van Zeijl. Zie: RCE, Pandsdossier Van Nellefabriek: brief van Sara Lee/DE aan de directeur van de RDMZ, 20-03-1996.
- 627 RCE, Pandsdossier Van Nellefabriek: Verslag eerste workshop, 02-05-1996.
- 628 Cursivering door CvE. Zie: RCE, Pandsdossier Van Nellefabriek: Verslag van de eerste workshop op 11 april 1996, 02-05-1996.

De tweede workshop met dezelfde deelnemers stond in het teken van een gedachtewisseling over de naderende functiewisseling van de diverse gebouwen.⁶²⁹ Vanuit een ontleding van het complex in zijn verschillende gebouwde onderdelen kwamen de deelnemers tot de conclusie dat het ensemble uit de jaren dertig als geheel diende te worden gerespecteerd. De werkplaatsen en pakhuizen vormden hierop een uitzondering, omdat zij binnen het complex voornamelijk vanwege hun ligging en volume van betekenis waren. Ging in de jaren tachtig de aandacht met name uit naar het beeld van de voorgevel, nu was het gebouw in zijn geheel van belang. De *landmark* beleving van Van Nelle en de mogelijkheid om op sommige doorkijkpunten de gehele hoogte van de fabriek te zien, waren belangrijk. Vanuit functioneel oogpunt kon de fabriek langzaam worden ingevuld met nieuwe functies of in één keer als een “scharrelgebouw-concept”. Diverse functiegroepen – recreatief, wonen en werken – en de impact op Van Nelle passeerden de revue. Vooral de bereikbaarheid van het complex en “centraal en krachtig opdrachtgeverschap” bleken in eerste instantie cruciaal om het project te doen slagen. Ook de inrichting van het omliggende fabrieksterrein werd besproken en aan de orde kwamen diverse mogelijkheden uit het spectrum van een kale vlakte met daarop alleen het bekende icoon tot aan een complete verdichting met nieuwe volumes. Aan het einde van de workshop vroegen de deelnemers zich af “Of [...] de waardering voor Van Nelle niet alleen uit het monument [bestaat] maar uit de combinatie van monument en ruimtelijk karakteristiek?”. De deelnemers van de workshop gaven als aanbevelingen mee om op zoek te gaan naar een zorgvuldige balans tussen conservering en interventie, meer onderzoek te doen naar de essenties en beperkingen van Van Nelle, aan te sturen op één controlerende beheerseenheid en de mogelijkheden tot doorontwikkelen te bepalen, maar daarbij wezensvreemde functies uit te sluiten.

§ 6.8 Van waardestellingen naar instandhoudingsstrategie en toetskader

De gemeente Rotterdam nam formeel het opdrachtgeverschap op zich voor wat betreft de financiële en functionele aspecten van de herbestemming en liet zich daarbij adviseren door de rijksdienst en de provincie Zuid-Holland. De rijksdienst nam de inhoudelijk kaderstelling voor de herbestemming op zich. In vervolg op de studie van de gemeente en de workshops, stelde zij een Cultuurhistorische Verkenning (CV) op. Deze studie moest de basis vormen voor verdere ontwikkeling en zou de randvoorwaarden voor het hergebruik aangeven.

Van 1996-1998 passeerden diverse functies de revue en ook in de pers werd veelvuldig gespeculeerd over een nieuwe gebruik voor de Van Nellefabriek.⁶³⁰ De tripartite bestaande uit SaraLee/DE, de gemeente en de rijksdienst gebruikte die twee jaar om tot een keuze te komen. Het ontwikkelingsbedrijf van de gemeente Rotterdam had aan Property Conversion, een adviesbureau gespecialiseerd in het bedenken en realiseren van nieuwe herbestemmingsconcepten van bestaand bedrijfspand, de opdracht gegeven om een concept voor de herbestemming voor de Van Nellefabriek uit te werken.⁶³¹ Daarnaast meldden twee andere partijen zich bij de gemeente met een concept. In 1998 bogen SaraLee/DE, de gemeente en de rijksdienst zich over de drie herbestemmingsconcepten. Property Conversion presenteerde een bedrijfsverzamelgebouw voor commercie en cultuur 'Van Nelle Ontwerpfabriek', GoTown-Holding stelde een commercieverzamelgebouw 'GoTown' voor en het architectenbureau Van den Broek en Bakema in samenwerking met Jones Lang Wootton Makelaars kwam met een opleidings- en congresgebouw met horeca en culturele functies 'Toekomstfabriek'.⁶³² Hoewel van de drie concepten het realiteitsgehalte van de Ontwerpfabriek door de rijksdienst het meest werd betwijfeld, werd deze door de tripartite wel beschouwd als de meest wenselijke en passende functionele optie voor de fabriek en de locatie in de stad.⁶³³

Eind 1998 presenteerden SaraLee/DE, de gemeente, de rijksdienst en de toekomstige eigenaar van de Van Nellefabriek projectontwikkelaar Koninklijke Volker Wessels Stevin tijdens een persconferentie het nieuwe concept voor de Van Nellefabriek.⁶³⁴ Daarbij werd benadrukt dat de CV als toetsingskader zou dienen voor de uitwerking hiervan.

-
- 630 Al eerder was nagedacht over nieuwe functies. Zo was in 1986 geopperd dat het nieuw op te richten architectuurmuseum, thans het NAI, in de Van Nelle fabriek kon worden gevestigd, zie: NAI, BROX, inv.nr. d2807: brief van Van Nelle, 28-04-1986. In 1995 stelde het Stimuleringsfonds voor Architectuur voor om er een internationaal studie- en informatiecentrum voor werkgelegenheid en industriepolitiek van te maken, zie: 'Van Nelle als 'paleis van de arbeid'', Trouw 03-05-1995. Ook werd geopperd om het te herbestemmen tot een vormgevingscentrum met museum en studiecentrum of tot de nieuwe huisvesting van de Spangense voetbalclub Sparta. In antwoord op een oproep door de redactie van het Rotterdams Dagblad van 31 januari 1995 opperde de Rotterdamse bevolking zeer diverse nieuwe functies voor de Van Nelle fabriek, waaronder een multifunctioneel justitieel gebouw met gevangenis, een televisie- en radiostudio, een cinematografisch pretpark, een hotel, een broedplaats der schone kunsten of industriemuseum. Andere bestemmingen, die in de periode 1995-1998 in de pers verschenen, waren een fabriek voor zonnepanelen, het Affiche Museum Nederland en diverse zakelijk-culturele bestemmingen. Eén van de ideeën was om de fabriek te herbestemmen tot een verzamelgebouw voor cultuurgerelateerde rijksonderdelen, zoals de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, het ministerie van OCW, en enkele rijksarchieven, -depots, en -bibliotheken. Zie: Rijksgebouwendienst 1996.
- 631 Het Ontwikkelingsbedrijf Rotterdam werkt in opdracht van het stadsbestuur van Rotterdam en in nauwe samenwerking met andere gemeentelijke diensten, overheden, marktpartijen, ondernemers, onderwijsinstellingen, kennisinstututen, non-profitorganisaties en bewoners. De organisatie houdt zich met name bezig met het bevorderen en vormgeven van de economische ontwikkeling van Rotterdam. Zie: http://www.rotterdam.nl/missie_ontwikkelingsbedrijf, 31-05-2012.
- 632 RCE, Pandsdossier Van Nellefabriek: interne nota, 10-02-1998.
- 633 De Provinciale Planologische Commissie van de provincie Zuid-Holland sprak ook een voorkeur uit voor het concept Ontwerpfabriek. De totstandkoming en realisatie van dit concept is uitgebreid beschreven in: Backer en Gude 2005. Zie ook: RCE, Pandsdossier Van Nellefabriek: brief van PPC provincie Zuid-Holland aan B & W Rotterdam, 02-09-1998.
- 634 Koninklijke Volker Wessels Stevin, Property Conversion en Projectontwikkelingsbureau voor Bouwnijverheid gingen een samenwerkingsverband aan om het concept te realiseren en de fabriek daarna te beheren.

Om de monumentale waarde en een uniforme uitstraling van het Monument te waarborgen, zal de herinrichting (onder meer met betrekking tot kleurstelling, plaats van wanden en verlichting) aan zorgvuldig opgestelde richtlijnen moeten voldoen. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg heeft in samenspraak met de Gemeente Rotterdam het toetsingskader hiervoor neergelegd in de 'Cultuurhistorische Verkenning' die in maart 1998 is gepubliceerd. (...) Essentiële [sic] karakteristieken zijn onder meer het transparante karakter van de gebouwen en het ritme en de maatsystematiek van de gevelwanden.⁶³⁵

De cultuurhistorische verkenning beoogde "op beknopte wijze de stedenbouwkundige, cultuurhistorische en architectonische karakteristiek plus waardstelling van het complex" aan te geven.⁶³⁶ Dit werd onderbouwd door een "feitelijke beschrijving" van de ontstaans- en ontwikkelingsgeschiedenis van het complex en zijn onderdelen. Op grond daarvan werden "de te hanteren uitgangspunten voor toekomstige ontwikkelingen" aangegeven. Ten opzichte van de redengevende omschrijving gaf de cultuurhistorische verkenning meer aandacht aan de stedenbouwkundige en ruimtelijke context van het complex. "Het concept van de moderne, transparante fabriek in het groen"⁶³⁷ werd hierdoor nog eens onderstreept.

De functionele grondslag van het complex en esthetische kwaliteit van het oorspronkelijke ontwerp dicteerden de aanpassingen.⁶³⁸ Daarmee werd grote waarde gehecht aan de ontwerp motieven van Brinkman en Van der Vlugt en aan de ruimtelijkheid van de fabriek. De sectie *Uitgangspunten voor toekomstige ontwikkelingen* besloot met een aanbeveling die deze waarden nog eens onderstreepte en moest verzekeren dat het oorspronkelijke ontwerp en het gebouw in zijn originele opzet zichtbaar werden als afzonderlijk object:

Te allen tijde moet het oorspronkelijke 'Van Nelle-concept' als 'eerste tijdlaag' helder blijven en kan alleen op hoogwaardige wijze een 'tweede tijdlaag' worden toegevoegd.⁶³⁹

De uitkomsten van de workshopresultaten en de CV boden het cultuurhistorische kader voor de herbestemming (afbeelding 6.6). De samenwerking tussen Koninklijke Volker Wessels Stevin, Property Conversion en Projectontwikkelingsbureau voor Bouwnijverheid werd ondergebracht in de besloten vennootschap Ontwerpfabriek Monument, later Van Nelle Ontwerpfabriek bv, die formele opdrachtgever voor verdere herbestemmingsplannen en -onderzoeken werd. Er kon worden begonnen met het uitwerken van een ontwerp ten behoeve van de nieuwe concept van bedrijfsverzamelgebouw.

635 RCE, Pandsdossier Van Nellefabriek: Concept persbericht Van Nelle Ontwerpfabriek, 06-10-1998, ten behoeve van de persconferentie op 15-10-1998.

636 Kuipers et al. 1998, 3. Zie ook: Kuipers 2005b.

637 Kuipers et al. 1998, 7.

638 Kuipers et al. 1998, 15, 20-24.

639 Kuipers et al. 1998, 29.

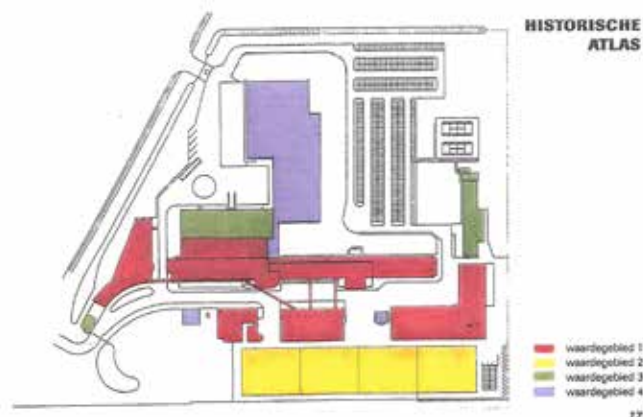
§ 6.9 Verfijning van de instandhoudingsstrategie en het toetskader door een ontwerpersanalyse en bouwhistorische onderzoeken

De CV stelde als voorwaarde voor de architectkeuze dat de ontwerper ervaring had met het restaureren en de herbestemming van monumenten van het Nieuwe Bouwen.⁶⁴⁰ Architect W. de Jonge was al lange tijd betrokken bij de restauratie en herbestemming van sanatorium Zonnestraal en was één van de oprichters van DOCOMOMO. In 1999 gaf Van Nelle Ontwerpfabriek bv aan het bureau van De Jonge, Wessel de Jonge architecten bna bv, de opdracht om een concept structuurplan voor het gehele complex te maken en een restauratie- en herinrichtingsplan voor de fabrieken (afbeeldingen 6.7, 6.8 en 6.9).⁶⁴¹ Tevens kreeg hij de opdracht op te treden als coördinerend architect van de herbestemming en als verbindingspersoon tussen de Van Nelle Ontwerpfabriek, de RDMZ en de verschillende projectarchitecten.⁶⁴²

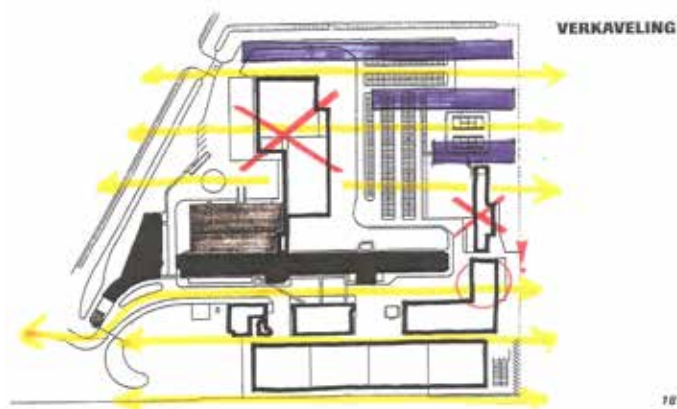
De Jonge's structuurplan voor de herontwikkeling voorzag onder andere in de herinrichting van de fabrieken door middel van een speciaal ontworpen wandsysteem, het aanbrengen van diverse technische voorzieningen in de gebouwen, de herinrichting van het terrein en de realisatie van eventuele nieuwbouw. De rijksdienst wijdde in de onderbouwing van zijn voorlopige advies maar liefst de helft aan het herinrichtingsplan voor de fabriek, in het bijzonder aan het indelingsvoorstel en het wandsysteem.⁶⁴³ Uit de passage blijkt hoeveel waarde werd gehecht aan "het transparante karakter van het complex", het behouden van "de continuïteit van de grote doorgaande, fabrieksruimte", "het doorzicht via de vliesgevels" die bovendien "als een uniform transparant geheel herkenbaar moet blijven".⁶⁴⁴ Het advies werd onderbouwd door relevante passages uit de redengevende omschrijving en de CV. De indeling van de ruimten en de vormgeving van de nieuwe tussenwanden zou deze waarden in meer of mindere mate aantasten, volgens de rijksdienst.

Uitgangspunt (...) dient te zijn dat de 'eerste tijdlaag' van de oorspronkelijke fabrieksarchitectuur goed herkenbaar en helder moet blijven en dat nieuwe toevoegingen dit zouden moeten ondersteunen en zo mogelijk versterken.⁶⁴⁵

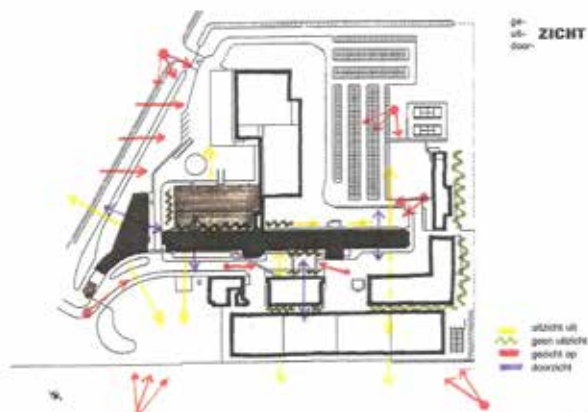
-
640	Kuipers et al. 1998, 29.
641	De totstandkoming van deze en daarop volgende plannen en de keuze voor de verschillende daarbij betrokken architecten is beschreven in: Backer en Gude 2005, 236; De Jonge 2005, 244-287 (incl. de in dit hoofdstuk opgenomen kaderteksten van B. Doedens, W. de Jonge en M. Polman).
642	Claessens Erdmann architects & designers verzorgden het ontwerp voor de fabrieken, het bureau van Wessel de Jonge voor de Schiehallen en het Schiegebouw, Molenaar & Van Winden architecten voor het kantoorgebouw en DS landschapsarchitecten voor de terreininrichting. Zie ook: Backer en Gude 2005.
643	RCE, Pandsdossier Van Nellefabriek: Advisering, 20-10-1999.
644	Het doos-in-doos renovatieprincipe – het situeren van een nieuwe binnengevel op enige afstand van de oorspronkelijke vliesgevel – creëerde ruimte voor lucht- en verkeerscirculatie aan de zijde van de oorspronkelijke gevel. Bijkomend voordeel was dat deze vliesgevel daardoor niet hoefde te worden aangepast aan vigerende energie- en comforteisen.
645	RCE, Pandsdossier Van Nellefabriek: Advisering, 20-10-1999.

FIGUUR 6.7 In het Structuurplan uit 1999 was een afbeelding van de Historische Atlas van het complex opgenomen. Daarin werden vier "waardegebieden" onderscheiden: objecten of onderdelen van "essentiële architectuurhistorische waarde" (rood), "zeer grote architectuurhistorische waarde" (geel), "grote architectuurhistorische waarde" (groen) en van "beperkte architectuurhistorische waarde" (blauw).

FIGUUR 6.8 In hetzelfde Structuurplan waren ook aanvullende analyses opgenomen van de "ruimtelijke kwaliteiten" van het complex, zoals de verkaveling van het terrein.

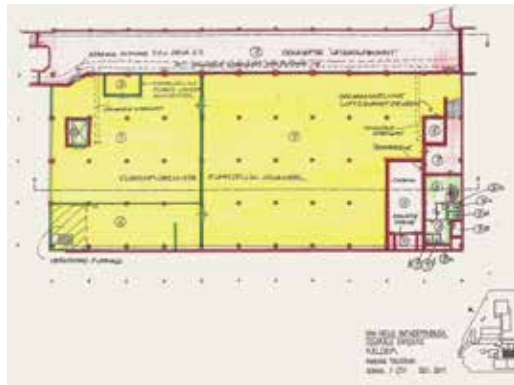
FIGUUR 6.9 In hetzelfde Structuurplan waren ook aanvullende analyses opgenomen van de "ruimtelijke kwaliteiten" van het complex, zoals de beleving van transparantie in termen van zichtlijnen over het terrein, doorzichten door gebouwen, uitzichten vanuit de gebouwen en inzichten door de transparante gevels op de constructie van de gebouwen.

Niet alleen de rijksdienst, maar ook coördinerend architect De Jonge achtte voor de beoordeling van restauratieve ingrepen een bouwhistorisch onderzoek nodig. Volgend op de beoordeling van het concept structuurplan en voortbouwend op de CV werden in de periode 1999-2002 in opdracht van Van Nelle Ontwerpfabriek bv dan ook diverse bouwhistorische studies uitgevoerd. Wessel de Jonge architecten voerde deze uit in samenwerking met enkele bouwhistorici die ervaring hadden met het onderzoeken van Nieuw Zakelijke gebouwen.⁶⁴⁶ Kleurhistoricus M. Polman verrichtte in samenwerking met het Instituut Collectie Nederland diverse kleuronderzoeken. Tegelijkertijd werden de definitieve versies van het structuurplan en het restauratie- en herinrichtingsplan voorbereid.⁶⁴⁷ De bouwhistorische onderzoeken waren bedoeld:

(...) om vast te stellen welke bouw- of architectuurhistorisch belangwekkende onderdelen op het terrein en in de Fabrieksgebouwen nog aanwezig zijn om tot een gewogen waardering van deze onderdelen te komen. (...) Door uit te spreken welke historische gegevens door het planteam van meer of minder belang zijn geacht, worden de in het Structuurplan gepresenteerde ontwerpkeuzen inzichtelijker in hun historische context, en daarmee beter controleerbaar.⁶⁴⁸

De opzet van de bouwhistorische onderzoeken was vooral gericht op het achterhalen van wat er van de "eerste tijdlaag" resteerde.⁶⁴⁹ De onderzoeken resulteerde wellicht daarom in een uitsluitend architectuurhistorische en architectonische waardering van nog aanwezige en herkenbare oorspronkelijke plattegrondindelingen, originele elementen en details.⁶⁵⁰ In de *Historische Atlas*, die volgend op de bouwhistorische onderzoeken werd opgesteld, werd eveneens duidelijk gemaakt dat het vooral de architectonisch beeldbepalende gebouwelementen zijn die de toekenning "essentiële" en "zeer grote arch.-historische waarde" kregen: gevels, constructie en de ruimtelijke indeling die was gedictieerd door de constructiewijze en open opzet (afbeeldingen 6.10 tot en met 6.14).

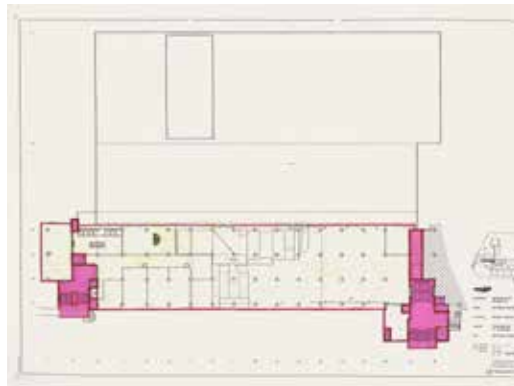
-
- 646 Hoewel het ook toen niet gebruikelijk was dat een architect, voorafgaand aan de ontwerpfase, ook de bouwhistorische onderzoeken uitvoerde, was het in dit geval niet alleen aanvaardbaar, maar leek het bijna onvermijdelijk. Wessel de Jonge architecten maakte weliswaar het structuurplan, maar trad daarna als coördinerende partij van de deelontwerpen. Bovendien waren er nog niet zo veel architecten die de theoretische en praktische kennis van de instandhouding van gebouwen van het Nieuwe Bouwen hadden die De Jonge reeds binnen DOCOMOMO en met de studies naar de restauratie van Zonnestraal had opgedaan.
- 647 Zie: Fischer, Jap Sam en Wessel de Jonge architecten bna bv 1999; Fischer, Jap Sam en Wessel de Jonge architecten bna bv 2001; Fischer en Wessel de Jonge architecten bna bv 2001a; Fischer en Wessel de Jonge architecten bna bv 2001b; Fischer en Wessel de Jonge architecten bna bv 2002a; Fischer en Wessel de Jonge architecten bna bv 2002b; De Jonge 2005, 257-258; Polman 2001; Polman en De Keijzer 1999.
- 648 Fischer, Jap Sam en Wessel de Jonge architecten bna bv 1999, 4. Dezelfde formulering is gebruikt in de inleidingen van bouwhistorische rapportages voor de overige gebouwen. Zie ook: De Jonge 2005, 257-258.
- 649 Fischer, Jap Sam en Wessel de Jonge architecten bna bv 1999, 5.
- 650 Overigens werd in tegenstelling tot de cultuurhistorische verkenning in dit onderzoek gepleit voor behoud van de aan de Branderij toegevoegde uitbouw. Daarnaast werd aanbevolen om de Schiehallen vanwege hun beeldbepalende karakter te beschermen, wat uiteindelijk in 2005 gebeurde. Zie: Fischer, Jap Sam en Wessel de Jonge architecten bna bv 1999, 35.

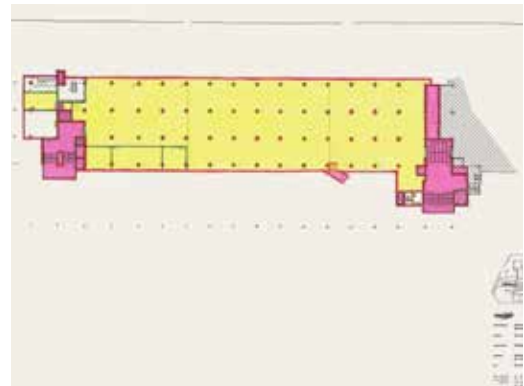
FIGUUR 6.10 "Elk bouwhistorisch onderzoek bevatte een historische atlas waarin in tekening de waardering van het betreffende complexonderdeel in beeld was gebracht. In rood en licht-rood waren de onderdelen aangegeven waaraan een "essentiële architectuur-historische waarde" was toegekend en die werden beschouwd als "kenmerkende onderdelen en afwerkingen".
Centrale expeditie, kelder "

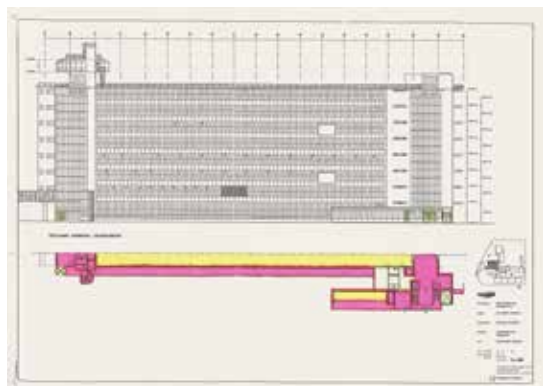
FIGUUR 6.11 "In geel en licht-geel waren de onderdelen aangegeven waaraan een "grote architectuur-historische waarde" werd toegekend. Dat kon betrekking hebben op elementen die in de loop van de tijd waren aangepast, danwel op onderdelen waarvan de afwerking was vervangen. De onderdelen die in de atlas groen en licht-groen waren gekleurd werden beschouwd als van "beperkte architectuur-historische waarde". Dit waren toegevoegde, niet-originele onderdelen en afwerkingen.
Tabaksfabriek, begane grond."

FIGUUR 6.12 De Tabaksfabriek, eerste verdieping

FIGUUR 6.13 De Tabaksfabriek, tweede verdieping

FIGUUR 6.14 De voorgevel van de Tabaksfabriek

§ 6.10 Terugkijkend op de herbestemming

In *Van Nelle: Monument van de vooruitgang* onderschrijft de coördinerend architect De Jonge dat de betrokkenen partijen bij de start van de herbestemming waren verblind door het “lichtgevend aura” dat de fabriek in de architectuurwereld had gekregen.⁶⁵¹ Het is duidelijk dat die architectonische beeldvorming van de Van Nellefabriek al snel na de oplevering van het complex ontstond. Dit hoofdstuk heeft laten zien vanaf welk moment en ook hoe sterk die “verblindings” doorwerkte in de planvorming voor de te herbestemmen fabriek.

Bij de ingrepen van Van den Broek en Bakema, tijdens het nog in gebruik zijn van de fabriek, had de bescherming van het complex gezorgd voor een koersverandering in de aanpak: van een fabrieksgebouw dat werd gerenoveerd verschoof de aandacht naar een industrieel en sociaal monument dat werd gerestaureerd. Wijzigingen aan de gevel, zoals die bij het kantoorgebouw hadden plaats gevonden, waren nu niet meer mogelijk en een nauwkeuriger behoud van het beeld van het Van Nellecomplex werd nagestreefd. De eigenaar, de firma SaraLee/DE, wierp zich op als hoeder van het erfgoed.

Nadat duidelijk werd dat deze firma de fabriek zou verlaten, werden buitenstaanders als DOCOMOMO en de RKS zich op als kritische hoeders. De tripartite SaraLee/DE, gemeente en rijksdienst ‘omarmde’ de input van de belanghebbenden in zekere mate en zette deze in de vorm van twee workshops met deskundigen efficiënt in. In de workshops, waarvan de deelnemers voornamelijk architecten waren, kwamen andere aspecten van de fabriek wel aan de orde, maar bleef de nadruk op maar een paar van de ontwerpaspecten van de fabriek liggen, te weten het oorspronkelijke ontwerp als resultaat van het sociale gedachtegoed van de opdrachtgever en van het Nieuw Zakelijke stilistische gedachtegoed van de architecten en constructeur, en het beeld van het exterieur van de koffie-, thee- en tabaksfabrieken.

Gaandeweg de uitwerking van het concept voor de herbestemming en de plannen werd de ontwerpersbenadering, die in de workshop was gesuggereerd, expliciet voorgestaan door de rijksdienst en de coördinerend architect. Het gevolg was dat ook in de waardestellende onderzoeken – de CV, de bouwhistorische en kleurhistorische onderzoeken en de *Historische Atlas* – de nadruk kwam te liggen op de architectonische en architectuurhistorische waarden. Er was een noodzaak om de waarden vast te leggen, maar bouwhistorici hadden nog niet veel ervaring met bouwhistorisch onderzoek aan gebouwen van het Nieuwe Bouwen. De traditionele historische onderzoeken voldeden niet, werd aangenomen, en daarom werden de waarden tegelijkertijd met het onderzoek geconcretiseerd in het structuurplan van de hand van de coördinerend architect Wessel de Jonge.⁶⁵² Waardestelling speelde zowel de rol van inspiratiebron als die van legitimatie voor ontwerpkeuzes die zouden bijdragen aan het versterken van het beeld van de fabriek dat al lange tijd leefde: dat van een “glazen paleis” in het groen.

651 De Jonge 2005, 260.

652 Bekend is dat de gebouwen van het Nieuwe Bouwen zich van andere gebouwen en oudere monumenten onderscheiden voor wat betreft de aard van de architectuur, de (grotere) hoeveelheid van primair bronnenmateriaal (zoals bouw- en ontwerptekeningen, geschriften, et cetera) en de toen nog beperkte ervaring met en kennis van geschikte instandhoudingstechnologische ingrepen en hun lange-termijn effecten. Desondanks kan men zich afvragen in welke mate er kan worden gesproken van een fundamenteel verschil voor wat betreft de onderzoeksmethodieken en de inrichting van het instandhoudingsproces. Dat proces van object naar een waardestelling, via onderzoek(en), en van daar naar een instandhoudingsstrategie is in principe gelijk voor elk in stand te houden monument.

De hiërarchie in waarden die in de CV was gepresenteerd, met die van het architectonisch icoon en het toonbeeld van het Nieuwe Bouwen bovenaan, was voorafgaand aan de herbestemming impliciet door de beeldvorming al vastgesteld. Het rechtvaardigde in dit geval een ontwerpersanalyse van de waarden en een voorkeur voor wat De Jonge de "ontwerpauthenticiteit" heeft genoemd.

De directe koppeling tussen toegekende waarden, een voorgestelde ingreep en toetsing daarvan, blijkt letterlijk uit de waardestelling en aanbevelingen. Zo bevat de waardestelling ook een visie op de te volgen aanpak: uit de toekenning van "essentiële architectuurhistorische waarde" bijvoorbeeld volgt dat de architectuurhistorische integriteit volledig moet worden gerespecteerd en dat wijzigingen eventueel en onder strenge voorwaarden en kwaliteitseisen kunnen worden toegelaten. Bouwhistorische bevindingen worden gekoppeld aan bouwtechnische conditie en het bouwhistorisch belang van verschillende onderdelen wordt steeds impliciet getoetst aan criterium authenticiteit, hetgeen in deze context moet worden begrepen als oorspronkelijk ontwerp of materiaal.⁶⁵³ De in de atlas gepresenteerde aanbevelingen zijn doorspekt met impliciete stellingnames over welk soort ingrepen de voorkeur geniet.

Naast de bevindingen uit de bouwhistorische rapporten, gaven de kleuronderzoeken inzicht in de oorspronkelijke interieurafwerkingen en het originele kleurpalet. De kleuronderzoekers concludeerden dat een dergelijk onderzoek een belangrijke aanvulling op het restauratieproces was, omdat de uitkomsten het begrip van het complex aanvulden en de beleving ervan versterkte. Aan het kleuraspect van de architectuur moest volgens de onderzoekers eveneens een grote architectonische en sociaalhistorische waarde worden toegekend.⁶⁵⁴

Gaandeweg de waardestellende onderzoeken – de CV en de bouwhistorische onderzoeken met de *Historische Atlas* – waren de verschillende soorten waarden die aan het fabriekscampus Van Nelle werden toegekend gepreciseerd.

De CV benoemde het materiaalgebruik, de opzet en de esthetiek van de fabriek als het gevolg van de bouwtechniek, het fabricageproces en de sociale ideologie van de opdrachtgever, de ontwerpers en de constructeur.⁶⁵⁵ De symboolwaarde school in de betekenis van de gebouwen uit de periode 1928-1931 als een belangrijke exponent van het Nieuwe Bouwen en in de verschuiving die Van der Leeuw, de opdrachtgever van de Van Nellefabriek, met zijn culturele en sociale ideeën in de fabrieksbouw teweeg had gebracht. Deze symboolwaarden werden in de CV gelijk gesteld aan de oorspronkelijke architectonisch karakteristiek van de fabriek. Latere ingrepen, met uitzondering van die die tijdens of kort na de bouw werden uitgevoerd, werden in de CV dan ook gezien als nadelig voor de oorspronkelijke architectonische karakteristiek. De CV zette dan ook in op het behouden en versterken van de oorspronkelijke verschijning van de fabriek.⁶⁵⁶

-
- 653 Zie ook een latere aanvulling op het onderzoek: RCE, Pandsdossier Van Nellefabriek: Bouwhistorische gegevens – Concept, 09-10-2001.
- 654 Polman 2001, 9; Polman en de Keijzer 1999, 12. Uit diverse verslagen van het afstemmingsoverleg blijkt dat vaak wordt gevraagd naar aanvullend onderzoek, terwijl niet duidelijk is wie dit moet, kan of wil financieren
- 655 Kuipers et al. 1998, 12.
- 656 Kuipers et al. 1998, 15-30. De nieuwe koffiesilo werd beschouwd als een uitzondering, omdat deze wel in lijn met de esthetiek en het oorspronkelijke architectonisch gedachtegoed was ontworpen. De koffiesilo werd echter door Sara Lee/DE zelf overgebracht naar een andere productieplaats.

De erven Van Nelle en de verschillende firma's die eigenaar waren geweest van de Van Nellefabriek hadden deze symboolwaarden weliswaar ook altijd uitgedragen, maar hadden deze lang niet altijd tot uitgangspunt gemaakt voor de aanpak van de instandhouding van de fabriek voordat deze monument werd.

De bouwhistorische onderzoeken bouwden voort op de CV van de rijksdienst. De CV werd door de coördinerend architect Wessel de Jonge onmisbaar geacht ten behoeve van het bronnenonderzoek en de ontwikkeling van een instandhoudingsstrategie. De opzet ervan was echter niet genoeg toegespitst op de 'bouwkundige opbouw' van het bouwhistorisch onderzoek.⁶⁵⁷ Het werd dan ook geen gangbaar bouwhistorisch onderzoek in de zin dat het doel ervan was om de bouwgeschiedenis te reconstrueren en de monumentwaarden van de verschillende bouw- en veranderingsfasen te bepalen. Het was gericht op het achterhalen van de eerste bouwfase, omdat dit het materiële uitvloeisel was van het oorspronkelijke gedachtegoed dat ten grondslag had gelegen aan de fabriek en dat zo hoog werd gewaardeerd. Het gevolg van de doelstelling van het bouwhistorisch onderzoek en van een invalshoek die meer op het ontwerp en de architectuur van het complex was gericht, was dat alle onderdelen van het complex werden onderzocht en gewaardeerd in relatie tot de fabrieken en het fabricageproces. In vergelijking met de CV werd aan diverse gebouwen van het complex dan ook een afwijkende, grotere waarde toegekend.⁶⁵⁸ Waarin de bouwhistorische onderzoeken nog meer afweken van de CV, was de interpretatie van de transparantie van de fabriek. Waar de CV de nadruk had gelegd op het doorzicht door de fabrieken heen van buitenaf en op het zo bekende aanzicht van de fabrieken, werd in het bouwhistorisch onderzoek juist aandacht besteed aan de openheid in het gebouw en de transparantie van binnen naar buiten toe. Deze invalshoek betekende dat ook de ruimtelijke ervaring van de ongedeelde fabrieksvloeren hoog werd gewaardeerd, ook al was dat in de eerste gebruiksfase niet als zodanig beleefbaar geweest door de opgestelde machines en transportsystemen.⁶⁵⁹ Daarnaast werd in het bouwhistorisch onderzoek een groter belang werd gehecht het in stand houden van het 'inzicht' in de aan de gevel grenzende zone dan aan het volledige 'doorzicht' door de gebouwen heen.⁶⁶⁰

Al met al hadden de CV en de bouwhistorische onderzoeken met de *Historische Atlas* geresulteerd in een cumulatieve waardering met een sterke nadruk op de symbolische betekenis van het complex. De sociale ideologie en het architectonisch gedachtegoed van de opdrachtgever, de ontwerpers en de constructeur vormden tezamen de symbolische, immateriële waarde die tot uitdrukking kwam in het oorspronkelijke ontwerp en de originele uitvoering van de Van Nellefabriek. De instandhouding van wat als het belangrijkste aspect van de fabriek werd beschouwd, de symboolwaarde, kon dan ook alleen door de oorspronkelijke verschijning te behouden en waar nodig te versterken.

De cumulatieve waardering van het complex, die uit de CV, de bouwhistorische onderzoeken en de *Historische Atlas* sprak, en de daaruit voortvloeiende nadruk op het beeld van de fabrieken, was ook de onderlegger voor de uitbreiding van de bescherming van het complex en voor de toetsing van de plannen.

Met name door de invalshoek van de bouwhistorische onderzoeken was duidelijk geworden dat het complex als een geheel moest worden beschouwd. Voor Van Nelle Ontwerpfabriek bv was dan ook gaandeweg duidelijk geworden dat de bescherming van het complex onvolledig was en zij vroeg dan

657 Fischer, Jap Sam en Wessel de Jonge architecten bna bv 1999, 8.

658 Fischer, Jap Sam en Wessel de Jonge architecten bna bv 1999, 35.

659 Fischer, Jap Sam en Wessel de Jonge architecten bna bv 1999, 34.

660 Fischer, Jap Sam en Wessel de Jonge architecten bna bv 1999, 36.

ook om een aanvulling hierop. De rijksdienst en gemeente waren het hier mee eens en op haar verzoek werden het terrein en de Schiehallen onderdeel van het rijksmonument.⁶⁶¹

Bij de restauratie en herinrichting van de verschillende gebouwen en het terrein werd de bestaande situatie alleen behouden als onderzoek geen zekerheid kon geven over een vroegere of de oorspronkelijke toestand.⁶⁶² De cultuurhistorische verkenning had in grote lijnen uitspraken over het complex gedaan en de verschillende bouwhistorische onderzoeken en kleuronderzoeken over architectonische onderdelen. Tijdens diverse overleggen bleek echter dat er, soms tot ergernis van de leden van de werkgroep zelf, langdurig en steeds over deelonderdelen en bouwtechnische en architectonische details moest worden beslist. Daarbij werd geschipperd tussen het al dan niet tonen van de bouwhistorische gelaagdheid, het versterken van het contrast tussen oud en nieuw of het terugkeren naar een eerdere of oorspronkelijke situatie. In de verslagen wordt nauwelijks expliciet naar de cultuurhistorische verkenning verwezen. Veel vaker lijken de uitkomsten van de bouwhistorische en kleuronderzoeken te zijn geraadpleegd bij beslissingen op detailniveau.

Per gebouw speelden specifieke architectonische en technische zaken, maar een opvallend aspect is dat de ingrepen aan de diverse gebouwen – die vanuit hun functie wellicht als dienend aan de fabrieken kunnen worden gekenmerkt – ook in restauratiefilosofisch opzicht in relatie tot de ‘essentie’ van de fabrieken werden beoordeeld. Zo werd het voorstel om het ketelhuis te herbestemmen tot *Health Factory* niet direct goed ontvangen, omdat het veranderen van een “vuile machine” naar een “schoon concept” werd gezien als een afbreuk aan de “machine-esthetiek” van het Van Nellecomplex.⁶⁶³ En hoewel het verlies van bouwsporen bij de fabriek was geaccepteerd, werd het in dit geval als een probleem gezien en van “een heel andere orde” dan bij de fabriek.⁶⁶⁴ Zelfs de verwijzing in de naam naar een fabriek werd als verwarrend ervaren.⁶⁶⁵

In het geval van de herbestemming van de Schiehallen werd heel duidelijk gesteld wat het belangrijkste onderdeel was.

De transparantie van de achterliggende fabriek is het belangrijkste en de Schiehallen zijn ondergeschikt aan de fabriek. De karakteristiek van de fabriek moet dominant blijven.⁶⁶⁶

(...) behoud van het gesloten beeld van de reeks hallen als contrast en benadrukking van het transparante karakter van de fabriek en het expeditiemagazijn, die als verbeelding van de vernieuwende gedachte over het werkklimaat van arbeiders in termen van licht, lucht en ruimte als een van de hoogste monumentale waarden van het Van Nellecomplex wordt beschouwd.⁶⁶⁷

661	Van Nelle Ontwerpfabriek bv diende in 2000 een verzoek om aanvulling van de redengevende omschrijving. De gemeente Rotterdam en de Raad voor Cultuur ondersteunden dit verzoek. In 2005 werd de redengevende omschrijving op deze punten aangevuld.
662	Dit is bijvoorbeeld het geval bij de detaillering van de aluminium puien, de afwerking van de bestaande sanitaire ruimten en de toe te passen kleuren. Zie: RCE, Pandsdossier Van Nellefabriek: diverse verslagen van het afstemmingsoverleg.
663	RCE, Pandsdossier Van Nellefabriek: notitie, 28-11-2002.
664	RCE, Pandsdossier Van Nellefabriek: Afweging Herbestemming Ketelhuis Van Nelle, GO-NO-GO, 20-03-2005.
665	RCE, Pandsdossier Van Nellefabriek: verslag vergadering Commissie voor Welstand en Monumenten Rotterdam, Werkgroep grote monumenten, 28-09-2005; advisering, 30-09-2005; vergunning, 20-12-2005.
666	RCE, Pandsdossier Van Nellefabriek: vergadering beslis kamer artikel 11, 24-07-2003.
667	RCE, Pandsdossier Van Nellefabriek: adviseringen, 02-10-2003 en 21-10-2003.

Ook bij de inrichting van het fabrieksterrein prevaleerde het monumentale beeld van en óp de fabrieken vanaf de fabrieksstraat en het water.⁶⁶⁸ Het imago van de “moderne, transparante fabriek in het groen” moest behouden blijven of worden versterkt.⁶⁶⁹ Het argument dat bij de renovatie van de fabrieken door de directie van Van Nelle was gebruikt om het plaatsen van een binnengevel te verhinderen – het zicht vanaf de werkplek naar buiten toe was een belangrijk onderdeel van het oorspronkelijke ontwerpconcept en mocht door niets worden belemmerd – was voor de nieuwe gebruikers niet aan de orde. Daarbij moest bovendien het bestaande contrast tussen de oudste en nieuwere onderdelen van het complex blijven bestaan.⁶⁷⁰ Hoe sterk de invloed van het beeld was, blijkt bijvoorbeeld ook uit de gedachte om de gerenoveerde gevel van het kantoorgebouw in ‘oorspronkelijke’ staat te herstellen.⁶⁷¹ Het beeld dat toeschouwers letterlijk konden hebben van de fabrieken, in de zin van de transparantie en zichtlijnen vanuit, door en op de fabrieken waren erg belangrijk. Dit werd doordacht tot aan de vormgeving en oppervlakte van de verhuurbare units, de verlichting en de hoogte van het meubilair (afbeeldingen 6.15 tot en met 6.23).⁶⁷²

FIGUUR 6.15 Het interieur van de Van Nellefabriek werd voor het grootste deel gerestaureerd en voorzien van faciliteiten die voor de nieuwe functies nodig waren. (Koffiefabriek, 2001)

FIGUUR 6.16 Het interieur van de Van Nellefabriek werd voor het grootste deel gerestaureerd en voorzien van faciliteiten die voor de nieuwe functies nodig waren. (Interieur volledig herstel, 2001)

-
- 668 RCE, Pandsdossier Van Nellefabriek: vergadering besliskamer artikel 11, 08-01-2004; advisering, 22-01-2004.
- 669 RCE, Pandsdossier Van Nellefabriek: advisering, 08-11-2002.
- 670 RCE, Pandsdossier Van Nellefabriek: verslag afstemmingsoverleg, 16-04-2002.
- 671 RCE, Pandsdossier Van Nellefabriek: verslag afstemmingsoverleg, 08-10-2002. Dit zou wel sterk afhankelijk zijn van de subsidie-mogelijkheden hiervoor.
- 672 Zie: De Jonge 2005, 263-266, 270, 281.

FIGUUR 6.17 Het interieur tijdens de restauratie, in 2004, met de nieuwe binnenwanden.

FIGUUR 6.18 De afmetingen, opbouw en detaillering van de nieuwe vliesgevel van het kantoor wijken af van die van de oorspronkelijke. Juist de vliesgevels worden beschouwd als één van de meest waardevolle en karakteristieke onderdelen van de fabriek. Bij de restauratie werden de vliesgevels daarom niet vervangen door hedendaagse exemplaren, maar werden zij gerestaureerd. De nieuw aangebrachte binnengevel en de kantoorwanden zorgen nu dat in de verblijfsruimten thermisch comfortabel is. (gevel kantoorvleugel, 1997)

FIGUUR 6.19 De afmetingen, opbouw en detaillering van de nieuwe vliesgevel van het kantoor wijken af van die van de oorspronkelijke. Juist de vliesgevels worden beschouwd als één van de meest waardevolle en karakteristieke onderdelen van de fabriek. Bij de restauratie werden de vliesgevels daarom niet vervangen door hedendaagse exemplaren, maar werden zij gerestaureerd. De nieuw aangebrachte binnengevel en de kantoorwanden zorgen nu dat in de verblijfsruimten thermisch comfortabel is. (Vliesgevel, 2012)

FIGUUR 6.20 Overzichtsfoto van Van Nelle, 2004

FIGUUR 6.21 Overzichtsfoto van Van Nelle, 2004

FIGUUR 6.22 Overzichtsfoto van Van Nelle, 2003

FIGUUR 6.23 Overzichtsfoto van Van Nelle, 2003

§ 6.11 Van Nelle Ontwerfabriek – Geprezen en bekroond tot Werelderfgoed

De nadruk op de ontwerpauthenticiteit is ook door de vakgemeenschap als een juiste aanpak ervaren. De restauratievisie is geroemd om de behoedzame omgang met de oorspronkelijke fabrieken en vanwege de subtiele inpassing van nieuwe elementen. Ook de aanpak en organisatie van het herbestemmingsproces zijn een mijlpaal genoemd.⁶⁷³

De herbestemming van de Van Nellefabriek is bekroond met verschillende prijzen, waarvan de Europa Nostra Award de meest prestigieuze is.⁶⁷⁴ Deze internationale erfgoedprijs werd in 2008 toegekend aan alle partijen die betrokken waren geweest bij de herbestemming van het complex tot de Van Nelle Ontwerfabriek. De bijbehorende plaquette werd onthuld tijdens de 10th International Docomomo Conference die op dat moment in de fabriek gaande was. Rondom dit heugelijke feit hadden de organisatoren van het internationale congres, dat het thema ‘The Challenge of Change: Dealing with the Legacy of the Modern Movement’ droeg, een debatavond georganiseerd waarin verschillende Nederlandse en internationale experts terugkeken op de uitdagingen van de herbestemming van Van Nelle.⁶⁷⁵ De debatavond maakte duidelijk dat de status van architectonisch icoon weliswaar een belangrijke rol had gespeeld bij het behoud van het gebouw, maar dat de herbestemming van het monument niet mogelijk was geweest zonder de langdurige en creatieve bijdrage van alle betrokken partijen. Mensen hadden er in het verleden diverse betekenissen aan toegekend en het was nu ook weer mensenwerk geweest dat er een nieuwe betekenislaag aan hadden toegevoegd. In vele opzichten volgens de sprekers dus een zeer succesvol en nastrevenswaardig voorbeeld waarvoor een plaats op de Werelderfgoedlijst de ultieme bekroning zou vormen.

In 1995, voordat de herbestemming van start ging, was de Van Nellefabriek al voorgedragen om op de Voorlopige Lijst Werelderfgoed UNESCO te worden geplaatst.⁶⁷⁶ Op 17 augustus 2011 werd de Van Nellefabriek officieel op de Voorlopige Lijst Werelderfgoed UNESCO geplaatst.⁶⁷⁷ Op 21 juni 2014 is aan de Van Nellefabriek de status van Werelderfgoed toegekend.

Om op de *World Heritage List* te komen, moet overtuigend worden aangetoond dat aan een voorgedragen site *outstanding universal value* kan worden toegekend, dat het de twee toetsen van *authenticity* en *integrity* doorstaat en dat de bescherming en het beheer van een site voldoende is gegarandeerd.⁶⁷⁸ De universele waarde is aan de Van Nellefabriek toegekend op grond van de manier waarop zij een expressie is van de waarden van het Modernisme en zij een

673 Zie: Danner 2002; Hagendijk 2001; Koster 2004; Reichlin 2002a; Reichlin 2002b; Stadhouders 2001; Uhde 2004.

674 In 2009 kreeg de Van Nelle Ontwerfabriek door de Foundation for Environmental Education (FEE), een internationale milieuo-organisatie die nauw samenwerkt met de Verenigde, het hoogste milieukeurmerk Golden Green Key uitgereikt. Ook kreeg de Ontwerpfabriek van het ministerie van VROM het duurzaamheidslabel A toegekend.

675 Tijdens die avond gaf coördinerend architect van de herbestemming, Wessel de Jonge, een inleiding. Op diens verhaal werd een reflectie gegeven door Carlo Olmo, decaan van de Faculteit Architectuur van de Technische Universiteit van Turijn en de historicus die het historisch onderzoek voor Il Lingotto had gedaan; John Allan, directeur van Avanti Architects in Londen en voorzitter van Docomomo UK; Lodovico Folin-Calabi, programme specialist bij het UNESCO-World Heritage Centre; Jasper Baas, concept developer bij TCN Property Development.

676 RCE, Pandsdossier Van Nellefabriek: brief van RDMZ aan gemeente, 22-11-1995. De kandidering is beschreven in: Kuipers 2005a, 229.

677 “Van Nellefabriek (Netherlands) No 1441”, 2014.

678 The World Heritage Convention 1972; UNESCO 2005/2013; Jokilehto et al 2008.

architectonisch en technisch toppunt van industriële architectuur vormt. De nominatie van de Van Nellefabriek doorstond de toetsen van authenticiteit en integriteit, omdat “De authenticiteit van het complex (...) door de zorgvuldige renovatie in alle opzichten bewaard [is] gebleven”, aldus het Werelderfgoedcomité.⁶⁷⁹ Dit werd duidelijk uit het nominatiedossier, waarin niet alleen het restauratie- en herbestemmingsproces is beschreven, maar ook de rol van een coördinerend architect, het het structuurplan, de Cultuurhistorische Verkenning en de bouwhistorische onderzoeken daarbij. In het nominatiedossier is duidelijk gemaakt dat deze zaken niet alleen de basis vormden voor de restauratie- en herbestemmingsplannen, maar ook het kader zijn waarbinnen toekomstige plannen voor veranderingen en ontwikkelingen zullen worden getoetst en ontwikkeld.⁶⁸⁰

679 <http://www.unesco.nl/artikel/van-nellefabriek-rotterdam-unesco-werelderfgoed>, 27-03-2015.

680 Het structuurplan en de Cultuurhistorische verkenning zijn integraal onderdeel van het nominatiedossier. Zie: Kingdom of the Netherlands, January 2013.

7 De herinrichting van de Oude Rijkswerf Willemsoord te Den Helder

In Nederland zijn in de afgelopen dertig jaar veel grote, industriële terreinen vrijgekomen die zich door de uitbreiding van de stad inmiddels middenin of dichtbij woongebieden bevinden. Nog steeds komen fabrieksterreinen, maar ook in toenemende mate militaire complexen en gebieden, vrij en moet worden nagedacht over hun behoud.

Dit soort gebieden onderscheidt zich op een verschillende punten van andere gebieden zoals woonwijken en kantoorterreinen. Zo hebben de gebieden door hun functionele aanleg en inrichting geen stedelijk karakter en door hun beperkte toegankelijkheid doen de gebieden vaak gesloten en introvert aan. Daarnaast zijn de terreinen doorgaans uitgestrekt en bevatten zij bovendien gebouwen waarvan het hergebruik wordt bemoeilijkt door hun schaal en vormgeving. Deze aspecten vormen tegelijkertijd de karakteristieken als de dilemma's van hun instandhouding.

Dit hoofdstuk behandelt de herinrichting en herbestemming van de rijkswerf Willemsoord. De rijkswerf Willemsoord is een voormalig militair-industrieel terrein waar schepen en onderzeeërs van de rijksvloot werden gebouwd, hersteld en onderhouden. Het terrein beslaat circa 40 hectare en bevat diverse waterwerken en een grote hoeveelheid gebouwen uit verschillende periodes. De plannen voor de herinrichting van Willemsoord startten in 1988, toen de Koninklijke Marine haar toekomstige verhuizing naar een nieuw aan te leggen werf aankondigde. De Koninklijke Marine vertrok in 1994 van Willemsoord.⁶⁸¹

Tijdens het gebruik van de werf door de marine was de werf een geheim en dynamisch gebied waar de Koninklijke Marine de baas was en waar er pragmatisch met het terrein en de gebouwen, waarvan enkele rijksmonument waren, werd omgegaan. In de periode 1992-1995 werd het gebied geïnventariseerd in het kader van het Monumenten Inventarisatie Project van de RDMZ dat vooruitliep op de bescherming van het werfterrein en twintig van zijn objecten als complex in 1997.

De herinrichting en herbestemming van Willemsoord was om meerdere redenen een complexe opgave. Ten eerste viel het afstoten van het terrein door de Koninklijke Marine samen met de aanwijzing van een groot deel van het terrein en de gebouwen als monumentaal complex. Met de inventarisatie en aanwijzing van de werf en een groot deel van de gebouwen vond er een formalisering van het monumentale karakter plaats. Daarbij werd het terrein, waarmee voorheen vooral pragmatisch was omgegaan, onderworpen aan een langdurig proces waarin meerdere partijen en personen zich uitspraken over wat wel en niet in dit militair-industrieel monument paste en hoe het terrein het beste kon worden herbestemd.

Een eerste herinrichtingsplan van de gemeente uit de periode 1992-1996 sneuvelde, omdat het de karakteristieke eigenschappen van de rijkswerf geweld aandeed. Iets dat eigenlijk pas duidelijk werd toen het plan werd voorgelegd aan de RDMZ. In 1997 koos de gemeente voor een nieuwe koers en werd een circus aan betrokken partijen opgetuigd. Het eerste herinrichtingsplan had duidelijk gemaakt dat als er een goede, integrale waardering van de werf nodig was om tot een succesvolle aanpak van het

681

Met uitzondering van het noordwestelijk kwadrant, waar diverse administratieve functies van de Koninklijke Marine nog steeds zijn gehuisvest in de daar gelegen monumentale gebouwen.

terrein en de gebouwen te komen. In die tijd was er echter nog weinig ervaring opgedaan met het in samenhang onderzoeken, waarden en herbestemmen van zulke grote ensembles ten behoeve van hun instandhouding. Waardstelling werd tot dan toe vooral objectmatig uitgevoerd en per opgave werd gezocht naar de juiste opzet en uitvoering voor een bouwhistorisch onderzoek; immers, de *Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek* zouden pas in 2000 worden uitgebracht. Ten tijde van het bouwhistorisch onderzoek naar de rijkswerf Willemsoord en haar gebouwen was er dus nog geen geformaliseerde methodiek voor bouwhistorisch onderzoek en waardstelling van grootschalige gebieden ten behoeve van ontwikkeling. Desondanks werd er bouwhistorisch onderzoek gedaan met het doel om tot een aanpak voor de werf te komen. Uiteindelijk was het echter het tweede masterplan en de invloed van het Q-team die voor de koers voor het belangrijkste deel hebben bepaald.

Na de opening voor het publiek van Willemsoord in 2004 bleek Willemsoord al snel met financiële problemen te kampen. Sinds die tijd is de gemeente Den Helder in samenspraak met ontwerpers, de rijksdienst en externe deskundigen bezig om de randvoorwaarden te bepalen voor nieuwbouw en nieuwe programmering op het terrein.

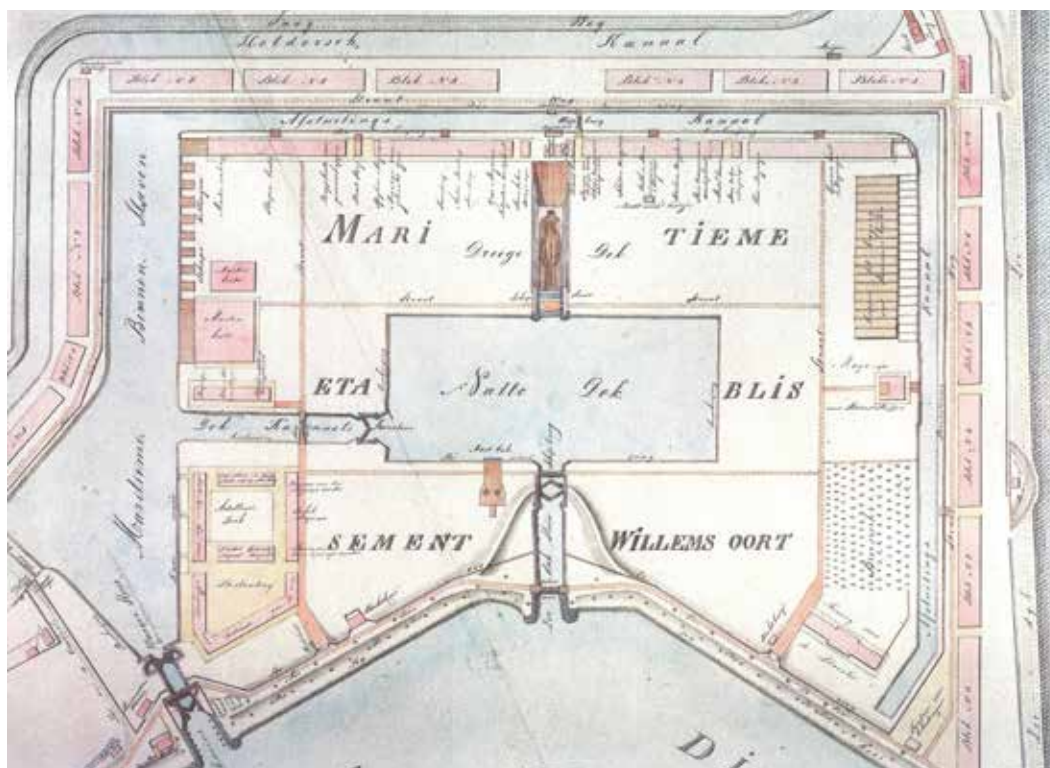
§ 7.1 Rijkswerf Willemsoord te Den Helder

Het initiatief tot de aanleg van de rijkswerf werd genomen door Napoleon, nadat hij Den Helder in 1811 had bezocht.⁶⁸² Den Helder had een strategische ligging en kon met een vesting met werf en dokken een belangrijk onderdeel worden van de verdedigingslinie tegen mogelijke invasies door de vijand Engeland. De directeur der Maritieme Werken, Jan Blanken Jansz., had Napoleon begeleid bij diens bezoek aan Den Helder en hij kreeg de opdracht tot het ontwerp en de uitvoering van de nieuwe marinewerf. Blanken bouwde voort op eerdere plannen die hij voor een werf had gemaakt. In 1812 werd gestart met de bouw van de eerste gebouwen van de nieuwe werf: het Grootmagazijn en vier andere werfgebouwen.

Na het vertrek van de Fransen uit Nederland zag de soeverein vorst, later koning Willem I eveneens de potenties van de nieuwe locatie van de marine. Hij gaf in 1814 de opdracht om de bouw van de werf voort te zetten. Onder leiding van Blanken werd gebouwd aan wat later bekend zou worden als de allereerste fase van het marine etablissement Willemsoord, vernoemd naar de koning. Het werfterrein kreeg met de aanleg van de omliggende gracht en het Natte Dok vastere vorm en het werd bebouwd met een stoommachinegebouw en diverse magazijnen, loodsen en werkplaatsen. In 1822 werd de werf overgedragen aan de Koninklijke Marine en de bouw en inrichting van de werf ging over naar Jacob Valk, Inspecteur der Maritieme Gebouwen (afbeelding 7.1). Onder leiding van Valk werd de werf voorzien van bestrating, bruggen, vier werkplaatsgebouwen aan de westrand van de werf. Aan de noordrand van het terrein werd een opslaggebouw voor licht ontvlambare stoffen gebouwd, 't Torentje. Aan de oostelijke rand, waar de Koninklijke Marine zetelde, werd het directie- of commandementsgebouw gebouwd, ook wel bekend als het Paleis. Het open binnenterrein werd bebouwd met diverse magazijnen en werkgebouwen, waaronder een mastenloods, de zeilmakerwerkplaats en de kuiperij. In 1827 werd de werf overgedragen aan het Departement van Oorlog, waarmee de volledige ingebruikname van de Rijkswerf Willemsoord een feit was.

682

Het ontstaan en de ontwikkeling van de werf zijn uitgebreid beschreven in: Bakker 1993; Reinders Folmer-van Prooijen 1982.

FIGUUR 7.1 Het plan van J. Valk uit 1834 met de toen al bestaande gebouwen: de werfgebouwen uit 1824-1825 (boven), het pompgebouw en het daarvoor gelegen oude dok uit 1816-1817 (midden boven), het kruitmazijn 't Torentje uit 1827 (midden rechts) en het Marine kantoor uit (rechts onder).

Van 1857 tot 1866 volgde een tweede bouwphase. Het Natte Dok, Dok 1, werd vergroot en een nieuw en groter droogdok, het Nieuwe Dok of Dok 2, werd aangelegd. De Zeedoksluis werd vernieuwd en de werf kreeg door de aanleg van het Dokkanaal een verbinding met de zee. De ontwikkelingen in de scheepsbouw werden op de voet gevolgd door de oprichting van nieuwe gebouwen op de werf. Zo verrezen op de zuidwesthoek van het terrein een stoomwerkplaats en een ketelmakerij en op de zuidoosthoek een steenkolenloods. In 1869-1870 werd op het oostelijke deel van het terrein het hoofdgebouw van het Koninklijk Instituut voor de Marine gebouwd.

In 1933 werd Willemsoord, na de sluiting van de overige Nederlandse rijkswerken, de enige rijkswerf waar de schepen en onderzeeërs van de rijksvloot werden gebouwd, hersteld en onderhouden. In 1938 werd een nieuwe scheepsmakerswerkplaats gebouwd en ook daarna bleef de werf gekenmerkt door de voortdurende bouw van nieuwe gebouwen en de verdergaande industrialisering van het werk- en bouwproces. - en werkactiviteiten. Tijdens de Tweede Wereldoorlog kwam het werk tot stilstand toen de Duitsers de werf bezetten. In die periode werd een groot aantal schuilkelders voor het werf personeel op de werf opgericht. Het stoommachinegebouw werd voorzien van een betonnen omhulsel en ingericht tot telefoon- en telegraafkantoor. De werf en de haven kregen tijdens de oorlog maar liefst zeventien bombardementen te verduren. Daarbij werd onder andere het Militair Hospitaal en het Grootmagazijn, één van de oudste gebouwen van de werf, zwaar getroffen en dientengevolge later afgebroken. Na de oorlog werd de werf hersteld en werden er meerdere nieuwe gebouwen neergezet. Op de plaats van het voormalige hospitaal verrees in 1949 het Lesgebouw voor Adelborsten, ook wel het Klooster genoemd. Ook de waterwerken werden na de Tweede Wereldoorlog gewijzigd: het Afsluitingskanaal aan de noordzijde van de werf werd gedempt en de Zeedoksluis werd vernieuwd. Omdat de schepen en onderzeeërs steeds groter werden en de bouw en het onderhoud

ervan meer ruimte vergden, werd in 1949 gestart met de bouw van de Nieuwe Haven ten oosten van de Rijkswerf Willemsoord. Om diezelfde reden werd in de periode 1988-1993 een nieuwe werf aangelegd waar naartoe de Koninklijke Marine in 1994 haar werfwerkzaamheden verhuisde.

§ 7.2 De rijkswerf tijdens het gebruik door de Koninklijke Marine

Het terrein van de marine en de werf stonden als terrein van defensie onder strenge controle; de rijkswerf was alleen toegankelijk voor mensen die er werkten. Het gesloten karakter van Willemsoord ging noodzakelijkerwijs gepaard met een geringe publieke aandacht voor de gebouwen en monumenten op de werf. Als beeldbepalende bebouwing van Den Helder werd de werf wel afgebeeld op prentbriefkaarten en werd het Paleis in een stadbeschrijving “een zeer schoon gebouw” genoemd.⁶⁸³ In 1921 werden enkele werfgebouwen op de *Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst* geplaatst. Onder de noemer “militaire gebouwen” werden de monumenten van het Etablissement Willemsoord zonder nadere beschrijving opgesomd: de Marinekazerne uit 1840, het Marinehospitaal uit 1840, de Magazijnen der Marine, het Directiehuis der Marine (het Paleis) en het (Koninklijk) Instituut der Marine.⁶⁸⁴

Enig zicht op de betekenis die Willemsoord had voor de marine in het bijzonder en voor de Nederlandse scheepsbouwindustrie in het algemeen, wordt duidelijk uit een bundel die in 1960 is samengesteld door de directeur van de rijkswerf. Daarin werd gesteld dat de werf uniek en zeldzaam was, omdat het na 1933 de enig overgebleven rijkswerf was die nog steeds als zodanig in functie was. Het was de enige werf in Nederland waar onder geheimhouding proefnemingen konden plaatsvinden en nieuwe onderdelen werden ontwikkeld, en de enige waar door het rijk zelf nog oorlogsschepen werden gebouwd. De werf was een plaats waar innovatie voorop stond, omdat oorlogsschepen aan een snellere evolutie onderhevig zijn dan handelsschepen.

Immers, men weet, dat voor het eerst hier te lande de sterktedelen van de romp uit aluminiumlegeringen zijn vervaardigd en de huiden en dekken van houten delen. Wat hiervan de gevolgen zijn, behoort onder het hoofd “de invloed van de Koninklijke marine op de scheepsbouwnijverheid”.⁶⁸⁵

Het functionele en veranderlijke karakter dat het werfterrein en de gebouwen vanaf het begin heeft gekenmerkt, concurreerde niet altijd met de monumentale status van enkele gebouwen. In 1964 werd een verzoek van de minister van Defensie om de sloop van 't Torentje en enkele magazijnen ten dele goedgekeurd door de RDMZ. De dienst deelde de mening van de minister niet dat de

683 Geciteerd in: Groenendijk 2008, 47.

684 Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst – deel V, 1 – De provincie Noordholland (uitgezonderd Amsterdam): Opgemaakt en uitgegeven door Afdeling A der Rijkscommissie voor de monumentenzorg ingesteld bij Koninklijk Besluit van 10 mei 1918, No. 66, 1921, 193-194.

685 Scheltema de Heere 1960, 281.

slechte bouwkundige staat van 't Torentje voldoende was om dit gebouw plaats te laten maken voor een uitbreiding van de sportfaciliteiten van de marine. Dit voormalige opslaggebouw voor licht ontvlambare stoffen werd door de dienst beschouwd als het meest karakteristieke element van de werf en van groot belang als overgang tussen de schaal van de lagere werfgebouwen en het hogere Paleis, en als beeldbepalend onderdeel van het silhouet van Den Helder. De rijksdienst deelde blijkbaar wel het oordeel van de minister dat het voormalige stoommachinegebouw en de werkplaatsen en magazijnen op het westelijk deel van de werf van "slechts geringe historische en architectonische waarde" waren. Deze gebouwen, hoewel stammend uit de eerste bouwfase van de werf, konden van de *Voorlopige lijst der Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst* worden afgevoerd.⁶⁸⁶ De marine week echter van haar bouwplannen af; het Marinemuseum was in de gebouwen gevestigd en de betreffende gebouwen bleven op de monumentenlijst staan.

Andere onderdelen van de werf, die niet als monumentwaardig werden beschouwd, mochten wel worden geamoveerd. Het bureau van de werfpolitie, een eind negentiende-eeuws gebouw dat op de monumentenlijst stond, mocht in 1967 vanwege de vele wijzigingen die het in de loop van de tijd had ondergaan worden gesloopt om de verbreding van de hoofdtoegang tot de werf met bijbehorende brug mogelijk te maken. Ook een wachtgebouwtje naast de toegangsbrug, eveneens een negentiende-eeuws monument, mocht worden verwijderd, op voorwaarde dat de hekpijlers van de brug, als indicatie van de toegang tot het terrein, werden herplaatst.⁶⁸⁷

Door de toenemende activiteiten op de werf en door veranderingen in de bedrijfsprocessen voldeed de werf in de loop van de jaren tachtig niet meer. In 1988 werd gestart met de bouw van een nieuwe werf nabij de Nieuwe Haven. In dat jaar namen de gemeente en de marine het initiatief tot het samenstellen van de Werkgroep project Nieuwe Rijkswerf. Deze werkgroep bestond uit afgevaardigden van de gemeente en de marine en deze zou onderzoek gaan doen naar de ontwikkeling van een middellange termijnstrategie gericht op het behoud van de oude werf.⁶⁸⁸

§ 7.3 De rijkswerf als monument

In de periode 1992-1997 werd in het kader van het MIP en MSP een inventarisatie en selectie gemaakt van de werf en daarbij behorende gebouwen en objecten. Willemsoord werd op de indicatieve lijst van 'gebieden met bijzondere waarden' geplaatst. Dit hield in dat er sprake was van een bebouwd gebied van "intrinsieke stedenbouwkundige kwaliteit", "bijzondere historische betekenis" en "stedenbouwkundige betekenis in [relatie tot zijn] ruimere omgeving".⁶⁸⁹

686 RCE, Pandsdossier Oude Rijkswerf Willemsoord: diverse correspondentie uit 1964.

687 RCE, Pandsdossier Oude Rijkswerf Willemsoord: diverse correspondentie uit 1967.

688 Het noordoostelijke deel van de werf dat direct aan de Nieuwe Haven grenst en waar zich nog steeds de administratieve- en opleidingsgebouwen van de marine bevinden, is in gebruik gebleven bij de Koninklijke Marine.

689 Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1987a, 14.

De beschrijving en waardering van de werf in haar geheel en van haar afzonderlijke onderdelen werd voor het eerst formeel opgetekend in de concept redengevende omschrijvingen van het complex en de daarbij behorende twintig geselecteerde gebouwen die waren gebundeld in het rapport *Concept-register Rijkswerf Willemsoord te Den Helder: Monumenten Selectie Project Noord-Holland*.⁶⁹⁰ De werf als geheel werd gewaardeerd vanwege haar cultuurhistorische waarde: de betekenis die zij had vanuit maritiem-historisch oogpunt. De architectuur- en bouwhistorische waarden van de gebouwen school in de architectonische vormgeving en typologie van de bebouwing, en in het belang van de aanleg van het complex en de verschillende bouwwerken binnen het oeuvre van Jan Blanken Jansz. en Jacob Valk. De werf had ensemblewaarde vanwege de stedenbouwkundige aanleg van het complex en omdat het beeldbepalend was voor het aanzien van het noordoostelijke deel van Den Helder. Het complex was zeldzaam, omdat het de enig overgebleven rijkswerf van Nederland was waarvan bovendien de oorspronkelijke samenhang nog herkenbaar was gebleven. Daarnaast werd aandacht gevraagd voor het behoud van één of meerdere torenkranen en kraanbanen. Hoewel deze elementen in de periode van het MIP en MSP, 1992-1997, nog niet voor rijksbescherming in aanmerking kwamen en niet uit dezelfde tijd als de dokken stamden, werden zij wel van waarde geacht vanwege de ensemblewaarde en hun functionele relatie met de dokken. Aan de vermelding van deze onderdelen, zonder dat zij zelf werden beschermd als onderdelen van het complex, vloeiden evenwel geen verplichtingen voort ten aanzien van hun behoud en instandhouding.

In de omschrijvingen en waarderingen van de afzonderlijke beschermde gebouwen wordt gewezen op het algemeen belang van de gebouwen in termen van de positie die het binnen de historie van de functionele en ruimtelijke structuur van het complex innemen. Vooral aan de negentiende-eeuwse gebouwen en elementen van de inrichting van het terrein wordt een hoge cultuurhistorische en architectuurhistorische waarde toegekend omdat zij een “gaaf bewaard gebleven en zeldzaam voorbeeld” zijn van negentiende-eeuwse, industriële en militaire bouwtypologie. Daarnaast wordt aan alle gebouwen de beeldbepalende waarde met betrekking tot overige onderdelen van de werf toegekend. In het bijzonder voor de gebouwen aan de westzijde gold dat zij in relatie tot elkaar worden benoemd als beeldbepalend voor het aanzien van de werf, waarmee zij tot een ensemble binnen de werf werden benoemd.

Al met al, een gaaf bewaard en zeldzaam gebied met een grote samenhang tussen de diverse gebouwen en tussen de gebouwen en de historisch gegroeide inrichting van het terrein en waterstructuren. Wat de omschrijvingen en waarderingen echter niet vermeldde, was de ruimtelijke beleving van het terrein: de leegheid, de zichtlijnen en de geslotenheid van het terrein, die de functie en de stedenbouwkundige opzet, van met name de waterloop en bebouwing aan de randen, met zich meebrachten.

Voor ‘gebieden met bijzondere waarden’, zoals Willemsoord was geclassificeerd tijdens het MIP, kon worden gekozen voor de status van beschermd stads- of dorpgezicht (een ensemble van een stedenbouwkundige opzet met beschermde monumenten en objecten en niet-beschermde gebouwen en objecten ...) of van een complex (een ensemble van beschermde monumenten).⁶⁹¹

690 De concept-registerteksten zijn opgenomen in het rapport: Finaly en Bakker 1995.

691 Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1991b, 18-20.

Voor Willemsoord werd gekozen voor beschermd complex. Waarom juist hiervoor werd gekozen, en niet voor de status van beschermd stadsgezicht, is niet duidelijk. Wel is helder dat de status van beschermd complex leidde tot een verzameling van redengevende omschrijvingen die slechts de geselecteerde onderdelen beschreven en waardeerden.⁶⁹² Daarin waren weliswaar de historische ontwikkeling en de cultuur- en architectuurhistorische kwaliteiten van de afzonderlijke onderdelen beschreven, maar werd nauwelijks aandacht geschonken de stedenbouwkundige samenhang tussen terrein en alle gebouwen en de ruimtelijke kwaliteiten van het gebied.

§ 7.4 Het eerste masterplan voor de rijkswerf

Toen de Koninklijke Marine in 1992 haar werfactiviteiten naar de Nieuwe Haven verplaatste, vonden tussen de gemeente Den Helder en de marine de eerste gesprekken plaats over het toekomstig beheer en de herstructurering van de werf en de herbestemming van haar gebouwen. In opdracht van de gemeente werden in de periode 1992-1995 de eerste visiedocumenten op de herstructurering van de werf en een eerste herinrichtingsplan opgesteld. Deze activiteiten vielen samen met de inventarisatie het kader van het MIP die de RDMZ in de periode 1992-1995 ondernam.

In 1992 werd in opdracht van de gemeente het onderzoek *Denkend aan Den Helder* verricht naar een mogelijke museale bestemming van het gebied.⁶⁹³ Het blijft speculeren waarom een museale invulling van het gehele terrein niet verder werd onderzocht; wel is duidelijk dat dit plan al snel werd verlaten. In 1993 presenteerde de gemeente namelijk een nieuwe visie op de ontwikkeling van de werf, getiteld *Over een andere boeg*.⁶⁹⁴ Hierin werd de nadruk gelegd op de nieuwe rol die de werf voor de gemeente moest gaan vervullen: “van ‘blinde vlek’ naar ‘waardevolle plek’”. Het terrein moest aantrekkelijk worden gemaakt voor de lokale bevolking en bezoekers van buiten; het zou een gecombineerde programmering van wonen, werken, toeristische attractie en waterrecreatie krijgen. Behoud van de voor de werf zo kenmerkende nautisch-industriële sfeer en de cultuurhistorische kwaliteiten van het complex stond daarbij voorop.

692 Zie: Finaly en Bakker 1995. Zie ook: Zie ook de redengevende omschrijvingen van Complex Rijkswerf Willemsoord, rijksmonumentnummers 508460, 508461 t/m 508480, via: <http://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/php/main.php>, 29-07-2011.

693 In dit rapport stond herbestemming binnen de thema's scheepsbouw en scheepvaart centraal. Volgens het rapport zou een voormalig marinewerfsterrein in de directe omgeving van de Noordzee een passend decor vormen voor een openbaar toegankelijk terrein met een gedifferentieerde museale programmering, waarin zelfs plaats zou zijn voor een dependance van het Rijksmuseum. Zie: Van der Heide, Saal en Sparreboom 1992.

694 Zie: *Over een andere boeg: ontwikkelingsvisie Rijkswerf Den Helder*: opgesteld in opdracht van de gemeente Den Helder door TERP, bureau voor Toegepaste Economische en Ruimtelijke Planning BV te Amersfoort, en VHP Stedebouwkundigen, Rotterdam, 1993.

In *Denkend aan Den Helder* en *Over een andere boeg* werd het complex geroemd als “een goed bewaard ensemble” dat “uniek voor Nederland” was. Daarnaast werd in beide rapporten de monumentale kwaliteiten van de planmatig structuur met bassin en twee droogdokken en die van de zogenaamde buitenschil benadrukt bestaande uit de mastenloods, de sloepenloods, de werfgebouwen, het pomphuis, ‘t Torentje.⁶⁹⁵ De kwaliteiten van de werf boden wat betreft de gemeente ook mogelijkheden voor de toekomstige identiteit en ruimtelijk-economische ontwikkelingen van de stad Den Helder.

In de 170 jaar van het bestaan van de werf is het bedrijf in veel opzichten van groot belang voor Den Helder. Op economisch gebied maar ook op sociaal en maatschappelijk gebied is Willemsoord een hoeksteen van de Helderse gemeenschap. (...) Het blijft van grote betekenis voor onze stad op economisch gebied maar vooral op cultuur-historisch gebied.⁶⁹⁶

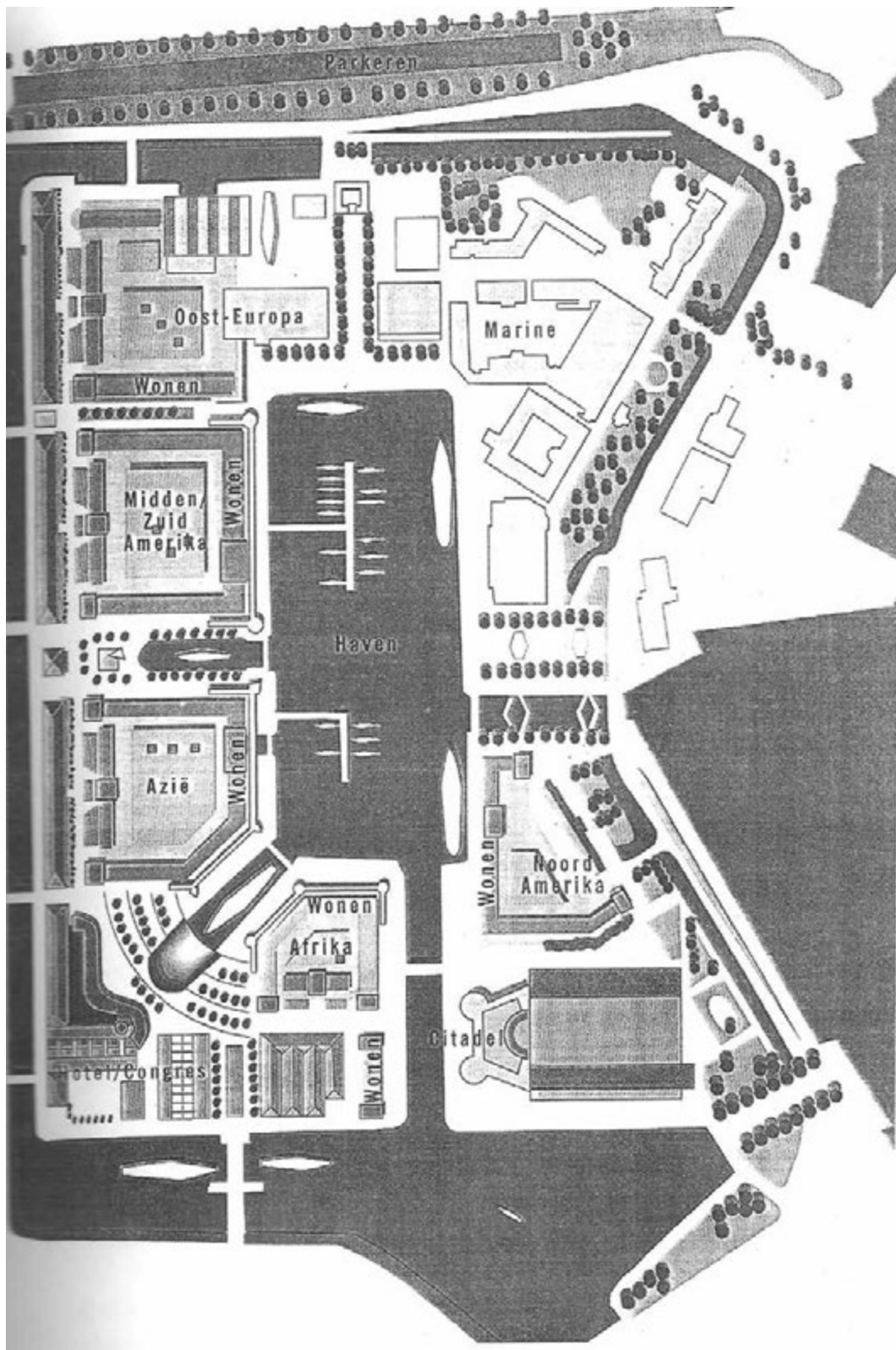
De ontwikkelingsvisie die in *Over een ander boeg* was gepresenteerd, werd in 1993-1994 in opdracht van Stichting Cultuur Historisch Toerisme, in samenspraak met de ministeries van Economische Zaken en Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, door een werkgroep⁶⁹⁷ uitgewerkt tot het masterplan *The Dutch Overseas - Nederland Overzee* (afbeelding 7.2).⁶⁹⁸ Dit masterplan was geen getekend plan of een schetsontwerp voor de herinrichting van de werf, maar een beschrijving in hoofdlijnen van de aanpak die de gemeente wilde volgen met illustratieve schetsjes van hoe dat er uit zou kunnen gaan zien.

695 Zie: Van der Heide, Saal, en Sparreboom 1992; *Over een andere boeg: ontwikkelingsvisie Rijkswerf Den Helder*, 1993.

696 Zie: *Over een andere boeg: ontwikkelingsvisie Rijkswerf Den Helder*, 1993.

697 In deze werkgroep zaten: H.E.M. Smit, projectleider bij Stichting Cultuur Historisch Toerisme; J. Bakker, directeur van het Rijksmuseum Nederlands Scheepvaartmuseum te Amsterdam; H.J. ten Bruggencate, directeur van de Europese Federatie van Attractieparken en oud-directeur van de Efteling; R. Daniëls, directeur van Buro 5 architecten en stedenbouwkundigen; P. van Dun, hoofd Stafbureau van de RDMZ; U.F. Hylkema, directeur van Hylkema Hobéon en oud-directeur van de RDMZ; K. Poortman, directeur De Vries & Van de Wiel Beheer; J. Vonk, directeur Dienst Stadsontwikkeling & Beheer van de gemeente Den Helder.

698 Zie: Projectbureau Cultuur Toerisme 1994.

FIGUUR 7.2 Volgens het eerste masterplan uit 1994, genaamd Nederland Overzee, zouden alleen de monumentale gebouwen gehandhaafd worden en zou het open werfterrein grotendeels worden bebouwd met woningbouw.

In *Nederland Overzee* werden de waarden, die aan Willemsoord werden toegekend, direct vertaald naar ingrepen. De gaafheid van het complex was niet alleen waardevol, maar de opzet van de werf moest naar zijn oorspronkelijke situatie worden teruggebracht. Als uitgangspunt voor de oorspronkelijke opzet werd de periode Valk genomen, omdat het “de meest interessante uitgangspunten” bood om de plannen te realiseren.⁶⁹⁹ Het semi-openbare karakter van de noordzijde van werf werd als negatief ervaren; het is “willekeurig en houdt geen rekening met de historische parcellering van het terrein.”⁷⁰⁰ Het Grootmagazijn, dat in de oorlog was gesneuveld, moest weer worden opgebouwd en de noordwand van het terrein zou moeten worden verdicht met nieuwe bebouwing. Ook de “strengere orde van het gebied” moest worden hersteld; het is een “desolaat ensemble van een zeer gemengd karakter, een dichtgegroeid terrein waar met name de bebouwing van tijdens en na de oorlog in zijn karakterloosheid detoneert.”⁷⁰¹ De monumentale schil moest worden behouden, het stoommachinegebouw “minutieus” hersteld en de rest van het terrein moest worden opgeschoond. De in het masterplan gearticuleerde architectonische en architectuurhistorische waarde van de gebouwen werd tevens als onderbouwing van deze ingreep gebruikt; de gebouwen in de monumentale buitenschil werd gekarakteriseerd als “sobere architectuur [die] is bedoeld robuuste soliditeit uit te stralen en daarmee te imponeren en af te schrikken. (...) De overige architectuur is bewust van een tweede plan. Ze vult slechts aan.”⁷⁰²

In het plan *Nederland Overzee* was de cultuurhistorische betekenis van het complex een heroïsch-nationalistische interpretatie van de werf als tastbaar voorbeeld van de overgang van Nederland van Republiek naar Koninkrijk en van de Nederlandse heerschappij over de zeeën. Dit werd vertaald naar de keuze voor een nautisch themapark met voornamelijk negentiende-eeuwse schepen in de dokken en het bassin, en met functies die werden geassocieerd met scheepsbouw en -restauratie in de gebouwen van de monumentale schil, en met nieuwbouw in historiserende, overzeese architectuurstijlen. Het beleefbaar maken van deze geromantiseerde interpretatie van een complex dat weinig met de historische handelsbetrekkingen had te maken, was toch vooral ingegeven door de wens om veel bezoekers te trekken en veel inkomsten te genereren; het “benutten van de uiterst waardevolle historische structuur van dit gebied op een zodanig wijze dat deze plek, op zich al zeer aantrekkelijk, een 300- tot 350.000 bezoekers per jaar zal kunnen trekken.”⁷⁰³ Het plangebied moest niet het karakter van een pretpark krijgen, maar wel maximaal toegankelijk worden wat betekende dat het aantal toegangen tot het terrein zou worden vergroot. De nautisch-industriële sfeer van de werf zou tot uiting komen in het van de kranen en kraanbanen in het gebied. De plaats die de werf inneemt in de “thans nog vrijwel intact aanwezige in oorsprong Napoleontische fortenlinie die Den Helder en het Etablissement tot citadel maakt, en de ruimtelijke ontwikkeling van het huidige Den Helder in essentie heeft bepaald en nog conditioneert” gaf aanleiding tot een ruimere stedenbouwkundige inbedding van de werf.⁷⁰⁴ De werf zou een aansluiting krijgen op de fortenlinie, de waterstructuur van de werf zou worden versterkt en de stedenbouwkundige samenhang tussen de werf en de stad moest worden aangepakt en versterkt.⁷⁰⁵

699 Projectbureau Cultuur Toerisme 1994, 13.

700 Projectbureau Cultuur Toerisme 1994, 7.

701 Projectbureau Cultuur Toerisme 1994, 11, 10.

702 Projectbureau Cultuur Toerisme 1994, 8.

703 Projectbureau Cultuur Toerisme 1994, 1.

704 Projectbureau Cultuur Toerisme 1994, 1.

705 Projectbureau Cultuur Toerisme 1994, 6.

Volgens de gemeente zou het behoud van de nautisch-industriële sfeer van de werf zijn gewaarborgd binnen het gekozen nautisch-recreatieve thema dat de volgens het masterplan de “weerslag van de Nederlandse maritiem commerciële aanwezigheid in alle werelddelen in historisch perspectief” weerspiegelde.⁷⁰⁶ “Hoogwaardige toeristische attracties” in combinatie met “bijzondere woningbouw” zouden niet alleen zorgen voor de nieuwe openheid van het gebied, maar zouden ook de benodigde exploitatieopbrengsten opleveren.

§ 7.5 Het eerste masterplan getoetst

In 1995 was het beheer over de leeggekomen delen van het terrein overgedragen aan de gemeente. Bij wijze van startschot werd gebouw 66, de mastenloods uit 1826, gerestaureerd door Hangelbroek Gouwetor Architecten en in gebruik genomen als hal voor divers gebruik. Om het gebied open te kunnen stellen en verval van de inmiddels leegstaande gebouwen te voorkomen, werden de gebouwen onder toezicht van een gemeentelijk projectteam tijdelijk verhuurd.

Vanaf de plaatsing op de indicatieve lijst van jonge monumenten en stedenbouw in maart 1995 tot het aanwijzingsbesluit van 21 november 1997 en de daadwerkelijke inschrijving in het monumentenregister op 11 februari 1998 bevonden de werf en twintig geselecteerde objecten zich in het aanwijzingstraject en gold voor hen de voorbeschermde status.⁷⁰⁷ In die periode moesten alle plannen voor de werf en de geselecteerde gebouwen ter toetsing worden voorgelegd aan de rijksdienst.

Tegelijkertijd met het doorlopen van de selectie- en registratieprocedure voor de aanwijzing als beschermd complex en het tijdelijk beheer van de werf en de gebouwen, ging de planvorming voor een integrale herinrichting en herbestemming van de werf door. Drie maanden nadat de selectie van de werf en twintig gebouwen bekend was gemaakt en de concept redengevende omschrijvingen waren vastgelegd in het rapport, legde de gemeente in juni 1995 het in hun opdracht gemaakte plan *Nederland Overzee* voor aan de RDMZ. Met name de bebouwing van het lege binnenterrein stuitte op weerstand bij de rijksdienst, hoewel dit ruimtelijke aspect van de werf niet expliciet was vermeld in de concept redengevende omschrijvingen. Daarnaast gingen meer in het masterplan voorgestelde ingrepen, met name de sloopvoorstellen voor enkele gebouwen zoals de scheepsmakerswerkplaats, in tegen de uitkomsten van de inventarisatie die in het kader van het MIP inmiddels was afgerond en welke hun neerslag hadden gekregen in het rapport *Concept-register Rijkswerf Willemsoord te Den Helder*.⁷⁰⁸ Tegen het stedenbouwkundig masterplan op zich en de programmatische invulling van wonen, recreëren en museale activiteiten had de rijksdienst echter geen overwegende bezwaren. Wel benadrukte de rijksdienst dat zij liever “architectuur, die meer in overeenstemming is met het technische karakter van de werf” zag en dat het masterplan wellicht moest worden gezien als een ontwikkelingsrichting waarin nog veel ruimte was voor nader onderzoek.⁷⁰⁹

-
706	RCE, Pandsdossier Oude Rijkswerf Willemsoord: brief van B & W Den Helder aan RDMZ, 16-06-1995. Zie ook: Projectbureau Cultuur Toerisme 1994, 1.
707	Zie: Finaly en Bakker 1995. Zie ook: Zie ook de redengevende omschrijvingen van Complex Rijkswerf Willemsoord, rijksmonumentnummers 508460, 508461 t/m 508480, via: http://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/php/main.php , 29-07-2011.
708	Finaly en Bakker 1995.
709	RCE, Pandsdossier Oude Rijkswerf Willemsoord: brief van RDMZ aan B&W Den Helder, 21-12-1995.

De gemeente onderschreef de MSP-status van het terrein en de gebouwen, maar vond in tegenstelling tot de rijksdienst dat de waarden van de werf beter tot hun recht kwamen als het contrast werd opgezocht.⁷¹⁰ Het meningsverschil over de te volgen aanpak van de werf betrof was dan ook niet zozeer terug te voeren op een verschil in waardestelling, maar op een verschil in de vertaling van de waardestellingen naar een aanpak. Het masterplan *Nederland Overzee* sneuvelde uiteindelijk definitief in 1996. Niet alleen vanwege het negatieve advies van de rijksdienst vanwege de aantasting van het monumentale karakter van Willemsoord, maar ook omdat er bij nader inzien weinig vraag bleek naar de in het plan voorgestelde grote hoeveelheid woningen.⁷¹¹

In de periode 1992-1995 legde de gemeente zich toe op de gebiedsontwikkeling van de werf in relatie tot de stad; de RDMZ had zich geconcentreerd op het afzonderlijk inventariseren en selecteren van de werf en gebouwen in het kader van het MIP en MSP. Getuige de ambtelijke correspondentie uit die tijd, was er in die periode weinig overleg tussen de gemeente en de rijksdienst over de plannen.⁷¹² De dreigende sloop van één van de geselecteerde gebouwen was de aanleiding voor gesprekken tussen de gemeente, de makers van het plan *Nederland Overzee* en de rijksdienst.⁷¹³ Het gemeentebestuur had te kennen gegeven de waardebeoordeling van Willemsoord te onderschrijven.⁷¹⁴ Op het punt van de diverse algemeen geformuleerde monumentwaarden was er dus overeenstemming tussen de waardering voor de werf door de gemeente met hetgeen de RDMZ in het rapport *Conceptregister Rijkswerf Willemsoord te Den Helder* had geschreven. Het masterplan *Nederland Overzee* volgde in zeker zin de waarderingen zoals die in het MIP en MSP waren geformuleerd. Pas bij de toetsing door de RDMZ van dit eerste herstructureringsplan werd eigenlijk duidelijk wat het manco van de bescherming als complex, en niet als beschermd stadsgezicht, was en wat de omissies waren in de redengevende omschrijvingen met waardering. Met de nadruk op de werf als een verzameling van gebouwen en op de architectuur- en cultuurhistorische aspecten, waren de ruimtelijke opbouw, de leegte, de weidsheid en afgeslotenheid van het terrein niet expliciet verwoord en daarmee niet direct geborgd.

Het moge duidelijk zijn dat de openheid van het gebied, die in *Nederland Overzee* werd gepresenteerd, in overdrachtelijke zin moest worden opgevat. Het terrein zou geopend worden, door de realisatie van meerdere nieuwe toegangen, maar het lege, onbebouwde karakter zou verdwijnen door de opschoning van niet-monumentale of anderszins waardevolle gebouwen en de bebouwing met woongebouwen in historiserende stijl. *Nederland Overzee* hield in dat alles wat niet tot het historische ensemble van monumentale behoorde, werd verwijderd en dat over de 'opgeschoonde werf' een tweede tijdlaag werd gelegd in de vorm van een nieuw ontwerp. De oorspronkelijke leegte en stedenbouwkundige opzet van het terrein werd in dit masterplan niet als waarde behouden, maar ingezet als legitimatie voor het maken van een leeg terrein waarop nieuwbouw kon plaatsvinden.

-
- 710 RCE, Pandsdossier Oude Rijkswerf Willemsoord: brief van B&W Den Helder aan RDMZ, 16-06-1995.
- 711 RCE, Pandsdossier Oude Rijkswerf Willemsoord: brief van RDMZ aan B&W Den Helder, 21-12-1995.
- 712 RCE, Pandsdossier Oude Rijkswerf Willemsoord: diverse correspondentie tussen de RDMZ en het MSP-team van de provincie Noord-Holland en interne correspondentie van de RDMZ, 20-06-1995, 22-08-1997.
- 713 RCE, Pandsdossier Oude Rijkswerf Willemsoord: diverse correspondentie tussen de RDMZ en het MSP-team van de provincie Noord-Holland en tussen de RDMZ en de gemeente Den Helder, 20-06-1995, 08-11-1995, 21-12-1995.
- 714 RCE, Pandsdossier Oude Rijkswerf Willemsoord: brief van B&W Den Helder aan RDMZ, 16-06-1995.

§ 7.6 Een principebeslissing: de voorbereiding voor een nieuw masterplan

De historische positie die de Oude Rijkswerf kenmerkt, brengt met zich mede dat iedereen wel iets heeft met dit gebied. Historie laat zich niet verloochenen. Het heeft recht op eerbied en waardering. Het aanwijzen van het totale complex tot een rijksmonument zou hier – naast een verantwoorde herbestemming – recht aandoen. Ook de keuze om het complex als “open gebied” te gaan ontwikkelen geeft genoegdoening, zowel aan degenen die op de Oude Rijkswerf hebben gewerkt, er een directe relatie mee hadden alswel voor degenen die het complex nooit mochten betreden en er jarenlang om heen hebben gereden. Het vermaatschappelijken van het gebied is wellicht de hoogste waarde op zich.⁷¹⁵

Met deze woorden zet de gemeente Den Helder in juni 1997 de nieuwe herbestemmingsopgave voor de Oude Rijkswerf Willemsoord kracht bij. In een notendop verwoordde zij wat de grootste uitdaging van de herontwikkeling van Willemsoord zou vormen, namelijk het transformeren en openen van een maritiem-militair-industrieel terrein zonder dat het kenmerkende gesloten karakter, dat in het collectieve geheugen van velen stond gegrift, te schaden.

Nadat in 1995 de voorbescherming van de werf en twintig gebouwen en objecten in werking was getreden en in 1996 het masterplan Nederland Overzee was gesneuveld, kwam de herstructurering van Willemsoord in een stroomversnelling. Als eerste actie formeerde de gemeente de stuurgroep Oude Rijkswerf Willemsoord die werd belast met het ontwikkelen van een aanpak voor de herstructurering van de werf.⁷¹⁶ Eén van de leden van deze stuurgroep betrok vervolgens direct rijksbouwmeester Patijn bij de herbestemming van Willemsoord. Waarom juist een lid van de stuurgroep, en niet het ministerie van Defensie, de rijksbouwmeester bij de herinrichting van de rijkswerf betrok, kan alleen worden gespeculeerd.⁷¹⁷ Patijn stelde op zijn beurt een Quality-team samen, kortweg het Q-team. Dit bestond uit hemzelf als voorzitter en architect Gunnar Daan en architectuurhistoricus Auke van der Woud als overige leden. Dit driemantteam voorzag voor zichzelf de rol van een onafhankelijke adviseur voor het college van burgemeester en wethouders van Den Helder;

715 Gemeente Den Helder 1997, 16.

716 In de in 1997 in het leven geroepen stuurgroep zaten onder andere M. Vermeulen (eerste directeur van Willemsoord), D. Reitsma (ambtenaar van de gemeente Den Helder), Q. de Wijn (medewerker van de afdeling vastgoed van de Koninklijke Marine) en voorzitter J. Manderfeld. In 1998 werden aan deze stuurgroep D. Lips (algemeen directeur en eigenaar van beheermaatschappij en leisure concern Libéma) en W. Hoekzema (burgemeester van Den Helder in de periode 1995-2001) toegevoegd. Zie: Groenendijk 2008, 56; Van Kuik 2010.

717 Dit is uit de voor deze casus gebruikte onderzoeksbronnen namelijk niet duidelijk geworden. Over de betrokkenheid van de Rijksbouwmeester bij de herinrichting van de werf kan wel het volgende worden gezegd. De Rijksgebouwendienst had tot 1991 vooral bemoeienis met het niet-militaire deel van de huisvesting van Defensie. De verantwoordelijkheid van de Rijksbouwmeester voor militaire gebouwen en werken betrof tot die tijd alleen de daartoe behorende monumenten van de categorieën 1 en 2, zoals die werden genoemd in de nota RGD-monumenten. In de nota Ruimte voor Architectuur, die in 1991 uitkwam, werd de positie van de Rijksbouwmeester in relatie tot Defensie en andere bouwende en beherende departementen omschreven. In het kader daarvan werden onder andere ook afspraken gemaakt over de betrokkenheid van de Rijksbouwmeester bij projecten waarbij het ging om het beheer van voormalige militaire gebouwen en werken met monumentenstatus. Bij grote projecten in stedelijke context zou de Rijksbouwmeester worden geraadpleegd en het initiatief daartoe zou worden genomen door de centrale Dienst Gebouwen Werken en Terreinen van Defensie. Zie: Groenendijk 2008, 56-58; Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur; Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer 1991; Rijksgebouwendienst, Bureau Rijksbouwmeester 1991.

het had “geen initiërende doch een controlerende, corrigerende en inspirerende functie in de begeleiding van onderzoek, waardestelling, programmering en ontwerp van het masterplan en de afgeleide deelplannen.”⁷¹⁸

De gemeente Den Helder gaf aan de bureaus van bouwhistorici J. Kamphuis en J. van der Hoeve een gezamenlijke opdracht om “een verantwoorde afweging tussen sloop en behoud te kunnen maken.”⁷¹⁹ In samenwerking met andere bouwhistorici voerden zij in september 1997 een bouwhistorische verkenning uit naar de op de werf gelegen objecten.⁷²⁰ De bouwhistorici hadden de opdracht gekregen om de waarde en onderlinge samenhang van alle objecten en onderdelen van het werfterrein te onderzoeken. Ook vormden voor hen een leeftijdsgrens van 50 jaar en een algemeen belang geen criterium om een object mee te nemen in het onderzoek. Daarom resulteerde de bouwhistorische verkenning in meer beschrijvingen met een waardering dan de 22 redengevende omschrijvingen die behoorden bij de aanwijzing tot beschermd complex.

De verkenning werd in de maanden november en december 1997 uitgebracht in de vorm van 42 separate rapporten: één per object (41 stuks in totaal) en één voor een overzicht van de werf en de daarop aanwezige groenvoorziening. In de objectrapporten is per gebouw of werfonderdeel de bouw- en gebruiksgeschiedenis uiteengezet, gevolgd door een korte karakterisering van het in- en exterieur van het object, een waardering en een advies over de wenselijkheid van behoud en de mogelijke wijze van herstel. In de waardering wordt opgetekend in welke mate het object stedenbouwkundige, architectuur- en bouwhistorische en historische waarde heeft, en hoe gaaf het nog is. Bij wijze van conclusie van de waardering wordt een uitspraak gedaan over de mate waarin het object monumentale waarde heeft.

De waarde van diverse objecten, die noodgedwongen buiten de rijksbescherming hadden moeten vallen, werd nu wel beschreven. Zo werden de vijf bunkers uit 1940 gewaardeerd als “heel kenmerkend” voor het terrein en werden ook andere gebouwen op aspecten als monument-, architectuur-, ensemble- en bouwhistorische waarde beoordeeld. Deze gebouwen werden van waarde geacht vanwege hun situering op de werf, hun ruimtelijke of functionele relatie met de dokken of andere gebouwen en de bouwhistorische betekenis van diverse constructieve onderdelen.

In het overzichtsrapport van de bouwhistorische verkenning is geen waardestelling opgenomen, maar is alleen een beschrijving opgenomen van de ontwikkeling van de werf en de historische oorsprong van alle bewust gebouwde en spontaan ontstane elementen van de werf. Het feit dat in deze rapportage een apart hoofdstuk over de groenvoorzieningen is opgenomen, geeft wel aan dat dit element van de werf van belang wordt geacht en extra aandacht verdient. Uit de beschrijving van deze groenvoorzieningen wordt duidelijk dat deze in aanleg al in de tweede helft van de negentiende eeuw is gestart en behalve dus een historische oorsprong ook een functioneel karakter heeft dat vooral werd gekoppeld aan de verkeersstructuur.

718	RCE, Pandsdossier Oude Rijkswerf Willemsoord: brief van de rijksbouwmeester, 12-11-1997.
719	Zie het voorwoord, opgenomen in de diverse bouwhistorische rapporten: Kamphuis, bureau voor bouwhistorie en Bureau voor bouwhistorisch onderzoek, J.A. van der Hoeve 1997.
720	Mede vanwege de tijdsdruk op het onderzoek en de omvang van het terrein werd besloten om in samenwerking met andere bouw- en architectuurhistorici een verkenning uit te voeren. Er werd een archief- en literatuuronderzoek uitgevoerd, een lid van de Helderse Oudheidkamer werd geïnterviewd en alle panden werden bezocht. Zie: Kamphuis, bureau voor bouwhistorie en Bureau voor bouwhistorisch onderzoek, J.A. van der Hoeve 1997.

Over de padenstructuur wordt gezegd dat deze als onderdeel van de hoofdstructuur van rechthoekig open binnenterrein met diagonale wegen als restant nog aanwezig is, maar nu bijna niet meer te ervaren. Concluderend wordt gezegd dat de oorspronkelijke groenstructuur nog maar sporadisch aanwezig is en dat de overige beplanting, die van recente datum was, van ondergeschikt belang was. Hiermee werd impliciet wel enige betekenis aan de nog aanwezige restanten van de oorspronkelijke groenstructuur en de padenstructuur als functionele drager ervan toegekend. Het was juist deze groen- en verkeerstructuur die in de redengevende omschrijvingen met waarderingen niet was genoemd. Voor de bouwhistorici was ook dit onderdeel zeer belangrijk, omdat ook dit volgens hen een belangrijk onderdeel was van de beleving van het door hun hoog gewaardeerde uitgestrekte en altijd aan de veranderingen onderhevige zijnde karakter van de werf. Met deze uitspraak hadden de bouwhistorici de ruimtelijkheid, leegte en weidsheid van het terrein wel aangestipt, maar hiermee was nog geen volwaardige ruimtelijke waardering van de werf in haar totaliteit gegeven.

Als de redengevende omschrijvingen, de beschrijvingen uit de bouwhistorische verkenning en het masterplan naast elkaar worden gelegd, wordt duidelijk dat in alle drie rekenschap werd gegeven van de mate van gaafheid en de stedenbouwkundige, architectuurhistorische en historische waarden. In de redengevende omschrijvingen lag bovendien een nadruk op cultuurhistorische aspecten, terwijl bouwhistorische aspecten uitsluitende in de bouwhistorische verkenning aan de orde kwamen. De ruimtelijke analyse van de werf en de analyse van de waarden van de werfondere delen in deze context gebeurde in het masterplan. Gezien de rol van de drie vormen van waardestelling, valt deze discrepantie te verklaren. Desalniettemin illustreert het dat de opdrachtformulering en invalshoek van een onderzoek, dat ten grondslag ligt aan de waardering, bepaalt wat er wordt meegenomen en wordt benadrukt in de waardering.

De redengevende omschrijvingen zijn met het oog op bescherming van het complex gericht op identificatie van de beschermenswaardige onderdelen en van de waarden die de bescherming rechtvaardigen. Het beeld dat hieruit naar voren komt is dat een dergelijk terrein als deze rijkswerf uniek is voor Nederland (zeldzaamheid), dat bijzondere waarde wordt gehecht aan de samenhang en stedenbouwkundige aanleg van het complex (herkenbaarheid), dat bijzondere waarde wordt gehecht aan het industriële karakter van werf en de gebouwen (architectonische vormgeving en typologische betekenis), dat bijzondere waarde wordt gehecht aan de aanleg en de verschillende gebouwen van de hand van Jan Blanken en dat het complex beeldbepalende waarde heeft voor de stad.

De bouwhistorische waardering is met het oog op herstructurering van de werf gericht op identificatie van gebouwen die vanwege hun thans nog aanwezige kwaliteiten en in relatie tot de functionele en ruimtelijke structuur van de werf behoudenswaardig zijn. Het beeld dat hieruit naar voren komt is dat een dergelijk terrein gezien moet worden als een werkterrein, dat bijzondere waarde wordt gehecht aan die gebouwen en werfondere delen die bijdragen aan het begrip van de historisch-functionele en -ruimtelijke structuur van de werf. Zo zijn er in vergelijking met de redengevende omschrijvingen dus meer gebouwen als behoudenswaardig aangemerkt en is het tevens van belang om elementen als functioneel groen en ingesloten looppaden en aspecten als industrieel patina en bouwkundige gevolgen van een continu veranderende techniek en bedrijfsproces zichtbaar te houden.

Het masterplan, of de ruimtelijk-historische waardestelling, is met het oog op herinrichting van de gehele werf en herbestemming van een deel van de werf tot cultuurhistorische trekpleister gericht op identificatie en behoud van die kwaliteiten die werden beschouwd als de essentie van de werf en die het beste konden bijdragen aan de bruikbaarheid en leesbaarheid van het terrein. Het beeld dat hieruit spreekt is dat het terrein vooral als een in één keer ontworpen, industrieel en vooral niet-stedelijk ensemble moet worden gezien, waarbij bijzondere betekenis wordt toegekend aan het oorspronkelijke ontwerp, aan het industrieel-functioneel karakter van de werf, het industrieel patina

van de gebouwen, en aan die gebouwen en werfonderdelen die de oorspronkelijke ruimtelijke en functionele opzet en het historische werkproces het beste verduidelijken. Waarbij de aantekening moet worden gemaakt dat het leesbaar maken van de oorspronkelijke opzet boven de leesbaarheid van het bedrijfsproces werd gesteld. Dit is later, bij de inrichting van de openbare ruimte, door middel van het aanbrengen van informatie- en naamborden alsnog inzichtelijk gemaakt.

§ 7.7 Het nieuwe masterplan

Nadat ook het Q-team zich had gebogen over de opgave en de problematiek uit voorafgaande jaren, formuleerde zij in november 1997 in een brief aan de projectleider van Willemsoord een visie op de aanpak van de herstructurering. Hoewel een deel van de bouwhistorische onderzoeken in diezelfde maand gereed was gekomen, verwees het Q-team hier niet naar. Om te voorkomen dat het gebied “een levenloos object in de geschiedenis wordt,” moest een eenzijdige functionele invulling worden voorkomen en was het van belang dat het masterplan een inhoudelijke benadering kreeg, waarmee het Q-team doelde op een analyse en realistische benadering van de organisatorische en programmatische aspecten van de herstructurering.⁷²¹ Een belangrijk onderdeel van de herbestemming van de rijkswerf Willemsoord was het vinden van een functionele invulling van de verschillende gebouwen. De afwijzing van het plan *Nederland Overzee* had duidelijk gemaakt dat een grootschalige woonbestemming niet-passend werd geacht door de rijksdienst en door Patijn, de latere voorzitter van het Q-team.

Volgend op het advies van het Q-team om de werf in te vullen met een combinatie van museale, recreatieve en culturele functies, trok de gemeente eind 1997 de exploitatiemaatschappij Libéma als private partner aan om het recreatieve aandeel van de programmering op zich te nemen. Dit bedrijf, dat ruime ervaring had met de exploitatie van attractieparken en de organisatie van grote publieksevenementen, zou de programmatische invulling van de werfgebouwen voor zijn rekening nemen. Het Bureau Rijksbouwmeester hielp met de selectie van een architect, stedenbouwkundige of landschapsarchitect die een masterplan voor het gebied kan ontwikkelen. Van de ontwerpers die zich aanmeldden, werden de beste vijf geselecteerd om hun visie voor het Q-team te presenteren. Uiteindelijk werd Atelier Quadrat, een bureau voor stedenbouw, landschap en architectuur, geselecteerd om een masterplan voor de herinrichting van de werf te maken.

Voordat Atelier Quadrat een masterplan ontwierp, voerden zij zelf ook een onderzoek uit naar de ontstaans- en bouwgeschiedenis werf. De bouwhistorische waardestellingen waren daarbij behulpzaam voor een eerste kennismaking met het terrein en de grote hoeveelheid gebouwen.⁷²²

721 RCE, Pandsdossier Oude Rijkswerf Willemsoord: brief van de Rijksbouwmeester aan de projectleider Willemsoord, 12-11-1997.

722 Zie: Groenendijk 2008, 66-67.

Quadrat erkende de inhoud van de bouwhistorische rapporten wel, maar getuige hun eigen onderzoek konden zij alleen op basis van de bouwhistorische rapporten geen grip krijgen op de historische morfologie van de werf. Het bureau vond kennis hierover cruciaal, omdat die “boeiende aanknopingspunten voor de herontwikkeling” bood en “ons in de gelegenheid [stelt] om hieraan nieuwe betekenissen te geven”.⁷²³ De bouwhistorische rapporten boden blijkbaar in de optiek van Quadrat geen duidelijk kader voor het stedenbouwkundig-ruimtelijk deel van de herinrichtingsopgave.

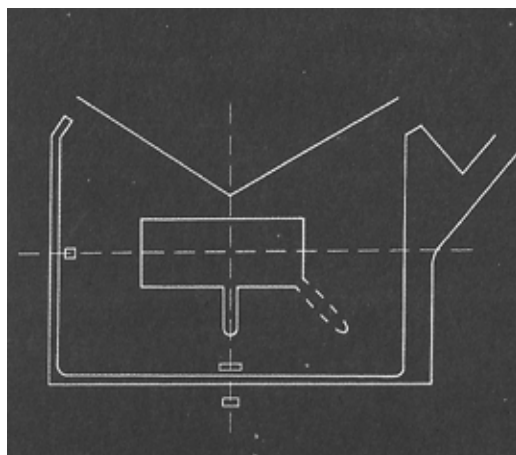
Het archiefonderzoek door Quadrat bracht het bureau de constatering dat de werf als één ensemble, volgens een zogenaamd ‘tracé régulateur’ was *ontworpen*.⁷²⁴ Dit aspect was uit de bouwhistorische waardestelling niet naar voren gekomen, omdat deze toch vooral objectgericht was uitgevoerd. De interpretatie van Quadrat van het onderzoeksmateriaal, bracht de ontwerpers tot de conclusie dat het ruimtelijk ontwerp, dat aan de basis van de werf had gelegen, een essentieel element was voor de beleving en het begrijpen van het terrein. De waardeoordelen die in het masterplan zijn gedaan, geven ook blijk van de nadruk op de ruimtelijke structuur en beleving van het terrein en de rol van afzonderlijke werfonderdelen daarin. De oorspronkelijke orthogonale ordening is bestempeld als “een fraai voorbeeld van een monumentale planopzet in combinatie met functionaliteit gericht op een efficiënt herstel van schepen.”⁷²⁵ Deze orthogonale ordening en symmetrische opbouw van het terrein waren volgens het masterplan nog steeds aanwezig en herkenbaar, evenals de eerste opzet van een naar binnen gekeerd terrein. In de beleving van een monumentaal complex met een functioneel binnenterrein speelde het historisch ensemble van de magazijnen en het voormalig pompgebouw in samenhang met het daarbij gelegen droogdok een belangrijke rol als uniek, ruimtelijk structurerend element.

Als belangrijkste elementen van de werf merkte Quadrat aan de symmetrie, de uitgestrektheid en de geslotenheid van het terrein, de positie van voor- en achterkanten van de gebouwen, het ensemble van negentiende-eeuwse bouwwerken in de schil en overige met het functioneren van de werf samenhangende gebouwen op het binnenterrein. In het masterplan werden deze aspecten intact gelaten en vormden zij een belangrijk thema voor de herinrichting van het terrein (afbeeldingen 7.3 t/m 7.9). Daarnaast deed Quadrat uitspraken over de sfeer en het karakter van het terrein; het was niet alleen industrieel, maar vooral niet-stedelijk. Dit kwam volgens Quadrat tot uiting in de wijze waarop de werf was bestraat, gemeubileerd en voorzien van spaarzame, functionele groenbeplanting. Ook deze elementen werden in het masterplan intact gelaten. Tenslotte was Quadrat van mening dat het voor de beleving van het terrein en de tegenstelling tussen de geslotenheid van de werf en de leegheid van het binnenterrein belangrijk was om enerzijds de formele route te kunnen afleggen via de hoofdingang en de monumentale schil, en anderzijds om een informele route te kunnen bewandelen langs het natte dok. Hierdoor zou een bezoeker zowel de formele, oorspronkelijke structuur van de werf ervaren, als ook de leegte en uitgestrektheid van het terrein.

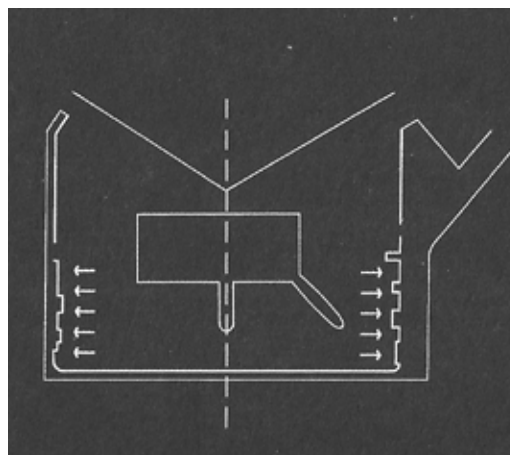
723 Zie: Gemeente Den Helder 1998.

724 Het ‘tracé régulateur’ is een vaste maat- en proportiesysteem dat is gebaseerd op de gulden snede; een dergelijk systeem zou ook ten grondslag liggen aan het ontwerp van de rijkswerf. Zie ook: Groenendijk 2008, 68-69.

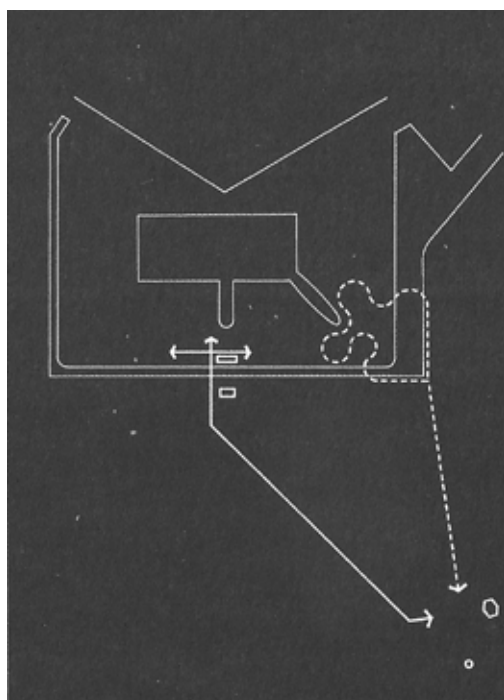
725 Zie: Gemeente Den Helder 1998, 12.

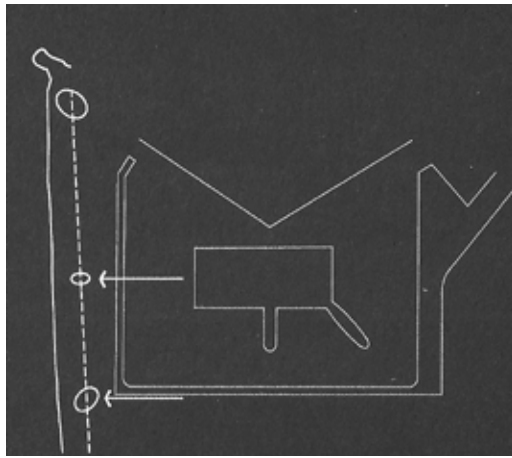
FIGUUR 7.3 Aan de basis van het nieuwe masterplan, opgesteld door het stedenbouwkundig bureau Quadrat, lag een analyse van de totstandkoming en ontwikkeling van de ruimtelijke opbouw van de werf. Schematische weergave van de ruimtelijke aspecten: de symmetrische indeling van de werf in vier kwadranten”

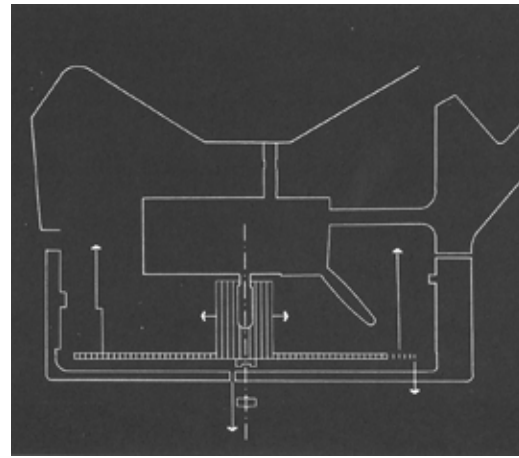
FIGUUR 7.4 Schematische weergave van de ruimtelijke aspecten: de geslotenheid en het naar binnen gerichte karakter van de werf

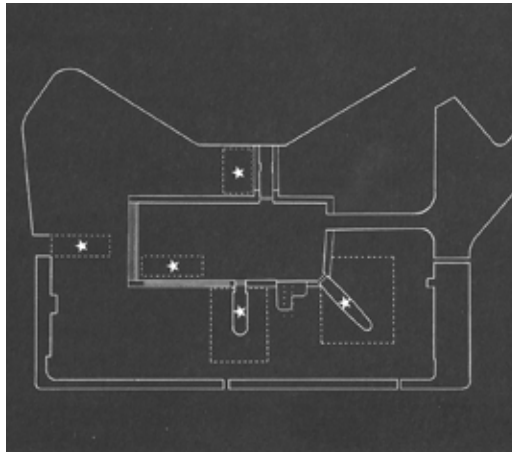
FIGUUR 7.5 Schematische weergave van de ruimtelijke aspecten: de looproutes vanuit de binnenstad van Den Helder en de twee belangrijkste toegangen tot het terrein

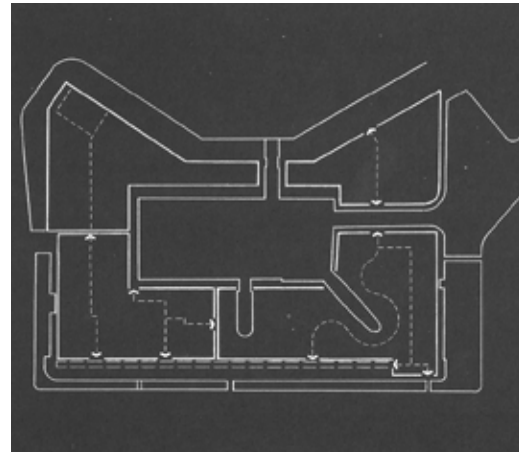
FIGUUR 7.6 Schematische weergave van de ruimtelijke aspecten: de relatie tussen de werf en de zeepromenade

FIGUUR 7.7 Schematische weergave van de ruimtelijke aspecten: het negentiende-eeuwse ensemble van werfgebouwen, pomphuis en oude dok

FIGUUR 7.8 Schematische weergave van de ruimtelijke aspecten: de monumentale gebouwen en publiekstrekkingen op het terrein

FIGUUR 7.9 Schematische weergave van de ruimtelijke aspecten: de looproutes over het terrein

Al met al had in het masterplan de oorspronkelijke planmatig opzet van de werf de doorslag gekregen. Om de morfologie weer leesbaar te maken, werden op meerdere punten concrete voorstellen voor ingrepen gedaan. Ten eerste zou het terrein worden opgeschoond, waarbij alleen gebouwen waaraan in het bouwhistorisch rapport geen of geringe monumentale waarde was toegekend, werden gesloopt. Ten tweede werden alle gebouwen aan de westzijde, die stamden uit de oorspronkelijke opzet van Blanken dan wel Valk, met het Oude Dok als één ensemble opgevat. Ten derde werd in het masterplan voorzien in herstel van de “rafeligheid” van de kade aan de zuidzijde van het terrein. De rand aan deze zijde van de werf was geheel dichtgegroeid, terwijl deze vanuit historisch-logistiek en -functioneel oogpunt juist een “rafelig” uiterlijk had gekend door de hellingbanen die er hadden gelegen. Om de geslotenheid van het terrein te benadrukken, voorzag het masterplan in slechts twee hoofdingangen, namelijk die aan de noordzijde en de oorspronkelijke aan de westzijde. Dit hield automatisch in dat alle gebouwen alleen vanuit de binnenzijde van het terrein ontsloten zouden worden, zoals gebruikelijk was geweest toen de werf nog in gebruik was bij de marine. Om het industriële karakter van de werf beleefbaar te houden, waren in het masterplan geen wegen, stoepen, straatnamen, beplanting en andere stedelijke elementen aangebracht. Het gehele terrein moest ononderbroken worden bekleed met, deels nog oorspronkelijk van de werf afkomende, klinkers. Nieuwbouw mocht alleen in industrieel aandoende en niet ten opzichte van de overige gebouwen van de werf afstekende materialen worden uitgevoerd. Schepen die in de dokken of in het Afsluitingskanaal zouden komen te liggen, moesten historische, bij voorkeur negentiende- of vroeg twintigste-eeuwse schepen zijn. Industriële elementen als kraanbanen, torenkranen, verlichting, scheepsdeuren en bolders werden allemaal behouden. Om de geslotenheid van het terrein enigszins te verzachten werd in het masterplan voorgesteld om de zuidwesthoek richting de stad te openen. Zo zou de werf een vriendelijker karakter krijgen en zou meteen het voorheen rafelige karakter van de zuidelijke kade aldaar hersteld kunnen worden. Binnen de ruimtelijke visie waardeerden Quadrat de toevallig ontstane looppaden en gebouwen niet boven de oorspronkelijke en planmatige orthogonaliteit en formaliteit van de werf. In tegenstelling tot wat in de bouwhistorische verkenning was opgetekend, was het bureau van mening dat deze elementen niets met de werfactiviteit in essentie hadden te maken, omdat zij geen recht deden aan de originele compositie en functionaliteit van de werf.

§ 7.8 Het nieuwe masterplan beoordeeld

Volgens het Q-team deed het masterplan van Quadrat “op behoedzame wijze, met behoud van de ruimtelijke karakteristiek en eenheid” uitspraken over de invulling van het terrein en de gebouwen, wenselijke bouwkundige ontwikkelingsrichtingen en de aansluiting van de werf op de stad en vice versa.⁷²⁶ Met deze instemming met het masterplan kende het Q-team impliciet een meerwaarde toe aan de ruimtelijke kenmerken van het terrein en de gebouwen, daarmee de bouwhistorische waardestellingen op een tweede plaats zettende.

In feite was het masterplan van Quadrat in zijn onderliggende analyse niet anders dan wat ten grondslag had gelegen aan het masterplan uit 1995, *Nederland Overzee*. In zekere zin presenteerde ook Quadrat met een volledig herstel van de oorspronkelijke, stedenbouwkundige onderlegger van de werf een geïdealiseerd beeld van het verleden, zonder dat de historisch-morfologisch veranderingen van het terrein werden opgenomen in de herinrichting. Het verschil met *Nederland Overzee* – en in

het licht van de omissies in de redengevende omschrijving en het bouwhistorisch deelrapport van het terrein – was dat Atelier Quadrat met zijn masterplan wél een antwoord gaf op de impliciete ruimtelijke waardering die vanaf de start van de herinrichtingsplanvorming en –toetsing door de gemeente en de rijksdienst aan het terrein was toegekend. Het Q-team in zijn eerste, driekoppige samenstelling – en dan met name rijksbouwmeester Patijn – hadden dit aspect voor het eerst expliciet aan de orde gesteld. Wat opvalt in de correspondentie is dat daarin door het Q-team, bij de vorming van een visie op de herinrichting van de werf en van een oordeel over het masterplan, nooit expliciet is verwezen naar de bouwhistorische verkenning. Ook de RDMZ verwijst in zijn adviezen over het masterplan en de diverse deelplannen nauwelijks naar de uitkomsten van de bouwhistorische verkenning.⁷²⁷ Dat het Q-team daarnaast de architectenselectie voor het masterplan en de deelplannen begeleidde, het Bureau Rijksbouwmeester daaromtrent adviseerde en het Q-team de gemeente Den Helder over de kwaliteit van de plannen adviseerde, roept de vraag op wie in dit proces eigenlijk de zeggenschap had over de omgang met de cultuurhistorie: de eigenaar van het terrein, zijnde de gemeente, of de deskundigen, zijnde het Q-team. Het lijkt een formele vraag, maar één die wel valide is, in het licht van de PPS-constructie en van de historische relatie tussen de werf en de maatschappelijke en ruimtelijke geschiedenis van de stad Den Helder.

§ 7.9 Enkele deelplannen van het masterplan uitgelicht

Na de goedkeuring van het masterplan in september 1998 door de gemeente, werd het driekoppige Q-team uitgebreid met R. Bijhouwer, stedenbouwkundig ontwerper van het masterplan, en met medewerkers van de gemeente Den Helder en de RDMZ die vanuit hun ambtelijke functie bij de herinrichting van de werf waren betrokken.⁷²⁸ Op 11 februari 1998 werden de werf en de twintig geselecteerde gebouwen ingeschreven in het monumentenregister. Op diezelfde dag werd de terreinaanleg en –inrichting van de werf alsnog aangewezen als monument.⁷²⁹

Tijdens de uitvoering hield het Q-team supervisie over het naleven van de doelstellingen uit het masterplan. Tijdens de besluitvorming over restauratie en herbestemming van afzonderlijke gebouwen werd op verschillende momenten teruggesproken naar deze doelstellingen. Als de doelstellingen geen uitkomst boden, werd teruggesproken naar de historie en de oorspronkelijke functionele invulling van de werf en gebouwen, zoals onderstaande voorbeelden illustreren. Onderstaande deelplannen voor enkele gebouwen tonen ook hoe na de bouwhistorische onderzoeken met waardestellingen en het masterplan met door het Q-team uitgewerkte doelstellingen praktisch invulling wordt gegeven aan instandhoudingsprincipes. Daarbij deden de betreffende architecten vaak een onderzoek dat kan worden gekarakteriseerd als een ontwerpersanalyse met uitspraken over de ruimtelijk-organisatorische en sfeerbepalende aspecten van het gebouw in kwestie, bij wijze van een

727 RCE, Pandsdossier Oude Rijkswerf Willemsoord: diverse correspondentie uit de periode 1997-2004.

728 Het Q-team bestond nu uit: voorzitter W. Patijn – die na zijn vertrek als rijksbouwmeester in 2000 werd opgevolgd door stuur-groep lid H. de Wijn –, architectuurhistoricus A. van der Woud, architect G. Daan – die later werd opgevolgd door monumentende-skundige P. Verhoeven –, stedenbouwkundige R. Bijhouwer van Atelier Quadrat, en enkele medewerkers van de gemeente Den Helder en de RDMZ.

729 De daadwerkelijk inschrijving in het monumentenregister volgde pas op 4 oktober 2010, toen de herinrichting al enkele jaren een feit was. Zie: Zie de redengevende omschrijving van Complex Rijkswerf Willemsoord, rijksmonumentnummer 531547, via: <http://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/php/main.php>, 29-07-2011.

'waardstelling'. De standpunten uit de bouwhistorische rapporten werden hiermee niet weerlegd, maar waardevolle aspecten van de gebouwen werden wel vanuit een andere invalshoek benaderd en daarmee in een ander perspectief geplaatst dat meer was gericht op de instandhoudingsopgave. (afbeeldingen 7.10, 7.11 en 7.12)

FIGUUR 7.10 De werfgebouwen na hun restauratie en herbestemming tot kantoorruimte. (2008)

FIGUUR 7.11 Het oude dok met op de achtergrond het gerestaureerde pomgebouw (2008)

FIGUUR 7.12 Gezicht op de werf over het natte dok richting het voormalige scheepsmaakijzer met scheephelling (2008)

Gebouwen 60 A-G, 62 en 63: de restauratie en herstructurering van de zuidwesthoek (1825, 1916-1937)

Het openen van de zuidwesthoek, één van de voorstellen uit het masterplan, kreeg in 1999 vorm in de plannen voor de herbestemming van het gebouwencluster aldaar, in combinatie met nieuwbouw.

Van de vijf architectenbureaus die in het kader van de gunning van deze opdracht een plan presenterden, adviseerde het Q-team aan de gemeente om de opdracht te gunnen aan architectenbureau Wouda in samenwerking met Van Hoogevest architecten.⁷³⁰ Het Q-team beval deze architectencombinatie aan, omdat hun herbestemmings- en restauratieontwerp volgens het Q-team de historie van de gebouwen voortzette door met name de bestaande toestand hoog te waarderen. Wouda en Van Hoogevest stelden voor om de ingesleten sporen van het werkzame verleden niet uit te wissen; de andere architecten hadden volgens het team niet eenzelfde duidelijke visie op de toekomst van de gebouwen gepresenteerd of juist een te “sacrale visie”.⁷³¹ Met hun visie beantwoordden Wouda en Van Hoogevest het meest aan wat er in het masterplan was voorgesteld, te weten een combinatie van nieuwbouw met een ruw, industrieel karakter met behoud van de bestaande industriële sfeer van de bestaande gebouwen en het herkenbaar maken van de oorspronkelijke stedenbouwkundige aanleg van de werf. Van de bouwhistorische rapporten bleek projectarchitect E. Knippers “geen fan” te zijn.

Je leest ze door, maar dat is niet wat je inspireert. Ter plekke zie je dingen die je juist niet in de rapporten terugvindt. Schakelkasten, allerlei details en elementen die heel sfeerbepalend zijn.⁷³²

Van Hoogevest architecten die de restauratie begeleidde, was juist erg te spreken over de bouwhistorische rapporten: “Een gedegen bouwhistorisch onderzoeksrapport is de basis voor een goede restauratie.”⁷³³ Binnen dit team lag aan een goede restauratie blijkbaar een wetenschappelijke benadering ten grondslag, terwijl voor een goed nieuwbouw ontwerp een creatief-inspirerend startpunt nodig werd geacht.

Toen de architectencombinatie Wouda en Van Hoogevest hun definitieve ontwerp presenteerde, had het Q-team alleen enkele, pragmatische opmerkingen ten aanzien van de grootte van afzonderlijke ruimtes en de routing. De in glas uit te voeren aanbouw aan het werfgebouw, dat als winterterras voor het café-restaurant zou fungeren, werd door de stedenbouwkundige van gemeente en de welstandscommissie niet positief ontvangen en gezien als “een vreemde eend in de bijt”.⁷³⁴

-
730	De vijf bureaus waren architectenbureau cepezed b.v., architectenbureau Wouda b.v. in samenwerking met Van Hoogevest Architecten, Höhne & Rapp Architekten in samenwerking met HG Architecten, Claus en Kaan Architecten, en Bentheim Crouwel, die zich later wegens te drukke werkzaamheden terugtrokken uit de procedure. Architectenbureau Wouda is na het samengaan met Architectengroep 69 Groenhout in 2002 verder gegaan onder de naam het Architectenforum B.V.. Van Hoogevest architecten hebben ook de restauraties van overige werfgebouwen begeleidt.
731	RCE, Pandsdossier Oude Rijkswerf Willemsoord: brief van de rijksbouwmeester aan de gemeente, 06-04-1999.
732	Geciteerd in: Groenendijk 2008, 111.
733	Geciteerd in: Groenendijk 2008, 122.
734	RCE, Pandsdossier Oude Rijkswerf Willemsoord: Verslag presentatie definitief ontwerp aan Q-team d.d. 1 september 1999 te Den Helder, 10-09-1999, 2.

Het Q-team oordeelde juist positief over deze ingreep, omdat het volgens hem “een nieuw familielid in de gemeenschap van gebouwen” vormde.⁷³⁵ De restauratieve ingrepen vond het Q-team te star: “Je hoeft niet altijd consistent te zijn in de benadering van het restaureren,” gaf zij de architecten mee.⁷³⁶ De rijksdienst was het hier mee eens; een genuanceerdere, soberder aanpak van met name de in het interieur aanwezige waarden en van de buitenruimte was wenselijk. De rijksdienst gaf een positief advies ten aanzien van de plannen en verwees de architecten naar het Q-team voor een verdere uitwerking van het restauratieonderdeel. Het resultaat was dat de sporen die het gebruik had achtergelaten, zoals olievlekken en slijtage van bouwonderdelen, niet werden weggewerkt, maar zichtbaar werden gehouden.

De in de loop van de tijd gegroeide opeenhoping van diverse gebouwen werd ongedaan gemaakt; de aanbouwen, die volgens de bouwhistorische rapporten van geringe waarde waren, werden gesloopt. Om de zichtlijnen te herstellen, zijn enkele bunkers uit de Tweede Wereldoorlog verwijderd (afbeelding 7.13).

FIGUUR 7.13 De zuidwest hoek van het terrein, waar een groot deel van de niet-monumentaire gebouwen werd gesloopt om plaats te maken voor horecafuncties en de nieuwbouw van het Reddingsmuseum (2008)

735 RCE, Pandsdossier Oude Rijkswerf Willemsoord: Verslag presentatie definitief ontwerp aan Q-team d.d. 1 september 1999 te Den Helder, 10-09-1999, 2.

736 RCE, Pandsdossier Oude Rijkswerf Willemsoord: Verslag presentatie definitief ontwerp aan Q-team d.d. 1 september 1999 te Den Helder, 10-09-1999, 3.

Gebouw 47: de restauratie en herbestemming van het stoommachine- of pompgebouw (1816-1817)

Gebouw 47, het voormalige stoommachine- of pompgebouw, werd door het Q-team, de rijksdienst en in het masterplan beschouwd als één van de meeste prominente onderdelen van de werf. Het naar een ontwerp van Jan Blanken, in 1816-1817 opgerichte gebouw had in haar bestaan radicale functiewisselingen gekend die duidelijke sporen hadden nagelaten. Na het verliezen van de functie van stoommachinegebouw in 1863 werd het gebouw bestemd tot onder andere ijzermagazijn, graanpakhuis, schuilplaats tijdens de Tweede Wereldoorlog en telefooncentrale in de jaren zeventig. In de loop van de tijd werden meerdere aanbouwen gerealiseerd. Bij de functiewijziging naar schuilplaats onderging het voormalige stoommachinehuis ingrijpende wijzigingen. Daarbij werden de houten balklagen vervangen door vloeren in beton met ijzeren liggers, en werden scheidingsmuren, een schuilkelder, een kap en een uitwendig omhulsel, allemaal in beton, aangebracht. Nadat de gevels van het gebouw in de jaren zeventig volledig waren voorzien van een laag spuitbeton en het merendeel van de vensters waren dichtgemaakt, was het alleen in zijn hoofdvorm nog herkenbaar als het voormalige stoommachinegebouw (afbeeldingen 7.14 en 7.15).

FIGUUR 7.14 Het stoommachinegebouw in 2002, voor de restauratie

FIGUUR 7.15 Het stoommachinegebouw in 2002, voor de restauratie

Geheel in lijn met de in het masterplan vastgelegde visie, en het bouwhistorisch advies, om de gebouwen aan de westzijde van de werf op te vatten als één ensemble, werd in 2001 door het Q-team het advies uitgebracht om het stoommachinegebouw te restaureren naar zijn oorspronkelijke toestand. Hiermee zou de beeldkwaliteit van de totale compositie van het oorspronkelijke plan van Jan Blanken worden hersteld en zou bij herinrichting van het interieur de oorspronkelijke functie weer zichtbaar worden. Met het voornemen tot de restauratie en herbestemming van gebouw 47 kwamen het Q-team en de rijksdienst echter voor een dilemma te staan: de bouwhistorie respecteren, waardoor het gebouw in zijn gelaagde en sterk gewijzigde uiterlijk zou detoneren binnen de werf, of de beeldwaarde van de originele opzet laten prevaleren, waardoor het gebouw in feite een gehele reconstructie zou moeten ondergaan. De redengevende omschrijving bestempelde het gebouw als een "historisch functioneel hoofdonderdeel van het complex" dat als voorbeeld van een begin negentiende-eeuws stoommachinegebouw cultuur- en architectuurhistorische waarde vertegenwoordigde. Door zijn bouwhoogte en ligging aan de westrand, direct naast de hoofdingang van het terrein, had het samen met de andere aan de westzijde gelegen lage werfgebouwen beeldbepalende waarde. In de bouwhistorische verkenning was eveneens hoge

stedenbouwkundige, historische, architectuur- en bouwhistorische waarde toegekend aan het gebouw, en geringe waarde aan de later toegevoegde aanbouwen. De wijzigingen uit de oorlogstijd hadden een sterke aantasting van de gaafheid van het oorspronkelijke in- en exterieur tot gevolg, maar wel werd in de bouwhistorische verkenning benadrukt dat de gevels desondanks veel onderdelen uit de oorspronkelijke bouwtijd bevatten, zoals de natuurstenen vensteromlijstingen. Echter, de bouwhistorische opname was inmiddels vier jaar oud en bij de toetsing van het restauratieplan was in de monumentencommissie twijfel ontstaan over de al dan niet monumentale waarde van de betonnen schil van het gebouw.⁷³⁷ Een proef met het wegnemen van het spuitbeton had namelijk duidelijk gemaakt dat bij het herstel van de gevel ook veel van het oorspronkelijke metselwerk zou worden aangetast. De gemeentelijke monumentencommissie adviseerde dat de aanwezige betonlaag ook kon worden hersteld en afgewerkt met een gedekte kleur; dit zou in haar ogen meer recht doen aan de historie van het gebouw, dan het herstellen van het oorspronkelijke beeld.⁷³⁸

Om meer inzicht in de materie te geven, werd in opdracht van Ontwikkelings- en Exploitatiemaatschappij Willemsoord BV door bouwhistoricus J. van der Hoeve, één van de bouwhistorici die in 1997 de bouwhistorische verkenning hadden uitgevoerd, een aanvullend bouwhistorisch onderzoek verricht. Hier kwam uit dat de ingrepen uit de Tweede Wereldoorlog vanuit militair-historisch oogpunt geringe waarde had, dat in de schuilplaatsen geen waardevolle onderdelen aanwezig waren en dat ook de spuitbetonnen gevelafwerking geen historische waarde had.⁷³⁹ De extra waardestelling bevestigde de keuze die door het Q-team twee jaar daarvoor al was gemaakt. Dat nam niet weg dat binnen de rijksdienst de standpunten over de aanpak van gebouw 47 uiteen bleven lopen. Het geval werd voorgelegd aan de directeur van de rijksdienst F. Asselbergs. De directie gaf de voorkeur aan het optimaal herstellen van de visuele eenheid van de reeks gebouwen aan de westzijde, en het officiële standpunt van de rijksdienst werd daarmee dat het pompgebouw gerestaureerd moest worden.⁷⁴⁰

Het was het architectenbureau Braaksma & Roos dat, na een architectenselectie, uiteindelijk met een totaalplan voor zowel de reconstructie van de gevels en het dak, en een herinrichting van het interieur kwam. Om “tot een waardestelling van het bestaande” te komen, maakte het architectenbureau volgens zijn bureaufilosofie een historisch en ruimtelijke analyse van het gebouw.⁷⁴¹ Braaksma & Roos vond het belangrijk om de ruimtelijkheid van het gebouw te herstellen, als ook de relatie van het gebouw met het dok. Ook belangrijk vond het bureau het tonen van de historische gelaagdheid van het in- en exterieur.

737 GDH, Monumenten: verslag van de vergadering van 26-09-2002.

738 GDH, Monumenten: verslag van de vergadering van 26-09-2002.

739 RCE, Pandsdossier Oude Rijkswerf Willemsoord: Gebouw 47, Bouwhistorische notitie, 5 en 8 maart 2003.

740 RCE, Pandsdossier Oude Rijkswerf Willemsoord: Gebouw 47, verslag vergadering Besliskamer Artikel 11, 15-05-2003.

741 Zie ook: Groendijk 2008, 146; Roos 2005. De bureaufilosofie van Braaksma & Roos architecten is opgetekend in: Roos 2007.

Een keuze maken in de historische gelaagdheid, vergt ook een vorm van waardestellen. In dit geval kende Braaksma & Roos een minderwaarde toe aan de periodes dat het gebouw in gebruik was als graanopslag en telefooncentrale en zag het meerwaarde in de oorspronkelijke en de Duitse tijdlagen: "Deze periodes waren het rijkst qua betekenis; de eerste vanwege het oorspronkelijke ontwerp en de andere omdat het heel ingrijpend was en van cultuurhistorisch belang."⁷⁴² Naast deze twee tijdlagen is als derde de hedendaagse toegevoegd; de nieuwe elementen zijn duidelijk als zodanig herkenbaar door de vormgeving en materiaalkeuze. De ruimtelijke beleving van het gebouw, met name de oorspronkelijke vrije hoogte die het tijdens zijn gebruik als pompgebouw had, is hersteld door een nieuw ingebracht verticaal element waarin de voorzieningen zijn ondergebracht. Als herinnering aan de negen zuigers zijn in de vloer op de begane grond negen lichtpunten aangebracht. De gevels zijn na verwijdering van de spuitbetonlaag voorzien van een nieuwe bakstenen laag en de voorheen dichtgemetselde vensters roepen thans met de diep in de negge liggende, donkergetinte kozijnen weer het oorspronkelijke beeld van open stoomgaten op, zoals dat in 1816-1817 ook het geval was. Het silhouet van de kap werd wel hersteld, maar het dak verschilt van het origineel met name in de details, zoals de vormgeving en materiaalkeuze van de dakrand en de afmetingen van de leien (afbeeldingen 7.16, 7.17 en 7.18).

FIGUUR 7.16 Het stoommachinegebouw in 2008, na de restauratie

FIGUUR 7.17 Het stoommachinegebouw in 2008, na de restauratie

FIGUUR 7.18 Bij de restauratie werd de gelaagde geschiedenis van het pompgebouw zichtbaar gehouden.

Het terrein: de inrichting van de openbare ruimte

Bij de inrichting van de openbare ruimte was de industriële sfeer en de weidse ruimtelijkheid van het terrein een bepalende factor. In de bouwhistorische verkenning en redengevende omschrijving waren deze aspecten summier aan de orde gesteld. Atelier Quadrat, dat het masterplan had opgesteld, nam ook de inrichting van de openbare ruimte op zich. Na een inventarisatie te hebben uitgevoerd van bestaande, sfeerbepalende elementen zoals de bestrating, kades, kraanbanen, kranen, bolders en gebruikssporen, stelde Quadrat een visie op voor de herinrichting. Nieuwe elementen, zoals lantaarnpalen, naam- en informatieborden en een nieuwe brug op de zuidwesthoek kregen een “robuust” uiterlijk en zijn door de vormgeving en materiaalkeuze duidelijk herkenbaar als nieuw. De gebruikssporen, zoals oliespetters en roestplekken, zijn in het zicht gehouden. Dit concept van historische gelaagdheid en patina is echter niet aangehouden bij de bestrating; daaruit spreekt de bewondering van Quadrat voor de ruimtelijkheid van het werfterrein als product van de ingenieurskunst van de oorspronkelijke ontwerpers van de werf.

In zijn oervorm is het gewoon een veld met bouwsels. Het is een grote plaat, een grote plak waar de droogdokken en het natte dok als het ware zijn uitgestanst.⁷⁴³

De verschillende soorten bestrating op de werf zijn “voor de leesbaarheid” vervangen door een homogene bestrating van klinkers.⁷⁴⁴ Hiermee verdwenen ook sporen van ingesleten paden en functionele routes, die in de bouwhistorische verkenning uit 1997 als waardevol waren aangemerkt (afbeeldingen 7.19 tot en met 7.22).

743 Geciteerd in: Groenendijk 2008, 153.

744 Geciteerd in: Groenendijk 2008, 155.

FIGUUR 7.19 Tussen de werfgebouwen is een glazen expositiepaviljoen gebouwd, het gebouw Pinas, naar ontwerp van architectenbureau CePeZed. Hierin wordt een historisch scheepswrak permanent tentoongesteld.

FIGUUR 7.20 Het terrein van de werf werd opnieuw bestraat. Oude onderdelen, zoals hijskranen, kraansporen en bolders, werden behouden om het industriële karakter van het terrein intact te houden. Op de achtergrond zijn de werfgebouwen zichtbaar.

FIGUUR 7.21 Het terrein van de werf werd opnieuw bestraat. Oude onderdelen, zoals hijskranen, kraansporen en bolders, werden behouden om het industriële karakter van het terrein intact te houden. De kade van het natte dok, 2008

FIGUUR 7.22 Het terrein van de werf werd opnieuw bestraat. Oude onderdelen, zoals hijskranen, kraansporen en bolders, werden behouden om het industriële karakter van het terrein intact te houden. Eén van de kranen op het terrein, 2008

§ 7.10 Terugkijkend op de herinrichting

De geslotenheid van het terrein van de rijkswerf Willemsoord kenmerkt ook de waardering voor het gebied dat uit enkele historische bronnen duidelijk wordt. Deze concentreerde zich vanuit een extern gezichtspunt op het beeldbepalend karakter van werf voor de stad Den Helder en vanuit een enkele interne invalshoek op de positie van de werf in de militair-maritiem industriële ontwikkeling van de Koninklijke Marine. De pragmatische omgang met het terrein maakte met het vertrek van de marine en de gelijktijdige inventarisatie en selectie in het kader van het MIP/MSP plaats voor een monumentgerichte benadering van het gebied en de daartoe behorende objecten. De paar bronnen die zich uitspraken over de werf gaven geen expliciet waardestellend oordeel over de werf vanuit een architectuurkritische of cultuurhistorische context. De formele waardering kan daarom ook worden gekarakteriseerd als onontgonnen terrein en vond dan ook plaats op basis van de criteria zoals die voor het MIP waren geformuleerd. De objectgerichte inventarisatie en wijze van bescherming en de omissie in de beschrijving van een ruimtelijke waardering van het werfterrein, werd pas duidelijk toen het eerste inrichtingsplan, *Nederland Overzee*, werd getoetst. Juist het introverte karakter van de werf en de leegheid van het binnenterrein, bleken belangrijke punten die door dit eerste plan werden aangetast. Deze aspecten waren echter in de redengevende omschrijvingen niet expliciet verwoord.

Het was de rijksbouwmeester Patijn die deze aspecten vanuit zijn rol als voorzitter van het Q-team verwoordde en meteen koppelde aan een instandhoudingsstrategie, te weten het behouden en versterken van deze aspecten.

In aanloop naar het nieuwe masterplan werd een haast voorbeeldig traject gevolgd, waarbij een grootschalige bouwhistorische verkenning werd uitgevoerd voordat met de planvorming werd gestart. Ook deze onderzoeken met waarderingen en adviezen waren echter per object uitgevoerd en het ontbrak wederom aan een expliciete waardestelling van de ruimtelijke kwaliteiten van het terrein. Het was pas het stedenbouwkundig masterplan dat hierin voorzag, maar daarmee meteen ook de ontwikkeling van het terrein ontkende door voor te stellen het terug te brengen naar zijn oorspronkelijke planmatige opzet en het versterken van de beleving van het ensemble van monumentale gebouwen aan de zuidwestzijde van het terrein.

Niet alleen op stedenbouwkundige schaal, maar ook op het niveau van enkele afzonderlijke gebouwen bleek de bouwhistorische verkenning niet primair de onderlegger voor een ontwerp te zijn. Het was met name de waardering van de gebouwen aan de zuidwestzijde van het terrein als monumentaal ensemble die de strategie dicteerde: de oorspronkelijke situatie zo veel mogelijk herstellen, door conserving dan wel reconstructie, en nieuwe architectuur in een vormgeving die de industriële sfeer van de werf versterkt. De bouwhistorische verkenning had dan wel duidelijk kunnen maken dat ook de niet-beschermde gebouwen konden worden behouden; de manier waarop de gebouwen werden aangepakt was toch vooral ingegeven door de voorwaarden die voortvloeiden uit het masterplan en de daarin gepresenteerde ontwerpanalyse van de werf en de positie van de verschillende clusters van gebouwen in de beleving van de ruimtelijke en monumentale opzet van de werf.

Op 29 april 2004 werd de rijkswerf met de opening van het themapark Cape Holland opengesteld voor het publiek. De taak zat er voor het Q-team op en het team werd ontbonden. Het terrein was opgeschoond, de zuidwesthoek was geopend en de gebouwen aldaar gerestaureerd en herbestemd, de restauratie van het pompgebouw naderde haar afronding en de uitgestrekte openbare ruimte was opnieuw ingericht. Een programmering van musea, horeca- en uitgaansgelegenheden en bijzondere evenementen zou een grote aanloop van bezoekers garanderen. In tegenstelling tot de verwachting, bleven grote bezoekersaantallen echter uit en Willemsoord kwam in financiële problemen terecht.

De herstructurering had een nauwgezette aanpak gekend, die inhoudelijk werd onderbouwd door de bouwhistorische verkenning en het masterplan en projectmatig door een verdeling van taken en verantwoordelijkheden. Het Q-team had vanaf 1997 gefungeerd als cultuurhistorisch geweten en strategisch adviseur van de herstructurering; de Ontwikkel- en Exploitatiemaatschappij Willemsoord BV ging in samenwerking met Libéma over de functionele invulling van de gebouwen. Maar het was lang niet altijd duidelijk wie de eindregie van de herinrichting in handen had e bij wie de afweging tussen de cultuurhistorische en economische doelstellingen lag, tussen de belangen van de publieke en private partijen. De tegenstrijdigheid tussen deze aspecten werd na 2004 pijnlijk duidelijk door het achterblijven van hoge bezoekersaantallen en de langzame toestroom van ondernemers en gebruikers voor de nog leegstaande gebouwen. Functies die op basis van de cultuurhistorische waarden van het gebied en de doelstellingen in het masterplan wellicht goed op het terrein en in de gebouwen pasten, waren vanuit de economische en demografische structuur van Den Helder niet altijd wenselijk of noodzakelijk. De ver doorgevoerde cultuurhistorische onderbouwing van de beslissingen bracht in het geval van de herstructurering van Willemsoord een rigide strengheid met zich mee. Het opschonen en volledig met klinkers bedekken van het terrein bracht het oorspronkelijke ontwerp wellicht goed in beeld, het was maar de vraag of het een aangenaam verblijfsgebied had opgeleverd. De relatief afgelegen ligging van Den Helder maakte de werf ook niet tot een aantrekkelijke vestigingslocatie voor ondernemers van buiten de stad. De creatieve en museale sector bleek achteraf gezien goed te gedijen op de werf, terwijl attracties als een gokhal, een kinderspeelparadijs en een replica van een zeventiende-eeuws schip minder bij het karakter van de werf leken te passen. De werf had weinig semipublieke functies gekregen, waardoor de Helderse bevolking geen noodzaak had om het gebied te bezoeken; het bleef bij incidentele bezoeken door toeristen en dagjesmensen.

§ 7.11 De voortgaande zoektocht naar een juiste koers

Na de officiële opening van Willemsoord en de ontbinding van het Q-team lag de planvorming en –toetsing geheel in handen van de exploitatiemaatschappij Willemsoord BV en de gemeente. Om de tegenvallende resultaten het hoofd te bieden en de koers positief te keren, was een aangepaste visie op de invulling van de werf nodig. Zeestad CV/BV, een in 2006 nieuw opgerichte organisatie voor de ontwikkeling en uitvoering van plannen voor stedelijke vernieuwing van Den Helder, gaf stedenbouwkundig bureau West 8 de opdracht tot een stedenbouwkundig masterplan voor Den Helder.⁷⁴⁵ Onderdeel van dit masterplan was het deelplan voor een nieuwe functionele en ruimtelijke invulling van de Oude Rijkswerf Willemsoord.⁷⁴⁶ Ondernemers uit Den Helder hadden in *Visie Kaap Helder* hun ideeën over de economische invulling van de werf gepresenteerd.⁷⁴⁷ Om deze visies, maar ook om andere toekomstige plannen voor de werf te kunnen toetsen, stelde de monumentencommissie vast dat er eerst een toetsingskader voor de beoordeling van dergelijke plannen moest komen. In beide visies ontbrak het haar inziens namelijk aan een cultuurhistorische

745 “Zeestad is een zelfstandige organisatie, ingesteld door de Stuurgroep Stedelijke Vernieuwing - een samenwerkingsverband van de gemeente Den Helder, de provincie Noord-Holland en de ministeries van Vrom en Defensie. Van de aandeelhouders gemeente Den Helder en provincie Noord-Holland krijgt Zeestad opdracht de stedelijke vernieuwing in Den Helder te ontwikkelen én uit te voeren”, zie: <http://www.zeestad.nl>, 14-06-2012.

746 Zie ook de website van West 8: http://www.west8.nl/projects/urban_design/den_helder_city_center/, 21-06-2012.

747 Kaap Helder Beheer B.V. 2006.

onderlegger.⁷⁴⁸ Bang voor de stedelijke invulling van de werf die West 8 had voorgesteld, benadrukte de monumentencommissie dat de historische waarde van het complex school in de samenhang tussen de gebouwen, het terrein en de waterstaatkundige elementen. Moderne stijlelementen en functies die de cultuurhistorische identiteit van de werf niet versterkten, moesten worden gemeden. De afwegingen die bij de verschillende al gerestaureerde gebouwen waren gemaakt, moesten ook voor toekomstige plannen leidend zijn. De “historische essentie” van Willemsoord kon worden versterkt door het terugbrengen van de schuine lanen op terrein, het behoud van alle historische bebouwing en waterstaatkundige objecten, en het behoud of aanbrengen van zichtlijnen vanuit de stad richting de monumentale panden en het dok in de zuidwesthoek.⁷⁴⁹

Dat er lange tijd nodig was om alle kwaliteiten en cultuurhistorische waarden van de werf neerslag te laten krijgen in een waardestelling, toont de beschrijving van het beschermd stadsgezicht de Stelling van Den Helder uit 2007.⁷⁵⁰ Hierin werden nu wel aspecten als het ruimtelijk karakter, de planmatige en orthogonale aanleg en de industriële sfeer van de werf en de beeldbepalende rol van het gebouwenensemble aan de westzijde genoemd. Het is tegelijkertijd een culminatie van de gedurende 1994-2004 uitbreidende en elkaar aanvullende waardestellingen, én een waardestelling van het eindresultaat van de eerste fase van de herstructurering uitgevoerd onder leiding van het Q-team.

Als eerste stap op weg naar een nieuw stedenbouwkundig plan voor de rijkswerf, vroeg Zeestad CV/ BV in 2010 aan de oud-directeur van de RDMZ, F. Asselbergs, in 2010 om een interpretatie te geven van de cultuurhistorische waardestellingen die vanaf 1994 de revue hadden gepasseerd en om een toetsingskader voor de toekomstige gebiedsontwikkeling te schetsen.⁷⁵¹ Asselbergs gaf in zijn rapport niet alleen aan wat de karakteristieke kenmerken van de werf waren, maar stelde ook een nieuwe werkwijze voor:

Deze notitie zal als leidraad fungeren voor het toetsingskader. De in deze notitie genoemde kwaliteiten en richtlijnen dienen in een werkatelier met ontwerpers verder uitgewerkt te worden tot werkbare voorschriften voor stedenbouw, architectuur en landschapsinrichting. In het werkatelier worden fictieve programma's uitgewerkt om te kunnen bepalen welke voorschriften nodig zijn voor de aansturing en kwaliteitsbewaking van ruimtelijke initiatieven. Deze voorschriften zullen uiteindelijk worden opgenomen of vertaald in het bestemmingsplan, het beeldkwaliteitplan en de welstandsparagraaf.⁷⁵²

748 GDH, Monumenten: Memo beoordeling visie Kaap Helder, 31-07-2006, bijlage bij verslag d.d. 24-08-2006.

749 GDH, Monumenten: Memo beoordeling visie Kaap Helder, 31-07-2006, bijlage bij verslag d.d. 24-08-2006.

750 Manuel 2007.

751 Asselbergs 2010.

752 Asselbergs 2010, 44.

De gemeente heeft Asselbergs' conclusies en aanbevelingen in 2010-2012 verder uitgewerkt in een visiedocument, een nieuw stedenbouwkundig plan en een voorontwerp bestemmingsplan.⁷⁵³ Het is het resultaat van een bijna twintig jaar durende zoektocht naar een integrale waardering en aanpak voor de Oude Rijkswerf Willemsoord waarin cultuurhistorie, architectuur, stedenbouw, exploitatie en beheer zijn samengekomen. In deze tweede herontwikkelingsfase is nieuwbouw op het open terrein op bepaalde plaatsen en onder voorwaarden mogelijk.

753 Van het rapport van Asselbergs stelde de gemeenteraad op 31 januari 2001 de paragrafen 1.4, 3.1 en 3.2 vast, respectievelijk "Interpretatie van waardestellingen, geprojecteerd op toekomstige ontwikkelingen", "Gebiedsvisie Willemsoord" en "Leidraad voor voorschriften". Zie ook: Gemeente Den Helder 2011; Gemeente Den Helder 2012a en 2012b.

8 Beschouwing op de casuïstiek

In de periode van 1982 tot 2009 hebben diverse ontwikkelingen op het wetenschappelijke, theoretische, sociaal-maatschappelijke, politieke en beleidsmatige vlak van de monumentenzorg geleid tot de totstandkoming en ontwikkeling van waardestellend onderzoek ten behoeve van de instandhouding van een monument (hoofdstuk 1). De vijf casus, die in de voorgaande hoofdstukken aan de orde zijn gekomen, illustreren het verloop van die ontwikkeling.

Naast een illustratie van de historie van waardestelling in de monumentenzorg, is het meervoudig casusonderzoek ook instructief. De casus tonen namelijk hoe een waardestellend onderzoek bij verschillende soorten instandhoudingsopgaven werd ingezet. Hoewel de inzet van de waardestelling in elk van de casus telkens een specifieke uitwerking had, geven de casus –wanneer zij gezamenlijk worden beschouwd– inzicht in een regelmatig terugkerend effect van waardestelling. Ook toont het meervoudig casusonderzoek in zijn geheel het voortschrijdende inzicht over een effectieve afstemming en inzet van waardestellend onderzoek bij de instandhouding van monumenten.

Het blootleggen van bovengenoemde patronen en inzichten draagt bij aan het beantwoorden van deelvraag 4 van dit onderzoek die ingaat op de wijze waarop waardestelling in de toekomst kan worden opgezet en ingezet bij de instandhouding van gebouwd erfgoed. De casus worden daarom in deze beschouwing met elkaar vergeleken op punten die samenhangen met de opzet en de inzet van een waardestelling.

Voor een vergelijking van de opzet van de waardestellingen wordt gekeken naar de inhoud van de waardestellende onderzoeken en hoe deze werd bepaald door de opdracht, doelstelling en disciplinegebonden invalshoek.

Voor de vergelijking op aspecten die samenhangen met de inzet van de waardestelling, wordt gekeken naar de manier waarop de waardestelling werd gebruikt in verschillende fases van het besluitvormingsproces. Het planvormingsproces en het plantoetsingstraject worden daarbij als op zichzelf staande stadia van het instandhoudingstraject behandeld.

Als laatste wordt aandacht besteed aan terugkerende motieven die anders zijn dan puur inhoudelijk of procesmatig van aard. Dit zijn factoren die zich op het snijvlak van inhoud en proces bevinden en die samenhangen met het krachtveld waarin elk waardestellend onderzoek terecht kwam.

§ 8.1 Observaties ten aanzien van de inhoudelijke aspecten van de onderzoeken en waardestellingen

Een waardestelling van een monument is cultuur- en tijdgebonden. Op dit macroniveau wordt de inhoud daarvan voor een belangrijk deel bepaald door het geheel van normen, waarden en denkbeelden die een persoon of gemeenschap in een bepaald tijdsgewricht ten aanzien van historische objecten koestert.⁷⁵⁴ Op microniveau wordt de inhoud van een waardestelling bepaald door de opzet en invalshoek van het onderzoek dat eraan vooraf gaat.

De opzet van een waardestellend onderzoek wordt gestuurd door zijn opdracht en vraag- en doelstelling. Dit resulteert in programmatische eisen ten aanzien van zaken zoals de diepgang of breedte van het onderzoek en de wijze waarop de onderzoeksgegevens en –resultaten worden gepresenteerd.⁷⁵⁵ De vraag- en doelstelling van een onderzoek bepaalt ook welk type onderzoek wordt uitgevoerd, bijvoorbeeld een architectonisch, bouwhistorisch of cultuurhistorisch onderzoek.

Een bepaald type onderzoek vergt een bepaalde onderzoeksdiscipline. Ieder vakgebied heeft een voorkeur voor een bepaald type onderzoeksbronnen en kent zijn eigen wijze van het beschrijven, in een context plaatsen en waarderen van een object of complex. Elke onderzoeksdiscipline brengt dan ook zijn eigen invalshoek en wijze van uitvoeren van het onderzoek met zich mee. Dit onderscheid in disciplinegebonden invalshoeken en aanpakken van een onderzoek, levert onderling weer verschillen op in de inhoudelijke accenten van het onderzoek en de waardestelling.⁷⁵⁶

Opdracht, vraag- en doelstelling

De “bouwhistorische documentatie en waardebeoordeling” van de Grote Kerk in Veere werd in 1990 uitgevoerd in opdracht van de Rgd, die namens de Staat het beheer over de kerk voerde. Het onderzoek werd uitgevoerd volgens de documentatie- en waarderingsmethodiek die de Rgd zelf in 1982 had ontwikkeld. De Rgd had deze methodiek ontwikkeld met het doel om de besluitvorming over de instandhouding en het beheer van monumenten in bezit van de Staat een meer wetenschappelijke basis te geven. Een dergelijke rapportage werd door de Rgd gebruikt als uitgangspunt voor besluitvorming en als communicatiemiddel of overdrachtsdocument naar derden toe.

In het geval van de Grote Kerk had het bouwhistorisch onderzoek met waardestelling diezelfde functie en doelstelling van uitgangspunt voor besluitvorming en overdrachtsdocument naar de architect toe. Dat betekent dat het onderzoek en de waardestelling een geïntegreerd onderdeel uitmaakte van het herbestemmingsproces; de waardestelling was niet een onafhankelijk vastgesteld kader.

In tegenstelling tot het onderzoek van de Grote Kerk, kende het bouwhistorisch onderzoek uit 1984-1985 van kasteel Nederhemert geen formele opdrachtgever en bevatte het geen waardestelling. Als afstudeeronderzoek was het een onafhankelijk uitgevoerd, wetenschappelijk onderzoek. Het

754 Zie bijvoorbeeld Riegls idee van Kunstwollen in: Iversen 1993, hoofdstuk 1 “Introduction: The Concept of the Kunstwollen”; Riegl 1903. Het idee van de tijd- en cultuurgebondenheid van een toegekende waarde –in het bijzonder de waarde als product van een discours in een hedendaagse, zich continu veranderende maatschappij– is aan de orde gesteld in bijvoorbeeld: Jokilehto 1999, hoofdstuk 10 “10. Definitions and trends”; Smith 2006, Deel 1 “The idea of heritage”, hoofdstuk 1 “The discourses of heritage”.

755 Zie ook: Hendriks et al. 2000; Hendriks en Van der Hoeve 2009a.

756 Zie ook: Hendriks et al. 2000; Hendriks en Van der Hoeve 2009a.

was niet gericht op het waarderen van het kasteel, maar bedoeld om de toestand van het kasteel te documenteren, om de bouwhistorische kennis van kastelen in het algemeen te vergroten en van die van kasteel Nederhemert in het bijzonder.

Het onderzoek had volgens de onderzoeker zelf een verkennend karakter en kon derhalve geen uitsluitel geven omtrent alle hypothesen die rond het kasteel leefden. Dat nam echter niet weg dat de eigenaar van het kasteel het onderzoek zes jaar, in 1991, later overnam als uitgangspunt voor de herbouw van het kasteel. Toen werd ook pas de vraag of en in welke vorm het kasteel moest worden herbouwd; de vraag volgde dus op het onderzoek. Voor een antwoord op deze vraag werd geen opdracht tot een nieuw onderzoek, of het maken van een waardestelling op basis van eerder onderzoek, gegeven. Op een antwoord op die vraag werd aangestuurd in een deskundigenoverleg dat later in het traject werd belegd door de eigenaar van het kasteel.

Bij de casus Justus van Effencomplex, Van Nellefabriek en rijkswerf Willemsoord kunnen in het instandhoudingstraject twee fases worden onderscheiden. Bij de casus Justus van Effencomplex is die het meest expliciet. De planvorming en uitvoering van de renovatie duurde van 1983 tot 1990 en viel samen met het selectie- en aanwijzingstraject tot beschermd monument. De voorbereiding en uitvoering van de restauratie van het inmiddels beschermde complex vond ruim tien jaar na de renovatie plaats en besloeg de periode 2001-2013.

Als eerste fase van de casus Van Nellefabriek kan het tijdvak 1982-1994 worden aangemerkt. In die periode was het complex nog in gebruik als fabriek en onderging het diverse veranderingen, terwijl het zich eveneens in het selectie- en aanwijzingstraject tot beschermd monument bevond. Aansluitend volgde de tweede fase in de casus Van Nellefabriek die het tijdvak 1995-2005 beslaat. Toen fungeerde het complex niet meer als fabriek en werd het, inmiddels een beschermd monument, gerestaureerd en herbestemd.

De casus rijkswerf Willemsoord is qua fasering vergelijkbaar met de Van Nellefabriek. Ook hier viel de eerste fase van planvorming, 1992-1995, samen met het selectie- en aanwijzingstraject tot beschermd monument. De aansluitende tweede fase van de herstructurering van dit complex besloeg de periode 1997-2004 en toont een nieuwe denkwijze over en aanpak van de herstructurering.

Bij de voorbereiding van de renovatie van het Justus van Effencomplex in 1981, die van de Van Nellefabriek in 1982 en tijdens de eerste fase van de planvorming van rijkswerf Willemsoord in 1992 was het nog niet gangbaar om waardestellende onderzoeken ten behoeve van de instandhouding te ondernemen. Bij wijze van waardestelling waren de (concept) redengevende omschrijvingen voorhanden. Deze waren opgesteld door de rijksdienst. De doelstelling van deze omschrijvingen met waarderingen was het bieden van een rechtsgeldige onderbouwing van het besluit van selectie tot monument en die tegelijkertijd de registeromschrijving van het object of complex was. Door hun specifieke doelstelling sloot de inhoud van de redengevende omschrijvingen niet altijd even goed aan op de vraagstukken die voortvloeiden uit de instandhouding van de drie casusgevallen.

In de tweede fase van de casus Justus van Effencomplex, Van Nellefabriek en rijkswerf Willemsoord was het inmiddels wel gangbaar om waardestellende onderzoeken uit te voeren. Bij alle casus is dit ook gedaan.

In de initiatief- een aanloopfase tot de restauratieplanvorming van het Justus van Effencomplex in 2001-2010 werden een bouwkundig onderzoek, een bouwhistorisch onderzoek met waardestelling en een cultuurhistorische verkenning met stedenbouwkundige waardestelling uitgevoerd. Zij waren door de opdrachtgever en eigenaar van het complex, Woonstad Rotterdam, bedoeld als

kader waarbinnen een visie op toekomst van het gebouw zou worden gevormd. Het bouw- en het cultuurhistorisch onderzoek waren bedoeld om informatie te geven over de mogelijkheid om het complex naar de oorspronkelijke toestand te restaureren, wat ook voordat de onderzoeken werden gedaan al de intentie van de eigenaar was geweest. De resultaten uit deze twee onderzoeken vormden in combinatie met de resultaten uit het bouwkundig onderzoek de uitgangspunten voor de restauratie en het toekomstige beheer van het complex. Later werden die vastgelegd in de conceptuele onderlegger *100% MoNument*.

In de tweede fase van de casus Van Nellefabriek, de restauratie en herbestemming van het complex, werd eerst de Cultuurhistorische Verkenning (CV) opgesteld door de rijksdienst. Dit document moest als het formele toetsingskader voor de herbestemmingsplannen dienen; het gaf inzicht in de instandhoudingsprincipes die door de rijksdienst van toepassing werden geacht op de restauratie en herbestemming van het complex. Tegelijkertijd bood het ook een kader voor de planvorming; in de CV werd aangegeven wat de kansen en bedreigingen voor het complex waren en waar de grenzen voor ingrijpen lagen. Beide aspecten, de principes en de kansen, bedreigingen en grenzen, werden ook verkend in de twee deskundigen workshops.

Na de workshops en het opstellen van de CV, volgde de fase waarin het masterplan voor de herbestemming werd opgesteld. In deze fase bleek dat er behoefte was aan meer kennis over de bouwgeschiedenis van het complex en over de historische gelaagdheid van de Van Nellefabriek in zijn toenmalige toestand. Hiervoor werd de opdracht tot meerdere bouwhistorische onderzoeken gegeven. Deze onderzoeken steunden op een ruimtelijke analyse van de gebouwen en op een onderzoek van de omvangrijke bedrijfs- en bouwarchieven van de firma Van Nelle. De bouwhistorische onderzoeken hadden tot doelstelling om de eerste fase van het complex te achterhalen en om daarmee de herbestemmings- en restauratieplannen een basis te geven. De bouwhistorische onderzoeken leidden tot een uitbreiding en verdieping van de kennis over de totstandkoming en ontwikkeling van de Van Nellefabriek; een neveneffect van de onderzoeken was een uitbreiding van de redengevende omschrijving van het complex.

In de tweede fase van de casus rijkswerf Willemsoord werd de bouwhistorische verkenning met waardestellingen uitgevoerd in opdracht van de gemeente Den Helder. Dit waardestellend onderzoek kreeg van de gemeente de doelstelling mee om aanbevelingen te doen ten aanzien van de sloop of het behoud van alle, ook niet-beschermde gebouwen op de werf.

Type, opzet en invalshoek

De “bouwhistorische documentatie en waardebeoordeling” van de Grote Kerk te Veere werd uitgevoerd door een restauratiearchitect/bouwhistoricus samen met een tweede bouwhistoricus. Het rapport besloeg twee delen, waarvan het eerste deel een uitgebreide beschrijving van de kerk en haar onderdelen met een gecodeerde waardestelling bevatte en het tweede deel de bij het onderzoek behorende afbeeldingen.

Het waardestellend onderzoek van de Grote Kerk te Veere steunde op een uitgebreid gebouw- en archiefonderzoek en het ging in op de culturele en architectuurhistorische context waarin het gebouw tot stand was gekomen en op alle wijzigingen die het gedurende zijn bestaan had ondergaan.

Het tweedelige rapport bood een nagenoeg uitputtende behandeling van de Grote Kerk op bouw- en architectuurhistorisch gebied. De dominante invalshoek was die van de bouw- en architectuurhistorie. De herkenbaarheid van het oorspronkelijke ontwerp en de staat van het oorspronkelijke bouw materiaal vormden andere belangrijke aandachtspunten. Deze accenten vertaalden zich in de

waardestelling naar het benoemen van de waarde van elk gebouwonderdeel, geregistreerd als een code op basis van de leeftijd en gaafheid en het interne en contextuele belang binnen een bouw- en architectuurhistorisch kader.

In de bouwhistorische documentatie en waardebeoordeling kwam geen analyse van de ruimtelijke aspecten van de kerk voor. Het is de vraag of dat met de systematiek van een gecodeerde notitie van de waardestelling mogelijk zou zijn geweest. Dat die kwaliteiten wel van belang werden geacht, blijkt uit de vervolgstappen van de planvoorbereiding door de Rgd. Op basis van de bouwhistorische documentatie en waardebeoordeling stelde de Rgd de architectonische randvoorwaarden vast. In dit document zette de Rgd uiteen wat volgens haar de restauratiefilosofische en architectonische grenzen waren waarbinnen een ontwerp zich kon bewegen. In tegenstelling tot de bouwhistorische documentatie, werden in de architectonische randvoorwaarden de materiële en immateriële kwaliteiten en elementen van de kerk benoemd die bijdroegen aan de beleving van de ruimtelijkheid en historie van het gebouw.

De "oriëntatie op de bouwgeschiedenis" van kasteel Nederhemert werd uitgevoerd in 1984-1985 door een afstuderende student van de leerstoel Restauratie van de Technische Hogeschool Delft. Het was een verkennend bouwhistorisch/archeologisch/historisch onderzoek dat werd begeleid door professor C.L. Temminck Groll, hoogleraar Restauratie met een specialisatie bouwhistorie. De dominante invalshoek was die van de bouwhistorie.

Het onderzoeksrapport van kasteel Nederhemert bood een verzameling van alle tot dan toe bekende bouwhistorische gegevens over het kasteel en de resultaten van het bouwhistorisch onderzoek dat in 1984 door de afstuderende bouwhistoricus was uitgevoerd. Op basis van de eerdere gegevens over het kasteel en de recente onderzoeksresultaten werd een hypothetische bouwhistorische ontwikkeling van het kasteel geschetst. Deze werd in beeld gebracht door middel van een reconstructie van de evolutie van de plattegronden van het kasteel. Vanwege de aard van het onderzoek en de periode waarin het werd uitgevoerd, bevatte het geen waardestelling. Wel gaf het aanbevelingen voor verder bouwhistorisch onderzoek.

Bij de eerste fase van het Justus van Effencomplex, de Van Nellefabriek en rijkswerf Willemsoord waren alleen de redengevende omschrijvingen van de complexen voorhanden als document waarin de complexen waren beschreven en waarin de waarden waren benoemd. Hierboven is al beschreven dat de doelstelling van het onderzoek dat voorafgaat aan een redengevende omschrijving, een type van toegespitst waardestellend onderzoek is, en wel op de selectie van monumenten. Door de opzet van het MIP/MSP hebben de redengevende omschrijvingen in grote lijnen dezelfde opzet en invalshoek.

In de redengevende omschrijvingen wordt de totstandkoming van de complexen beschreven en de cultuurhistorische context waarin dit heeft plaatsgevonden. Het uiterlijk van de complexen is beschreven en de complexen zijn gewaardeerd op hun architectuur- en cultuurhistorische waarden, de herkenbaarheid van de oorspronkelijke verschijning en het originele ontwerp en de zeldzaamheid van het betreffende gebouw of complex in Nederland. De redengevende omschrijvingen hebben dan ook primair een architectuur- en cultuurhistorische invalshoek.

In de tweede fase van het Justus van Effencomplex, de Van Nellefabriek en de rijkswerf Willemsoord werden diverse waardestellende onderzoeken uitgevoerd. Zij hadden elk een eigen vorm en inhoud.

Bij de casus Justus van Effencomplex werden in respectievelijk 2002 en 2003 verschillende soorten onderzoek uitgevoerd. Naast een bouwtechnisch onderzoek naar de bouwkundige toestand van het complex, voerde een bouwhistoricus een bouwhistorisch, waardestellend onderzoek uit en stelde een

architectuurhistoricus een cultuurhistorische verkenning met stedenbouwkundige waardestelling op. Het bouwhistorische onderzoek had een primair bouwhistorische invalshoek. Naast informatie over het ontstaan en de bouwgeschiedenis van het complex, bood dit onderzoek ook informatie over de aanwezigheid van nog oorspronkelijke elementen.

De cultuurhistorische verkenning van het Justus van Effencomplex was uitgevoerd door een zelfstandige architectuurhistoricus en diende om de stedenbouwkundige betekenis van het complex binnen de omringende wijk te duiden en om de cultuurhistorische betekenis van het complex te schetsen en veranderingen die daarin in de loop van het bestaan van het complex waren opgetreden.

Ten behoeve van de herbestemming van de Van Nellefabriek ondernam de rijksdienst een Cultuurhistorische Verkenning (CV) en een dossieronderzoek naar de waarderings- en besluiten die de dienst zelf met betrekking tot het complex had uitgesproken. De CV diende als een verkenning van mogelijke aanpakken van het complex, op basis van de aan het complex toegekende waarden.

Daarnaast werden workshops met deskundigen georganiseerd. Deze kunnen worden gekenschetst als een vorm van participatief onderzoek naar de mogelijkheid van en grenzen voor de programmering en het fysiek ingrijpen in het complex. Tegelijkertijd werden in deze workshops impliciet aan het complex toegekende waarden en gebouwkwaliteiten benoemd en expliciet gemaakt.

Ná deze kaderstelling – de Cultuurhistorische Verkenning in combinatie met de uitkomsten van de workshops – werden meerdere onderzoeken ondernomen door de coördinerend architect van de herbestemming, in samenwerking met een bouw- en kleurhistoricus. Deze onderzoeken waren bedoeld om de oorspronkelijke tijdlaag te achterhalen. Zij hadden de vorm van een analyse en waardering van de (restanten van de) oorspronkelijk architectuur van alle onderdelen van het Van Nellecomplex. Deze onderzoeken droegen weliswaar de naam van bouwhistorische onderzoeken, maar naast bouw- en architectuurhistorische informatie, voorzagen de onderzoeken voor een belangrijk deel in een analyse van de architectuur van het complex. Daarmee kwamen deze rapporten tegemoet aan het verzoek dat in de workshops, bij wijze van kritiek op de inhoud van de redengevende omschrijving van het complex, was geuit: er zou een ontwerpersanalyse van de Van Nellefabriek moeten worden gemaakt.

Bij de tweede fase van de planvorming voor de herstructurering van de rijkswerf Willemsoord werd door een team van bouwhistorici een bouwhistorische verkenning met waardestellingen en aanbevelingen uitgevoerd. Deze richtte zich op de afzonderlijke gebouwde onderdelen van de werf.

§ 8.2 Observaties ten aanzien van het gebruik van de onderzoeken en waardestellingen in het besluitvormingsproces

Om de effectiviteit van de onderzoeken met waardestelling te onderzoeken, moet niet alleen naar hun inhoudelijke aspecten worden gekeken. Het is ook belangrijk om na te gaan of en hoe zij werden ingezet tijdens instandhoudingstraject. In deze paragraaf wordt bekeken hoe het onderzoek en de waardestelling werden gebruikt bij de totstandkoming van de plannen en hoe het werd gebruikt bij de toetsing van die plannen. Ook wordt nagegaan wanneer voor de besluitvorming juist een beroep werd gedaan op aanvullende onderzoeken, studies, documenten of besprekingen. Dit geeft namelijk inzicht in de aanvullende informatie of de voortschrijdende kennis die nodig was om beslissingen te nemen, maar waarvoor blijkaar niet kon worden teruggerepen op het onderzoek en de waardestelling.

Bij de Grote Kerk te Veere was het opstellen van een waardestellend onderzoek een integraal onderdeel van het transformatieproces. De Rgd nam het initiatief tot het onderzoek en gebruikte het als onderlegger voor de architectonische randvoorwaarden. Het bouwhistorisch onderzoek met waardestelling en de architectonische randvoorwaarden werden vervolgens door de Rgd meegegeven aan de ontwerpers. De architecten, van het eerste plan voor de inbouw van appartementen en de architecten van het definitieve plan, dienden beide documenten als uitgangspunt voor hun ontwerp te nemen. Of en hoe de ontwerpers de waardestelling en de architectonische randvoorwaarden gebruikten om ontwerpbeslissingen te nemen, is moeilijk te herleiden op basis van het archiefonderzoek en de plananalyse die voor het casusonderzoek zijn uitgevoerd. Wat wel duidelijker is aan te wijzen, zijn de momenten in het planvormingsproces waarop de koers van de planvorming wijzigde. In het geval van de Grote Kerk gebeurde dat wanneer de plannen werden besproken tussen verschillende partijen. In het planvormingstraject van de Grote Kerk zijn twee van dergelijke momenten te onderscheiden waarop de waarden van de kerk in relatie tot het onderhanden plan werden besproken.

De eerste van een dergelijke koerswijzigende discussie is de bespreking van het appartementenplan tussen de Rgd en de gemeente Veere. Die discussie legde de verschillen bloot in de interpretatie van een passende omgang met de immateriële kwaliteiten van de kerk. Beide partijen verstonden iets anders onder de beleving van de ruimtelijkheid en historie van het gebouw.

De tweede van een dergelijke discussie werd gevormd door de workshops, die in de voorbereiding op het uiteindelijke plan werden georganiseerd. Tijdens de workshops werden de aan de kerk toegekende waarden besproken in samenhang met de mogelijke nieuwe functies voor de kerk, instandhoudingsprincipes die van toepassing werden geacht op dit monument en met de verschillende manieren waarop dit architectonisch al dan niet passend zou kunnen worden uitgewerkt. De uitkomsten van de workshops vormden, naast de bouwhistorische documentatie met waardestelling en de architectonische randvoorwaarden, het derde document waarin de visie op de herbestemming van de kerk werd vastgelegd.

Bij de Grote Kerk presenteerde de Rgd zelf het bouwhistorisch onderzoek met waardestelling en de architectonische randvoorwaarden als kader voor de ontwikkeling en toetsing van de plannen. Het daadwerkelijke kader voor de herbestemming van de Grote Kerk te Veere tekende zich echter gaandeweg het proces af. De waarden werden eigenlijk pas echt tegen elkaar afgewogen in de principediscussies tussen diverse betrokkenen. Ook werd in die discussies duidelijk welke waarden tot de kernwaarden van de kerk werden beschouwd, welke ingrepen wenselijke en onwenselijke effecten zouden hebben, wat daaruit voortvloeiend de grenzen voor een ontwerp waren en welke instandhoudingsprincipes derhalve van toepassing waren op de herbestemming van dit monument.

In het geval van de herbouw van kasteel Nederhemert was de publicatie van het bouwhistorisch onderzoek voor de eigenaar de directe aanleiding om tot herbouw van het kasteel over te gaan. Het bouwhistorisch rapport voorzag niet alleen in de kennis die nodig was om de plannen tot herbouw op te stellen. De plannen zouden bovendien wetenschappelijk zijn gefundeerd. Deze wetenschappelijke onderbouwing was van belang, omdat de reconstructie van een monument binnen de monumentenzorg doorgaans als een discutabele optie werd gezien.

Bij aanvang van het planvormingsproces was er dus een uitgebreid bouwhistorisch onderzoek voorhanden, maar dat bevatte geen waardestelling. De waarden van de ruïne werden eigenlijk pas vastgesteld binnen het deskundigenoverleg, waarbij tegelijkertijd een visie op de herbouw werd gevormd. De hoge bouwhistorische waarde van de ruïne was duidelijk naar voren gekomen uit het bouwhistorisch onderzoek. Ook voor de deskundigen stond deze waarde buiten kijf. De discussie ging

echter niet over de manier waarop deze waarde het beste kon worden geconserveerd, maar waarop die het beste kon worden beleefd. De discussie richtte zich vervolgens op een betrouwbare herbouw en welke bouwfase als uitgangspunt zou worden genomen.

Het bouwhistorisch onderzoek en de resultaten van het deskundigenoverleg werden door de architect gebruikt als onderlegger voor het herbouwplan. In dit plan werden verschillende instandhoudingsprincipes toegepast. De oorspronkelijke restanten die nog aanwezig waren werden volgens het principes van conserverend herstel aangepakt. Nieuw op te trekken onderdelen van het exterieur werden vormgegeven volgens een combinatie van de principes van wetenschappelijk verantwoorde herbouw waarbij de architectonische opvatting uitging van het tonen van de historische gelaagdheid die het kasteel eens had gekenmerkt. Nieuwe onderdelen in het interieur volgden het principe van historische gelaagdheid, in het bijzonder dat nieuwe onderdelen als zodanig herkenbaar moeten zijn door hun vormgeving en materiaal.

De rijksdienst keurde het plan in eerste instantie goed. Toch zorgde de wijze van herbouw bij nadere beschouwing voor een nieuwe principediscussie. Deze keer ging de discussie over twee aangelegenheden. Het eerste punt betrof de manier waarop de architect omging met het historisch materiaal en de bouwhistorische sporen, in het bijzonder bij het herstel van een van de vloeren van de torens. De architect verdedigde dat de door hem voorgestelde aanpak noodzakelijkerwijs voortkwam uit de bouwtechnisch beperkingen die de herbouw van die toren met zich meebracht. Het verbeteren van de bouwkundige toestand van de toren versloeg in dit geval het behoud van de daar aangetroffen bouwhistorische sporen.

Het tweede discussiepunt betrof een meningsverschil over wat een juiste weergave van een historische situatie was. Het betrof het voorstel voor de indeling van de nieuw op te trekken voorgevel; die kwam niet overeen met het uiterlijk van die gevel zoals dat in het bouwhistorisch rapport was vastgelegd. De architect verdedigde zijn keuze als een architectonische interpretatie van wat hij als een van de kenmerken van een kasteel beschouwde: een categorie bouwwerken die over het algemeen worden gekenmerkt door een bouwhistorische gelaagdheid. Daarmee kreeg dit onderdeel van het plan het stempel "architectonische opvatting" en werd daarom beschouwd als een aspect dat buiten de formele beoordeling op basis van restauratieprincipes en kernbegrippen viel.

Bij de eerste fases van het Justus van Effencomplex, de Van Nellefabriek en de rijkswerf Willemsoord waren alleen de redengevende omschrijvingen van de complexen voorhanden als formeel waardestellend document. De doelstelling van de redengevende omschrijvingen met waarderingen was het bieden van een rechtsgeldige onderbouwing van het besluit van selectie tot monument die tegelijkertijd de registeromschrijving van het object of gebied was. Hoewel de redengevende omschrijvingen van het Justus van Effencomplex, de Van Nellefabriek en de rijkswerf Willemsoord alle uitgebreid waren, waren zij niet uitputtend. De drie casus tonen de waarden en kwaliteiten die niet waren benoemd in de redengevende omschrijving, maar waarvan het belang duidelijk werd tijdens de planvorming of het plantoetsingstraject.

De redengevende omschrijving van het Justus van Effencomplex stelde het concept van het complex centraal; andere kwaliteiten, zoals de afwerking van de gevel, werden als ondersteunend aan dat aspect beschouwd. Deze aspecten werden, in aanloop naar de renovatie van het complex, door de architect zelf onderzocht en benoemd. Hij nam zijn analyse in eerste instantie op als onderdeel van zijn onderzoek naar de effecten van verschillende renovatieopties op het complex. Deze architectonische invalshoek werd echter door de eigenaar van het complex als onbruikbaar bestempeld en uiteindelijk werd deze niet meegenomen in de planvorming.

Ook tijdens de diverse momenten van plantoetsing van de renovatieplannen bleef de rijksdienst de conceptuele aspecten van het complex benadrukken. Het manco van een waardestellend kader dat is toegespitst op de selectie van het complex, maar dat wordt gebruikt als kader voor de instandhouding, blijkt uit de verschillende discussies die werden gevoerd om tot overeenstemming van diverse ingrepen te komen. Zo ging de discussie rondom het herstellen of vervangen van de galerij over materiële authenticiteit, terwijl de dialoog in het geval van het aanbrengen van de nieuwe ramen ging over het terugbrengen van het oorspronkelijke beeld versus het aansluiten op het gegroeide beeld, maar dan in eigentijds materiaal. De discussie rondom het reinigen, herstellen dan wel schilderen van de binnengevels werd vanuit een sociaal-maatschappelijke invalshoek beslecht.

Bij de recente restauratie van het Justus van Effencomplex nam de eigenaar het initiatief tot het uitvoeren van diverse historische en technische onderzoeken. De onderzoeken kregen een duidelijk sturende rol in de planvorming.

Het bouwhistorisch onderzoek met waardestelling toonde welke oorspronkelijke elementen nog aanwezig waren en concludeerde dat het mogelijk was en de moeite waard om het complex te restaureren. Het cultuurhistorisch onderzoek met stedenbouwkundige waardestelling voorzag in kennis over de culturele en stedenbouwkundige betekenis van het complex. Ook deze studie concludeerde dat een restauratie van het complex wenselijk was.

De uitkomsten van het bouwhistorische en het cultuurhistorische onderzoek werden gecombineerd met die uit het bouwkundig onderzoek en de haalbaarheidsstudie en met de wensen, eisen, mogelijkheden en ambities. Alles werd samengebond in de conceptuele onderlegger voor de restauratie, *100% MoNument*. Dit fungeerde als ontwikkelkader voor de restauratieplannen. Het voorzag in een holistische, vanuit de waarden onderbouwde visie op de instandhouding van het complex. Deze bood ruimte aan een combinatie van verschillende instandhoudingsprincipes: bouwkundig herstel, restaureren respectievelijk conserveren van oorspronkelijke en latere onderdelen die in goede staat zijn, restaureren van de oorspronkelijke verschijning en het ontwerpen van toevoegingen in een nieuwe vormgeving.

De hernieuwde interpretatie van de betekenis van het complex is ook terug te zien in de plantoetsing door de rijksdienst en de Rotterdamse Commissie van Welstand en Monumenten. Ook hierbij werd het complex steeds in zijn totaliteit beschouwd. Er werd getoetst op het behoud of versterken van al de aspecten die verband hielden met de cultuurhistorische betekenis van het complex. Dat hield in dat de plannen werden getoetst op de omgang met zowel de conceptuele, als ook de stedenbouwkundige én architectonische eigenschappen van het complex.

Waar in het geval van het Justus van Effencomplex de redengevende omschrijving met aanhoudende moeite werd ingezet als kader voor de ontwikkeling en toetsing van het renovatieplan, accepteerde de eigenaar van de Van Nellefabriek vanaf het begin de redengevende omschrijving niet als bruikbaar kader voor de renovatie van het complex. De afwijzing van de registeromschrijving als kader voor de instandhouding van een fabriek die nog volop functioneerde, resulteerde in de ontwikkeling van een kader dat wel als zodanig kon functioneren.

Het nieuwe ontwikkelkader werd in overleg tussen de rijksdienst, de eigenaar van de fabriek en diens architecten uitgewerkt. De basis voor dit document was een onderzoek naar de bouwkundige toestand van de gebouwen in combinatie met verschillende scenario's voor herstel. Op papier was nu in grote lijnen duidelijkheid over de te volgen aanpak. Dat dit document geen uitsluitend bood bij beslissingen op detailniveau, blijkt wel uit de aanhoudende discussies tussen de eigenaar en de rijksdienst over in welk geval precies welke instandhoudingsprincipes van toepassing werden geacht.

Ten behoeve van de restauratie en herbestemming van de Van Nellefabriek fungeerde de workshops informeel als een eerste vorm van kaderstelling. In die expertbijeenkomsten werd vanuit verschillende invalshoeken over de te volgen aanpak voor de herbestemming van de fabriek. Formeel was de Cultuurhistorische Verkenning het ontwikkel- en toetskader. Dit document kan worden gekenschetst als een cumulatieve (her)waardering en een geactualiseerde visie op de betekenis van het complex. Op basis van die visie werden de grenzen en mogelijkheden voor de herbestemmingsplannen aangegeven, vanuit de invalshoek van monumentenzorg. Een architectonische en programmatische vertaling van de CV gebeurde met het structuurplan. Dit masterplan gaf in hoofdlijnen de aanpak voor het gehele complex aan.

De diverse onderdelen van het structuurplan werden in verschillende fases nader uitgewerkt. Voor elk gebouwonderdeel werd een bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd en een ontwerpanalyse met een ruimtelijke en architectonische waardestelling opgesteld. Deze studies vormden dan weer de basis voor de uitwerking van de deelplannen.

De gemene deler van alle plannen was de waarde die aan de eerste, oorspronkelijke fase van de fabrieken was toegekend, in zowel de redengevende omschrijving, de CV en de bouwhistorische onderzoeken. Het behoud van de authenticiteit van de Van Nellefabriek behelsde het herstellen van het oorspronkelijke beeld van de fabrieken en het optimaal beleefbaar maken van de architectuur uit de eerste fase. Dat betekende dat de oorspronkelijke elementen, waar nog aanwezig, zouden worden geconserveerd. Nieuwe onderdelen, zoals het inbouwpakket, zouden door de nieuwe vormgeving en materiaaluitvoering herkenbaar zijn als een nieuwe, toegevoegde tijdlaag.

Bij het Justus van Effencomplex werd moeizaam vastgehouden aan de redengevende omschrijving als kader voor de renovatie en in het geval van de Van Nellefabriek werd de redengevende omschrijving als kader voor de renovatie afgewezen. Bij de herstructurering van de rijkswerf Willemsoord was het eerste masterplan, *Nederland Overzee*, de aanleiding voor een discussie over de waarden van het complex. Op het eerste gezicht leek er geen discrepantie te bestaan tussen de waarden die in de redengevende omschrijving aan het complex waren toegekend en de manier waarop daarmee werd omgegaan in het eerste masterplan. In de redengevende omschrijving werden de diverse historische waarden in algemene begrippen benoemd; het plan vertoonde een vrije interpretatie van die algemeen benoemde waarden. De ruimtelijke kwaliteiten en karakteristieken van de werf waren echter niet benoemd in de redengevende omschrijving; juist deze bleken te worden aangetast door het masterplan. Een oordeel over het al dan niet gepast zijn van de historiserende architectuur uit het masterplan kon niet worden onderbouwd op basis van de redengevende omschrijving.

De redengevende omschrijving bood, zoals al eerder geschreven over de toepasselijkheid van de redengevende omschrijving als ontwikkelkader, geen brede blik op de diverse waarden en karakteristieken van het terrein en zijn onderdelen. Een allesomvattende visie op de herstructurering van de werf kon dan ook niet op basis van de registeromschrijving alleen worden opgesteld.

De tweede fase in de planvorming voor de herstructurering van de rijkswerf Willemsoord werd ingeluid door een hele duidelijke stellingname door de Rijksbouwmeester over de waarden van het terrein en de aanpak die daaruit moest volgen. Juist de ruimtelijke kenmerken van het terrein golden volgens de Rijksbouwmeester als dé waarden die moesten worden behouden: een open vlakte die door een ring van historische gebouwen werd ingekaderd en afgesloten van het overige stedelijk weefsel van Den Helder.

Het mag frappant worden genoemd dat een dergelijke, zo in het oog springend kenmerk niet expliciet was benoemd in de redengevende omschrijving. Ook de bouwhistorische verkenning, die bij de start

van de tweede planfase werd uitgevoerd, bevatte geen waardering van het terrein in zijn geheel. Het was pas de stedenbouwkundige analyse van het terrein die hierop inging. Deze analyse van de totstandkoming van het oorspronkelijke ontwerp van de werf en van de ruimtelijke ontwikkeling van het terrein werd gebruikt als de onderlegger voor het nieuwe masterplan.

De waarden die aan de oorspronkelijke toestand van de werf werden toegekend, gaven richting aan de aanpak voor het terrein. Het resultaat was dat het oorspronkelijke ontwerp van het terrein en het lege karakter van de werf werden teruggebracht. De afzonderlijke gebouwen en ensembles van gebouwen kregen alle hun eigen rol toebedeeld in het versterken van de beleving van die oorspronkelijke opzet. Het masterplan gaf zo ook richting aan de manier waarop de deelplannen voor de afzonderlijke gebouwen werden uitgewerkt. Zo werden de gebouwen die onderdeel uitmaakten van wat "het monumentale ensemble" werd genoemd, gerestaureerd of geconserveerd. Nieuwbouw moest duidelijk als zodanig herkenbaar zijn, maar was wel gebonden aan ontwerpprincipes en -richtlijnen die uitgingen van sobere, industriële vormgeving.

Ook bij nadere beschouwing van het plantoetsingstraject blijkt hoe groot de invloed van het masterplan als toetskader voor de herstructurering van het terrein is geweest. Dit hangt ook samen met de inrichting van het formele besluitvormingstraject. De gemeente was formeel de toetsende instantie en verstreekte de vergunningen. Daarbij werd zij geadviseerd door het Q-team dat de planvorming voorbereidde en de uitvoering daarvan begeleidde. Voor beslissingen over de planvorming steunde het Q-team op het vastgestelde masterplan. Het masterplan en de besluitvorming binnen het Q-team namen de rol van een raamplan en voorbereidende raamvergunning op zich.

§ 8.3 Observaties op het snijvlak van de inhoudelijke en procesmatige aspecten van de onderzoeken en waardestellingen

Over het algemeen geldt dat bouwplannen in fasen tot stand komen. In de initiatiefase worden de eerste stappen gezet die nodig zijn ten behoeve van een plan voor de instandhouding van een monument. Vervolgens wordt in de definitiefase nader bepaald uit welke opdracht de instandhoudingsopgave bestaat en worden eisen, wensen en voorwaarden ten aanzien van het op te stellen plan geformuleerd. Gedurende de ontwerpfase wordt het plan in hoofdlijnen ontworpen. Tijdens de uitwerkingsfase wordt het ontwerp beoordeeld en formeel getoetst, eventueel bijgesteld en tot in detail uitgewerkt. Ten slotte volgt de fase van uitvoering en de cyclus besluit met een fase van nazorg, onderhoud en beheer.⁷⁵⁷ Volgens richtlijnen en protocollen kunnen de resultaten van een waardestellend onderzoek in elk van bovengenoemde fasen aan de orde komen, maar ligt het zwaartepunt van hun inzet toch in de definitie- en ontwerpfase.

De twee voorgaande analyses van de casuïstiek hebben laten zien hoe waardestelling in die twee fasen is ingezet en welke inhoudelijke en procesmatige factoren daarop van invloed zijn. Echter, de informatie die een waardestelling biedt, is een expliciete vorm van kennis. De analyse van de casus legt ook patronen bloot die aanwijzingen bevatten over andere, impliciete factoren die van invloed zijn op het verloop van het besluitvormingstraject in de andere fasen van het instandhoudingstraject.

Daarbij moet worden gedacht aan kennis, informatie of denkbeelden die onbewust worden ingezet bij de beoordeling van de situatie omtrent de instandhouding of bij de totstandkoming van een oordeel over een plan of instandhoudingsstrategie.

Initiatieffase - Verschillende doelstellingen en vraagstukken

Het doel van monumentenzorg is het in stand houden van monumenten. Dit kan op verschillende manieren. Bij elke casus hadden de eigenaren of initiatiefnemers in de initiatieffase al een voorstelling van de manier waarop het doel van de instandhouding van het onderhanden zijnde monument het beste kon worden gediend.

Bij de Grote Kerk zag de Rgd toe op de exploitatie van de kerk als het middel om haar instandhouding te kunnen waarborgen. Toen de exploitatie niet meer dekkend bleek, werd gesteld dat het kerkgebouw met een nieuwe bestemming meer geld kon genereren. De keuze voor herbesteding werd niet genomen op basis van informatie uit de bouwhistorische documentatie en waardebeoordeling; die keuze vloeide voort uit de taakstelling van de Rgd en het economische belang dat daarbij moest worden gediend. De bouwhistorische documentatie met waardebeoordeling en de architectonische randvoorwaarden gingen pas een rol spelen toen moest worden bepaald welke nieuwe bestemming bij de kerk paste en hoe die architectonisch vorm kon worden gegeven.

Ook in het geval van kasteel Nederhemert zag de eigenaar SGK de exploitatie van het gebouw als het middel om het monument in stand te houden. Een ruïne zou echter niet veel inkomsten genereren; een herbouwd kasteel daarentegen kon worden verhuurd. Die principekeuze voor herbouw vloeide in 1991 niet onmiddellijk voort uit de resultaten van het bouwhistorisch onderzoek. Het was al sinds de jaren zestig de intentie van de eigenaar geweest om het kasteel te herbouwen. Als argument hiervoor benadrukte de eigenaar in het deskundigenoverleg uit 1991 dan ook meerdere malen dat het om een "uitgebrand kasteel" ging, niet om een historische ruïne. Het bouwhistorisch onderzoek en het deskundigenoverleg werd door de eigenaar in zekere zin gebruikt als wetenschappelijk legitimatie voor de keuze tot herbouw.

De casus Justus van Effencomplex, Van Nellefabriek en rijkswerf Willemsoord laten zien wat de invloed is van een monumentenstatus op de trant van denken over en behandelen van het gebouw of complex. Alle drie de casus bevonden zich in de initiatieffase van het eerste stadium van hun instandhouding in een aanwijzingstraject tot monument. De doelstelling van de instandhouding van het object als monument, was in dat stadium niet vanzelfsprekend. Ook de wijze waarop dat eventueel kon worden aangepakt, was nog niet uitgekristalliseerd. De te volgen aanpak kreeg bij alle drie de casus pas in latere fases een vastere vorm.

Bij het Justus van Effencomplex ondernam de eigenaar een renovatie teneinde het complex te moderniseren en de sociale problematiek in Spangen het hoofd te bieden. De renovatie was het hoofddoel, geen middel om de instandhouding van de monumentwaarden te bereiken. Hoe anders was dat toen het complex al langere tijd een monument was. Het complex was opnieuw toe aan modernisering, maar deze keer sprak de eigenaar de intentie uit dat het complex moest worden gerestaureerd. De bouw- en cultuurhistorische onderzoeken, die volgden op dat initiatief, werden ondernomen, moesten inzicht bieden in de manier waarop het complex kon worden teruggebracht naar zijn oorspronkelijke verschijning.

In de initiatieffase van het eerste stadium van de instandhouding van de Van Nellefabriek hadden de ingrepen tot doel om de fabriek te renoveren en te moderniseren, terwijl deze nog in gebruik was. De eigenaar van de fabriek had zijn ideeën over de te volgen aanpak. Tegelijkertijd wist hij ook

welke symbolische en cultuurhistorische waarde de Van Nellefabriek, al vanaf haar totstandkoming, vertegenwoordigde voor zowel de firma zelf alsook vanuit het oogpunt van monumentenzorg. Het was dit besef dat de eigenaar ertoe bracht om aan te sturen op een ontwikkelkader voor de renovatie van de fabriek.

In de initiatieffase van de restauratie en herbestemming van de Van Nellefabriek werden de impliciete kennis en denkbeelden over de fabriek expliciet gemaakt. De ideeënprijsvraag in de lokale krant bood de Rotterdamse bevolking een podium om haar ideeën over de toekomst van de fabriek te delen. De workshops boden aan de vakgemeenschap de gelegenheid om bij hen levende denkbeelden expliciet te maken. Gaandeweg de overige fases van het instandhoudingstraject werden de plannen voor de herbestemming nader uitgewerkt.

Bij de rijkswerf Willemsoord werd in de initiatieffase van het eerste stadium van de planvorming een werkgroep gevormd die een middellange termijnstrategie voor het behoud van het terrein zou ontwikkelen. Wellicht te snel ging de planvorming over naar de schetsfase, toen het eerste masterplan *Nederland Overzee* werd gepresenteerd. Deze overhaast gezette stap blijkt achteraf in zekere zin een gelukkige te zijn geweest; de impliciete aan de werf toegekende waarden werden bij wijze van reactie op dit masterplan snel expliciet. De Rijksbouwmeester verwoordde in zijn visie op de aanpak voor de werf welke waarden als kernwaarden van het terrein moesten worden beschouwd. Dit denkbeeld werd wel gestaafd door de resultaten uit de bouwhistorische verkenning, maar pas echt bevestigd en concreet vormgegeven in het nieuwe masterplan.

Samenvattend

Het in gang zetten van een instandhoudingstraject heeft het karakter van een nieuw begin, waarbij elke keer een nieuwe, op de context toegespitste werkwijze wordt gevolgd. Bovenstaande analyse van de initiatieffases van de casus toont dat al in de initiatieffase een voorkeur voor een aanpak aanwezig is. Er is al een keuze voor de ene aanpak gemaakt boven de andere, op basis van impliciete denkbeelden over of beoordelingen van eerdere plannen, ingrepen en hun effecten.

Bovenstaande constatering roept de vraag op wat in de initiatieffase het aandeel van een waardestellend onderzoek kan zijn. De casuïstiek heeft getoond dat het merendeel van de waardestellende onderzoek is ondernomen om na de keuze voor een aanpak de benodigde informatie te leveren om te beslissen hoe die aanpak het beste kan worden uitgevoerd. Om ook de discussie over de te volgen aanpak te faciliteren, moet een waardestellend onderzoek ook zo vroeg in het proces al informatie bieden op basis waarvan die discussie kan worden gevoerd. Daartoe zou in een waardestellend onderzoek ook ruimte kunnen worden gemaakt om de impliciete kennis, informatie, denkbeelden en waardeoordelen expliciet te maken.

Ontwerp- en uitwerkfase - Van waardestelling naar instandhoudingsstrategie

In de ontwerp- en uitwerkfasen werd het ontwerpplan vormgegeven en nader uitgewerkt, in verschillende stadia van ontwerp en toetsing en bijstelling daarvan. Op die iteratieve wijze kwamen de diverse betrokken partijen tot een definitieve instandhoudingsstrategie en uit te voeren plan. Een analyse van de casus legt bloot welke factoren bijdragen aan het dynamische karakter van deze fases.

Principediscussies

Alle casus laten in één of andere vorm een moment zien waarop werd gesproken over de grondbeginselen van de instandhouding. In een dergelijke principediscussie werd er bijvoorbeeld gesproken over de invulling van kernbegrippen, zoals wat bedoelen we met restauratie en wat

verstaan we onder authenticiteit, of er werd bepaald welke instandhoudingsprincipes van toepassing werden geacht. Naast het benoemen van de waarden van het monument, behoort ook het preciseren van kernbegrippen en instandhoudingsprincipes tot het afbakenen van de grenzen waarbinnen de instandhouding kan worden uitgevoerd.

Bij de Grote Kerk van Veere en bij kasteel Nederhemert was van tevoren bepaald wat de randvoorwaarden voor planvorming waren. In het geval van de Grote Kerk fungeerde de architectonische randvoorwaarden als zodanig en bij kasteel Nederhemert speelden de uitkomsten van het deskundigenoverleg die rol. In beide gevallen ontstond er echter later in het traject een principediscussie. Bij beide casus ging die discussie over de manier waarop in het ontwerp was omgegaan met bouwhistorische en ruimtelijke aspecten van de monumenten. Blijkbaar ontbrak het in de ontwerp- en uitwerkfase aan een duidelijke leidraad voor of helder denkbeeld over de toelaatbaarheid van architectonische ingrepen en opvattingen. De moeite waarmee in deze casus tot overeenstemming kon worden gekomen, hangt deels ook samen met de inhoud van de onderzoeken en waardstellingen. De onderzoeken van zowel de Grote Kerk als ook kasteel Nederhemert hadden een bouwhistorische invalshoek en architectonische en ruimtelijke aspecten kwamen daarin niet aan de orde. Het bood geen afdoende kader voor de discussie over architectonische en ruimtelijke aspecten.

Bij de eerste fase van de casus Justus van Effencomplex, Van Nellefabriek en rijkswerf Willemsoord was alleen de redengevende omschrijving met bijbehorende waardering voorhanden. Deze hebben een architectuur- en cultuurhistorische invalshoek en boden zodoende geen effectief kader voor de discussies die gaandeweg het traject oplaaiden. Deze discussies gingen namelijk over de impact van de plannen op de architectonische en ruimtelijke kwaliteiten van het complex.

Bij de tweede fase van deze drie casus traden de principediscussies niet op een willekeurig moment in het instandhoudingstraject op, maar werd hierop vooruit gelopen. Bij het Justus van Effencomplex door het formuleren van de conceptuele onderlegger *100% MoNUMent* en bij de Van Nellefabriek door het organiseren van de workshops en het opstellen van de Cultuurhistorische Verkenning. In het geval van de rijkswerf Willemsoord werd er een speciaal orgaan ingesteld, het Q-team, die de regie hield over het verloop van de herstructurering en erop toezag dat de visie uit het masterplan ook daadwerkelijk zijn neerslag kreeg in de deelplannen.

Het interactieve en iteratieve karakter van het besluitvormingstraject

Ook al was er van tevoren op papier duidelijkheid over de te volgen aanpak en het toetsingskader, toch werd pas in de dynamiek van het planvormingsproces precies duidelijk welke plannen, ingrepen, et cetera als goed of passend werden beoordeeld en welke principes en kernbegrippen van toepassing werden geacht. Elke casus toont dat in die interactieve en iteratieve fase de ruimte werd genomen voor actualisering, herinterpretatie, bijstelling of verfijning van de waardering. Daarbij kwamen nieuwe of bijkomende aspecten van het monument boven tafel die vervolgens weer werden meegenomen in het vervolg van de besluitvorming.

Een onderscheid in kenmerken, waarden en betekenissen

Een ander onderdeel van het onderzoekend ontwerpen is het gaandeweg afdalen van een groter naar een kleiner schaalniveau van planvorming. Alle casus laten deze beweging zien. Naarmate de schaal van het te onderzoeken monument groter wordt – van een enkelvoudig bouwwerk, al dan niet inclusief zijn context, naar een terrein met een verzameling van bouwwerken – schalen de plannen mee op. Dan wordt eerst een master- of structuurplan gemaakt, dat daarna in deelplannen wordt uitgewerkt.

Uit de casus blijkt dat met deze graduele, nadere uitwerking van de plannen, de behoefte aan concrete informatie navenant groeit. Daarbij wordt gezocht naar de relatie tussen de benoemde waarden en de fysieke kenmerken van het gebouw of complex.

De casus tonen dat in de initiatieffase, nog voordat waardestellend onderzoek is gedaan, met name in algemene termen over de waarde wordt gesproken.

In een vervolffase van de planvorming tonen alle casus diverse momenten waarop wordt getracht om die algemene betekenissen door middel van onderzoek concreter te maken. Vanuit een kunst-, architectuur- of cultuurhistorische invalshoek of een combinatie daarvan wordt het gebouw of gebied geduid als monument. Daarnaast pogen met name bouwhistorici en ontwerpers om de waarde(n) te relateren aan fysieke kenmerken, zoals de toegepaste materialen en bouwtechnieken, de structuur en opzet van het gebouw of gebied. Ontwerpers doen op basis van deze laatste kenmerken ook wel uitspraken over de ruimtelijke beleving van het gebouw of gebied en over specifieke details die een gebouw of gebied een bepaalde sfeer geven.

Hoewel de waardestelling vaak vanuit de historische invalshoek gebeurt, zijn er meerdere momenten waarop verschillende soorten waarden worden benoemd, die elk een afzonderlijke rol vervullen in de besluitvorming. Dat blijken de fysieke kenmerken en kwaliteiten van het gebouw of gebied te zijn, de waarden die aan het gebouw of gebied als historisch monument worden toegekend en de betekenis die het vanuit een breder sociaal-maatschappelijk perspectief vertegenwoordigt.

Samenvattend

De analyse van de ontwerp- en uitwerkfase toont dat de dynamiek van het traject van waardestelling naar instandhoudingsstrategie in alle casus min of meer hetzelfde patroon volgen. Dat patroon kent de volgende onderdelen:

- Het plaats hebben van een principediscussie;
- een moment van actualisering, herinterpretatie, bijstelling of verfijning van de waardering, waarbij nieuwe of bijkomende aspecten van het monument boven tafel komen die vervolgens weer worden meegenomen in het vervolg van de besluitvorming;
- een traject waarin de plannen gaandeweg uitgewerkter en gedetailleerder worden, waarbij doorgaans van een hoger naar lager schaalniveau wordt afgedaald;
- het verkrijgen van duidelijkheid over de effecten van het ontwerp en de bouwkundige ingrepen op het monument, zowel op het vlak van het materiaal, als ook op het vlak van de aan het monument toegekende betekenissen en waarden, de ruimtelijke beleving en het architectonisch beeld van een bouwwerk.

§ 8.4 Van object naar instandhoudingsstrategie: de uitdagingen voor het waardestellend onderzoek en de waardestelling

De verschillende casus hebben elk hun eigen specifieke context en kennen elk een eigen combinatie van verschillende vraagstukken: een kunsthistorisch vraagstuk met architectonische, bouwtechnische en maatschappelijke opgaven. Bovenstaande analyses van de casuïstiek, op inhoudelijke en procesmatige aspecten en op punten die zich bevinden op het snijvlak van inhoud en proces, hebben evenwel overeenkomsten en patronen kunnen blootleggen. Uit deze algemene kenmerken kan worden

afgeleid aan welke informatie er behoefte is bij het nemen van beslissingen over de wijze van in stand houden. Dat geeft aanwijzingen voor een opzet van het waardestellend onderzoek en inhoud van de waardestelling die beter aansluit op de instandhoudingsopgave.

Er vindt een betere aansluiting plaats als een waardestelling ten eerste informatie biedt die kan worden gebruikt bij het nemen van beslissingen over de verschillende doelstellingen. Hierbij is het de uitdaging om, naast het benoemen van de waarden, ook de impliciete kennis, denkbeelden en waardeoordelen expliciet te maken.

Ten tweede is het van belang dat een waardestelling informatie biedt in relatie tot niet alleen de instandhouding als monument, het zogenaamde kunsthistorische vraagstuk, maar ook in relatie tot de andere deelvraagstukken van de instandhoudingsopgave, de architectonische en de sociaal-maatschappelijke. Hierbij is het de uitdaging om het object ook te waarderen vanuit de architectonische invalshoek en de sociaal-maatschappelijke invalshoek, dus niet alleen in zijn hoedanigheid van monument, maar ook in die van bouwwerk en erfgoed.

Ten derde is het voor een betere inbedding van de waardestelling van belang dat de waardestelling kan worden ingezet bij de verschillende onderdelen van de totstandkoming van een instandhoudingsstrategie, zoals die zijn blootgelegd in de analyse van de dynamiek van het instandhoudingsproces. Om input te geven aan een principediscussie, te kunnen worden ingezet in alle fases van de uitwerking van een plan en om de effecten van een ingreep te kunnen beoordelen, is het van belang dat er koppelingen worden aangebracht tussen de benoemde waarden, het schaalniveau waarop die zich afspelen en de fysieke kenmerken van het object die aan de basis van dat waardeoordeel liggen.

In samenvatting, voor een goede inhoudelijke aansluiting op de instandhoudingsopgave en effectieve procesmatige inbedding in het instandhoudingsproces, is het van belang dat een waardestelling informatie biedt over:

- 1 de impliciete kennis, denkbeelden en waardeoordelen die leven ten aanzien van het monument;
- 2 het belang van het gebouw of gebied in zijn verschillende hoedanigheden van monument, bouwwerk en erfgoed;
- 3 de relatie tussen de waarden en het schaalniveau waarop die waarde betrekking heeft;
- 4 de relatie tussen de waarden en de kenmerkende fysieke eigenschappen van het gebouw of gebied.

§ 8.5 Aanknopingspunten uit de kunstrestauratie voor waardestelling en instandhoudingsstrategie van gebouwd erfgoed

In dit hoofdstuk is duidelijk geworden wat de verschillende uitdagingen voor waardestellend onderzoek zijn. Het kader voor instandhouding moet ruimte bieden aan de diverse inhoudelijke aspecten van een historisch bouwwerk en aansluiten op verschillende fases van het besluitvormingsproces. De aanpak van kunstrestauratie, die in hoofdstuk 2 aan de orde is gekomen, biedt diverse aanknopingspunten om die uitdagingen voor onderzoek en waardestelling van gebouwd erfgoed aan te gaan. Een eerste interessant punt ligt op het inhoudelijke vlak.

Met betrekking tot de inhoudelijke uitdagingen voor waardestelling, is in dit hoofdstuk gebleken dat bij de instandhouding van gebouwd erfgoed sprake is van verschillende perspectieven op het gebouw, te weten het architectonische, het monumentale en het sociaal-maatschappelijke. Met name de uitkomsten met betrekking tot de inhoudelijke tekortkomingen van de waardestellingen doen vermoeden dat elk perspectief zijn eigen waardecontext heeft waarbinnen het gebouw wordt onderzocht en beoordeeld, zijn eigen denkbeelden koestert over wat de doelstelling van een instandhoudingsopgave is en op basis daarvan specifieke praktische vraagstukken formuleert.

Bij de restauratie van kunstvoorwerpen wordt een object bewust en doelgericht vanuit verschillende perspectieven benaderd. Het object wordt onderzocht en gewaardeerd als esthetische entiteit, als historische bron en als oud gebruiksvoorwerp. Bij het bepalen van de te volgen conserveringsstrategie wordt er vervolgens naar gestreefd om een balans te vinden tussen het behoud van de esthetische waarde, de historische en wetenschappelijke waarde en de gebruikswaarde van het object.

Een tweede interessant aanknopingspunt ligt op het vlak van de rol van een waardestelling bij het bepalen van een instandhoudingsstrategie. In dit hoofdstuk is duidelijk geworden dat er behoefte is aan een waardestelling die informatie biedt die kan worden ingezet bij het maken van een onderbouwde keuze in de historische gelaagdheid van een monument en bij het vooraf duidelijkheid verkrijgen over de effecten van de geplande ingrepen op de verschillende kenmerkende eigenschappen van het gebouw of gebied, zowel als monument, als ook in zijn hoedanigheid van bouwwerk en erfgoed.

Binnen het protocol dat in de kunstrestauratie wordt gevolgd bij de instandhouding van kunstvoorwerpen is deze relatie tussen informatievoorziening en besluitvorming praktisch uitgewerkt. Teneinde een onderbouwde keuze over de conservering van de waarden van een object te kunnen maken, stelt de aanpak de diverse waarden die aan het object worden toegekend centraal. Het gaat daarbij niet alleen om de verschillende, actuele kunsthistorische waarden, maar ook om de betekenis die het object in het heden én in het verleden en voor diverse belanghebbenden heeft (gehad). Dit wordt vastgelegd in een chronologisch waardenoverzicht in combinatie met een chronologisch overzicht van de veranderingen die het object heeft ondergaan. Dit chronologisch waardenoverzicht is in de kunstrestauratie een belangrijk middel om de historische gelaagdheid van het object te benoemen, begrijpen en waarderen. Deze kennis wordt gebruikt om te bepalen wat de ideale en realistische staat van het object is en welke conserveringsstrategie haalbaar is.

Een derde interessant aanknopingspunt uit de kunstrestauratie ligt op het vlak van de omgang met kernbegrippen en conserveringsprincipes. Uit de beschouwing in dit hoofdstuk is duidelijk geworden dat bij de instandhouding van gebouwd erfgoed wordt gezocht naar een manier om de principes niet als dogma's toe te passen, maar om hun toepassing in relatie tot de waarde te kunnen beoordelen. De casus toonden dat als van tevoren geen duidelijkheid is over de invulling van kernbegrippen en de toepassing van principes, het hoe dan ook later in het instandhoudingstraject tot discussies kan leiden.

In het geval van de kunstrestauratie worden principes niet zozeer als uitgangspunt geponeerd, maar worden zij beoordeeld op hun doeltreffendheid voor het verwezenlijken van het doel van een instandhouding. Zij krijgen op die manier een duidelijke plaats en rol in het protocol; zij zijn geen dogma's, maar staan in dienst van de instandhouding van het object en de daaraan toegekende waarden.

In hoofdstuk 1 bleek dat waardestellend onderzoek zich voornamelijk in een kunsthistorische invalshoek heeft ontwikkeld. Ook werd duidelijk dat waardestelling niet (meer) aansluit op de huidige opvattingen over de rol van erfgoed in een samenleving en evenmin op de instandhoudingsopgaven uit de hedendaagse praktijk van de monumentenzorg. Die gewijzigde opvattingen en praktijk hebben geleid tot diverse oproepen om een gewijzigde opzet en inzet van waardestelling, zo was te zien aan het einde van hoofdstuk 1.

In hoofdstuk 2 werd, bij wijze van referentieonderzoek, een overzicht van waardestelling in andere domeinen van het cultureel erfgoed gepresenteerd. Dat maakte duidelijk dat met name de aanpak voor de conservering van kunstvoorwerpen interessante aanknopingspunten biedt voor de instandhouding van gebouwd erfgoed.

De casuïstiek heeft onder andere duidelijk gemaakt op welke punten de opzet en inzet van waardestelling aanpassing behoeft. In dit hoofdstuk zijn vervolgens de uitdagingen geformuleerd voor de opzet van een waardestellend onderzoek en de inhoud van een waardestelling. Die uitdagingen kunnen wellicht worden aangepakt als voor de instandhouding van gebouwd erfgoed een aanpak wordt gevolgd die vergelijkbaar is met de werkwijze van de kunstrestauratie. Hoewel de aanpak uit de kunstrestauratie interessante aanknopingspunten biedt voor de opzet en inzet van waardestellend onderzoek bij de instandhouding van gebouwd erfgoed, kan hij echter niet zonder meer worden toegepast op gebouwd erfgoed. Daarvoor moet deze worden toegespitst op de specifieke aspecten van gebouwd erfgoed. Uit de beschouwing op de casuïstiek is gebleken dat dit gaat om het de verschillende dimensies van een historisch gebouw, de daarbij behorende verschillende invalshoeken voor onderzoek en waardering en de dynamiek die kenmerkend is voor het in stand houden van gebouwd erfgoed. Deze aspecten komen aan de orde in respectievelijk hoofdstuk 9 en 10.

Als eerste wordt in hoofdstuk 9 nader ingegaan op de fase van object naar waardestelling. Er wordt in het bijzonder gekeken naar de verschillende dimensies van een historisch gebouw, te weten die van bouwwerk, monument en erfgoed.⁷⁵⁸ Daarbij wordt aandacht besteed aan de daarbij behorende onderzoeks- en waarderingsmethodieken en aan de manier waarop zij een waardestellend onderzoek kunnen aanvullen.

In hoofdstuk 10 wordt nader ingegaan op de fase van waardestelling naar instandhoudingsstrategie. In het bijzonder wordt dan nader ingegaan op de rol van waardestellend onderzoek in relatie tot het ontwerp-, ontwikkel- en toetsingsproces en op de eisen en verwachtingen die daaruit voortvloeien.

758

Het aanbrengen van een dergelijke driedeling is niet nieuw. Zie bijvoorbeeld Alois Riegls onderscheid in drie klassen monumenten, Jukka Jokilehto's onderscheid in de aanpak van het historische monument op basis van afgebakende episodes in de historie van de monumentenzorg, Rob de Jongs onderscheid tussen een theoretische filosofische, wetenschappelijke, bestuurlijk-politieke en modelmatige, maatschappelijke dan wel een culturele monumentenzorg, en David Lowenthals verschil in percepties van een object als history en heritage, waaraan door Marieke Kuipers architecture is toegevoegd. Zie: Jokilehto 1999, 249; De Jong 1996, 276; Lowenthal 1997; Lowenthal 2005; Kuipers 2008, 160; Riegl 1903.

9 Van object naar waardestelling

Uit de beschouwing op de casuïstiek volgde een belangrijke observatie met betrekking tot de inhoud van de waardestelling. Het belang van het gebouw of gebied zou niet alleen in de hoedanigheid van een monument moeten worden geduid en vanuit een kunsthistorische invalshoek. Het is nodig gebleken om de waarde van het gebouw of gebied ook te duiden in zijn hoedanigheid van een bouwwerk, dat wil zeggen vanuit een architectonisch-ruimtelijke invalshoek, en van erfgoed, dat wil zeggen vanuit een sociaal-maatschappelijk en culturele invalshoek.

In dit hoofdstuk wordt nader ingegaan op die verschillende dimensies van een historisch gebouw, te weten die van bouwwerk, monument en erfgoed. In de volgende paragrafen wordt inzicht gegeven in de theorieën en werkwijzen die in die drie gebieden worden toegepast op het onderzoeken en waarden van gebouwen. Daarbij wordt extra aandacht besteed aan de daarbij behorende onderzoeks- en waarderingsmethodieken, onderlinge verschillen in werkwijze en aan de manier waarop zij een waardestellend onderzoek kunnen aanvullen.

Dan kan worden bepaald welke onderdelen daaruit een bruikbare aanvulling kunnen vormen op de huidige opzet voor waardestellend onderzoek, rekening houdend met de uitdagingen die daarvoor zijn vastgesteld.

§ 9.1 Monument – de historische invalshoek

Historie ervaren en observeren

Het uit de eerste hand ervaren van de geschiedenis is onmogelijk; toch spreken historische wetenschappers zoals Huizinga en Ankersmit van de "historische sensatie" of de "historische ervaring".⁷⁵⁹ Zij doelen hiermee op de gewaarwording door een toeschouwer van de ouderdom of historiciteit van een object of plek. De historische ervaring wordt onderscheiden van historisch inzicht. Historisch inzicht is het resultaat van het actief, doelgericht en met kennis observeren van een object teneinde tot (meer) kennis over het object te komen. Voor een dergelijke observatie van een monument is historische kennis vereist; de historische ervaring staat open voor elke toeschouwer, ongeacht zijn kennisniveau. Dit onderscheid tussen het ervaren van historie en het hebben of verwerven van kennis van de historie, werd in 1903 ook al door Alois Riegl aangebracht. Hij noemde de daarmee samenhangende, verschillende monumentwaarden respectievelijk *Alterswert* en *historischer Wert*.⁷⁶⁰

Ankersmit onderscheidt verschillende stappen in de totstandkoming van de historische ervaring. De eerste stap is het zien, ruiken of voelen van een object. Deze zintuiglijke ervaring levert informatie op over het object. Die informatie wordt vervolgens verwerkt, waarbij zij wordt gestructureerd en in

759 Ankersmit 1993; Ankersmit 2005; Ankersmit 2007; Huizinga 1995.

760 Riegl 1903.

verband gebracht met bestaande informatie en kennis. Dit proces van informatieverwerking kan vervolgens aanleiding geven tot een emotie, associatie of beschouwing. Het ontstaan van een emotie, associatie of beschouwing is volgens Ankersmits definitie van de historische ervaring onmisbaar. Deze laatste, reflectieve stap staat volgens Ankersmit overigens los van het fysieke object, omdat het een mentaal effect is van het aanschouwen van een object.⁷⁶¹

Volgens Ankersmits definitie moet een historische ervaring worden beschouwd als een proces dat in de toeschouwer plaatsvindt en op het al dan niet optreden daarvan kan geen invloed worden uitgeoefend. Dit maakt de historische ervaring tot een subjectieve en onberekenbare aangelegenheid. Juist dit subjectieve en onberekenbare karakter van de historische ervaring zou ertegen pleiten om haar expliciet te maken in een waardestellend onderzoek. Deze tegenwerping is echter om meerdere redenen niet houdbaar.

Ten eerste is de tegenwerping juist in het huidige tijdsgewricht niet langer houdbaar; in recente beleidsnotities en internationale verdragen wordt namelijk keer op keer benadrukt dat monumenten van belang zijn, juist vanwege het reflectieve aspect en de intellectuele stimulans die er van hen uitgaan.⁷⁶²

Ten tweede is het van belang om zich bij het maken van deze tegenwerping te realiseren dat zij voorkomt uit wat Smith het *authorized heritage discourse* heeft genoemd.⁷⁶³ Het beroept zich op een achterhaald denkbeeld dat ervan uitgaat dat, omdat experts en autoriteiten in staat zijn om de waarden te benoemen, zij ook de geëigende partijen zijn om te bepalen welke waarden in een waardestelling worden benoemd.

In lijn hiervan is de volgende constatering op zijn plaats. De methodische opzet voor waardestelling kenmerkt zich door een wetenschappelijk gestuurde aanpak. Als zodanig is zij vanzelfsprekend gebonden aan de regels die voor wetenschappelijk onderzoek gelden. Die regels schrijven terecht voor dat een waardeoordeel objectief tot stand komt en herleidbaar en reproduceerbaar is. De wetenschappelijke benadering hangt echter samen met het doel om tot verifieerbare historisch kennis te komen. Het dient een specifiek doel; de historische ervaring daarentegen is niet doelgericht.

Ankersmit onderscheidt de historische ervaring derhalve van wat hij historisch inzicht noemt.⁷⁶⁴

Bovenstaande uitweiding mag misschien aandoen als een puur theoretische aangelegenheid; het houdt meer verband met de praktijk van het onderzoeken, waardestellen en in stand houden van monumenten dan op het eerste gezicht mag lijken. In de monumentenzorg overheerst namelijk het waardestellend onderzoek door deskundigen en daarmee het doelgericht observeren van een object teneinde tot historische kennis over of tot classificatie van een object te komen. Aspecten die samenhangen met de zintuiglijke ervaring van een historisch gebouw worden daardoor sporadisch of slechts indirect benoemd.

761 Ankersmit 1993, 11-23.

762 Zie bijvoorbeeld: The Faro Convention 2005, in het bijzonder Section I, art.1, lid c en Section II. Zie ook: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap 2009, 2: "Monumenten dragen bij aan de identificatie met het land, de stad, de straat. Ze geven betekenis aan ons leven. Die functie is voor mij een nog belangrijker uitgangspunt dan het bewaren van schoonheid."

763 De term "authorized heritage discours" is ontleend aan Laurajane Smith's *Uses of Heritage*. Het doelt op de debatten die experts en officiële erfgoed instanties voeren en waarin vooral de wetenschappelijke waarde en materialiteit van erfgoed worden benadrukt. Dit zou het echte doel van erfgoed maskeren, te weten de culturele en politieke processen die bewerkstelligen wat een gemeenschap ervaart als erfgoed. Zie: Smith 2006, 75.

764 Ankersmit 1993, 11-12.

Het is van belang om te benadrukken dat er in dit onderzoek niet wordt gepleit voor het verwoorden van de historische ervaring in een waardestelling. Het bepleit om de waarneembare gebouwaspecten, zoals patina en verwerking, die de aanleiding voor een historische ervaring vormen expliciet te benoemen en te waarderen in een waardestelling. Dit is om meerdere redenen nuttig.

Ten eerste zal het toetsen van de toelaatbaarheid van een ingreep, en daarmee samenhangend de toepasselijkheid van een restauratieprincipe, hier baat bij hebben. Hiervoor pleiten de bevindingen uit de casuïstiek ten aanzien van de voorwaarden die in de casus aan het ontwerp werden gesteld en die met betrekking tot de principediscussies die plaatsvonden. Bij de Grote Kerk werden in de architectonische randvoorwaarden de beleving van de bouwhistorie en het ruïneuze karakter van de kerk wel benoemd, maar zij waren nergens gewaardeerd. De discussie die naar aanleiding van het appartementenplan werd gevoerd, ging –naast het negatieve effect van het plan op de ruimtelijke beleving van de kerk– ook over de manier waarop het bouwhistorische en ruïneuze karakter van de kerk het beste kon worden beleefd. Bij gebrek aan een waardestelling van deze aspecten, was er geen duidelijk kader om te bepalen in welke mate het ontwerp op die punten acceptabel was.

Bij het Justus van Effencomplex werd zonder meer gesteld dat de natuurlijke veroudering van het metselwerk van de gevel onwenselijk was. Daarop werden vervolgens de reinigingswerkzaamheden ondernomen die uiteindelijk leidden tot de keuze tot het overschilderen van het kenmerkende, meerkleurige metselwerk. Deze ingreep werd bij de restauratie vervolgens weer teruggedraaid.

Ook bij de casus Van Nellefabriek en rijkswerf Willemsoord waren de ouderdomsaspecten, zoals het industriële patina van de gebouwen, niet benoemd in de waardestellingen. De planvorming laat zien dat deze elementen wel een rol speelden.

Ten tweede komt het benoemen en verwoorden van deze waarneembare kenmerken van de ouderdom van een monument tegemoet aan het vocabulaire en de sentimenten waarmee het partijen buiten de monumentenzorg en het grote publiek zich uitspreken over monumenten.⁷⁶⁵ Dat het belangrijk is om ook die voorafgaand aan een traject van de instandhouding van een monument te identificeren, is in hoofdstuk 8 duidelijk geworden met het identificeren van de rol die impliciete kennis, denkbeelden en waardeoordelen spelen in de besluitvorming.

Ten slotte staan deze aspecten, die aanleiding geven tot een historische ervaring zoals boven verwoord, in verband met de begrippen schoonheid en belevingswaarde. Deze waarden worden vaak genoemd in de context van ruimtelijke kwaliteit in de ruimtelijke ordening.⁷⁶⁶ De casus hebben laten zien dat met name een begrip als belevingswaarde werd gerelateerd aan het oorspronkelijk ontwerp, zoals bij de Van Nellefabriek, of aan de sfeer van een gebouw, zoals bij de Grote Kerk, of van een terrein, zoals de rijkswerf Willemsoord. In hoofdstuk 1 is echter geconstateerd dat deze begrippen tot op heden niet duidelijk zijn gedefinieerd en hun inzet in discussies arbitrair is. Het benoemen van de ouderdomsaspecten bevat de sleutel tot de invulling van de moeilijk te definiëren begrippen schoonheid en belevingswaarde. Dat maakt een meer gefundeerd gebruik van deze waarden in besluitvorming mogelijk.

765 Zie bijvoorbeeld: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap 2008, 11-14.

766 Zie bijvoorbeeld: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap 2009, 2, 11.

Historie onderzoeken en waarden

In hoofdstuk 1 werd duidelijk dat het historisch onderzoek in de praktijk van de waardstelling van monumenten een vorm van toegepast onderzoek is. Het werd ontwikkeld teneinde een onafhankelijk kader te bieden voor een gefundeerde onderbouwing van de selectie van een monument en van beslissingen over veranderingen aan een monument. Voor de opzet van waardstellend onderzoek werd een wetenschappelijk systematiek ontwikkeld die de benoemde waarden herleidbaar en verifieerbaar maakten. Voor wat betreft de inhoudelijke invalshoek werd teruggegrepen op die vormen van wetenschappelijk onderzoek die gangbaar waren in de monumentenzorg, te weten de architectuurhistorie en de bouwhistorie.

De systematiek die werd ontwikkeld voor het MIP/MSP is van grote invloed geweest op de manier waarop tegenwoordig waardstellend onderzoek wordt aangepakt. Tot op heden zijn in de verschillende leidraden en richtlijnen voor waardstellend onderzoek, die in hoofdstuk 1 zijn opgesomd, de sporen zichtbaar van die MIP/MSP opzet.⁷⁶⁷ De MIP/MSP opzet heeft daarnaast in grote mate bepaald hoe het begrip monumentwaarde wordt ingevuld.

Onder het begrip monumentwaarde worden verschillende deelwaarden geschaard die elk ingaan op een specifieke, historische waarde die aan het monument kan worden toegekend. Per deelwaarde benoemen de methodieken de punten die aangeven waarin het belang of de betekenis van het monument is gelegen. Om te bepalen in welke mate het monument een deelwaarde vertegenwoordigt, wordt de deelwaarde getoetst aan kwalificerende criteria zoals authenticiteit, gaafheid, herkenbaarheid en zeldzaamheid.

De dominante architectuur- en bouwhistorische invalshoek van de aanpak voor waardstellend onderzoek en de daaruit voortvloeiende nadruk op de diverse historische waarden van een monument in een waardstelling, is vanuit historisch en wetenschappelijk-methodologisch opzicht een begrijpelijk en logisch gevolg. Deze aanpak voor waardstellend onderzoek levert ontegenzeggelijk waardevolle informatie over het monument op die kan worden ingezet bij de selectie en instandhouding van een monument. Door de focus op architectuur- en bouwhistorie, levert het echter eenzijdige informatie op over het monument.

In hoofdstuk 1 is duidelijk geworden dat er behoefte is aan een meer integrale waardering. De casuïstiek heeft laten zien dat dit in de praktijk inhoudt dat er in het besluitvormingstraject omtrent de instandhouding van een monument behoefte is aan integrale informatie over de kenmerkende kwaliteiten van een gebouw en de daarbij te benoemen waarden. De casuïstiek heeft ook laten zien dat dit betrekking heeft op het benoemen en waarden van ouderdomskenmerken, architectonische aspecten, ruimtelijke en andere immateriële aspecten.

767

Voorbeelden hiervan zijn de verschillende Nederlandse richtlijnen die zijn genoemd in paragraaf 1.5 van dit proefschrift. Zie ook: Hendriks en Van der Hoeve 2009a, 19-20.

SCHOONHEID, EEN ONGRIJPBAAR KERNBEGRIIP

In de Monumentenwet 1988 gelden het algemeen belang vanwege schoonheid, de betekenis voor de wetenschap en de cultuurhistorische waarde als aanwijzingscriteria voor de van rijkswege beschermde monumenten. In de huidige monumentenzorg speelt het kernbegrip schoonheid een kleine rol. Dat neemt niet weg dat in de monumentenzorg eveneens sprake is van wat de *architect's intent*, de *true nature* of essentie van het gebouw kan worden genoemd. Dit geldt zeker voor de monumenten uit de periode van na 1850 en die van de wederopbouw. Deze worden, in vergelijking met oudere monumenten, in mindere mate gekenmerkt door een ambachtelijke bouwwijze of een historische gelaagdheid die een lange tijd omspannt. Zij worden meer gekarakteriseerd door innovatie, industrieel en technisch vakmanschap en het auteurschap van oorspronkelijke architect, dat zichtbaar is aan de toegepaste nieuwe materialen en bouwtechnieken en in het concept en architectonisch ontwerp.

Zoals eerder gesteld, hebben de wetenschappelijke en cultuurhistorische waarden wel een plaats gekregen in het waardestellend onderzoek, maar wordt daarin schoonheid, ook wel esthetische waarde, niet expliciet genoemd. Sowieso zijn esthetische theorieën in de monumentenzorg naar de achtergrond verdrongen; zij worden vooral van toepassing geacht op de instandhouding van kunstobjecten.⁷⁶⁸

Desondanks is esthetische waarde geen vreemd fenomeen in de monumentenzorg. De romantiek en de schoonheid vormde in de negentiende eeuw juist de aanleiding voor de monumentenzorg. Die aspecten werden destijds gerelateerd aan de "tand des tijds" en patina en werd benoemd in termen van schilderachtigheid of pittoreskheid.⁷⁶⁹ Met de opkomst van waardstelling vanuit een kunsthistorisch invalshoek, met name binnen het MIP/MSP, viel schoonheid steeds vaker samen met kunsthistorische en/of architectuurhistorische kwaliteit.⁷⁷⁰ Tegenwoordig wordt ook wel onder de noemer ontwerp kwaliteit of *design value* invulling gegeven aan schoonheid.⁷⁷¹ Dit betreft dan aspecten die samenhangen met de doelbewuste vormgeving van een gebouw of plek, zoals compositie, materiaalgebruik, decoratie en detaillering. Ook speelt de herkenbaarheid van een ontwerp van een bouwwerk een rol, en daarmee eveneens het auteurschap en de naamsbekendheid van een bepaalde architect.

Zoals uit bovenstaande uitweiding over schoonheid duidelijk wordt, komen de zicht- en tastbare kenmerken, die betrekking hebben op de beleving van het fysieke monument, en de immateriële aspecten, die ingaan op de geestelijke representatie van het monument, wel aan de orde in het expert-
vertoog. Zij worden echter in de methodieken die in Nederland voor waardestellend onderzoek zijn ontwikkeld, niet expliciet aan de orde gesteld. In het buitenland zijn er voorbeelden bekend waarin het benoemen en waarderen van architectonische, ruimtelijke en immateriële aspecten wel onderdeel is van de opzet voor waardestellend onderzoek.

768 Zie ook: Muñoz Viñas 2005, 65-67, 69-71.

769 Kalf 1917, 18, 20-21 (A. Grondbeginselen: art. II, lid b, sub 1-2, art. VII-VIII); Lowenthal 1985, in het bijzonder hoofdstuk 4, "The Look of Age"; Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1991d, 23-24.

770 Daarmee zou het subjectieve van schoonheid zijn "voldoende geneutraliseerd", zie: Kuipers 2008, 161.

771 Drury en McPherson 2008, 30 (par. 48); Kuipers 2008, 158.

De methodiek die bijvoorbeeld in de *Conservation Principles* van English Heritage wordt gepresenteerd, stelt voor dat bij elke deelwaarde ook de fysieke en immateriële aspecten worden benoemd waaruit die waarde is afgeleid.⁷⁷² Deze systematiek biedt handvatten voor het formuleren van de manier waarop een deelwaarde bijdraagt aan de betekenis van het monument in bredere zin en voor het benoemen van de rol die de deelwaarden spelen bij de interpretatie en beleving van het monument. Bij een waardestelling die uit een dergelijke opzet volgt, is de monumentwaarde niet slechts de som van de verschillende historische deelwaarden. In aanvulling op de historische waarden, doen de waardestellingen die uit deze opzet volgen namelijk ook een uitspraak over andere zaken. Het benoemt welke personen of groepen die waarden aan het gebouw toekennen en waarom, en het brengt de waarden in verband met de materiële en ruimtelijke aspecten van een gebouw. Op die manier is de waardestelling een verklaring van de integrale erfgoedbetekenis van het gebouw, in zijn hoedanigheid van zowel historisch monument, als ook architectonisch bouwwerk en sociaal-maatschappelijk object.

Een ander voorbeeld is de instructie *Architectural Character: Identifying the Visual Aspects of Historic Buildings as an Aid to Preserving Their Character* van de Amerikaanse National Park Services.⁷⁷³ Van deze methodiek valt op dat er binnen één onderzoek op verschillende schaalniveaus naar een gebouw of gebied wordt gekeken. De stedenbouwkundige schaal, de gebouwen zelf, afzonderlijke gebouwdelen, kleinere elementen en detaillering worden in relatie tot elkaar beschouwd. De ervaring van die onderdelen wordt bovendien gerelateerd aan het wisselende bereik van het gezichtsveld in relatie tot de afstand waarop een waarnemer zich van een object bevindt. Voor het bepalen van het "architectonisch karakter" van een gebouw wordt impliciet de invloed van de werking van het visuele zintuig en de beweging op de waarneming van architectuur meegenomen.

Samenvattend

.....

Het waardestellend onderzoek, zoals het zich in de Nederlandse monumentenzorg heeft ontwikkeld, geeft waardevolle en nuttige informatie over het gebouw. Doch deze wordt beperkt tot informatie vanuit een historische invalshoek. Hoewel de historische ervaring wel wordt ingezet als legitimatie voor het bestaan van monumenten en monumentenzorg en schoonheid in het verleden in de monumentenzorg een rol speelde, heeft het waardestellend onderzoek zich juist van deze aspecten verwijderd.

Bij bovenstaande nadere beschouwing van de historische invalshoek is gebleken hoe een andere, meervoudige invulling van het begrip monumentwaarde baat heeft bij het formuleren van de architectonische en ruimtelijke aspecten en beleving van een gebouw en zijn immateriële, meer narratieve en sociaal-culturele betekenis. Door het gebouw ook vanuit deze architectonische invalshoek en die van het erfgoed te benaderen, krijgen schoonheid, belevingswaarde en culturele betekenis een preciezere invulling.

Naast het feit dat deze uitgebreide opzet voor waardestelling tegemoet komt aan de inhoudelijke uitdaging die werd geformuleerd in hoofdstuk 8, brengt een uitgebreide opzet nog een voordeel met zich mee. De toepassing van waardestellend onderzoek is op die manier niet meer beperkt tot de beschermde monumenten. Het biedt handvatten om de kwaliteiten van niet te beschermen, maar wel te behouden gebouwen te benoemen en om hun waarde en mogelijke kwalitatieve bijdrage te bepalen

772 Zie: Drury en McPherson 2008.

773 Nelson 1988.

binnen ruimtelijke en sociale vraagstukken in bredere zin. Dit is van belang nu de 50-jaren grens voor de aanwijzing van monumenten is komen te vervallen, meer herbestemming van niet onbeschermd gebouwen plaatsvindt en er een verwevenheid van historische en niet-historische ruimtelijke opgaven wordt nagestreefd.

§ 9.2 Bouwwerk – de architectonische invalshoek

De architect van een restauratie-, verbouwings- of herbestemmingsplan wordt over het algemeen niet beschouwd als de geëigende persoon om een waardestellend onderzoek uit te voeren. Als ontwerper van het instandhoudingsplan zou hij geen onafhankelijke waardestelling kunnen opstellen. De waardestelling zou kunnen worden beïnvloed door de belangen die hij namens zijn opdrachtgever moet behartigen, door het programma van eisen of zijn persoonlijke ontwerpvisie. De waardestelling zou dan ook moeten worden opgesteld door een onafhankelijk onderzoeker. Op die manier kan het dienen als vertrekpunt voor het ontwerpproces en als onafhankelijk toetskader voor het ontwerpplan.⁷⁷⁴

Bovenstaande opvatting over de noodzaak van onafhankelijk, waardestellend onderzoek is terecht. Het wekt echter onbedoeld de suggestie dat de analyse van een gebouw door een architect niet als uitgangspunt voor de instandhouding van het monument kán worden genomen. Een analyse van het gebouw door een ontwerper biedt echter in de vorm van specifieke architectonische en bouw- en ontwerptechnische kennis een nuttige aanvulling op een waardestellend onderzoek.

Architectuur ervaren en observeren

Iedereen die regelmatig in een gebouw of gebied rondloopt, ervaart zelf welke rol de zintuigen spelen bij de waarneming en beleving van architectuur en stedenbouw. Het visuele zintuig en de bewegingszin stellen ons in staat om de ruimtelijkheid van een gebouw of gebied te ervaren. Door ons al kijkend, luisterend en tastend door een gebouw te bewegen kunnen wij ons een beeld vormen van de afmetingen en compositie van een gebouw. Het biedt ook informatie over andere architectonische aspecten, zoals de lichtinval, de akoestiek van de ruimtes en het materiaal dat is gebruikt.

Het onderscheid dat in paragraaf 9.1 is gepresenteerd tussen de historische ervaring en het historisch inzicht, geldt ook voor de ervaring van en het inzicht in de architectuur. Wanneer een beschouwer architectonisch inzicht bezit en een gebouw doelgericht observeert, wordt een gebouw binnen een andere context beschouwd en worden andere zaken waargenomen. Dit wordt bevestigd door verschillende onderzoeken die zijn gedaan naar de denk- en werkwijze van architecten en naar het ontwerpproces.⁷⁷⁵ In die onderzoeken is gekeken naar de manier waarop architecten kennis opdoen, welk soort kennis dat dit oplevert en hoe deze kennis vervolgens weer wordt toegepast bij ontwerpvragestukken.

774 Dit wordt bijvoorbeeld gesteld in: Hendriks en Van der Hoeve 2009a, 3, 11; Roos 2007, 187.

775 Zie bijvoorbeeld: Lawson 2004; Kirkeby 2008; Kirkeby 2009.

De onderzoeken laten zien dat er verschillende soorten kennis zijn te onderscheiden die een architect bezit en waarop hij terugvalt voor het maken van een ontwerp en het oplossen van ontwerpvragestukken.⁷⁷⁶ Zo kan er worden gesproken van kennis die onafhankelijk is van de context van het ontwerpvragestuk; deze doet een architect op tijdens zijn opleiding. Daarnaast is er sprake van kennis die onafhankelijk is van de context van het ontwerpvragestuk en die een architect opdoet in de praktijk. Ten derde valt kennis te onderscheiden die wel afhankelijk is van de context van een ontwerpvragestuk. Deze vorm van kennis wordt geput uit onderzoek naar de manier waarop bijvoorbeeld collega's vergelijkbare ontwerpvragestukken oplossen. Als laatste blijkt een architect kennis toe te passen die eveneens afhankelijk is van de context van een ontwerpvragestuk, maar die is terug te voeren naar zijn eigen ervaring met soortgelijke opgaven en gebouwen.⁷⁷⁷

De conclusies uit de onderzoeken wijzen erop dat architecten niet alleen door hun opleiding en werkervaring specifieke kennis van architectuur, gebouwen en het ontwerpen hebben, maar dat zij bij het ontwerpen ook terugvallen op specifieke kennis. Het gebruik van ontwerpgerelateerde kennis impliceert ook een specifieke, ontwerpgerelateerde informatiebehoefte. De casuïstiek heeft bevestigd dat ook in het geval van de instandhouding van monumenten deze informatiebehoefte leeft. De beschouwing op de casuïstiek heeft duidelijk gemaakt dat dat informatie bleek te zijn met betrekking tot de architectonische en ruimtelijke aspecten van het gebouw, het daaraan ten grondslag liggende ontwerp, de visie en principes van de oorspronkelijke ontwerper en de programmatische, bouwkundige en technische randvoorwaarden die de context vormden waarbinnen het ontwerp- en bouwproces zich voltrok en het bouwwerk tot stand kwam.

Architectuur onderzoeken

Architecten zelf beschouwen het opstellen van een instandhoudingsplan als een proces waarin verschillende factoren samenkomen en met elkaar in overeenstemming moeten worden gebracht. Verschillende ontwerpers hebben in geschriften over hun werkwijze benadrukt dat het daarbij gaat om het combineren van hun eigen ontwerpvisie met de toepassing van instandhoudingsprincipes en met contextuele, programmatische en technische eisen en beperkingen.⁷⁷⁸ De onderzoeken naar de werk- en denkwijze van architecten, die hierboven zijn behandeld, hebben laten zien dat de architect hierbij voor een belangrijk deel terugvalt op een specifieke manier van onderzoeken en analyseren van een gebouw of gebied. Die leveren hem dat soort informatie op dat hij nodig heeft bij het oplossen van een ontwerpvragestuk.

De diversiteit aan kennis en soorten informatie die een architect nodig heeft bij het maken van een ontwerp, wordt weerspiegeld in de verscheidenheid aan architectonisch onderzoek en plananalyse die in handboeken worden gepresenteerd. Zo zijn er onderzoeksvormen om de ruimtelijke, programmatische en constructieve opzet van een gebouw of gebied te doorgronden.⁷⁷⁹ Ook zijn er methodes die zijn gericht op het verklaren van de totstandkoming en verandering van de gebouwde

776 Lawson 2004; Kirkeby 2008; Kirkeby 2009.

777 Voor de twee vormen van contextafhankelijke kennis, zie ook: Meuwissen 1994.

778 Zie: Byard 1998; Coenen 2006, 50; Provoost 1995; Provoost 1997; Solà-Morales Rubió 1996. Diverse voorbeelden van een ontwerpvisie, motto of filosofie zijn te vinden op de websites van architectenbureaus of in bureaupublicaties zoals bijvoorbeeld: Meurs, Moscoviter en Van Schagen architecten 2009; Roos 2007.

779 Zie ook: Argan 2007; Grassi 2007.

omgeving, zoals morfologische en topologische studies.⁷⁸⁰ Als bijzondere soort onderzoek in deze laatste categorie valt nog die soort te noemen die ingaat op de context waarbinnen een afzonderlijk gebouw tot stand is gekomen en welke aspecten daarin een rol hebben gespeeld.⁷⁸¹ Bij deze soort plan- en projectanalyse wordt nader ingegaan op de opdrachtverstrekking, de locatie, de (keuze van) ontwerper(s), de gebouwtypologie en het bouwproces. Aspecten als ruimte, infrastructuur, de vorm van het gebouw, materie en voorzieningen worden geïdentificeerd en wordt geanalyseerd hoe deze in het ontwerp waren opgetekend, hoe zij uiteindelijk tijdens de bouw werden uitgevoerd en hoe zij veranderden gedurende het bestaan van het gebouw.

Publicaties over de manier waarop architecten dergelijke onderzoeken uitvoeren en kennis overdragen, laten zien hoe groot daarbij de rol is van twee- en driedimensionaal beeld. Door het gebouw of gebied vast te leggen in schetsen, foto's, maquettes of modellen en door bestaande ontwerp- en bouwtekeningen te analyseren en abstraheren, krijgt de ontwerper grip op het gebouw of gebied en zijn kwaliteiten. Het stelt de ontwerper in staat om inzicht te krijgen in de ruimtelijkheid, compositie, typologie, lichtinval, kleurstelling, materiaalgebruik en bouwtechniek, zowel in detail als op grotere schaalniveaus.⁷⁸²

Het resultaat van het gebruik van verschillende soorten architectuuronderzoek is een integrale analyse van het gebouw. Het levert kennis op over de architectonische, ruimtelijke en materiële aspecten van een gebouw en over hun onderlinge samenhang. Ook geeft het de architect informatie over de fysieke context van een gebouw, het gebouw in die context, het gebouw in zijn geheel en in afzonderlijke gebouwonderdelen, de toegepaste bouwtechnieken, materialen en afwerkingen. Het levert de architect ook kennis op over het oorspronkelijke concept dat ten grondslag lag aan het ontwerp.

Architectuur waarden

.....

De architectuuronderzoeken, die hierboven zijn opgesomd, leiden tot een bepaald soort gegevens over het gebouw. De onderzoeken zijn echter nooit ontwikkeld om tot een waardestelling van het gebouw en zijn architectonische aspecten te leiden. De vraag is: zijn er in de recente praktijk voorbeelden bekend waarbij de stap wordt gezet van feiten en bevindingen over de architectonische, ruimtelijke en bouwtechnische aspecten van een gebouw naar een waardering van die aspecten en wat zijn daarbij de beoordelingscriteria?

Het is goed om te recapitulieren om welke feiten en bevindingen het bij architectuuronderzoek gaat.

Eenzijds levert het architectuuronderzoek informatie op over fysieke aspecten van een gebouw, op de verschillende schaalniveaus van de stedenbouwkundige context tot en met de toegepaste materialen. Op stedenbouwkundige schaal betreft het de inbedding van het bouwwerk in zijn omgeving en de organisatie en hoofdvorm van bouwvolumes. Onder het bouwkundige schaalniveau vallen eigenschappen die duidelijk worden als het gebouw van dichtbij wordt bekeken, zoals de positie en ritmiek van gevelopeningen, direct in het oog springende versieringen en de toegepaste materialen. Dit betreft ook het interieur, waaronder dan wordt gekeken naar de constructieonderdelen van het gebouw, welke afzonderlijk ruimtes het gebouw bevat en hoe deze onderling zijn gerelateerd.

780 Een overzicht van diverse onderzoeks- en analysemethodes binnen de architectuur en stedenbouw wordt gegeven in: Groat en Wang 2002; Leupen 2007; Van der Voordt et al. 2007.

781 Een voorbeeld hiervan is: Zijlstra 2006.

782 Coenen 2006, 57-61; Linfert 2007, 101-104; Riedijk 2009.

Weer een schaalniveau lager, naar dat van afzonderlijke gebouwelementen, wordt bijvoorbeeld gekeken naar de afwerking en stoffering van de ruimten, bijzondere interieuronderdelen en hun afwerking, bouwtechnische en stilistische detaillering. Het kleinste schaalniveau ten slotte, dat van het microscopisch niveau, betreft zaken als de opbouw, textuur en samenstelling van bouw- en afwerkingsmaterialen en de manier waarop deze zijn toegepast.

Anderzijds levert het architectuuronderzoek informatie op over conceptuele aspecten. Dit betreft de maatschappelijke en culturele contexten waarin de opdracht tot het gebouw, het ontwerp van het gebouw en het gebouw zelf tot stand komen. Het is de weerslag in het ontwerp van de heersende ideeën en opvattingen en van de motivaties van de ontwerper en opdrachtgever.

Als het aankomt op voorbeelden van de waardering van de fysieke en de conceptuele aspecten van een gebouw, zijn er thans verschillende soorten kaders aan te wijzen.

Als eerste kan de waardering van fysieke en conceptuele aspecten van een gebouw een vorm van kunstkritiek worden genoemd.⁷⁸³ Hierbij wordt bepaald of een gebouw onder de noemer architectuur, in de zin van een kunstdiscipline, kan worden geschaard. In deze context is het begrip architectuur een kwalitatieve term die betrekking heeft op een bouwwerk waaraan een bepaalde artistieke visie ten grondslag ligt en dat – zeker in recente tijd – bovendien door een erkend architect is ontworpen. Dit wordt bijvoorbeeld aangeduid met *bouwkunst*, met “onder architectuur gebouwd” of wanneer het door een geregistreerde architect is ontworpen.⁷⁸⁴ Het wordt onderscheiden van *bouwkunde*, de praktische en technische bekwaamheid en de actie van het optrekken van een gebouw.⁷⁸⁵

Binnen de bouwpraktijk en architectonische ontwerpdiscipline is het waarderen van fysieke en conceptuele aspecten een vorm van ontwerpkritiek. Een belangrijk criterium daarbij is de ‘ontwerpkwaliteit’. Dit begrip speelt een rol bij ontwerpwedstrijden en bij een architectenselectie. Onder de noemer ontwerpkwaliteit valt een oordeel over het gebouw en de manier waarop het tegemoet komt aan het programma van eisen, of het de gestelde constructieve grenzen niet overschrijdt, bouwfysische eisen en die van duurzaamheid behaalt en welke positieve invloed het gebouw op mensen en zijn omgeving heeft.⁷⁸⁶

783 Kunst- en architectuurkritiek zijn niet hetzelfde. Architectuurkritiek is een veel besproken onderwerp en over wat het in het verleden inhield, nu inhoudt of zou moeten zijn, is ook onder architectuurcritici zelf nog geen overeenstemming. Zie bijvoorbeeld: Bürger 2010; De Jannièrre 2010.

784 In Nederland zijn de titels architect, stedenbouwkundige, tuin-, landschaps- en interieur architect beschermd door de Wet op de architectentitel. Alleen personen die de daartoe aangewezen opleiding hebben voltooid en bovendien zijn ingeschreven in het Architectenregister mogen de titel voeren. Het gaat zelfs zo ver dat zonder inschrijving in het Architectenregister de titel van architect zelfs niet mag worden gesuggereerd, bijvoorbeeld door in zijn werk- en beroepsomschrijving gebruik te maken van termen zoals dat de persoon “architectonisch” of “onder architectuur” werkzaam is. Zie: Wet op de architectentitel 1987.

785 Bekend zijn de traktaten van Vitruvius en Alberti over de definitie van architectuur en bouwkunst, zie: Leon Battista Alberti 1988 (1486); Marcus Vitruvius Pollio 1997 (ca. 15 v. Chr.). Ook nu nog wordt er veel getheoretiseerd over wat architectuur tot bouwkunst maakt. Zie bijvoorbeeld ook: Engel en Claessens 2007; Forster 1999.

786 Zie bijvoorbeeld: Volker 2010.

In de vroege historie van de monumentenzorg is er een vergelijkbare kunst- en ontwerpkritische beoordeling van de fysieke en de conceptuele aspecten van een gebouw aan te wijzen. Alois Riegl sprak in 1903 in die context van de *Gegenswartswerte* (actuele waarden). Een oordeel over de artistieke waarde van een gebouw kan volgens hem worden geformuleerd in termen van *Neuheitswert* (nieuwheidswaarde) of *relative Kunstwert* (relatieve artistieke waarde). Voor het beoordelen van de kwaliteit van het ontwerp van het gebouw en de mate waarin het ontwerp tegemoet komt aan gebruikseisen en -wensen, bedacht Riegl de term *Gebrauchswert* (gebruikswaarde).⁷⁸⁷

In de recente geschiedenis van de monumentenzorg zijn diverse termen opgedoken die betrekking hebben op het beoordelen van de fysieke en conceptuele aspecten van een gebouw. De RCE pastte bij de recente selectie van monumenten uit de wederopbouwperiode het begrip ontwerp kwaliteit toe als criterium. In deze context heeft de term betrekking op de waarde die gebouwen "als 'iconen'" vertegenwoordigen.⁷⁸⁸ Met het gebruik van de term ontwerp kwaliteit wordt gepoogd om zowel het (herkenbare) uitgevoerde ontwerp te kwalificeren, als ook de wijze waarop het tegemoet kwam aan een nieuwe architectonische opgave. Tevens wil de term iets kunnen zeggen over de invloed die het gebouw, zijn ontwerp en architectonische vormgeving hadden op vergelijkbare gebouwen van latere datum.⁷⁸⁹ Deze drievoudige invulling van het begrip ontwerp kwaliteit is gekozen om het belang van het gebouw te kunnen benoemen in relatie tot de cultuurhistorische context waarin het gebouw tot stand kwam en tot de plaats die het in de architectuurhistorie kreeg toegewezen.

De huidige praktijk biedt nog niet één helder, afgebakend kader voor het waarderen van architectonische aspecten ten behoeve van instandhouding. Het gebrek aan een eenduidig kader wordt ook geïllustreerd door de hoeveelheid aan verschillende begrippen die worden gebruikt om de fysieke en conceptuele aspecten van een gebouw te benoemen en te waarderen. Naast ontwerp kwaliteit worden ook termen gebruikt zoals karakteristieken, visuele aspecten, architectonisch karakter, esthetische waarde en ontwerp waarde.⁷⁹⁰ Er kan derhalve worden geconcludeerd dat er nog geen duidelijke maatstaven zijn voor het waarderen van ruimtelijke en architectonische aspecten en dat evenmin overeenstemming is in het idioom om deze aspecten te benoemen.

Samenvattend

De analyse en observatie door een architect of ontwerper verloopt volgens specifieke in deze disciplines gebruikte methodes voor onderzoek. Deze zijn erop gericht om informatie te bieden over de fysieke en conceptuele aspecten van een gebouw. Als zodanig bieden deze onderzoeken een waardevolle aanvulling op de informatie die ten grondslag ligt aan een waardestelling. Er is echter gebleken dat er nog geen sprake is van een eenduidig kader om deze aspecten te waarderen en dat er evenmin overeenstemming is over te gebruiken idioom om deze fysieke en conceptuele aspecten te benoemen. Ten behoeve van een nieuwe onderlegger voor waardestelling is een nadere uitwerking en definitie van deze begrippen aan de orde.

787 Riegl 1903. Zie ook: Halbertsma en Kuipers 2014, 62-68.

788 Kuipers 2008; Toelichting op de voordracht van circa 100 topmonumenten uit de periode 1940-58, 3.

789 Kuipers 2008.

790 Zie bijvoorbeeld: Drury en McPherson 2008, 30-31 (par. 48-53); Nelson 1988; Zijlstra 2006; Zijlstra 2009.

§ 9.3 Erfgoed – de sociaal-culturele invalshoek

De term erfgoed, of het duobegrip cultureel erfgoed, heeft de afgelopen decennia een semantische ontwikkeling ondergaan. Van een containerbegrip voor de fysieke culturele goederen die ons door voorgaande generaties zijn overgeleverd, worden onder de term tegenwoordig ook immateriële culturele goederen geschaard, zoals tradities, gewoonten en gebruiken.⁷⁹¹ In de Inleiding en in hoofdstuk 1 is duidelijk geworden dat deze ontwikkeling heeft geleid tot een aanvulling van de bestaande waardebegrippen met de immateriële waarden die kunnen worden toegekend aan gebouwd erfgoed. Ook werd in die hoofdstukken duidelijk dat de vakgemeenschap in toenemende mate oproept tot het wijzigen van het begrip van waarde en het proces van waarderen.

In het licht van bovenstaande is met name de observatie van belang die met betrekking tot de inhoud van de waardestelling uit de casuïstiek en de beschouwing daarop in hoofdstuk 8 volgde. Het is nodig gebleken dat een waardestellend onderzoek ook informatie biedt over de impliciete kennis, denkbeelden en waardeoordelen die leven ten aanzien van het monument. Daartoe zou het nuttig zijn om de waarde van het gebouw of gebied ook te duiden in zijn hoedanigheid van erfgoed, dat wil zeggen vanuit een sociaal-maatschappelijk en culturele invalshoek. Voordat wordt bekeken hoe dit kan worden aangepakt, is het op dit punt van belang om stil te staan bij de ethische dilemma's en de pragmatische beperkingen die in de vakliteratuur zijn benoemd in samenhang tot het bepalen van immateriële waarden.

Lowenthal stelde in 1998 dat erfgoed een denkbeeld is dat gemakkelijk kan worden gemanipuleerd en onrechtmatig kan worden ingezet als een marketingmiddel of verkooptruc. Als zodanig geeft het volgens Lowenthal aanleiding tot een misleidend of vals begrip van de geschiedenis en moet het daarom worden beschouwd als een concept dat lijnrecht tegenover geschiedenis staat.⁷⁹² Het punt dat Lowenthal wil maken is dat het label 'erfgoed' te selectief en soms op onrechtmatige gronden wordt toegekend, wat kan leiden tot misbruik van dat label.

Recente studies naar de dynamiek van erfgoed denken genuanceerder over de claim op het begrip erfgoed. In die studies wordt erfgoed niet beschouwd als iets dat tegenstrijdig is aan geschiedenis; het is één van de variabelen binnen het brede spectrum van manieren waarop mensen met geschiedenis omgaan.⁷⁹³

-
- 791 De verschillende concepten, definities en connotaties van het begrip 'erfgoed', en het Engelstalige begrip heritage, komen uitgebreid aan de orde in: Grijzenhout 2007; Vecco 2010.
- 792 Lowenthal 1997; Loewenthal 1998, 8: "Heritage should not be confused with history. History seeks to convince by truth... Heritage exaggerates and omits, candidly admits and frankly forgets, and thrives on ignorance and error." [Vertaling CvE: "Erfgoed zou niet moeten worden verward met geschiedenis. Geschiedenis poogt te overtuigen door waarheid... Erfgoed overdrijft en laat achterwege, erkent rechtuit en vergeet onbeschoemd, en gedijt op onwetendheid en vergissing."
- 793 Zie bijvoorbeeld: Ashworth 2005; Den Boer 2005.

Beide kampen mogen het dan oneens zijn over wanneer een claim op het label erfgoed gerechtvaardigd is, op het volgende punt zijn zij het met elkaar eens. Beide stellen dat erfgoed niet zozeer een fysiek object is, maar een concept dat het gevolg is van een sociale constructie en maatschappelijk proces.⁷⁹⁴ In lijn van die stelling zijn beide van mening dat bij erfgoed –in tegenstelling tot de objectgerichte monumentenzorg– niet het object centraal staat, maar de perceptie daarvan en de omgang daarmee door een individuele persoon of een groep mensen.⁷⁹⁵ Echter, de overeenkomst in de definitie van de aard en dynamiek van erfgoed, lost het ethische dilemma van de claim op het label erfgoed niet op. Sociale constructies en maatschappelijke processen zijn immers dynamisch en percepties veranderlijk. Dat zet de ethische kwestie juist op scherp: wat zijn de gronden voor een claim op erfgoed en wie stelt die vast, als de bepaling van erfgoed een sociaal-maatschappelijke aangelegenheid is? Dit ethische dilemma zet uiteindelijk vraagtekens bij de rol van de autoriteiten en deskundigen bij het identificeren, benoemen en waarderen van erfgoed.

Verschillende bronnen uit de historisch-kritische vakliteratuur benadrukken dat historici, monumenten- en erfgoedzorgers zich in ieder geval bewust zouden moeten worden van het effect dat hun onderzoeksbevindingen kunnen sorteren. Deze kunnen namelijk onbedoeld een scheidsrechtrol krijgen toebedeeld in discussies over wat wel en wat niet tot het erfgoed wordt gerekend.⁷⁹⁶

In de politiek is in lijn van dit dilemma betoogd dat de oplossing daarvoor moet worden gevonden in het wijzigen van de inrichting en werkwijze van de institutionele monumentenzorg. De democratisering van erfgoed en het daaruit voortvloeiende ethische dilemma met betrekking tot de rol van de autoriteiten en deskundigen, heeft in recent beleid geresulteerd in een nadruk op burgerparticipatie.⁷⁹⁷ De procedures die nu nog in de institutionele monumentenzorg worden gebruikt, komen voort uit wat het “authorized heritage discourse” wordt genoemd.⁷⁹⁸ Deze werkwijze zou achterhaald zijn en zich niet verenigen met de democratisering van het erfgoed. Een voorbeeld hiervan is de manier waarop de burgerparticipatie in de monumentenzorg is georganiseerd. Deze kent thans nog een *top down* benadering, waarbij burgerparticipatie is geformaliseerd in, en beperkt tot, inspraak- en bezwaarprocedures. Deze benadering verenigt zich niet met de door de politiek voorgestelde betrokkenheid van burgers bij de bepaling en zorg om erfgoed.

794 Ashworth 2005; Den Boer 2005; Duineveld en Kolen 2010; Lowenthal 2009.

795 Ashworth 1991, 8-10; Ashworth 2005; Lowenthal 2009.

796 Zie ook: Byrne 2008, 168-169; De Groot 2009; Leerssen en Rigney 2000; Smith 2006, 50.

797 De trends van een terugtrekkende overheid en het verruimen van de burgerparticipatie in het bepalen wat als erfgoed/monument wordt aangewezen, die met de modernisering van de monumentenzorg zijn ingezet, stellen de rollen van overheidsorganen, particuliere erfgoed instanties en van deskundigen ter discussie. Zie: De Boer en Projectgroep Visie Erfgoed en Ruimte 2011; Van Emstede en Mesman 2010; Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap 2008, 11-14; Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap 2009; Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap/MoMo werkgroep 2008; Smith 2006, Deel II Authorized Heritage.

798 De term “authorized heritage discours” is ontleend aan Laurajane Smith’s *Uses of Heritage*. Het doelt op de debatten die experts en officiële erfgoed instanties voeren en waarin vooral de wetenschappelijke waarde en materialiteit van erfgoed worden benadrukt. Dit zou het echte doel van erfgoed maskeren, te weten de culturele en politieke processen die bewerkstelligen wat een gemeenschap ervaart als erfgoed. Er is eerder door Alois Riegl een onderscheid aangebracht tussen de waardering van monumenten door deskundigen en leken. Volgens Riegl wordt Neuheitswert toegekend door de grote massa, terwijl relative Kunstwert tot het domein van de kenner behoort. Dit idee van een sociaal-cultureel gestuurd onderscheid in de waardering van culturele objecten, is later uitgewerkt door bijvoorbeeld de Franse socioloog Pierre Bourdieu. Deze argumenteerde dat een heersende smaak en ideeën sterk worden gestuurd door sociaal gedrag. Zie ook: Ashworth 1991, 8; Bourdieu 1987; Riegl 1903; Smith 2006, 75.

Inderdaad zijn het *authorized heritage discourse* en een *top down* benadering niet langer houdbaar. Echter, burgers bezitten met hun nieuwe rol niet automatisch de kennis en beschikken over het vocabulaire om de sociale waarden te identificeren en benoemen. Daarbovenop worden de sociale waarden nog vaak bestempeld als subjectief, minder ‘werkelijk’ of zelfs als marginaal.⁷⁹⁹ Dat maakt het des te moeilijker om deze mee te laten wegen in discussies over wat erfgoed is en op basis waarvan dat kan worden vastgesteld.

Gezien de uitdaging die in hoofdstuk 8 met betrekking tot het bieden van aanvullende informatie in een waardestelling, is de vraag op dit punt eigenlijk: door wie uitgevoerd en op welke manier kan onderzoek zo worden gedaan dat de ethische risico’s worden beperkt en de pragmatische beperkingen kunnen worden opgeheven? Daartoe wordt eerst ingegaan op erfgoed als onderwerp van onderzoek.

Erfgoed ervaren en observeren

Hoe gaat de ervaring van iets als erfgoed in zijn werk? Hierop kan in deze dissertatie nog geen afdoende antwoord worden gegeven. Dit komt omdat er nog maar summier onderzoek is gedaan naar de manieren waarop de sociale constructie en het maatschappelijk proces van erfgoed verlopen en welke factoren hierbij de doorslag geven. De paar onderzoeken die op dit vlak wel zijn gedaan, suggereren evenwel het volgende.⁸⁰⁰

Het object – en met name de informatie en communicatie daarover – fungeert als de bron voor de ervaring van erfgoed. Een factor die meespeelt bij het ervaren van iets als erfgoed is het feit dat gevoelens van verbondenheid worden opgeroepen. Dat kan gaan om de verbondenheid met een gemeenschap, objecten en gebruiken. Die verbondenheid kan zowel inter- als ook intragenerationele relaties betreffen. Een andere factor die van invloed is op het ervaren van iets als erfgoed is de bewustwording van identiteit. Dat kan gaan om individuele en gedeelde identiteit, om een sociale, culturele en nationale identiteit.⁸⁰¹

Erfgoed onderzoeken

Wanneer onderzoek wordt ondernomen naar de sociale aspecten die samenhangen met erfgoed, dan wordt vaak uitgeweken naar onderzoek dat bepaalt hoe historische gebouwen of gebieden kunnen fungeren als een bron voor toeristisch-economische activiteiten of als aanjager voor sociaaleconomische ontwikkelingen.⁸⁰² Onderzoek naar de sociale en economische effecten van erfgoed artefacten geeft echter geen inzicht in de relaties tussen erfgoed artefacten, identiteit en intermenselijke verbondenheid door de tijd heen.⁸⁰³ Om die factoren te identificeren, is veel eerder onderzoek nodig dat in staat is om die aspecten ook te relateren aan (onderdelen) van de gebouwde omgeving.

799 Zie ook: Smith 2006, 50.

800 Zie: Duineveld en Kolen 2010; Egberts 2015; Pembroke 2010.

801 Dit immateriële concept van *sense of belonging* verschilt van fysieke concepten zoals plaatsidentiteit, *sense of place*, *genius loci* of *spirit of place* die betrekking hebben op de manier waarop een object het materiële aanzien of uiterlijk van een plaats bepaalt. Het eerste wordt vaak tot de sociale waarden gerekend, de andere tot esthetische, artistieke of architectonische waarden. Zie ook: Drury en McPherson 2008, 27-32; Mason 2008, 103-107; Smith 2006, 56; Tweed en Sutherland 2007.

802 Zie ook: Ashworth 1991; ICOMOS France 2011.

803 Zie ook: Duineveld en Kolen 2010; Egberts 2015.

In de monumenten- en erfgoedzorg vindt echter nog maar weinig van dit soort onderzoek plaats. In de casuïstiek is in één van de gevallen wel zulk onderzoek uitgevoerd, te weten het cultuurhistorisch onderzoek met de stedenbouwkundige waardestelling bij de restauratie van het Justus van Effencomplex.

Binnen de sociaalgeografische en cultureel-antropologische wetenschappen worden onderzoeksmethodieken gebruikt die zijn bedoeld om de sociale aspecten van objecten bloot te leggen. In die vakgebieden wordt voorgesteld om de objecten vanuit een zogenaamde biografische invalshoek te onderzoeken.⁸⁰⁴ Centraal daarin staat het onderzoeken en beschrijven van het traject dat objecten hebben afgelegd ten gevolge van menselijke overwegingen en menselijk handelen.⁸⁰⁵ Deze onderzoeksopzet levert informatie op over hoe de perceptie van een object veranderde en welke sociale factoren hierin de doorslag gaven.

In de context van het onderzoeken van de factoren die bepalen wanneer iets als erfgoed wordt ervaren, kan een vergelijkbare onderzoeksopzet wellicht uitkomst bieden. Erfgoedtheorieën wijzen immers op de invloed van sociale en culturele beeldvorming, van onzichtbare spanningen en emoties en van impliciet toegekende betekenissen op het interpreteren, dan wel het formeel benoemen van erfgoed.⁸⁰⁶

Erfgoed waarden

Binnen de monumentenzorg wordt het begrip monumentwaarde gebruikt als een containerbegrip voor alle soorten cultuurhistorische waarden die aan een object kunnen worden toegekend. In de erfgoedtheorieën wordt ook gesproken van erfgoedwaarde. Deze term duidt op een ander soort waarden; het betreft specifiek die waarden die voortkomen uit de wisselwerking tussen een historisch object en een individu of groep personen.⁸⁰⁷

Er is binnen de monumentenzorg nog niet veel ervaring met het onderzoeken van deze categorie waarden en met relateren van deze waarden aan fysieke kenmerken en kwaliteiten van het object.

In de recente praktijk zijn maar een paar voorbeelden bekend waarin gepoogd is om ook de sociale aspecten van monumenten expliciet te identificeren en te benoemen, teneinde die mee te kunnen laten wegen in de besluitvorming.⁸⁰⁸

804 Zie ook: Kopytoff 2000, 66-68.

805 Appadurai 2000, 5: "For that we have to follow the things themselves, for their meanings are inscribed in their forms, their uses, their trajectories. It is only through the analysis of these trajectories that we can interpret the human transactions and calculations that enliven things. Thus, even though from a theoretical point of view human actors encode things with significance, from a methodological point of view it is the things-in-motion that illuminate their human and social context." (Vertaling CvE: "Want we moeten de dingen zelf volgen, omdat hun betekenissen liggen besloten in hun vormen, hun gebruiken, de wegen die zij afleggen. Alleen door de analyse van die wegen kunnen we de menselijke handelingen en overwegingen, die dingen verlevendigen, interpreteren. Dus, hoewel vanuit een theoretisch oogpunt het handelende mensen zijn die betekenis in dingen leggen, zijn het vanuit een methodologisch oogpunt de dingen-in-beweging die licht werpen op hun menselijke en sociale context.")

806 Zie met betrekking tot de invloed van beeldvorming op de waardering en selectie erfgoed ook: Bosma 2008, 23-32. Het onderscheid tussen het officieel en officieus benoemen van erfgoed wordt gehanteerd in: Ashworth en Phelps 2002, 8

807 Zie ook: Byrne 2008, 152; Graham en Howard 2008, 2; Lowenthal 2009, 120-121; Schofield 2007, 16-20.

808 De organisatie English Heritage biedt een voorbeeld, zie: Drury en McPherson 2008. Verder zijn er enkele recent onderzoeken naar de beleving van monumenten bekend, zie: DIP-meting Monumenten, 2008; Pembroke 2010.

Zo wordt in de *Conservation Principles* van English Heritage gesproken van *communal value* (gemeenschapswaarden). Deze waarde is uitgesplitst in *commemorative and symbolic values* (gedenkwaarde en symbolische waarde), *social value* (sociale waarde) en *spiritual value* (spirituele waarde).

Samenvattend

De literatuur met betrekking tot het concept van erfgoed laat zien dat er geen eenduidig idee bestaat over de manier waarop het proces van de totstandkoming van erfgoed verloopt, welke factoren hierin een rol spelen en hoe die kunnen worden benoemd en gewaardeerd. Wel is het concept van erfgoed als een sociale constructie en maatschappelijk proces een duidelijke aanleiding gebleken tot ethische dilemma's en pragmatische beperkingen. Deze hebben betrekking op de huidige inrichting van de institutionele monumentenzorg, in het bijzonder met betrekking tot de rol van deskundigen bij het benoemen en waarderen van wat erfgoed is.

In deze paragraaf is gesteld dat burgerparticipatie in de erfgoedzorg weliswaar een goede ontwikkeling is, maar dat dit niet inhoudt dat de rol van de autoriteiten en deskundigen kan worden geminimaliseerd. Uit de beschouwing op de casuïstiek is namelijk duidelijk geworden dat er een specifieke informatiebehoefte leeft ten aanzien van het benoemen van de sociale waarden en dat deze informatie grotendeels impliciet aanwezig is. Het expliciet maken van deze erfgoedgerelateerde gevoelens, gedachten en waarderingen is nodig. Het kan helpen om hardnekkige ideeën, denkbeelden en vooronderstellingen te deconstrueren en eventuele negatieve beeldvorming te kunnen doorbreken.⁸⁰⁹ Deze onderzoeksuitdaging zou succesvol kunnen worden opgepakt door de autoriteiten en deskundigen op het gebied van monumentenzorg, als deze partijen tegelijkertijd kunnen voorzien in een andere wijze van het inzetten van hun onderzoeks- en adviesvaardigheden. Op die manier kan het effectief bijdragen aan het vormgeven van hun nieuwe rol binnen het bredere werkveld van ruimtelijke ontwikkeling in combinatie met erfgoedzorg.

Duidelijk is dat het onderzoeken en interpreteren van het object als bron of aanleiding voor hedendaagse sociale en culturele waarden en betekenissen een andere onderzoekswijze en – invalshoek vergt dan de huidige manier van waardestellend onderzoek. De onderzoeksoptellingen die worden gebruikt in de sociaalgeografische en cultureel-antropologische wetenschappen wijzen in de richting van een manier om de fysieke kwaliteiten en eigenschappen van een gebouw in verband te brengen met de sociale en culturele waarden en betekenissen. Dat kan door het schetsen van een ideeën- en waarderingsgeschiedenis of een culturele biografie van het object.

Deze vorm van onderzoek is binnen de monumentenzorg en de praktijk van instandhouding van historische gebouwen niet alleen schaars; het kent nog geen vastgestelde werkwijze en idioom. Evenals de architectonische invalshoek, noopt ook de erfgoedbenadering dus tot nadere uitwerking ten behoeve van een nieuwe onderlegger voor waardestellend onderzoek.

§ 9.4 Synergie van monument, bouwwerk, erfgoed

In dit hoofdstuk is onderzocht welke onderzoeksmethodieken voorhanden zijn die kunnen bijdragen aan een uitbreiding van de informatie die ten grondslag ligt aan een waardestelling.

Begrijpelijk(er)wijs zijn er bedenkingen in te brengen tegen het betrekken van deze waarden in een waardestellend onderzoek. Uitspraken over de architectonische kwaliteiten van een gebouw of gebied liggen dicht bij oordelen die zijn gevormd op basis van individuele smaak of persoonlijke emotie. Zij zouden om die reden niet kunnen worden geobjectiveerd of gegeneraliseerd, wat in een wetenschappelijk ingestoken monumentenzorg wel van belang wordt geacht en om die reden moeilijker aanvaardbaar en begrijpelijk kan worden gemaakt voor de burger. Ook het benoemen van de sociaal-culturele waarden, die samenhangen met het concept van erfgoed, is van belang in het licht van de recente ontwikkelingen in de monumentenzorg.

Op dit moment is er binnen de monumentenzorg nog geen standaard voor het uitvoeren van onderzoek naar de architectonische en ruimtelijke waarden en naar de sociale waarden. Er is geen vastgestelde methodiek om de waarden te identificeren en een terminologie om deze waarden te benoemen. In het kader van de communicatie over de waarden en kwaliteiten van monumenten is het van belang dat dit wel wordt ontwikkeld. Het in dit hoofdstuk gepresenteerde overzicht van de werkwijzen binnen de architectonische en sociaal-maatschappelijke invalshoek, toont hoe het onderzoeken van een monument als bouwwerk of erfgoed object methodisch kan worden aangepakt. Dit zal leiden tot de benodigde inhoudelijke aanvulling op de informatie die ten grondslag ligt aan een waardestelling. Dat is bovendien nuttig, omdat op die manier ook beter kan worden aangesloten op de beleving van monumenten van andere partijen, zoals ontwerpers, bestuurders, eigenaren en het grote publiek, en op het idioom dat die partijen gebruiken.

10 Van waardestelling naar instandhoudingsstrategie

De complexiteit van de huidige instandhoudingspraktijk is door Van der Laarse getypeerd als een “dynamische belangenverstrengeling in de erfgoedsector”.⁸¹⁰ Wetenschappelijke, politieke en commerciële doelen komen samen in één instandhoudingsopgave. Deze verschillende doelen en de diverse daarmee samenhangende belangen moeten allemaal worden verenigd in een instandhoudingsstrategie.

Uit de beschouwing op de casuïstiek volgde een belangrijke observatie met betrekking tot de inzet van de waardestelling in dat proces. Ook een waardestelling bleek, als verbindend element tussen het object en zijn instandhouding, onderhevig aan diverse krachten en het gebruik van de waardestelling in de deelprocessen van een instandhoudingsproces bleek in grote mate afhankelijk van de manier waarop de informatie aansloot op de beslissingen die in die deelfase moesten worden genomen. Deze constatering resulteerde in de volgende uitdaging ten aanzien van een betere inbedding van de waardestelling het besluitvormingsproces: om effectief te zijn als een kader voor zowel planontwikkeling als ook plantoetsing, moet een waardestelling informatie bieden die het mogelijk maakt om de relatie tussen de benoemde waarden en andere aspecten, zoals ontwerpvoorstellen, financiële belangen en maatschappelijke verantwoordelijkheden, te duiden.

In dit hoofdstuk wordt dieper ingegaan op de positie van historisch onderzoek en waardestelling in respectievelijk het planvormingsproces, ontwikkelingsopgaven en het plantoetsingstraject. Eerst wordt aandacht besteed aan de ideale inbedding van onderzoek en waardestelling. Dit gebeurt aan de hand van handvesten en richtlijnen uit de monumentenzorg. Deze documenten kunnen worden beschouwd als de praktische vertaling van theorieën en principes ten aanzien van de rol van waarden en waardestelling in de monumentenzorg. Daarna wordt ingegaan op de positie van historisch onderzoek en waardestelling in respectievelijk het planvormingsproces, ontwikkelingsopgaven en het plantoetsingstraject. Op basis van recente onderzoeken en vakliteratuur met betrekking tot de ontwerppraktijk, de ontwikkelpraktijk en het vergunningstraject wordt gekeken welke rol ontwerpers, private partijen en plantoetsers geven, of worden geacht te geven, aan een waardestelling in dat deelproces dat tot hun verantwoordelijkheid binnen het instandhoudingsproces behoort. Dat geeft inzicht in de aspecten die, binnen die processen, voor ontwerpers, private partijen en plantoetsers van belang zijn. Ook geeft het inzicht in de verwachtingen en wensen die externe partijen omtrent onderzoek en waardestelling hebben. In de afsluitende paragraaf van dit hoofdstuk wordt beschreven in hoeverre onderzoek en waardestelling tegemoet kan komen aan de veelzijdige rol die binnen de ‘dynamische belangenverstrengeling in de erfgoedsector’ aan hen wordt toebedeeld.

§ 10.1 Waardengecentreerde instandhouding als ideale procedurele inbedding van waardestelling

Het is interessant om na te gaan hoe de theorie van de waardengecentreerde instandhouding (paragrafen 1.7 en 1.8) zich verhoudt tot de recente praktijk die in de casuïstiek aan de orde kwam. De casuïstiek ging echter chronologisch vooraf aan de ontwikkeling van waardengecentreerde instandhouding. Over een succesvolle toepassing van deze aanpak in de recente praktijk kan op basis van de casuïstiek dan ook geen uitspraak worden gedaan.

Uit de casuïstiek is, zoals in de inleiding tot dit hoofdstuk al is geschreven, wel gebleken dat een succesvolle inzet van een waardestelling afhankelijk is van de informatie die de waardestelling biedt en van de mate waarop die aansluit op beslissingen die in verschillende deelfases van het instandhoudingsproces moeten worden genomen. Om in het licht van de hoofdvraag van dit onderzoek toch onderbouwde uitspraken te kunnen doen met betrekking tot de verhouding tussen de theorie van de waardengecentreerde instandhouding en de praktijk, wordt in onderstaande paragrafen een omgekeerde aanpak gevolgd. Uit recente onderzoeken en vakliteratuur met betrekking tot de ontwerp praktijk, de praktijk van projectontwikkeling en het vergunningstraject wordt gedestilleerd welke rol ontwerpers, private partijen en plantoetsers geven of worden geacht te geven aan een waardestelling in dat deelproces dat tot hun verantwoordelijkheid binnen het instandhoudingsproces behoort.

§ 10.2 Waardestelling in betrekking tot het ontwerpproces

De casuïstiek heeft laten zien dat het ontwerpproces, waarin een instandhoudingsplan tot stand komt, is gericht op het oplossen van een combinatie van verschillende vraagstukken en op het vinden van een optimum tussen het behoud van cultuurhistorische waarden en het tegemoetkomen aan het programma van eisen, bouwnormen en technische en financiële mogelijkheden en beperkingen. Onderzoeken naar de denk- en werkwijze van architecten benadrukken dat het ontwerpproces slechts voor een klein deel bestaat uit artistieke inspiratie; voor het grootste deel is het een denkproces waarbij een beroep wordt gedaan op de ervaring en het onderzoekend en oplossingsgericht vermogen van een ontwerper.⁸¹¹

De casuïstiek heeft laten zien dat het ontwerpproces een iteratief proces is. Dit iteratieve denk- en ontwerpproces wordt in publicaties uit het architectonisch vakgebied en in handboeken voor architectuuronderzoek ook wel 'ontwerpend onderzoek', *research by design* of *learning by design* genoemd.⁸¹² Dit is de benaming voor de activiteit van het ontwerpen als een cyclisch proces met als eerste stap de bestudering en interpretatie van alle met de ontwerpogave samenhangende gegevens en daaruit voortvloeiende eisen en deelvraagstukken, als tweede stap het maken van een ontwerp als representatie van zijn interpretatie van de gegevens en oplossing voor de vraagstukken en ten slotte een reflectie op het tegemoetkomen van het ontwerp aan de eisen en vraagstukken.

811 Lawson 1990; Lawson 2004; Kirkeby 2008; Kirkeby 2009.

812 Zie bijvoorbeeld: Coenen 2006, 47; De Jong 1992; De Jong en Van der Voordt 2002, 453-457; Van Ouwkerk en Rosemann 2001.

In het geval van de instandhouding van een monument, vergt de stap “bestudering en interpretatie van alle met de ontwerpogave samenhangende gegevens” dat een architect een holistische kijk heeft op het monument en de instandhoudingsopgave. De *Gezamenlijke Erkenningregeling van Architecten werkzaam in de Restauratie* (GEAR) van de Vereniging van Architecten Werkzaam in de Restauratie (VAWR) beschouwt de restauratie-ethische aspecten als gegevens die de beroepsuitoefening met zich meebrengt.⁸¹³ In de regeling van de VAWR wordt dan ook ingegaan op de kennis, ervaring en vaardigheden die van een restauratiearchitect worden vereist.

Ten eerste wordt een restauratiearchitect geacht in staat te zijn tot “objectieve analyse en waardestelling” en bekend te zijn met “de ethiek van het restaureren”. Ten tweede dient hij ruimtelijke en materiële ingrepen te kunnen wegen op “functionaliteit, ruimtelijk-visuele betekenis en cultuurhistorische waarde als te integreren componenten van de opgave”.⁸¹⁴

De “voortvloeiende eisen en deelvraagstukken” beperken zich in het geval van een instandhoudingsopgave niet tot bouwtechnische, architectonische en stedenbouwkundige eisen en deelvraagstukken. Een architect die een instandhoudingsplan maakt, heeft ook oog nodig voor de historische en restauratie-ethische aspecten van de ontwerpogave.⁸¹⁵ De GEAR stelt voor de restauratiearchitect bovendien eisen ten aanzien van zijn aanpak: “terughoudendheid van ingrijpen”, “onderkenning, herkenning en erkenning van cultuurwaarden en het op basis daarvan integrerend interveniëren” en “ontwerpen met respect voor het bestaande”.⁸¹⁶

In relatie tot “het maken van een ontwerp als representatie van zijn interpretatie van de gegevens en oplossing voor de vraagstukken” wijzen de *Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek* op de rol van een waardestelling als “referentiepunt en inspiratiebron bij de planontwikkeling”. In de richtlijnen wordt voorts de wens uitgesproken dat onderzoeksresultaten “goed” in het ontwerp verwerkt zullen worden.⁸¹⁷ Ook de aanpak voor waardengecentreerde instandhouding is gestoeld op ditzelfde onderliggende idee over de verantwoordelijkheid van de architect. Deze wordt geacht bij het nemen van ontwerpbeslissingen en het bepalen van de benodigde ingrepen steeds de aan het monument toegekende waarden en het behoud of de versterking van hun beleving als uitgangspunt en maatstaf te gebruiken.

De recente denkbeelden over waardengecentreerde instandhouding, de *Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek* en de GEAR gaan alle uit van het idee dat de aan een monument toegekende waarden ook in een ontwerpproces zouden moeten gelden als een maatstaf voor ontwerpkeuzes. Over hoe ontwerpers specifiek in hun ontwerpproces de waardestelling gebruiken, kon op basis van de casuïstiek weinig worden gezegd. Dat komt omdat in de casuïstiek een analyse van de ontwerpproessen niet centraal stond. In hoofdstuk 8 is dan ook al geconstateerd dat op basis van het archiefonderzoek en de plananalyse die voor het casusonderzoek zijn uitgevoerd, moeilijk was te herleiden of en hoe de ontwerpers de waardestelling gebruikten om ontwerpbeslissingen te nemen.

813 Hobéon Certificering BV 2005. Zie ook: http://www.vawr.nl/erkenningregeling_gear, 21-09-2012.

814 Hobéon Certificering BV 2005, 5-6.

815 Deze bijzondere combinatie van verschillende soorten kennis met ethiek wordt ook wel ‘praktische wijsheid’ genoemd en deze zou eigen zijn aan ontwerpers. Zie: Gardner 2002; Kirkeby 2008; Kirkeby 2009; Lawson 1990; Lawson 2004; Mallgrave 2010; Pilegaard 2010.

816 Hobéon Certificering BV 2005, 5.

817 Hendriks en Van der Hoeve 2009a, 11.

Op basis van de voor dit hoofdstuk gebruikte vakliteratuur blijkt ook moeilijk uitsluitel te kunnen worden gegeven, omdat er geen recente ontwerpprocessen zijn geanalyseerd. Er kan alleen in algemeen opzicht het volgende worden gezegd over waardestelling en ontwerpprocessen.

Wil een waardestelling daadwerkelijk het uitgangspunt kunnen vormen voor een instandhoudingsplan, dan is het van belang dat een waardestellend onderzoek wordt toegespitst op de keuzes die onderdeel zijn van het ontwerpproces. Dat betekent dat het onderzoek en de waardestelling, naast informatie met betrekking tot de historisch en restauratie-ethische aspecten van de opgave, ook informatie bieden die het mogelijk maakt om ontwerpmatige (ruimtelijke en functionele) en bouwtechnische keuzes te toetsen. Dat bevordert de stap van "bestudering en interpretatie van alle met de ontwerpogave samenhangende gegevens". Dat houdt op zijn beurt in dat het nuttig kan zijn om in een onderzoek ook architectonische-ruimtelijke aspecten en bouwmateriële en bouwtechnische aan de orde te stellen, dan wel in een waardestelling een relatie te leggen tussen de benoemde waarden en fysieke onderdelen van het gebouw. Dit draagt bij aan een de reflectie op het ontwerp en of dit tegemoet is gekomen aan de eisen en vraagstukken die voortvloeiden uit de met de ontwerpogave samenhangende gegevens.

§ 10.3 Waardestelling in betrekking tot private partijen en projectontwikkeling

Onder invloed van de *Nota Belvedere* uit 1999 is in de monumentenzorg het accent verschoven van de instandhouding van afzonderlijke monumenten naar het ontwikkelen van cultureel erfgoed. In de *Nota Belvedere* wordt gesteld dat een op ontwikkeling gerichte aanpak van het in stand houden van monumenten en gebieden uitgaat van het op een nieuwe of andere manier benutten of exploiteren van deze objecten en structuren. Dit gebeurt vanuit het onderliggende idee dat een succesvolle instandhouding een combinatie is van het behoud van reeds toegekende cultuurhistorische waarden met het creëren van nieuwe (ruimtelijke) waarden.⁸¹⁸

De *Nota Belvedere* stelt dat bij deze benadering van de instandhoudingsopgave een publiek-private samenwerking (PPS) eigenlijk een vereiste is. Succes van deze op ontwikkeling gerichte benadering van erfgoed is volgens de nota afhankelijk van het samenkomen van deskundigheid op het gebied van behoud van historische objecten en de daaraan toegekende monumentwaarden -doorgaans de overheidsdiensten en belangenverenigingen op het gebied van monumentenzorg- met deskundigheid op het gebied van het creëren van nieuwe waarden en het ontwikkelen en exploiteren van historische objecten, zoals ontwerpers, projectontwikkelaars en investeerders.⁸¹⁹

Geheel in lijn met de visie uit de *Nota Belvedere* heeft de op de nota volgende beleidswending van de Modernisering Monumentenzorg voor een belangrijk deel ingezet op de sociaaleconomische

818 Feddes 1999, 19: " 'Behoud door ontwikkeling' is het devies: door nieuwe gebruiksmogelijkheden te zoeken worden oude landschappen en bouwwerken bewaard. Evenzeer gaat het om 'ontwikkeling door behoud': door zuinig te zijn op ons cultureel erfgoed investeren we in ontwikkeling en versterking van identiteit, kennis, woongenot, vestigingsklimaat en toeristisch potentieel."

819 Feddes 1999, 43.

functie van erfgoed en het belang van een publiek-private samenwerking (PPS).⁸²⁰ Daardoor is de instandhouding van monumenten niet meer los te zien van andere ontwikkelingsopgaven op het vlak van de ruimtelijke ordening, economie, veiligheid en duurzaamheid. Ten gevolge hiervan is het afwegen van cultuurhistorische waarden tegen andere maatschappelijke belangen een aanzienlijk onderdeel van het besluitvormingsproces omtrent instandhouding gaan vormen.⁸²¹ Deze accentverschuiving in de instandhoudingsopgave heeft ertoe geleid dat het zwaartepunt steeds vaker is gaan liggen op het economische waarderen en valoriseren van cultuurhistorisch waardevolle objecten en in het belang van een architectonische interventie voor een “gezond maatschappelijk functioneren” van een object.⁸²² Door deze verschuiving wordt de instandhouding van een monument ook gestuurd door twee zaken waarvan lange tijd werd gevonden dat zij op gespannen voet stonden met de instandhouding van een monument, te weten de economische en ontwerpgerelateerde motieven. De ontwikkelingsopgave van monumenten brengt niet dus alleen verschillende partijen samen, maar ook processen die op het eerste gezicht een onderling afwijkende doelstelling lijken te hebben.

Het nastreven van verschillende doelstellingen binnen één instandhoudingsproject kan tot hoog oplopende discussies en uiteindelijk tot een impasse leiden. De casus van de Grote Kerk te Veere en van kasteel Nederhemert hebben dit ook laten zien. Om bij een ontwikkelingsopgave te kunnen anticiperen op dit soort dilemma’s, wordt er in de praktijk veel aandacht besteed aan de manier waarop het proces het beste kan worden georganiseerd en ingericht.

De heersende gedachte bij het organiseren en inrichten van dat proces is dat de instandhouding van monumenten een specialistische aangelegenheid is die bijzondere expertise vergt van de technische, restauratie-ethische, sociale en economische aspecten die samenhangen met erfgoed.⁸²³ De *Nota Belvedere* beschouwt de overheid als het aangewezen orgaan om regulerend en controlerend op te treden, om een optimale balans te bevorderen en te bewerkstelligen tussen de doelstellingen van instandhouding enerzijds en de belangen van alle betrokken partijen anderzijds en om conflicten tussen culturele, sociale en economische waarden te reduceren.⁸²⁴ De nota stelt dat bij de private partijen een verschuiving in hun denk- en werkwijze nodig is. Als zij eenmaal inzien dat cultuurhistorische waarden onderdeel zijn van de kwaliteiten van een monument of gebied, dan zal het duidelijk zijn dat het herkenbaar houden een inspiratie en randvoorwaarde vormt bij het ontwerpen en uitvoeren van nieuwe ontwikkelingen.⁸²⁵

-
- 820 Feddes 1999, 53; Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap 2008, 13; Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap 2009, 5.
- 821 Zie bijvoorbeeld: De Boer en Projectgroep Visie erfgoed en ruimte 2011; Drury en McPherson 2008, 51, 60-62 (par. 110, 150-159).
- 822 De uitdrukking “gezond maatschappelijk functioneren” is ontleend aan het jaarverslag van de RDMZ uit 1992. Het is daarin gebruikt in het kader van de verbreding van doelgroepen van en partijen betrokken bij monumentenzorg en van de verschuiving van objectgerichte monumentenzorg naar het meewegen van cultuurhistorische waarde in de ruimtelijke ordening. Zie: Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1992, 3-5.
- 823 Het belang van samenwerkingsverbanden tussen publieke partijen en overheid enerzijds en particuliere partijen en maatschappelijke organisaties wordt benadrukt in: Bizzarro en Nijkamp 1997; Convention for the Protection of the Architectural Heritage of Europe 1985; The European Urban Charter 1992; Feddes 1999, 34, 53; Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap 2009, 51-56.
- 824 Feddes 1999, 51-52.
- 825 Feddes 1999, 37; Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap 2008, 12-13, 15; Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap 2009, 44, 52.

Naast het belang van een goede organisatiestructuur en procesinrichting, wijst onderzoek naar de werking van PPS-constructies in de cultureel erfgoedsector uit dat ook de volgende zaken van belang zijn voor hun succes. Allereerst blijkt er behoefte aan een partij die de PPS initieert en met name aan de zijde van de private partijen begeleiding biedt bij aspecten die specifiek zijn voor de monumentenzorg en de instandhouding van monumenten.⁸²⁶ Deze regiefunctie blijkt met name nuttig en noodzakelijk met betrekking tot de uitwisseling van wederzijdse informatie over de waarden van het monument, de heersende en toegepaste principes en denkbeelden in de monumentenzorg. Daarnaast blijkt uit het onderzoek dat zekerheid en consistentie in besluitvorming van belang zijn voor externe partijen voor wie het waardengecentreerde beginsel niet bekend en leidend is. Communicatie en wederzijds begrip worden dus beschouwd als een van de belangrijkste onderdelen van dit soort samenwerkingsconstructies.⁸²⁷

Uit bovenstaande paragraaf is gebleken dat bij een PPS-constructie bij de ontwikkeling van erfgoed behoefte is aan drie zaken:

- 1 heldere communicatie over de waarden en principes;
- 2 een duidelijk kader voor het afwegen van diverse met de ontwikkelingsopgave samenhangende economische en architectonische belangen;
- 3 consistentie en continuïteit in de besluitvorming.

Dit biedt de volgende uitdaging voor een waardestelling. Om vanaf de start een consistente en continue besluitvorming te kunnen garanderen, is het van belang dat de waardestelling al in de initiatieffase voorhanden is. Om te dienen als duidelijk kader voor het afwegen van diverse met de ontwikkelingsopgave samenhangende architectonische belangen, is het van belang dat in een waardestelling ook wordt ingegaan op de architectonische aspecten, dan wel dat duidelijk is tot welke randvoorwaarden dit leidt. Om te dienen als duidelijk kader voor het afwegen van diverse met de ontwikkelingsopgave samenhangende economische belangen, kan het nuttig zijn dat de betrokken partijen gezamenlijk bepalen wat de primaire doelstelling van de ontwikkelingsopgave is en wat secundaire en afgeleide doelstellingen. Op basis daarvan kan dan worden gekeken waar de investeringen het meest noodzakelijk of wenselijk zijn en of dat haalbaar is. Ook dit gebeurt in wisselwerking met het waardestellend onderzoek. Daarna kunnen de ingrepen op een rij worden gezet, geprioriteerd en in relatie tot de waardestelling nader worden uitgewerkt. Om ten slotte tegemoet te komen aan de voorwaarde van een heldere communicatie over de waarden en principes, ligt er een uitdaging om de specialistische cultuurhistorische informatie en waardestelling te vertalen naar bijvoorbeeld praktische handvatten of een visiedocument.

826 Bizzarro en Nijkamp 1997; MacDonald 2011.

827 MacDonald 2011.

§ 10.4 Waardestelling in betrekking tot het plantoetsingstraject

In hoeverre sluit de actuele praktijk van plantoetsing al aan op waardengecentreerde instandhouding? Daartoe is het nodig om te kijken welke rol een waardestelling in het traject van vergunningsverlening speelt en welke factoren bij de plantoetsing nog meer een rol spelen.

Voordat wordt bepaald of een monumenten- of omgevingsvergunning wordt verleend, wordt een instandhoudingsplan eerst getoetst. Dit gebeurt door een gemeentelijke monumentencommissie die daarvoor eventueel ook een ambtelijk advies kan inwinnen bij de gemeentelijke afdeling monumentenzorg en/of de RCE.⁸²⁸ De opzet van deze procedure houdt in dat een plan op verschillende momenten wordt beoordeeld. Dit gebeurt bij het geven van een preadvies van de gemeentelijke monumentenambtenaar of monumentencommissie aan een planindienaar, van een ambtelijk advies door de ambtenaar aan de gemeentelijke monumentencommissie, bij de formele toetsing van het plan door de gemeentelijke monumentencommissie en bij het geven van een ambtelijk advies door de monumentencommissie aan het college van burgemeester en wethouders ten behoeve van het formele besluit tot het afgeven van een monumentenvergunning. Het betekent ook dat het plan gedurende dit traject door meerdere personen en partijen wordt beoordeeld: de gemeentelijke afdeling en ambtenaren monumentenzorg, de ambtenaren van de RCE en de leden van de monumentencommissie.

Bij de beoordeling van een plan wordt teruggevallen op het wettelijk kader, vastgelegd in de Monumentenwet 1988, en diverse bouwverordeningen en beleidskaders, zoals welstands-, monumenten- en erfgoednota's. Voor de beoordeling van de kwaliteit van een plan en van de gevolgen van het plan voor de aan het monument toegekende waarden dienen de monumentenbeschrijving en, indien noodzakelijk, een onderzoek met waardestelling als uitgangspunt. Hoewel de in paragraaf 10.1 genoemde soorten handvesten en richtlijnen in steeds mindere mate restauratie-ethische principes voorschrijven, laten diverse welstandsnota's zien dat dit soort principes in de praktijk wel een belangrijke rol spelen bij de plantoetsing en fungeren als toetsingscriteria.⁸²⁹ De meer algemene en sociaal-maatschappelijke principes daarentegen, zoals die zijn geformuleerd in de in 10.1 opgesomde handvesten en die richting geven aan beleid, blijken in de praktijk van de plantoetsing zelden te worden ingezet als toetsingscriteria.⁸³⁰

828 Op een aanvraag voor een monumenten- of omgevingsvergunning wordt beslist door het bevoegd gezag, dat in de meeste gevallen het college van burgemeester en wethouders is. Het college van B & W wordt geadviseerd door een gemeentelijke monumenten- en/of welstandscommissie, welk advies in het geval van een rijksmonument gepaard gaat met een advies van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Op deze procedure zijn enkele uitzonderingen. Indien het plan bepaalde milieu-inrichtingen, een militaire bestemming of mijnbouwactiviteiten betreft, dan zijn Gedeputeerde Staten, de minister van VROM, dan wel de minister van Economische Zaken het bevoegd gezag. Bij plannen tot (gedeeltelijke) sloop, ingrijpende wijziging, functiewijziging of reconstructie van een rijksmonument is de minister van OCW het bevoegd gezag en moet het plan ter toetsing worden voorgelegd aan de RCE. Zie: Invoeringswet Wet algemene bepalingen omgevingsrecht 2010; Monumentenwet 1988; Wet algemene bepalingen omgevingsrecht 2008; Wijzigingswet Monumentenwet 1988 en Wet kenbaarheid publiekrechtelijke beperkingen onroerende zaken (beperking ministeriële adviesplicht bij aanvragen monumentenvergunning) 2008; Wijzigingswet Monumentenwet 1988, enz. (modernisering monumentenzorg) 2011.

829 Zie bijvoorbeeld: Gemeente Amsterdam 2009, 4-5; Gemeente Rotterdam 2012, 22-23.

830 Van Tienen 2008, 106.

De restauratie-ethische principes zijn voornamelijk gericht op de manier waarop de wetenschappelijke en historische waarden kunnen worden behouden of de beleving ervan kan worden versterkt. Het behoud van authenticiteit en van de gaafheid en herkenbaarheid van deze waarden, vormt een belangrijk onderdeel van deze benadering van een instandhoudingsopgave. De wetenschappelijke benadering, en het najagen van waarheid en objectiviteit in het (kunst) werk en in de instandhouding ervan, wordt gezien als een morele plicht. Uiteindelijk zou de rol van de instandhoudingswetenschappen secundair zijn; het geeft wel input voor het maken van instandhoudingskeuzes, maar kan deze zelf niet ondubbelzinnig voorschrijven of maken en dit blijft 'mensenwerk'. Daarnaast zou een wetenschappelijke, met name objectieve, benadering van instandhouding onmogelijk zijn, omdat oordelen over authenticiteit en bouwkundige toestand uiteindelijk subjectief zijn en omdat instandhouding een antwoord is op menselijke, subjectieve prioriteiten, smaakoordelen en behoeften.⁸³¹

De restauratie-ethische principes worden in toenemende mate ervaren als dogmatisch, zeker nu de monumentenzorgtheorie en –praktijk steeds vaker oproepen tot een waardengecentreerde instandhouding. Bovendien komen tegenwoordig in een instandhoudingsopgave monumentenzorg, ruimtelijke ordening en andere maatschappelijke belangen steeds vaker bij elkaar. Plantoetsing op basis van enkel restauratie-ethische principes kan dan ook niet meer aan de orde zijn; waardengecentreerde instandhouding en integrale omgevingszorg roepen op tot het afwegen van kunsthistorische aspecten én architectonische, ruimtelijke, functionele en maatschappelijke aspecten.

Het is van belang dat het beoordelingskader, en daarmee de breedte en inhoud van een (eventueel aanvullend) waardestellend onderzoek, ook informatie geven over deze aspecten. Zo kan een waardestelling gedurende het gehele verloop van het traject dienen als een beoordelingskader voor ingrepen op zowel materieel niveau als ook op grotere schaalniveaus waarbij het effect van ruimtelijke of stedenbouwkundige ingrepen worden getoetst.

§ 10.5 Van waardestelling naar instandhoudingsstrategie

Samenvattend kan over het gebruik van waardestelling in de verschillende fasen van het ontwikkelen van een instandhoudingsstrategie en de daarbij betrokken verschillende partijen het volgende worden gezegd.

Met betrekking tot de trend van waardengecentreerde instandhouding en de in handvesten en richtlijnen voorgestelde ideale procedurele inbedding van waardestelling geldt dat een waardestelling niet alleen als startpunt voor planvorming fungeert, maar ook als een nulmeting om tijdens de plantoetsing inzicht te krijgen in de effecten van de voorgestelde ingrepen. In dat ideale geval geldt dat een waardestelling een instrument is dat zowel het uitgangspunt voor een instandhoudingsproces vormt, alsook wordt gezien als referentiepunt om gedurende het gehele instandhoudingsproces te evalueren of en met welk gevolg de benoemde waarden worden meegenomen in de besluitvorming.

831

Zie: Muñoz Viñas 2005, 93-95, 105.

Kijken we naar het gebruik van waardestelling in het planvormingsproces, dan bestaat de informatiebehoefte met name uit kennis van het monument die overeenstemt met de keuzes die specifiek tijdens het planvormingsproces zullen worden gemaakt. Dat betekent ten aanzien van een effectief gebruik van een waardestelling in een ontwerpproces, dat de inhoud van de waardestelling is toegespitst op ontwerpmatige (ruimtelijke en functionele) en bouwtechnische keuzes. Concreet houdt dit in dat het nuttig is als er in een onderzoek en waardestelling aandacht wordt geschonken aan een architectonische-ruimtelijke analyse van het object of gebied en aan keuzes op het vlak van het bouw materiaal en bouwtechniek. De recente praktijk van waardestellend onderzoek en de nieuwe initiatieven die op dit gebied worden ontwikkeld (paragraaf 1.8) laten deze trend ook zien.

Particuliere partijen hebben baat bij de regie en begeleiding van een complexe herbestemmings- en herontwikkelingsopgaven door een partij die waakt over een optimale balans tussen de doelstellingen van instandhouding enerzijds en de belangen van alle betrokken partijen anderzijds. Voor wat betreft het planproces leeft er een behoefte om aan de voorwaarde van duidelijkheid, consistentie en continuïteit te voldoen. Zij willen in een vroeg stadium kunnen bepalen waar de investeringen het meest noodzakelijk of wenselijk zijn en of dat haalbaar is. Dit houdt in dat in een vroeg stadium wordt bepaald wat de primaire doelstelling van de opgave is en wat secundaire en afgeleide doelstellingen. Met betrekking tot de waardestelling is het van belang dat deze informatie bevat over de hiërarchie in de waarden van de verschillende elementen die bij de opgave aan de orde zijn. Dit heeft betrekking op informatie over de waarden in hoofdlijnen.

Kijken we ten slotte naar het gebruik van waardestelling in het plantoetsingstraject dan blijken de volgende aspecten van belang. De toetsende partijen worden geconfronteerd met de verwachting dat een advies en plantoetsing consistent is en dat er een consequente toepassing van het beoordelingskader plaatsvindt. Daartoe wordt er door gemeenten op aangestuurd dat vroeg in het proces al een kader is dat aan alle betrokken partijen duidelijkheid maakt wat de inhoudelijke en procesmatige randvoorwaarden zijn. Duidelijkheid over de inhoudelijke randvoorwaarden betreft informatie over welke waarden aan een gebouw of gebied worden toegekend en hoe zich dit heeft vertaald naar de mogelijkheden tot verandering. Duidelijkheid over procesmatige voorwaarden betreft informatie over de stappen die in het proces van planvorming en plantoetsing worden gezet.

Het blijkt dat in de fase van het bepalen van de inhoudelijke randvoorwaarden vaak al wordt teruggerepen op restauratie-ethische principes. Waardengecentreerde instandhouding en integrale omgevingszorg roepen op tot het afwegen van kunsthistorische aspecten én architectonische, ruimtelijke, functionele en maatschappelijke aspecten. Als een waardestelling ook informatie met betrekking tot deze aspecten bevat, kan het gedurende het gehele verloop van het traject dienen als een beoordelingskader voor ingrepen op zowel materieel niveau als ook op grotere schaalniveaus waarbij het effect van ruimtelijke of stedenbouwkundige ingrepen worden getoetst.

Concluderend kan worden gesteld dat er in verschillende fasen van het traject van een waardestelling naar een instandhoudingsstrategie een verschil in de informatiebehoefte leeft. Dat betreft ten eerste een verschil in de diepgang van het onderzoek en de waardestelling. Het gaat om informatie over de waarden zowel in hoofdlijnen, als ook op strategisch en operationeel niveau. Ten tweede is het nodig dat de waarden in relatie kunnen worden gebracht tot aandachtspunten die voor de betreffende partij of in het betreffende deelproces aan de orde zijn. Al met al betekent het dat er een inhoudelijke verbreding van waardestelling op zijn plaats is.

11 Conclusie

§ 11.1 Conclusies

Dit onderzoek heeft tot doel om te achterhalen waaraan een waardestellend onderzoek en de daaruit voortvloeiende waardestelling moeten voldoen, opdat zij kunnen dienen als het kader voor de ontwikkeling en toetsing van een plan voor de instandhouding van een monument. Deze doelstelling vloeit voort uit recente ontwikkelingen binnen de monumentenzorg. Ten tijde van de start van dit onderzoek is zowel binnen als buiten de monumentenzorg de noodzaak onderkend om het besluitvormings- en beoordelingstraject voor instandhoudingsplannen transparanter in te richten en consistentier uit te voeren. Daarnaast zoekt de institutionele monumentenzorg naar een eigentijdse benadering van de instandhouding van monumenten, naar een integratie met de praktijk en vraagstukken van de ruimtelijke ontwikkeling en naar een invulling van de nieuwe rol als erfgoedprofessional. Te midden van die ontwikkelingen wordt er ook gezocht naar een nieuw begrip en proces van waarderen.

De doelstelling van dit onderzoek leidt tot de hoofdvraag van dit onderzoek:

- Waaraan moeten een waardestellend onderzoek en de daaruit voortvloeiende waardestelling voldoen, opdat zij kunnen dienen als het kader voor de ontwikkeling en toetsing van een plan voor de instandhouding van een monument?

Om de hoofdvraag te kunnen beantwoorden, is de totstandkoming en ontwikkeling van waardestellend onderzoek onderzocht en de toepassing van een waardestelling in de instandhoudingspraktijk. Ten behoeve van die analyse zijn vijf deelvragen geformuleerd, die hieronder worden behandeld.

- 1 Wat was de aanleiding voor het ontstaan van het instrument waardestelling en hoe heeft het zich ontwikkeld?

en

- 2 Hoe werd waardestellend onderzoek uitgevoerd en wat was daarvan het resultaat?

In de inleiding bleek dat een heroriëntatie op de kerntaak en hoofddoelstelling van de monumentenzorg sinds het ontstaan van de institutionele monumentenzorg een terugkerend fenomeen is in de geschiedenis van de Nederlandse monumentenzorg. Debatten over de manier waarop historische gebouwen moesten worden behouden of mochten worden veranderd, vormden vaak de aanleiding voor een aanscherping van bestaande theorieën en opvattingen. De debatten leidden ook tot de ontwikkeling van overheidsbeleid aangaande monumentenzorg of tot een koerswijziging in dat beleid wanneer monumentenzorg reeds een overheidstaak was. Bij dit alles stond de aan de historische gebouwen toegekende waarde(n) centraal. Welk van de waarden dominant was, verschilde per tijdsgewricht en hing af van de mening die de gezaghebbende autoriteit, persoon of instituut, hierover was toegeedaan. Wat gelijk bleef, was wat hét terugkerende dispuut van de

monumentzorg kan worden genoemd: is het behoud van een monument een kunsthistorisch-theoretisch vraagstuk dat vroeg om een wetenschappelijk onderbouwde aanpak of is het een architectonisch-pragmatische opgave die vroeg om creativiteit en esthetiek?

Met het opstellen van principes en voorschriften voor het behoud, het herstel en de verandering van monumenten werd geprobeerd om dergelijke debatten voor te zijn of te kunnen beslechten. In de praktijk bleken dit soort geschriften zelden een klipklaar antwoord te kunnen geven op de dilemma's die de instandhouding van monumenten met zich meebracht.

In de nasleep van de Tweede Wereldoorlog werd voor het eerst expliciet aangedrongen op een duidelijke onderbouwing van de te volgen aanpak voor de instandhouding van een monument op basis van de aan het monument toegekende waarden. Het behoud van de (restanten van) historische monumenten viel samen met de wederopbouw van gehele stadsdelen. Deskundigen stelden heen en weer elkaars gezag ter discussie, grondbeginselen werden geëvalueerd en in dit debat lieten de belangenverenigingen en het grote publiek zich steeds luider horen.

Het gebrek aan een duidelijk kader voor het behoud en de instandhouding van monumenten werd met de Monumentenwet 1961 in ieder geval in juridisch opzicht opgelost. Er kwamen drie duidelijke criteria op basis waarvan monumenten werden geselecteerd: schoonheid, betekenis voor de wetenschap en volkskundige waarde. Ondanks de vooruitgang op juridisch vlak, kampte de uitvoeringspraktijk met het voortdurende dilemma dat tijds- en contextgebonden waardering van een historisch monument in combinatie met eigentijdse eisen en wensen aan een oud gebouw als gebruiksobject met zich meebrengt. Waarden werden aangevuld, architecten bogen zich over nieuwe opgaven en gaandeweg was het restauratievraagstuk onder invloed van de groeiende publieke aandacht voor historische gebouwen en steden meer en meer een maatschappelijke vraagstuk aan het worden dan primair een kunsthistorisch. Veranderingen in het idee over de rol van monumentenzorg voor de samenleving en wijzigingen in de koers van beleid en praktische vraagstukken, leidden in de jaren negentacht tot een herbezinning van de organisatorische inrichting en beleidsmatige doelstelling van de geïnstitutionaliseerde monumentenzorg. In die periode van heroriëntatie op de monumentenzorg waren de voorwaarden aanwezig om tot een nieuw, op de vigerende praktijk en beleid toegespitst kader voor instandhouding te komen.

In hoofdstuk 1 werd duidelijk dat de oorsprong van waardstellend onderzoek ten behoeve van de instandhouding van een monument, zoals dat tegenwoordig gangbaar is, ligt in 1981. Het uitkomen van het concept van de *Restauratie-nota 1982* markeert de start van de discussie over de rol en de opzet van een waardstelling. Daarbij ging het wederom over de tegenstelling tussen de instandhouding van een monument als een kunsthistorisch vraagstuk en als een architectonisch opgave.

Waardstelling kreeg in die discussie al een meervoudige rol toebedeeld die was toegespitst op de diverse aspecten van een instandhoudingsopgave. Toch rustte het waardstellend onderzoek vanaf het begin qua opzet en inhoud op één pijler, die van het bouwhistorisch onderzoek, de discipline die vanaf de jaren vijftig een groeiende tak van wetenschap binnen de monumentenzorg vormde.

In hoofdstuk 1 en het daarin opgenomen relaas van het ontstaan en de ontwikkeling van waardstelling, is gebleken dat het bouwhistorisch onderzoek lange tijd de enige werkwijze was om tot een waardstelling te komen. Daarmee werd ook het inhoudelijke accent van waardstellend onderzoek ten behoeve van de instandhouding van monumenten lange tijd door een bouwhistorische invalshoek gedomineerd. Onder invloed van het MIP/MSP, waar een sterk architectuur- en cultuurhistorisch accent aan de selectiecriteria werd toegevoegd, kreeg het waardstellend onderzoek

ten behoeve van de selectie van monumenten weliswaar een bredere inhoudelijke basis, maar bleef het toch een dominante kunsthistorische invalshoek behouden.

De in het MIP/MSP gevolgde methodiek en de daarin benoemde criteria voor selectie werden later overgenomen als werkwijze en te benoemen waarden in de eerste versie van de *Richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek* uit 2001. En omdat deze richtlijnen op hun beurt weer de basis vormden voor richtlijnen voor waardestellend onderzoek in andere subdisciplines, die in navolging op en naar voorbeeld van de *Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek* werden opgesteld, is de kunsthistorische invalshoek tot op heden dominant gebleven.

Deze lacune kan niet alleen op het conto van de wetenschap worden geschreven. De historische invalshoek en de drang om een steeds deskundiger en meer wetenschappelijk verantwoorde werkwijze te ontwikkelen, werd niet alleen gestuurd vanuit de bouwhistorische wetenschap. Het werd ook voortgestuwd op gezag van de rijksoverheid. Een krachtiger “cultuurhistorisch argument” tegenover derden en een uniforme werkwijze voor de inventarisatie, selectie en plantoetsing bij een gedecentraliseerde overheid werd gezocht in een wetenschappelijke onderbouwing, de pijlers bouw- en architectuurhistorie. Het streven was een objectieve en inzichtelijke argumentatie.

Het kan niet worden ontkend dat de ontwikkeling van waardestellend onderzoek van grote betekenis is geweest voor de monumentenzorg en dat het een belangrijke bijdrage heeft geleverd aan het beter onderhouden van de selectie en instandhouding en het beter restaureren van monumenten. De in hoofdstuk 1 gepresenteerde historische ontwikkeling van waardestellend onderzoek heeft echter ook laten zien dat er op het vlak van waardestellend onderzoek een zekere mate van tunnelvisie is opgetreden. Het soort monumentwaarde die in waardestellende onderzoek nu het meest wordt meegenomen is die van de historische waarden, of dit nu bouw-, architectuur- en/of cultuurhistorische zijn. Zoals uit hoofdstuk 1 ook duidelijk werd, ligt juist daar een deel van het probleem. Recente internationale tendensen, nationale beleidsontwikkelingen en herbestemmingsopgaven riepen steeds vaker op tot het expliciet benoemen en meewegen van andere soorten waarden, met name de sociaal-culturele en architectonische en ruimtelijke waarden van monumenten.

- 3 Hoe werd een waardestelling gebruikt bij het opstellen en toetsen van een plan voor de instandhouding van een monument en wat was daarvan het resultaat?

In welke mate het inhoudelijk tekort, dat aan het einde van hoofdstuk 1 werd geconstateerd, al dan niet voor problemen zorgde in de praktijk van instandhouding van monumenten, werd duidelijk uit het meervoudig casuonderzoek dat de hoofdstukken 3 tot en met 7 beslaat. Aan de hand van vijf verschillende instandhoudingsprojecten –de herbestemming van de Grote Kerk in Veere, de herbouw van kasteel Nederhemert in Nederhemert-Zuid, de renovatie en de restauratie van het Justus van Effencomplex in Rotterdam, de renovatie/restauratie en de herbestemming van de Van Nellefabriek in Rotterdam en de herstructurering van de Oude Rijkswerf Willemsoord in Den Helder– is daarin bekeken op welke manier een waardestelling bij de totstandkoming van een instandhoudingsplan werd ingezet en met welke resultaten. Een beschouwing daarvan werd gepresenteerd in hoofdstuk zeven.

De casus lijken op het eerste gezicht wellicht niet vergelijkbaar. Immers, door onderscheid in chronologie van de afzonderlijke casus verschillen de waardestellende onderzoeken qua beschikbaarheid, opzet en invalshoek, naar gelang er een meer methodische aanpak voor waardestellend onderzoek was ontwikkeld. Ook onderzoeken uit grofweg dezelfde periode tonen verschillen in hun opzet, inhoud en invalshoek, omdat zij door verschillende soorten onderzoekers

werden uitgevoerd en vanwege de verschillen in de aard van de objecten. Toch kan een vergelijking van de verschillende opgaven interessante algemene bevindingen blootleggen ten aanzien van het gebruik van waardestelling bij een instandhouding en ten aanzien van de dynamiek van het instandhoudingsproces en expliciete en impliciete aspecten daarvan.

De casuïstiek heeft ten aanzien van de inzet van een waardestelling duidelijk gemaakt dat verscheidene factoren –eisen, wensen, normen, waarden, denkbeelden en opvattingen (principes en kernbegrippen)– de totstandkoming van een instandhoudingsplan bepalen en tevens van invloed zijn op de manier of en hoe een waardestelling wordt gebruikt.

Initiatieffase

In de initiatieffase van het onderzoek aan de betreffende casus leefde vaak al een sterk beeld over de te volgen wijze van in stand houden of de te volgen aanpak die gaandeweg het instandhoudingsproces op details werd bijgestuurd. In deze opstartfase werd al een visie op het monument en de instandhouding geformuleerd. Uit de casus bleek dat een dergelijke visie werd beïnvloed door een reactie op of impliciete waardering van voorgaande plannen of eerdere ingrepen. In veel van de gevallen was er op dat moment echter nog geen onderzoek uitgevoerd of was geen ander waardestellend document aanwezig dan de redengevende omschrijving. Het ontbreken van een onderzoek en waardestelling in de initiatieffase in combinatie met de inzet van een dergelijke visie, roept de vraag op wat voor informatie die visie dan berustte.

Aspecten die de koers van het instandhoudingstraject voor een belangrijk deel kunnen bepalen, maar impliciet blijven, kunnen een probleem zijn om de volgende redenen. Het sluit bij voorbaat andere of nieuwe oplossingen en opties uit. Het kan verhullen dat er meerdere doelstellingen en belangen van de opgave aan de orde zijn, waardoor deze in een latere fase van het besluitvormingstraject moeilijker mee worden genomen, omdat zij vanaf het begin niet in beeld waren.

Uit de casus kan de conclusie worden getrokken dat een nadere duiding van deze zaken aan de orde is. Dat pleit voor het omzichtig omgaan met eerste ideeën en eerst de uitkomsten van een waardestellend onderzoek en daarbij behorende adviezen af te wachten. Op basis van een globale verkenning kunnen immers geen uitspraken worden gedaan met betrekking tot een gedetailleerde invulling van de opgave. In het waardestellend onderzoek kan het inzetten van een “restauratiekritiek” en het bijhouden van een “restauratiearchief” en de evaluatie van het instandhoudings-, restauratie- of herbestemmingsplan helpen om voorgaande plannen en ingrepen binnen hun context en op hun merites te beoordelen.

Definitiefase

Volgende op de initiatieffase werd in de definitiefase duidelijk gemaakt welke onderzoeken nodig waren en werd er formeel beslist over de aanpak die werd gevolgd. Bij de casus Grote Kerk werd in deze fase een waardestellend onderzoek uitgevoerd en werden architectonische randvoorwaarden opgesteld. Bij de herbouw van kasteel Nederhemert was een bouwhistorisch onderzoek zonder waardestelling aanwezig; de te volgen aanpak werd in een deskundigenoverleg gedefinieerd en de opdracht werd door de eigenaar geformuleerd. Bij de eerste ronde plannen van de casus Justus van Effencomplex, Van Nellefabriek en Oude Rijkswerf Willemsoord gold de redengevende omschrijving als waardestellend kader. Bij de tweede ronde plannen werden bij het Justus van Effencomplex in de definitiefase diverse waardestellende onderzoeken uitgevoerd en bij de Oude Rijkswerf Willemsoord ook. In het geval van de Van Nellefabriek werden bij de tweede ronde eerst workshops gehouden om in grote lijnen de aanpak te bepalen, werd daarna een masterplan opgesteld en vervolgens werden een reeks waardestellende onderzoeken uitgevoerd, terwijl de ontwerpfase eveneens vorderde.

Niet bij elke casus werd in deze fase nagedacht over de deelvraagstukken waaruit de instandhoudingsopgave bestond, de bepaling van kernbegrippen en de toepasbaarheid van principes. Wat opvalt is dat wanneer dit niet werd gedaan, een dergelijke discussie alsnog volgde in de ontwerp- of uitwerkfase. Het bepalen van de aan de orde zijnde vraagstukken, de te volgen aanpak –en met name de juistheid hiervan– kende dus in alle gevallen een moment waarop principekwesaties aan de orde werden gesteld.

Ontwerp- en uitwerkfase

Binnen de context van de onderzoeksvraag van dit onderzoek vormen de ontwerp- en uitwerkfase de belangrijkste momenten om te analyseren op het gebruik en het effect van de waardestelling. De casuïstiek heeft laten zien dat, hoewel de casus onderling verschillen qua opgave en inhoud van de waardestelling, er enkele gemene delers zijn te onderscheiden.

Ten eerste is duidelijk geworden dat de informatiebehoefte ten aanzien van de waarden toeneemt, omdat moet worden afgewogen of (het effect van) een ingreep toelaatbaar is. Ontwerpers blijken een specifieke behoefte te hebben aan analyse en waardering van het monument als architectonisch object. Indien het waardestellend onderzoek een dergelijke lacune bevat, wordt deze door de ontwerper zelf aangevuld door architectonische onderzoeken. De toelaatbaarheid van een ingreep wordt niet alleen bepaald aan de hand van de resultaten van het waardestellend onderzoek. Ook kernbegrippen en principes vormen een leidraad om te bepalen welke instandhoudingsstrategie mag of kan worden gevolgd. De casuïstiek heeft getoond dat het uitblijven van een gemeenschappelijk gedeeld standpunt over die aspecten, gaandeweg het proces toch aan de orde wordt gesteld, alleen soms dus op het verkeerde moment.

Bij de Grote Kerk in Veere gebeurde dit nadat het appartementenplan al was gemaakt; de planvorming belandde door het uitblijven van overeenstemming over de invulling van de kernbegrippen en de toe te passen instandhoudingsprincipes in een impasse. Bij kasteel Nederhemert vond een dergelijke discussie opnieuw plaats tijdens de uitvoering van de herbouwplannen en leidde tot een dispuut tussen de architect en de bouwhistoricus. Bij de casus Justus van Effencomplex, Van Nellefabriek en rijkswerf Willemsoord is te zien dat meer duidelijkheid op voorhand over de waarden, de invulling van kernbegrippen en de toepassing van instandhoudingsprincipes bijdraagt aan het gezamenlijk bepalen welke instandhoudingsstrategie zal worden gevolgd.

Het niet op de opgave toegespitst zijn van de waardestelling ligt niet alleen op het inhoudelijke vlak, maar wordt dus ook bepaald door een ongeorganiseerd proces waarin aanvullende informatie over de invulling van kernbegrippen en de toepassing van instandhoudingsprincipes op het verkeerde moment of te laat komt.

De toenemende of wisselende informatiebehoefte per deelproces hangt samen met de verdieping van de planvorming en met de verbreding van de kennis over het monument. Na onderzoek van het monument door een architect en tijdens de uitvoering, ontstaat er meer duidelijkheid over de toestand van het monument en over de deelvraagstukken die het geheel van de ontwerp-opgave behelzen.

In de initiatieffase bleek informatie over de waarden op hoofdlijnen genoeg, evenwel niet wanneer deze alleen in de vorm van een redengevende omschrijving voorhanden was. In de definitiefase was er informatie over de waarden op tactisch/strategisch niveau nodig. Hierop werd de aanpak in hoofdlijnen gebaseerd; de waarden worden in relatie tot kernbegrippen, principes, het programma van eisen en budget beschouwd. In de ontwerp- en uitwerkfase is behoefte aan informatie over de waarden op operationeel niveau; er worden dan keuzes gemaakt over het ruimtelijk ontwerp, ingrepen in materiaal en op detailniveau en hun effect op het monument wordt beoordeeld.

Beslissingen die in deze twee stadia worden genomen, zoeken naar optimum tussen alle factoren; waardestelling als afzonderlijk element dat met andere belangen, eisen en wensen tot een nieuw geheel wordt gesmeed. In het plan kan alleen tot een synthese worden gekomen, wanneer de kennis over alle afzonderlijke onderdelen voorafgaat aan de kennis over het geheel. Welke kennis relevant is, wordt deels ook pas tijdens dit proces duidelijk als de opdracht nader wordt uitgewerkt of als het object ten behoeve van het project object wordt ontmanteld.

De praktijk, die door de casuïstiek wordt geïllustreerd, toont de dynamiek van het proces van instandhouding en wat voor gevolgen dat heeft voor een waardestelling, wil het zijn functie vervullen van spil in het proces en de opgave. Gedurende het traject waarin een instandhoudingsstrategie wordt opgesteld en getoetst zijn er meerdere krachten die op onderzoek en waardestelling inwerken. Bij een instandhoudingsproject worden op basis van onderzoek en waardestelling door diverse personen en partijen verschillende soorten keuzes gemaakt. Van een waardestelling wordt dan ook verwacht dat hij voor die diverse afwegingen een handvat biedt.

Ten behoeve van het planvormingsproces is het belangrijk dat keuzes op het instandhoudingstechnologische, ruimtelijke en architectonische vlak kunnen worden afgewogen. Om dit te kunnen doen, kan het nuttig blijken om al in een waardestelling de daarin geformuleerde cultuurhistorische waarden te relateren aan die aspecten van de opgave. Voor ontwikkelende partijen is het belangrijk dat vroeg duidelijk is wat het toetskader is en dat dit in het verdere verloop van het planvormingsproces en plantoetsingstraject consistent en consequent wordt toegepast. De toetsende partijen worden geacht om steeds vroeger in het planvormingsproces ook op te treden als adviseur. Voor hen is het ook van belang om dan al een voorlopig kader te hebben.

Al met al is het van belang dat een waardestelling een handvat kan bieden om relaties aan te brengen tussen de verschillende cultuurhistorische waarden en andere materiële en immateriële aspecten van het bouwwerk. Daarnaast is het noodzakelijk dat een waardestelling het mogelijk maakt om, in relatie tot de doelstelling van de opgave en de beschikbare financiële middelen, te bepalen welke restauratie-ethische principes toepasbaar zijn. Ten slotte is het een vereiste om een hiërarchie aan te brengen in de waarden en de waardestelling toe te spitsen op de fase waarin planvorming en –toetsing zich bevindt, dat wil zeggen de dan relevante zijnde punten eruit lichten.

De uitvoerings- en nazorgfasen

Dit promotieonderzoek concentreert zich op de rol van waardestelling als kader voor planvorming en plantoetsing. Het gebruik van de waardestelling in de uitvoerings- en nazorgfase viel niet onder de scope van dit onderzoek. Op basis van het casuïsonderzoek kan over waardestelling met betrekking tot deze fasen wel het volgende worden gemeld.

Bij grootschalige projecten, zoals die in het meervoudig casuïsonderzoek zijn behandeld, wordt doorgaans in meerdere bouwfases gewerkt. Daarbij is consistentie van de aanpak wenselijk. Vaak wordt het onderzoek met de waardestelling gedurende het proces bij de hand gehouden. Bij langdurige en grootschalige projecten kan de blijvende aanwezigheid van de onderzoeker/waardesteller tijdens de uitvoering ook nuttig zijn.

Bij het merendeel van de casus werd, na het gereedkomen van het project, een boek gepubliceerd. Een dergelijke publicatie werd vaak gepresenteerd als een documentatie en verantwoording van het instandhoudingsproces. Er werd echter vooral aandacht besteed aan de toestand van het monument vóór de ingreep en aan het eindproduct. Zelden werd het proces van de totstandkoming van de plannen geanalyseerd, dat meer dan alleen het ontwerpproces behelst. Niet-gekozen opties blijven

onbesproken. Ook een kritische visie op het eindproduct, zo men wil een herziene waardestelling ná de ingreep, ontbrak. Dergelijke onderwerpen zijn wellicht voor leken niet zo interessant, maar voor de eigen vakgemeenschap is een dergelijke analyse juist zeer leerzaam en waardevol. Ook ten behoeve van het restauratie-archief en met het oog op het duiden in de toekomst van de historische gelaagdheid van een monument, is het behandelen van die aspecten van het project juist interessant.

Een grootschalig instandhoudingsproces, zoals die van de casus, is incidenteel in vergelijking met de voortdurende zorg om het onderhoud en beheer van een monument. Die periodes van onderhoud en beheer strekken zich over een lange periode uit. Hoewel een onderhouds-ingreep doorgaans minder impact heeft dan een restauratie-ingreep, kan de accumulatie van meerdere onderhoudsingenrepen gedurende een langere periode ook een groot effect hebben op het aanzien en de waarden van een monument. Dit is in het bijzonder een aandachtspunt nu dit soort werkzaamheden niet meer vergunningsplichtig zijn en in handen van de eigenaar en/of beheerder liggen. Het is daarom nuttig om ook voor de periode tussen grootschalige, vergunningsplichtige ingrepen een document te hebben, op basis waarvan geïnformeerde keuzes gemaakt kunnen worden. Dat heeft op zijn beurt invloed op de informatie die de waardestelling biedt, en met name ook op de vertaling van een waardestelling naar adviezen met betrekking tot onderhoudsingenrepen en beheerstrategie naar 'lekentaal'.⁸³²

Uit de casus is gebleken dat een effectief gebruik van een waardestelling samenhangt met de mate waarin de waardestelling informatie biedt om ontwerpkeuzes –zowel bouwtechnische, als ook architectonische en ruimtelijke– te kunnen maken en om de gevolgen te bepalen van een technische ingreep of ontwerpvoorstel op het monument en de daaraan toegekende waarden. De analyse van de rol van waardestelling in de casus maakte duidelijk dat waardestellend onderzoek op die punten niet de informatie biedt, terwijl die wel nodig is om aan te sluiten op de opgave en op keuzes die daarbij worden gemaakt. Er liggen op dat vlak uitdagingen voor waardestellend onderzoek.

- 4 Wat leert de opzet van waardestellend onderzoek en het gebruik van een waardestelling in het verleden ons over hoe dit in de toekomst kan worden gedaan ten behoeve van de instandhouding van gebouwd erfgoed?

832

Deskundigen gebruiken in rapporten vakjargon en bieden veel technische informatie. Dit is geen probleem als het rapport voor collega's is bedoeld, maar kan wel zijn doel voorbij schieten als het is geschreven personen die minder zijn geïnformeerd en minder in de materie ingewijd. Zie ook: Appelbaum 2009, 395-397.

Het is van belang dat een waardstellend onderzoek en een waardestelling:

- 1 informatie bieden die een beoordeling van architectonische en ruimtelijke ingrepen mogelijk maakt

een analyse van het object als architectonisch bouwwerk in zijn context

- 2 Informatie bieden die een beoordeling van effecten op erfgoedbeleving mogelijk maakt

een analyse van het object als sociaal-maatschappelijk object

- 3 De mogelijkheid, aanknopingspunten of informatie bieden om in de verschillende fases van het bouwproces te worden ingezet, dus van groot naar klein schaalniveau en van een in algemene termen geformuleerde waardering naar concrete, aan het materiaal verbonden waardering

verdieping of verbreding van onderzoek naar gelang verschillende invalshoek(en) en doelstelling(en) van de opgave, dat wil zeggen een proportioneel onderzoek dat van groot naar klein kan gaan

- 4 Informatie bieden die ook de toetsing van de toepasbaarheid van principes mogelijk maakt

waarden koppelen aan materiaal, gebouwonderdelen; met andere woorden aan fysieke onderdelen

- 5 Informatie bieden die het mogelijk maakt om op geobjectiverde wijze een oordeel over eerdere interventies uit te spreken om zo de gelaagdheid van het monument beter te duiden en om effect van eerdere ingrepen te kunnen beoordelen

context van voorgaande plannen en eerdere ingrepen duiden, bijvoorbeeld door middel van een waardenchronologie

Om uitdagingen waarvoor waardstellend onderzoek van gebouwd erfgoed staat op te kunnen pakken, is in hoofdstuk 3 gekeken naar de werkwijze binnen de kunstrestauratie. Het in die discipline gebruikte procedé blijkt de volgende aanknopingspunten te bieden voor waardstellend onderzoek ten behoeve van de instandhouding van gebouwd erfgoed.

Ten eerste wordt een object in de kunstrestauratie vanuit verschillende invalshoeken beschouwd. Zowel de esthetische dimensie als die van historische bron en gebruiksvoorwerp spelen mee bij het bepalen van de waarde van het object en de te volgen aanpak voor instandhouding. Daarnaast kent de kunstrestauratie een protocol dat uitgaat van de diverse waarden die aan het object kunnen worden toegekend en komt een plan voor de instandhouding tot stand door naar zowel de ideale staat van het object te kijken, als ook de realistische staat. Op basis daarvan wordt het doel van de instandhouding bepaald. Instandhoudingsprincipes en kernbegrippen worden op hun toepasbaarheid getoetst en daaruit volgt een uitgewerkt plan voor de restauratie van een kunstvoorwerp. Dit besluitvormingsproces en de uitvoering van de ingrepen worden gedocumenteerd.

De werkwijze die binnen de kunstrestauratie wordt gevolgd, komt tegemoet aan de uitdagingen om waardestelling vanuit de drie invalshoeken bouwwerk, monument en erfgoed uit te voeren. En om het besluitvormingsproces omtrent de instandhouding van gebouwd erfgoed beter te stroomlijnen en binnen een waardengecentreerde monumentenzorg keuzes inhoudelijk te onderbouwen.

5. Hoe kan een waardestelling aansluiten op de vraagstukken die in de huidige praktijk van de instandhouding van gebouwd erfgoed aan de orde zijn?

Hoewel kunstobjecten vergelijkbaar zijn met monumenten, vertonen zij voor wat betreft hun aard en proces van instandhouding ook verschillen. Om de werkwijze toepasbaar te maken voor het in stand houden van gebouwd erfgoed, is in de hoofdstukken 9 en 10 nader ingegaan op de inhoudelijke en procesmatige factoren die de instandhouding van gebouwd erfgoed karakteriseren.

In hoofdstuk 9 is nader ingegaan op de theorie en wetenschap achter de werkwijze van waardestellend onderzoek in de monumentenzorg. Daaruit is duidelijk geworden dat bij de wetenschappelijke en methodische aanpak verschillende zaken op de achtergrond zijn geraakt. Het concept van de historische ervaring, een kernbegrip als schoonheid en aan beide aspecten gerelateerde fysieke aspecten van het gebouw komen niet aan bod. Het gevolg is dat er nog geen vastgestelde methodiek en een eenduidig begrippenkader is om de architectonische en ruimtelijke kwaliteiten te onderzoeken, benoemen en waarderen en om de beleving als erfgoed te onderzoeken, benoemen en waarderen.

In hoofdstuk 9 is nader ingegaan op de manieren waarop een monument binnen de drie invalshoeken wordt beschouwd, onderzocht en hoe zijn kwaliteiten worden benoemd. Dit heeft duidelijk gemaakt dat de inhoudelijke uitdagingen voor waardestellend onderzoek en de impliciete werkwijze die uit de casuïstiek duidelijk werd, baat hebben bij het benaderen van het object vanuit de architectonische en de sociaal-culturele invalshoek. De analyse en het onderzoek van een historisch gebouw binnen de architectonische en sociale disciplines geeft de inhoudelijke informatie waaraan het een waardestelling nu ontbreekt. Aspecten zoals de ruimtelijke beleving en de ontwerp kwaliteit van een gebouw en de sociaal-maatschappelijke betekenis die het vertegenwoordigt, kunnen zo beter worden onderzocht, benoemd en gewaardeerd.

In hoofdstuk 10 is nader ingegaan op aspecten die de complexe dynamiek van de praktijk van de instandhouding van gebouwd erfgoed kenmerken. Aan de orde kwamen de factoren die de dynamiek van een besluitvormingsproces omtrent de instandhouding van een monument bepalen, de keuzes die in diverse fases van de ontwerp- en uitwerfase worden gemaakt en wat dat betekent voor waardestellend onderzoek. Daaruit is naar voren gekomen dat een waardestelling op verschillende manier wordt gebruikt, van nulmeting van de bestaande toestand en uitgangspunt voor planvorming tot toetsinstrument voor het plan en procesbewaker. Wil een waardestelling effectief kunnen functioneren binnen waardengecentreerde instandhouding, dan is het nodig om de uitkomsten van waardestellend onderzoek toe te spitsen op de bouwkundige keuzes die tijdens een ontwerpproces worden gemaakt. Daartoe is het van belang dat de diepgang en inhoud van een waardestelling aansluiten op de verschillende planstadia –van nadere uitwerking en bijstelling– en op de verschillende schaalniveaus van het plan.

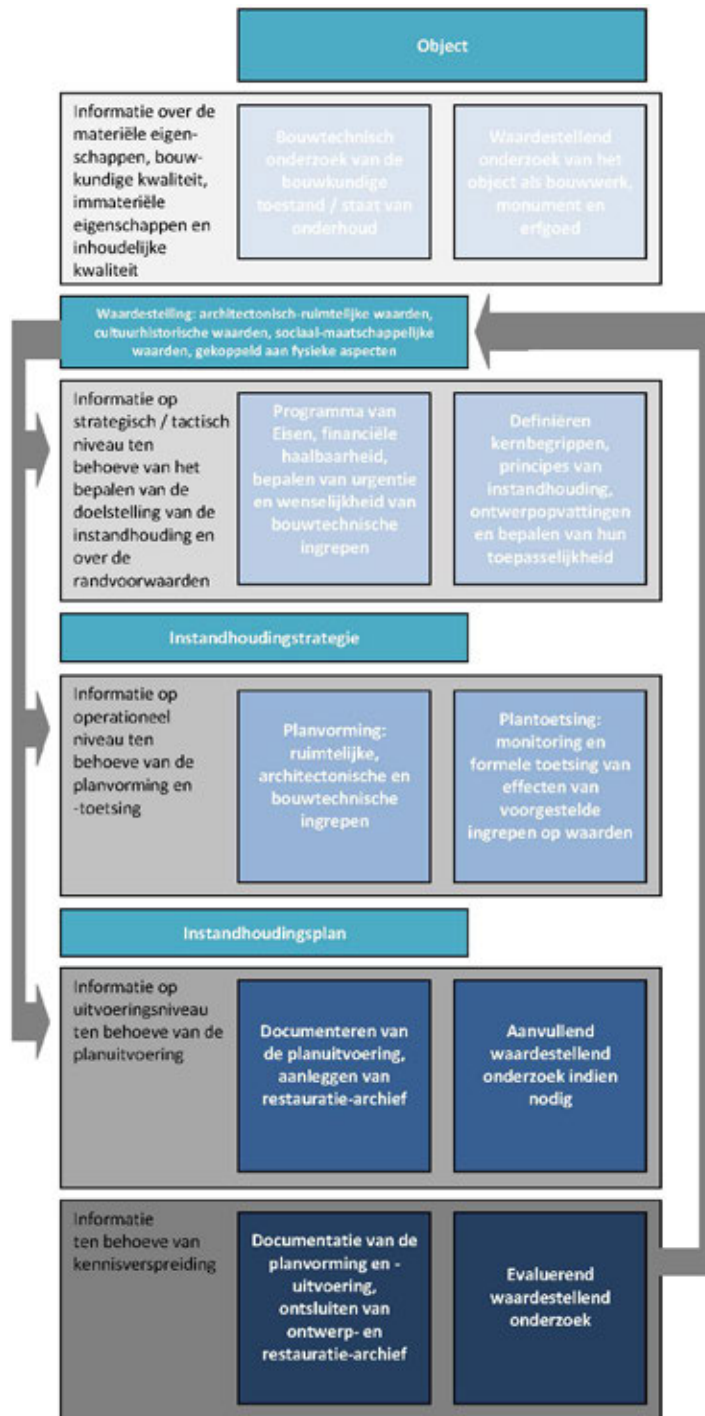
Een onderlegger voor een nieuwe vorm van waardestellend onderzoek

Nadat op basis van de literatuurstudie uit de inleiding en hoofdstuk 1, het meervoudig casusonderzoek uit hoofdstukken 3 tot en met 7 en de beschouwing daarop in hoofdstuk 8 duidelijk was waaraan een waardestelling moet voldoen, is in dit onderzoek bij wijze van handreiking aan de praktijk ook een onderlegger voor een nieuwe vorm van waardestellend onderzoek opgesteld.

De hoofdvraag van dit onderzoek luidt:

Waaraan moeten een waardestellend onderzoek en de daaruit voortvloeiende waardestelling voldoen, opdat zij kunnen dienen als het kader voor de ontwikkeling en toetsing van een plan voor de instandhouding van een monument?

Een synthese van de bevindingen uit het meervoudig casusonderzoek, de uitdagingen zoals die in hoofdstuk 8 naar voren zijn gekomen uit de beschouwing op de casuïstiek met bovenstaande aanknopings- en aandachtspunten uit respectievelijk hoofdstukken 2, 9 en 10, levert onderstaande onderlegger voor een aangepaste vorm van waardestellend onderzoek op.

FIGUUR 11.1 Schematische onderlegger voor waardestelling vanuit drie invalshoeken, als kader voor waardengecentreerde instandhouding

De onderlegger presenteert een geïntegreerd model voor waardestelling waarbij de fysieke kenmerken en de waarden en betekenissen van het object vanuit verschillende invalshoeken kunnen worden benoemd. Het biedt daardoor de mogelijkheid om de te maken keuzes te koppelen aan de verschillende doelstellingen waaruit een instandhoudingsvraagstuk bestaat. Het model gaat niet primair uit van het object als historisch monument en de instandhoudingsopgave als kunsthistorisch vraagstuk, waardoor het ook zijn nut kan bewijzen bij het onderzoeken van de kwaliteiten en ruimte voor verandering van niet-beschermd gebouwen. Het biedt daarmee ook een handvat voor herbestemmingsvraagstukken en komt tegemoet aan de wens om monumentenzorg uit zijn isolement te halen en te integreren met het bevorderen van de kwaliteit van de gebouwde omgeving.

§ 11.2 Praktische implicaties en suggesties voor verder onderzoek

De uitkomsten van dit onderzoek en de in dit onderzoek voorgestelde onderlegger brengen praktische implicaties met zich mee. Een valide vraag die de inhoudelijke uitbreiding van waardestellend onderzoek oproept, is of het de instandhouding van een historisch gebouw niet nodeloos ingewikkeld of tijdrovend, en daarmee duurder, maakt. Dit onderzoek heeft aangetoond dat er verschillende soorten invalshoeken aan de orde kunnen zijn bij een instandhoudingsopgave en hoe dit samenhangt met de informatie die nodig is om beslissingen te nemen over een ingreep in of de transformatie van een gebouw.

De in dit onderzoek gepresenteerde onderlegger biedt een manier om een monument vanuit verschillende invalshoeken te analyseren en waarden en de daaruit voortvloeiende integrale waardering in relatie tot de doelstelling(en) van de instandhoudingsopgave te beschouwen.

Het geeft een onderzoeker, die een waardestellend onderzoek uitvoert, een handvat om die informatie te bieden die een ontwerper of plantoetsers nodig heeft bij het opstellen of toetsen van een plan. Ook wordt het mogelijk om de nuances van elk monument beter in beeld te krijgen en om zo een plan beter aan te laten sluiten op die karakteristieken. Ten slotte geeft het structuur aan het besluitvormingsproces en leidt zo tot een optimaal plan.⁸³³

Andere praktische implicaties van dit onderzoek liggen op het vlak van de gewijzigde manier waarop monumentenzorg bedreven gaat worden en welke aanvullende of andersoortige informatie daarvoor nodig is.

Ten eerste is een belangrijke verandering wel dat erfgoedzorg nog meer maatwerk wordt. De consistentie van monumentenzorg zit dan ook niet in het consequent toepassen van dezelfde principes, maar dat bij waardengecentreerde instandhouding eenzelfde procedure wordt gevolgd.

Een tweede belangrijke wijziging is wel dat er een explicietere rol is weggelegd voor de architectonische en ruimtelijke waardering van een monument en voor het explicieter benoemen van de sociaal-maatschappelijke betekenis van een monument. Dat deze kenmerken en kwaliteiten explicieter benoemd worden dan nu in de praktijk gebeurt is om twee redenen nuttig. Ten eerste is de integratie van monumentenzorg en ruimtelijke opgaven gebaat bij het nadrukkelijk benoemen

van beide soorten kwaliteiten. Ten tweede is bekend dat bij de selectie van de monumenten van de wederopbouw ook het criterium 'ontwerpkwaliteit' aan de orde is. De architectonische invalshoek is een welkome aanvulling op het onderzoeken van deze kwaliteit en het benoemen van kansen en obstakels die binnen een instandhoudingsvraagstuk aan de orde zijn.

De twee praktische implicaties brengen ook nieuwe uitdagingen met zich mee. Ten eerste ligt er een uitdaging om te bepalen wie dit soort waarden en betekenissen gaat benoemen. Het benoemen van bouw- en kunsthistorische waarden ligt niet in het verlengde van de opleiding van de architect of van zijn rol binnen het instandhoudingsproces. Dat neemt niet weg dat een architect, juist vanwege zijn ontwerperskennis, een rol kan spelen in het identificeren en benoemen van de architectonische en ruimtelijke kenmerken en kwaliteiten van een monument.

De tweede uitdaging die een explicietere rol van het architectonische en ruimtelijke onderzoek en waardering opwerpt, is dat er nog maar sporadisch onderzoek is gedaan naar de invloed van dit soort analyses in het ontwerpproces. Hier ligt een uitdaging voor toekomstig onderzoek om deze *black box* op te heffen. In dit onderzoek is in de hoofdstukken 9 en 10 kort ingegaan op het ontwerpproces en de functie van analyse, onderzoek en waardering daarin. Nader onderzoek naar de werking hiervan kan een beter inzicht geven in de aard en dynamiek van het ontwerpproces. Ook zal dat duidelijk maken welke bijdrage die architectonische en ruimtelijke analyses, onderzoeken en waarderingen, uitgevoerd door architecten en ontwerpers, leveren aan de fysieke instandhouding en ruimtelijke ontwikkeling van gebouwd erfgoed.

Een derde uitdaging is het opheffen van de *black box* waarvan eveneens sprake is bij de sociaal-maatschappelijke betekenis van een monument. Er is nog weinig onderzoek gedaan naar de manier waarop deze betekenis tot stand komt, welke materiële of immateriële factoren eraan ten grondslag liggen, welke rol een expert kan of zou moeten spelen bij het expliciet maken van deze betekenis en welke rol deze betekenis kan spelen bij de planvorming voor een afzonderlijk instandhoudingsproject en hoe deze formeel kan worden ingebracht in het planvormings- en plantoetsingsproces. In dit onderzoek is in hoofdstuk 9 kort ingegaan op de sociaalgeografische en cultureel-antropologische wetenschappen die op dit punt wellicht een eerste toegang bieden. In dit opzicht is het interessant om een multidisciplinair onderzoek te verrichten naar de historische trajecten van materieel en immaterieel erfgoed, de invloed van die trajecten op de perceptie van de objecten en gebruiken als erfgoed door de gemeenschap, manieren waarop de participatie van de gemeenschap kan worden georganiseerd en lessen die hieruit kunnen worden getrokken voor de toekomstige omgang met erfgoed.⁸³⁴

§ 11.3 Theoretische implicaties en suggesties voor verder onderzoek

De uitkomsten van dit onderzoek en de in dit onderzoek voorgestelde onderlegger brengen de volgende theoretische implicaties met zich mee.

Binnen de theorie van monumentenzorg en in de charters en richtlijnen met betrekking tot de instandhouding van monumenten worden onderzoek en waardstelling aan het begin van het proces geplaatst. Op die manier geeft het de benodigde informatie om in hoofdlijnen en op strategisch niveau een aanpak te ontwikkelen. Dit onderzoek heeft laten zien dat er gaandeweg het proces van instandhouding en bij de vordering en nadere uitwerking van een instandhoudingsplan juist behoefte is aan informatie op operationeel niveau en in relatie tot ontwerpbeslissingen. Voor dit onderzoek is gekeken naar vijf afzonderlijke monumenten en complexen. Deze geven echter vanwege hun beperkte aantal geen uitputtende kennis over de werking van waardstelling op het snijvlak van inhoud en proces bij grotere opgaven, zoals gebiedsontwikkeling. Het is bekend dat het besluitvormingsproces bij dat soort transformatieopgaven nog complexer is, vanwege het pluriforme karakter van een dergelijk gebied en vanwege de betrokkenheid van een grotere diversiteit aan partijen, disciplines en belangen. Een onderzoek naar de rol en het gebruik van waardstelling binnen de gebiedsontwikkeling kan nieuwe en aanvullende inzichten bieden met betrekking tot waardstelling als kader voor monumenten of gebieden met een grootschaliger en meer pluriform karakter.

Het waardenmodel dat Alois Riegl in 1903 presenteerde is nog steeds belangrijk binnen de theorie van de monumentenzorg in het algemeen. Riegls model is de tot op heden een van de weinige waardensystematieken die ingaat op de notie en het proces van waardering en op de manier waarop een bepaald waardeoordeel de wijze van in stand houden van een monument beïnvloedt. De koppeling die hij maakte tussen een hiërarchie in de toegekende waarden en een daaruit voortvloeiende voorkeur voor een bepaalde aanpak, kan worden beschouwd als het eerste voorbeeld van waardengecentreerde instandhouding. Dit model is daarom nog steeds relevant en door zijn dialectische opzet staat het model wel open voor uitbreiding met nieuwe waarden.⁸³⁵ Riegls model stamt echter uit 1903 en is ontwikkeld vanuit een kunsthistorisch perspectief op het behoud van monumenten. Dit onderzoek heeft laten zien dat tegenwoordig de sociaal-maatschappelijke aspecten van een monument ook een belangrijk aandeel hebben in de waardering en instandhouding. Riegl gaat uit van het historische monument en niet van cultureel erfgoed in brede zin en voor hem staan begrippen als 'nationaliteit' en 'identiteit' niet in relatie tot een monument.⁸³⁶ De ervaring van een monument en zijn betekenis als erfgoed zijn daarom geen onderdeel van Riegls model. Het zal een grotere uitdaging om binnen zijn waardensystematiek die nieuwe waarden te introduceren die samenhangen met de sociaal-maatschappelijke betekenis van een monument voor individuen of gemeenschappen.

Evenmin was er in Riegls tijd al sprake van het in stand houden van "monumenten van de monumentenzorg", dat wil zeggen het meenemen van eerdere restauratie-ingrepen als waardevolle en behoudenswaardige onderdelen van de historische gelaagdheid van een monument. Onderzoek van die aspecten van het monument als erfgoed in de context van Riegls model zou een interessante aanvulling van de theorie op het gebied van waardering betekenen.

835 Zie: Halbertsma en Kuipers 2014, 71-75.

836 Zie: Choay 2001, 77; Halbertsma en Kuipers 2014, 70.

De uitbreiding van een model roept tegelijkertijd op tot het onderzoeken van bestaande begrippen en het definiëren van nieuwe. Er is inmiddels een grote verscheidenheid aan te benoemen waarden, maar er blijft verwarring over de invulling van begrippen zoals 'cultuurhistorie', 'belevings- en herinneringswaarde'. Naast een duidelijke en kenbare bepaling van het hedendaagse gebruik van begrippen, is ook studie naar de historische begripsbepaling of restauratieterminologie van belang. Dit is niet alleen noodzakelijk voor het kunnen opstellen van een waarderingsgeschiedenis, maar ook om bronnen voor de sociaal-maatschappelijke erfgoed dimensie in hun juiste context te kunnen plaatsen.

Ten slotte wil dit onderzoek een lans breken voor met name de sociaal-maatschappelijke rol van monumenten en monumentenzorg. De sociaal-maatschappelijke functie van historische gebouwen wordt in beleidsnota's dikwijls beschouwd als een aanleiding om hen aan te wijzen als monument. Van het in stand houden van materiaal betreft een belangrijk aandeel van het behoud van historische gebouwen nu het in stand houden van het gebouw als drager van of bron voor betekenissen. Het nut en de betekenis van een historisch gebouw, alsook de verhalen die ermee zijn verbonden, zijn belangrijk geworden. Er is echter nog geen systematisch denkwerk over de pluriforme effecten van erfgoed op de maatschappij en hoe die effecten in relatie staan tot materiële en immateriële aspecten die de basis vormen voor de waardering en beleving van monumenten, zoals ontwerp, techniek, materiaal, ruimte, historie, affecten en emotie.

Ook is er nog weinig wetenschappelijk onderzoek naar de manier waarop bouwwerk- en erfgoedwaarden worden gevormd, wat hun precieze relatie is met collectieve en individuele herinnering en welke effecten zij hebben op concepten als identiteit en gevoelens van verbondenheid. Dergelijk onderzoek kan zowel vanuit een sociologische als een psycho- of neurologische invalshoek worden uitgevoerd en nieuwe en onverwachte gegevens opleveren ten aanzien van het begrip en het proces van waardering van cultureel erfgoed. Kortom, erfgoedzorg in de eenentwintigste eeuw vraagt om een multi-disciplinaire aanpak, om een samensmelting van alfa-, beta- en gammawetenschappen.

§ 11.4 Discussie over het onderzoek

Een gerichte studie zoals dit promotieonderzoek betekent dat een aantal zaken niet is meegenomen. Geen enkel onderzoek is uitputtend en toekomstig onderzoek naar waardstelling is altijd voor verbetering vatbaar.

Dit promotieonderzoek had tot doel om te achterhalen aan welke criteria een waardstellend onderzoek moet voldoen om te dienen als ontwikkel- en toetskader voor instandhoudingsplannen. Om inzicht te krijgen in met name de praktijk rondom waardstelling in de Nederlandse monumentenzorg is voor dit onderzoek een meervoudig casusonderzoek van afgeronde, grootschalige instandhoudingsprojecten van rijksmonumenten uitgevoerd. Deze selectie houdt in dat niet of te beperkt is gekeken naar de rol en het effect van waardstelling binnen de praktijk van de instandhouding van het overgrote deel van het monumentenbestand, te weten kleinschalige panden zoals beschermde woonhuizen. Zeker in de context van de meeste recente ontwikkelingen in de monumentenzorg kan onderzoek naar de rol en het gebruik van een waardstelling bij de instandhouding van kleinschalige monumenten mogelijk tot belangrijke aanvullende inzichten en conclusies leiden. Daarin kan bijvoorbeeld worden onderzocht of de *Wet algemene bepalingen omgevingsrecht* (Wabo) en de omgevingsvergunning, vereist voor het wijzigen van een monument,

in de praktijk noopt tot een andere vorm en inhoud van een waardestelling. Dit betreft dan met name die situaties waarin de aanvrager van een omgevingsvergunning bijvoorbeeld een particulier huisbezitter is, waarvan niet verwacht kan worden dat deze diepgaande kennis bezit over de waarden die aan zijn woonhuismonument kunnen worden toegekend. Onderzoek naar de manier waarop een waardestelling ook voor deze categorie monumenteigenaren de benodigde informatie kan geven, zou uitkomst kunnen bieden aan in het bijzonder voor de gemeenten, in de meeste gevallen het eerste aanspreekpunt van de aanvragers van een omgevingsvergunning.

Dat er voor afgeronde casus is gekozen, houdt automatisch in dat er geen participatief onderzoek aan zeer recente, lopende instandhoudingsprojecten heeft plaatsgevonden. De casus zijn echter niet alleen illustratief voor de ontwikkeling van waardstelling binnen de recente geschiedenis van de monumentenzorg gebleken, maar juist ook instructief. De in dit proefschrift opgetekende casus zijn vanwege de daarin centraal staande opgave –herbestemming, herbouw en renovatie– nog steeds actueel. Ook vandaag de dag zijn vergelijkbare opgaven en projecten aan de orde. Denk bijvoorbeeld aan de herbouw van kasteelruïnes, molens en andere objecten, het in stand houden van beschermde sociale woningbouw en de herbestemming van grootschalige kantoor- en fabriekscomplexen. Ook bij deze opgaven zal de historische invalshoek tegenover de architectonische komen te staan, en wellicht nog wel meer vanwege de aard van de recente aangewezen wederopbouw monumenten en het accent daarbij op ontwerp kwaliteit.

Ondanks dat er van de afgeronde casus in dit onderzoek veel bronmateriaal voorhanden is, is een kanttekening te plaatsen ten aanzien van de toegankelijkheid van de bronnen en de documentatie van de instandhoudingsprocessen. Tijdens het analyseren van het onderzoeksmateriaal –ambtelijke correspondentie, ontwerp tekeningen, op papier gezette visies– werd duidelijk dat steeds meer correspondentie tegenwoordig via e-mail wordt gevoerd. Tijdens dit onderzoek is gebleken dat veel daarvan niet in het papieren archief terecht komt en dat er niet altijd een protocol is om deze correspondentie te archiveren. Deze factoren bemoeilijken het onderzoek in het algemeen. Toekomstig onderzoek blijft gebaat bij goede archivering van en toegang tot bronnen, ook om daarna een evaluatie van het instandhoudingsproject mogelijk te maken.

Ten aanzien van de uitkomsten van dit onderzoek kan nog het volgende worden gemeld. Dit onderzoek richt zich op de waardering en instandhouding van gebouwd erfgoed, in het bijzonder rijksmonumenten. De onderlegger en de daarin gepresenteerde werkwijze kan –door zijn pluriforme opzet– echter ook nuttig zijn voor de waardering van erfgoed uit andere disciplines, zoals archeologie en landschappen. Doordat het geen primair accent op de historische invalshoek legt, kan het daarnaast ook nuttig zijn voor het onderzoeken en bepalen van de kwaliteiten van niet beschermde gebouwen.

Dit onderzoek heeft waardstelling binnen de Nederlandse context behandeld. Hoewel de manier waarop waardstellend onderzoek in Nederland wordt uitgevoerd sterk is beïnvloed door de nationale ontwikkeling en de Nederlandse praktijk van monumentenzorg, is de onderlegger mede ingegeven door internationale tendensen. Daardoor en vanwege zijn drievoudige invalshoek is hij eventueel ook binnen de internationale praktijk toepasbaar. Bekend is dat de beleving en waardering van monumenten in Amerika en in oosterse landen echter opvallende verschillen met de West-Europese invalshoek vertoont. Een vergelijkend onderzoek naar de overeenkomsten en verschillen tussen de Nederlandse en internationale praktijk van waardstellend onderzoek zou daarom op zijn plaats zijn.

§ 11.5 Tot slot

Het begrip 'waardestelling' wekt nog steeds de voorstelling van een dogmatisch en dwingend instrument. Dit onderzoek heeft laten zien dat dit negatieve beeld in de afgelopen dertig jaar werd gevormd. Het is ontstaan vanuit de aloude tegenstelling van de instandhoudingsopgave als kunsthistorisch vraagstuk en als architectonische opgave. Ook het feit dat het proces van waarden zich gedurende lange tijd binnen de institutionele monumentenzorg afspeelden, en dus buiten de waarneming van de ontwerper en burger, heeft aan de negatieve beeldvorming van waardestelling bijgedragen.

Een eenmaal gevestigd imago laat zich niet gemakkelijk bijstellen. De dominante kunst- en cultuurhistorische invalshoek van waardestellend onderzoek lijkt een aanhoudend probleem dat op grond van theoretische opvattingen en ideeën van de taakstelling van de geïnstitutionaliseerde monumentenzorg hardnekkig kan blijven bestaan. In de laatste drie decennia is er echter veel veranderd in de monumentenzorg. De transparantie van de institutionele monumentenzorg is toegenomen en voor zowel monumentenzorgers als partijen daarbuiten is duidelijk dat erfgoedzorg alleen succesvol kan worden uitgevoerd als samen wordt opgetrokken.

We kunnen, om het imago bij te sturen, een veelheid aan nieuwe termen voor waardestelling verzinnen en wie weet, spreken we in de toekomst naast historische monumenten ook over architectonisch en sociaal erfgoed. Waar het in essentie echter om gaat, is dat de zorg voor gebouwd erfgoed door allen wordt beschouwd, en aangepakt, als een opgave waarin naast de kunst- en cultuurhistorische waarden van een bouwwerk, een even belangrijke rol is weggelegd voor zijn sociaal-maatschappelijke en technische aspecten en esthetische en architectonische kwaliteiten. Dit onderzoek heeft een manier getoond waarop ook die aspecten kunnen worden meegenomen in een waardestelling.

Samenvatting

Het doel van dit onderzoek is om te achterhalen waaraan een waardestelling en het daaraan voorafgaande onderzoek moeten voldoen, opdat zij kunnen dienen als een bruikbaar kader voor de ontwikkeling en toetsing van een plan voor de instandhouding van een monument. Deze doelstelling is ingegeven door recente ontwikkelingen in de Nederlandse praktijk van monumentenzorg en de daaruit voortvloeiende vraag naar een nieuw begrip en proces van het waarderen van gebouwd erfgoed.

In Nederland, maar ook daarbuiten, is de ontwikkeling van het waarderen van monumenten gelijk opgegaan met de totstandkoming, ontwikkeling en institutionalisering van monumentenzorg. Diverse sociaal-maatschappelijke, politieke, economische en wetenschappelijke ontwikkelingen, binnen en buiten de monumentenzorg, zijn vooraf gegaan aan het ontstaan van waardestelling, in de zin van het uitdrukkelijk benoemen van de waarden van een monument en het methodisch funderen van een waardeoordeel als uitgangspunt voor zijn instandhouding. Nog steeds beïnvloeden maatschappelijke, politieke en economische ontwikkelingen de discussie over het hoe en waarom van waardestellen. Ook hebben nieuwe inzichten en opvattingen uit de kunsthistorische en architectonische disciplines en uit andere aan het cultureel erfgoed gerelateerde vak- en wetenschapsgebieden hun weerslag op de manier waarop waardestelling wordt benaderd en wordt ingezet bij de instandhouding van cultureel erfgoed.

Om tot een eigentijdse benadering van waardestelling te komen, is het van belang om terug te kijken op het verleden van waarden, waardering en waardestelling, op de resultaten die het ons tot nu toe opleverden en op de richting waar het naartoe kan of moet gaan. In dit promotieonderzoek wordt daarom onderzocht hoe en waarom waardestelling is ontstaan, hoe het zich heeft ontwikkeld, hoe het werd gebruikt in de praktijk van de instandhouding van gebouwd erfgoed en welke eisen tegenwoordig aan de inhoud en de procedurele inbedding van een waardestelling en het daaraan voorafgaande onderzoek worden gesteld. Daartoe zijn de volgende onderzoeksvragen geformuleerd:

- Wat was de aanleiding voor het ontstaan van het instrument waardestelling en hoe heeft het zich ontwikkeld?
- Hoe werd een waardestellend onderzoek uitgevoerd en wat was daarvan het resultaat?
- Hoe werd een waardestelling gebruikt bij het opstellen en toetsen van een plan voor de instandhouding van een monument en wat was daarvan het resultaat?
- Wat leert de opzet van waardestellend onderzoek en het gebruik van een waardestelling in het verleden ons over hoe dit in de toekomst kan worden gedaan ten behoeve van de instandhouding van gebouwd erfgoed?
- Hoe kan een waardestelling aansluiten op de vraagstukken die in de huidige praktijk van de instandhouding van gebouwd erfgoed aan de orde zijn?

De opbouw van dit proefschrift weerspiegelt het doel van het onderzoek om te komen tot een beter begrip van het ontstaan, de ontwikkeling en de praktische toepassing van een waardestelling, teneinde aanbevelingen te kunnen doen voor een opzet van een waardestellend onderzoek en de inzet van een waardestelling die aansluit op de huidige opgaven in de praktijk van de instandhouding van gebouwd erfgoed.

Deel I – Het ontstaan en de ontwikkeling van waardestelling

Deel I van dit proefschrift gaat in op de ontwikkeling van waardestelling en op de soorten waardestellend onderzoek die dat heeft voortgebracht. Hoofdstuk 1 behandelt de recente historie van waardestelling van monumenten, in de periode 1981-2009. Dit gebeurt aan de hand van een analyse van het discours met betrekking tot waardestelling en zoals dat in de institutionele monumentenzorg werd gevoerd in theoretische geschriften, beleidsstukken en in richtlijnen en voorschriften voor het onderzoeken en in stand houden van monumenten.

Hoofdstuk 2 behandelt de opzet en de toepassing van waardestelling in andere erfgoed domeinen, zoals de archeologie en de kunstrestauratie. In dit hoofdstuk is ook gekeken naar de mogelijke aanknopingspunten die de op- en inzet van waardestellend onderzoek bij de kunstrestauratie biedt voor waardestelling ten behoeve van de instandhouding van gebouwd erfgoed.

Deel II – De toepassing van waardestelling in de instandhoudingspraktijk, 1981-2009

Deel II van dit proefschrift bevat het meervoudig casusonderzoek dat de hoofdstukken 3 tot en met 7 beslaat. Aan de hand van vijf casus uit de periode 1981-2009 wordt onderzocht hoe een waardestelling is ingezet bij de totstandkoming en uitvoering van instandhoudingsplannen voor verschillende soorten monumenten. De casus zijn: de herbestemming van de Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk te Veere (1989-2005), de herbouw van kasteel Nederhemert te Nederhemert-Zuid (1991-2005), de renovatie en de restauratie van het Justus van Effencomplex te Rotterdam (1983-1989; 2001-2012), de restauratie en de herbestemming van de Van Nellefabriek te Rotterdam (1981-1994; 1995-2005) en de herontwikkeling van de Oude Rijkswerf Willemsoord te Den Helder (1992-2004).

De vijf casus illustreren de historische ontwikkeling van waardestellend onderzoek. Daarnaast maken zij duidelijk hoe waardestellend onderzoek werd uitgevoerd, tot wat voor een waardestelling dit heeft geleid, hoe de waardestelling is ingezet bij het opstellen en toetsen van een plan voor de instandhouding van een monument en tot welk eindresultaat dit heeft geleid.

Deel III – De opzet van een waardestellend onderzoek en de inzet van een waardestelling in de huidige instandhoudingspraktijk

Deel III van dit proefschrift beslaat de hoofdstukken 8 tot en met 11. Dit deel staat in het teken van het nader bepalen van de inhoudelijke en procesmatige eisen waaraan waardestelling moet voldoen. Hoofdstuk 8 biedt een beschouwing op de casuïstiek. Dit hoofdstuk biedt nader inzicht in de manier waarop een waardestelling kan worden aangevuld, opdat deze aansluit op de eisen en wensen van de huidige instandhoudingspraktijk. In dat hoofdstuk is wederom gekeken naar de opzet en inzet van waardestelling in de kunstrestauratie, omdat die aanpak aanknopingspunten biedt voor de manier waarop de waardestelling van gebouwd erfgoed zou kunnen worden aangepast.

De aanpak zoals die in de kunstrestauratie gangbaar is, kan niet zonder meer worden overgezet naar de praktijk van de instandhouding van gebouwd erfgoed. Hoofdstuk 9 en 10 gaan daarom in op respectievelijk de inhoudelijke en de procesmatige eisen van een waardestelling die specifiek vanuit de planvormings- en plantoetsingsprocessen van gebouwd erfgoed voortvloeien. Het laatste hoofdstuk van dit proefschrift, hoofdstuk 11, biedt de conclusies van dit promotieonderzoek. Het presenteert aanbevelingen die kunnen bijdragen aan een hogere effectiviteit en betere inbedding van waardestellend onderzoek bij de instandhouding van monumenten. Tevens wordt in dit laatste hoofdstuk een onderlegger voor een aangepaste wijze van waardestellen gepresenteerd.

De belangrijkste conclusie van dit onderzoek is dat het van belang is dat een waardestelling, naast informatie over de diverse historische waarden, ook informatie biedt over architectonische, ruimtelijke en sociaal-maatschappelijke aspecten van een gebouw of gebied. Daarnaast is het belangrijk dat de benoemde waarden in relatie worden gebracht tot materiële en ruimtelijke aspecten van een gebouw of gebied. Op die manier kan een waardestelling effectiever worden gebruikt in een planvormings- en in een plantoetsingsproces. Om aan die informatiebehoefte tegemoet te kunnen komen, zal er naast bouw-, architectuur- en/of cultuurhistorisch onderzoek, ook een architectonische en culturele analyse kunnen worden ondernomen als onderdeel van het waardestellend onderzoek. Dit onderzoek heeft laten zien dat een dergelijk multidisciplinair waardestellend onderzoek voor gebouwd erfgoed voor een groot deel de werkwijze kan volgen voor waardestellend onderzoek in de kunstrestauratie.

Dit onderzoek presenteert nieuwe kennis over de geschiedenis van waardestelling en over haar opzet en gebruik in de Nederlandse praktijk van de instandhouding van monumenten. In lijn van zijn conclusies, pleit dit onderzoek voor het benaderen van monumentenzorg als een opgave waarin naast de kunst- en cultuurhistorische waarden van een bouwwerk, een even belangrijke rol wordt weggelegd voor zijn sociaal-maatschappelijke en technische aspecten en esthetische en architectonische kwaliteiten. Dit onderzoek ondersteunt dan ook nadrukkelijk een multidisciplinaire aanpak van de instandhouding van gebouwd erfgoed. Dit onderzoek toont daarom ook een manier waarop eerdergenoemde aanvullende aspecten kunnen worden meegenomen in een waardestellend onderzoek, opdat een waardestelling effectiever kan worden ingezet bij de instandhouding van monumenten.

Summary

The purpose of this research is to discover the needs a value assessment and the preceding research should fulfil, so that they may serve as a useful framework for the development and reviewing of a conservation plan for a monument. This objective has been prompted by recent developments in Dutch conservation practice and the demand resulting from this for a new understanding and process of valuation for built heritage.

In the Netherlands, but also elsewhere, the development of the valuation of monuments kept pace with the emergence, development and institutionalization of built heritage conservation. Various social, political, economic and scientific developments, inside and outside the field of conservation, led up to the emergence of value assessment, in the sense of explicitly naming the values of a monument and methodically founding a value-based judgment as the basis for the monument's conservation. Social, political and economic developments still influence the discussion about the how and why of value assessment. In addition, new insights and ideas from the art historical and architectural disciplines, and from other professional and academic fields related to the conservation of cultural heritage, are reflected in the way value assessment is approached and such an assessment is used in heritage conservation.

To arrive at a contemporary approach to value assessment, it is important to look back at the past of values, valuation and value assessment, on the results it yielded us so far and the direction where it can or should go. Therefore, this thesis focuses on why and how value assessment emergence, how it developed, how it was used in the practice of built heritage conservation and which demands are currently made on the content and the procedural embedding of a value assessment and its preceding research. To that purpose, the following research questions are formulated:

- What was the reason for the emergence of the instrument value assessment and how did it develop?
- How was a value assessment research carried out, and to what result?
- How was a value assessment used in developing and reviewing a conservation plan for a monument, and to what result?
- What does the design of a value assessment research and the use of a value assessment in the past teach us on how this can be done in the future for the benefit of built heritage conservation?
- How can a value assessment meet the issues raised in the current practice of built heritage conservation?

The structure of this thesis reflects the purpose of the research to come to a better understanding of the emergence, development and practical application of a value assessment, in order to make recommendations for a design of a value assessment research and deployment of a value assessment that meets the current assignments in the practice of built heritage conservation.

Part I - The emergence and development of value assessment

Part I of this thesis focuses on the emergence and development of value assessment and on the sorts of value assessment research this produced. Chapter 1 deals with the recent history of value assessment of monuments, in the period 1981-2009. This is done by analyzing the discourse regarding value assessment and how this was conducted within institutionalized conservation, in theoretical writings, policy documents, and in guidelines and regulations for research and preservation of monuments.

Chapter 2 deals with the design and application of value assessment in other fields of cultural heritage, such as archaeology and art restoration. This chapter also looks at possible points of departure the design and use of value assessing research in art restoration offers for value assessment for the benefit of built heritage conservation.

Part II - The application of value assessment in conservation practice, 1981-2009

Part II of this thesis contains the multiple case study and covers the chapters 3 to 7. Using five cases from the period 1981-2009, this part examines how a value assessment is used in the processes of developing and executing conservation plans for different types of monuments. The cases are: the adaptive re-use of the Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk in Veere (1989-2005), the rebuilding of castle Nederhemert in Nederhemert South (1991-2005), the renovation and restoration of the Justus van Effen complex in Rotterdam (1983-1989; 2001-2012), the restoration and the adaptive re-use of the Van Nelle factory in Rotterdam (1981-1994; 1995-2005) and the redevelopment of the Oude Rijkswaerf Willemsoord in Den Helder (1992-2004).

The five cases illustrate the historical development of value assessment research. In addition, they clarify how value assessment research was carried out, the value assessments this led to, how the value assessment was used in the development and reviewing of a conservation plan for the monument and to what end result.

Part III - The design of a value assessment research and the deployment of a value assessment in the current conservation practice

Part III of this thesis covers the chapters 8 to 11. This section is devoted to the further determination of the requirements, with regard to content and procedural embedding, a value assessment needs to meet. Chapter 8 provides a reflection on the multiple case study. This section provides further insight into how a value assessment can be complemented so that it meets the needs and wishes of the current conservation practice. In that chapter we once again looked at the design and application of value assessment in art restoration, because this approach offers clues to how value assessment of built heritage could be customized.

The approach that is common in the art restoration, cannot simply be transferred to the conservation practice of built heritage. Therefore, chapters 9 and 10 respectively go into the requirements, with regard to the content and procedural embedding of a value assessment, that specifically arise from the design and review processes for built heritage conservation. The final chapter of this thesis, chapter 11, presents the conclusions of this thesis. It presents recommendations that may contribute to a higher efficiency and better embedding of value assessment and its preceding research in the conservation of monuments. This final chapter also presents a model for a customized manner of value assessment.

The main conclusion of this research is that it is important that, beside information on the various historical values, a value assessment also provides information on architectural, spatial and social aspects of a building or site. It is also important that the named values be related to material and physical aspects of a building or site. In this way, a value assessment can be used effectively in the processes of developing and reviewing a conservation plan. In order to meet these information needs, it is crucial that, besides building archaeological, architectural historical and / or cultural historical research, also an architectural and cultural analysis may be undertaken as part of the value assessment research. This doctoral research has shown that such a multidisciplinary value assessment research for built heritage can, to a large extent, follow the procedure for value assessment research in art restoration.

This research presents new knowledge about the history of value assessment and its design and practical use within the Dutch practice of built heritage conservation. In line with its conclusions, this research advocates the approach of heritage conservation as an assignment in which next to the art historical and cultural historical heritage values of a building, an equally important role is reserved for its social and technical aspects and its aesthetic and architectural qualities. This study therefore emphatically supports a multidisciplinary approach to the conservation of built heritage. This study also shows how aforementioned additional aspects can be incorporated into a value assessment research, so that the resulting value assessment can be used more effectively in the conservation of monuments.

Bibliografie

GEBRUIKTE AFKORTINGEN

DOCOMOMO	International Committee for Documentation and Conservation of buildings, sites and neighbourhoods of the Modern Movement
ICOM	International Council of Museums
ICOMOS	International Council on Monuments and Sites
KNOB	Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond
RACM	Rijksdienst voor de Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten
RCE	Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
RDMZ	Rijksdienst voor de Monumentenzorg
Rgd	Rijksgebouwendienst
UNESCO	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization
WHC	World Heritage Centre

- Abelman, H., *20 Bewoners vertellen*, Rotterdam 1978
- Adriaansz, E., J. Meuwissen en J. Molenaar, 'Van Nelle: Van Nelle's New Factories, American Inspiration and Cooperation', *Wiederhall 14: Leen van der Vlugt*, Amsterdam 1993, 7-13
- Adrichem, P.J.W. van, *Levend land: bronnenboekjes voor het onderwijs onder hoofdredactie van Th. Duchateau insp. L.O.; Het glazen paleis: Koffie - thee - tabak*, Baarn 1950
- Albers, L.H., *Het gewichtloze gewogen: cultuurhistorische betekenis van landgoederen geevalueerd met behulp van multicriteria analyse*, Delft 1987
- Alphen, A. van, 'Het Justus van Effencomplex in Rotterdam wordt in oude glorie hersteld', *Monumenten* 32 (2011) 12, 22-26
- Alphen, A. van, 'Restauratie kasteel Nederhemert: prachtkans voor aankomende vaklieden', *Monumenten* 26 (2005) 3, 26-28
- Altenburg, F.H.J., et al., *Evaluatie Cultuurhistorische Verkenningen: Eindrapport, mei 2003*, Zeist 2003 (rapport)
- Ankersmit, F.R., *De historische ervaring*, Groningen 1993
- Ankersmit, F.R., *De sublieme historische ervaring*, Groningen 2007
- Ankersmit, F.R., *Sublime historical experience*, Stanford 2005
- Apon, D.C., 'ding-contradig', *Forum* 5 (1960-1961), 178-181
- Appadurai, A. (Ed.), *The social life of things: commodities in cultural perspective*, Cambridge 2000
- Appelbaum, B., *Conservation Treatment Methodology* (2nd. ed.), Amsterdam [etc.] 2009
- Argan, G.C., 'Het begrip 'architectonische typologie'', in: H. Engel en F. Claessens (red.), *Wat is architectuur: Architectuurtheoretische verkenningen*, Amsterdam 2007, 151-161
- Ashworth, G. J., *Heritage planning: conservation as the management of urban change*, Groningen 1991
- Ashworth, G.J., 'Heritage and the consumption of places', in: R. van der Laarse (red.), *Bezeten van vroeger: Erfgoed, identiteit en musealisering*, Amsterdam 2005, 193-206
- Ashworth, G.J., en A. Phelps, 'The Cultural Construction of Heritage Conservation', in: A. Phelps, G.J. Ashworth en B.O.H. Johansson (Eds.), *The Construction of Built Heritage: A North European Perspective on Policies, Practices and Outcomes*, Burlington 2002, 3-10
- Asselbergs, A.L.L.M., *Een interpretatie van de cultuurhistorische waardstelling en het toetsingskader voor de gebiedsontwikkeling Oude Rijkswerf Willemsoord Den Helder*, Den Helder 2010 (rapport)
- Asselbergs, F., *Het Cultiveren van erfgoed* (afscheidsrede van prof. Fons Asselbergs, Radboud Universiteit Nijmegen, 4 september 2009), Nijmegen 2009
- Asselbergs, F., 'Voorwoord' in: T. Pollmann, *Volkswoningbouw 1900-1945: een analyse van overlevingskansen* (CRM-reeks, deel 8), Den Haag 1997, 7
- Australia ICOMOS, *Code on the Ethics of Co-Existence in Conserving Significant Places* (Adopted by Australia ICOMOS in 1998), 1998
- Australia ICOMOS, *Guidelines to the Burra Charter* (3 parts: Cultural Significance, Conservation Policy; Procedures for Undertaking Studies and Reports), 1988
- Australia ICOMOS, *Practice Note: Understanding and assessing cultural significance* (version 1, November), 2013
- Baarda, D.B., M.P.M. de Goede, en J. Teunissen, *Basisboek kwalitatief onderzoek: praktische handleiding voor het opzetten en uitvoeren van kwalitatief onderzoek*, Houten 1998
- Backer, A.M., en E. Gude, 'Verkoop en herbestemming: Van Nellefabriek wordt Van Nelle Ontwerpfabriek', in: J. Molenaar et al., *Van Nelle: Monument van de vooruitgang*, Rotterdam 2005, 226-243
- Bakema, J., 'Een huis in Spangen voor 270 families', *Forum* 5 (1960-1961), 161-171
- Bakema, J.B., *L.C. van der Vlugt, met bijdragen van Dr. C.H. van der Leeuw, Mart Stam en Le Corbusier*, Amsterdam 1968

- Bakker, M., *Herstelplaats van 's Lands vloot: Van Het Nieuwe Werk naar Rijkswerf Willemsoord*, Amsterdam 1993
- Bantje, H.W.F., *Twee eeuwen met de weduwe: Geschiedenis van De Erven de Wed. J. van Nelle N.V. 1782-1982*, Rotterdam 1981
- Bazelmans, J., 'Naar integratie en maatschappelijke verbreding in de waardestelling van erfgoed', *Boekman 96 - Erfgoed: van wie, voor wie?*(2013a), 89-96
- Bazelmans, J., 'Waarde in meervoud. Naar een nieuwe vormgeving van de waardering van erfgoed', in: S. van Dommelen en C.-J. Pen (red.), *Cultureel erfgoed op waarde geschat. Economische waardering, verevening en erfgoedbeleid*, Den Haag; Amsterdam; Enschede 2013b, 12-23
- Beeren, W., et al. (red.), *Het Nieuwe Bouwen in Rotterdam 1920-1960*, Delft 1982
- Behouden of restaureeren', *Het Vaderland* 4-5 december 1898
- Belvedere Nieuws* (Themanummer Kerken) 12 (2008) 32
- Berg, J., 'Het leven is Spangend', *S + RO* (Stedenbouw + Ruimtelijke Ordening) 90 (2009) 1, 24-27
- Berg, B. van den, 'Kerkelijke bouwprojecten van de bouwmeesters uit de Keldermans-familie', in: Janse et al. 1987, 61-85
- Berg, P.W.J. van den, 'Het kasteel Nederhemert', *Buiten* 14 (1920) 2 oktober, 472-474
- Berlage, H.P., et al., *Arbeiderswoningen in Nederland*, Rotterdam 1921
- Beschermde stads- en dorpsgezichten ingevolge artikel 20 van de Monumentenwet: Nederhemert-Zuid gemeente Kerkwijk: Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van Nederhemert-Zuid als beschermd dorpsgezicht*, Zeist 1987
- Besselaar, H., 'Veerse Grote Kerk herleeft', *Spiegel Historiae* 10 (1975) 11, 634-636
- Bierens de Haan, J.C., en W. Kramer, *Kasteel Nederhemert: een eeuwenlang bestaan*, Zwolle 2005
- Bisdom Haarlem, Bisdom Rotterdam en Projectbureau Belvedere, *Aanbevelingen herbestemming kerken en kerklocaties aan lokale overheden en kerkelijke bestuurders*, Utrecht 2008a
- Bisdom Haarlem, Bisdom Rotterdam en Projectbureau Belvedere, *Onderzoek herbestemming kerken en kerklocaties. Een inventarisatie vanaf 1970*, Utrecht 2008b
- Bizzarro, F., en P. Nijkamp, 'Integrated conservation of cultural built heritage', in: P.S. Brandon et al. (Eds.), *Evaluations of the built environment for sustainability*, London 1997, 451-471
- Blijstra, R., *Rotterdam: stad in beweging*, Amsterdam [etc.] 1965
- Blom, J., 'Monumentenzorg en bezorgdheid voor de monumenten', *De Waarheid* 06-01-1951
- Blom, T., [diverse artikelen], *Tussen de Voorn en Loevestein* 37 (2001) 114 tot en met *Tussen de Voorn en Loevestein* 40 (2004) 123
- Boasson, D., en M. van Giersbergen, 'Architectuurgeschiedenis in Nederland: Verschuivingen in de periode 1965-1985', *Archis* (1986) 6, 14-28
- Boekraad, C., F. Bool en H. Henkels (red.), *Het Nieuwe Bouwen: De Stijl - De Nieuwe Beelding in de architectuur/Neo Plasticism in Architecture*, Delft 1983
- Boer, P. den, 'Geschiedenis, herinnering en 'lieux de mémoire', in: R. van der Laarse (red.), *Bezeten van vroeger: Erfgoed, identiteit en musealisering*, Amsterdam 2005, 40-58
- Boer, Tj. de, en Projectgroep Visie erfgoed en ruimte, *Kiezen voor Karakter: Visie erfgoed en ruimte*, Den Haag 2011
- Bollack, F., et al., *Cumulus: werk en ideeën van Marx & Stekete architecten*, Amsterdam 2010
- Bollebakker, H., 'Bouwhistorie is basis voor monumentenzorg: De voorhoedefunctie van 's-Hertogenbosch', *Heemschut* 79 (2002) 1, 8-13
- Bollebakker, H., 'De noodklok over kasteel Nederhemert', *Heemschut* 75 (1998) 5, 25-32
- Bollebakker, H., 'Kasteel Nederhemert een bouwhistorisch topmonument: Restauratie na 56 jaar aangevangen', *Heemschut* 78 (2001) 5, 8-13
- Bollebakker, H., 'Nederhemert (slot) - Succes kent vele vaders', *Heemschut* 83 (2006) 3, 24-26
- Bommel, A.J. van, *Bouwhistorie als wetenschap: over toegepast bouwhistorisch onderzoek* (Praktijkreeks Cultureel Erfgoed 4, 11), Den Haag 2008
- Bond Nederlandse Bouwhistorici, *Beroepscode Bond Nederlandse Bouwhistorici BNB*, 5 december 2010
- Bond Nederlandse Bouwhistorici, *Kwaliteitscriteria en toetsingskader Bond Nederlandse Bouwhistorici BNB*, 2 mei 2011
- Bool, F., 'Door het oog van de lens', in: J. Molenaar et al., *Van Nelle: Monument van de vooruitgang*, Rotterdam 2005, 149-159
- Bosma, K., et al. (red.), *Het Nieuwe Bouwen: Amsterdam 1920-1960*, Delft 1983
- Bosma, K., *Het post-Belvedertijdperk: Cultuurhistorisch beleid verankerd in de ruimtelijke ordening en in de ontwerpogave*, Den Haag 2008
- Bosma, K., en J. Kolen (red.), *Geschiedenis en ontwerp: Handboek voor de omgang met cultureel erfgoed*, Nijmegen 2010
- Bosschaert, R.A.J., 'Alkali-reacties van de toeslag in beton', *Cement* 9 (1957) 11-12, 494-500
- Bourdieu, P., *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*, Cambridge 1987
- Bouwen voor een open samenleving: Brinkman, Brinkman, van der Vlucht, van den Broek, Bakema: Museum Boymans-van Beuningen* (catalogus met inl. door J. Joedicke), Rotterdam 1962
- Brinkman, M., 'Galerijbouw in den polder Spangen', *Rotterdamsch Jaarboekje*1 (Reeks 03) 1923, XLIII-XLV
- Brinkman, P., 'De monumentenlijst. Van Voorloopige Lijst tot relationele databank', in: P. Don et al. (red.), *In dienst van het erfgoed: Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1947-1997* (Jaarboek Monumentenzorg 1997), Zwolle 1997, 112-129
- Broek, J.H. van den, 'L.C. van der Vlucht Jr. architect B.N.A.: In Memoriam', *Bouwkundig Weekblad* 57 (1936), 205-206
- Brokerhof, A., et al. (red.), *Hulpmiddel bij de waardering van historische interieurs*, Amersfoort 2011
- Brokerhof, A., et al. (red.), *Richtlijn voor de culturele waardering van historische interieurs: concept december 2009*, Amsterdam 2009
- Bulletin KNOB* (Themanummer Bouwhistorie) 94 (1995) 5
- Bullinga, N., 'De toekomst van een kapot kasteel: Kasteel Nederhemert als voorwerp van restauratie of consolidatie', *Scarabee* 7 (1998) 35, 39-42
- Bulthuis, P., *Een weduwe in koffie, thee en tabak: twee eeuwen Van Nelle*, Rotterdam 1982
- Bürger, P., 'Begrip en grenzen van de kritiek', *OASE* 81 (2010), 13-32
- Byard, P.S., *The architecture of additions: design and regulation*, New York 1998

- Byrne, D., 'Heritage as Social Action', in: G. Fairclough et al. (Eds.), *The Heritage Reader*, London/New York 2008, 149-173
- Caple, C., *Conservation Skills: Judgement, Method and Decision Making*, London/New York 2007
- Cate, G. ten, 'Sloop als stedelijke vernieuwing: In Rotterdam rammelt het', *Bouw* 46 (1991) 5, 8-9
- Choay, F., *The invention of the historic monument*, Cambridge 2001 (Oorspr. uitg. L'Allégorie du patrimoine, Paris 1992)
- Coenen, J., *De kunst van de versmelting*, Delft 2006
- Coster, Ch. de, *Zeeland door de bril van 1873*, Amsterdam 1965 (oorspr. uitg. De Aarde en Haar Volkeren, 1875)
- Cuypers, J.Th. en W. Vogelsang, 'Restaureeren van oude bouwwerken', in: *Bulletin van de Nederlandsche Oudheidkundige Bond*, 2de serie 3 (1910), 132-141
- Damme, M. van, 'Reconstructie: waarom niet!?', 05-07-2011, <http://www.archined.nl/nieuws/2011/juli/reconstructie-waarom-niet/>, geraadpleegd 21-07-2011
- Danner, D., 'Historischer Rohstoff. Van Nelle Fabrik in Rotterdam', *AIT Architektur Innenarchitektur Technischer Ausbau* 4 (2002), 144-149, 182
- De "Van Nelle" fabriek*, Rotterdam 1949
- De 8 en Opbouw* 7 (1936) 10, 109-122
- De verkoop der Grootte Kerk te Veere', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 19-05-1875
- Debie, P., *Richtlijnen Tuinhistorisch Onderzoek* (in opdracht van Vereniging Hendrick de Keyser), Zeist 2011
- Deelraad wil overleg met B & W over toekomst Van Nelle-fabriek - 'gemeente heeft meer interesse in monumentaal pand dan in werknemers', *De Havenloods* 17-01-1995
- Dehio, G., *Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler* (5 Bde., 1. Aufl.), Berlin 1905-1912
- Denslagen, W.F., *Omstreden herstel: kritiek op het restaureren van monumenten: een thema uit de architectuurgeschiedenis van Engeland, Frankrijk, Duitsland en Nederland (1779-1953)*, 's-Gravenhage 1987
- Desvallées, A., en F. Mairesse (Eds.), *Key Concepts of Museology*, Paris 2010
- Dicke, M., 'Een verloren strijd om het bestaan: Het bedrijf na 1930', in: J. Molenaar et al., *Van Nelle: Monument van de vooruitgang*, Rotterdam 2005a, 194-217
- Dicke, M., 'Proeven is kopen: Het bedrijf tot 1930', in: J. Molenaar et al., *Van Nelle: Monument van de vooruitgang*, Rotterdam 2005b, 12-37
- Diederiks, R. (red.), *De Praktijk van het Waarderen: Werkconferentie 15-11-2010*, Rotterdam 2011
- Dijk, H. van, 'Ontwerpers en historici: Ploegendienst in de mijngangen van de geschiedenis', *Archis* (1986) 6, 47-51
- DIP-meting Monumenten*, Delft, december 2008 (rapport)
- Don, P., 'Hergebruik, maar hoe? De Grote Kerk te Veere opnieuw in discussie', in: *Walacria: een kroniek van Walcheren - deel 5*, Middelburg 1993, 33-44
- Donkelaar, R. van, 'Bouwhistorisch onderzoek, kasteel Nederhemert', *Fibula* 25 (1984) 4, 33-36
- Drechsler, B. (red.), *De Techniek van het Waarderen: Werkconferentie 18-11-2009*, Rotterdam 2010
- Droffelen, J. van, "'Spangen", een kompleks volkswoningen van Michiel Brinkman (1873 - 1925)', in: J. van Droffelen, B. Rebel, en F. Sleetboom (red.), *Projekt Rotterdam*, Utrecht 1972, 1-35
- Drunen, A.H. van, "'s-Hertogenbosch 'van straet tot stroom': een bouwhistorische onderzoeksmethode betreffende de samenhang tussen perceleering, bebouwing en bewoning in de zestiende-eeuwse stad (2 dl.)', 's-Hertogenbosch 2001 (Dissertatie Technische Universiteit Delft)
- Drury, P., en A. McPherson, *Conservation Principles: Policies and guidance for the sustainable management of the historic environment* (Text prepared for English Heritage), London 2008
- Duineveld, M., en J. Kolen, 'Het sociaalwetenschappelijk onderzoek van erfgoed', in: A. van der Zande en R. During (red.), *Erfgoed en ruimtelijke planning: beleid, wetenschap, instrumenten en uitvoering* (Praktijkreeks Cultureel Erfgoed, Afl. 1, juni 2010, nr. 28), Den Haag 2010, 111-129
- Dun, P. van, 'Vijftig jaar stedenbouwkundige monumentenzorg', in: P. Don et al. (red.), *In dienst van het erfgoed: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1947-1997* (Jaarboek Monumentenzorg 1997), Zwolle 1997, 167-193
- Dunk, T.H. van der, 'De redding van het Muiderslot: De plannen voor de bestemming van een middeleeuws kasteel tot Nederlands-historisch museum tijdens koning Willem I', in: *Tweeëntachtigste jaarboek van het genootschap Amstelodamum*, Amsterdam 1990, 138-168
- Dvorak, M., *Kathechismus der Denkmalpflege*, Wenen 1916/1918
- Egberts, L.R., *Chosen legacies. Heritage in the Construction of Regional Identity*, Amsterdam 2015 (dissertatie)
- Emmens, K. et al. (red.), *Monumenten en bouwhistorie* (Jaarboek Monumentenzorg 1996), Zwolle/Zeist 1996
- Emstede, C. van, 'Culturele draagkracht: een antwoord op monumenten(zorg) in transitie?', in: M.C. Kuipers en W.J. Quist (red.), *Culturele draagkracht. Op zoek naar de tolerantie voor verandering bij gebouwd erfgoed*, Delft 2013, 11-16
- Emstede, C. van, 'De metamorfoses van het Justus van Effencomplex', in: J. Steenhuis et al. (red.), *Rotterdams jaarboekje 2012*, Rotterdam 2012, 102-125
- Emstede, C. van, 'Kasteelruïnes en reconstructies. Een analyse van de herbouw van kasteel Nederhemert', *Bulletin KNOB* 109 (2010) 2/3, 86-102
- Emstede, C. van, en E. Homburg et al., *Cultural dynamics of former mining regions - Perspectives for the 2020s*, Maastricht, 29-05-2015 (working paper).
- Emstede, C. van, en M. Mesman, 'Bescherming cultuurhistorie op losse schroeven?: Hoe realistisch zijn de gewenste effecten van de Modernisering Monumentenzorg', *Vitruvius* 3 (2010) 11, 22-31
- Emstede, C. van, en M. Vrolijk, 'Veertig jaar plannen en ontwerpen', in: P. Meurs en M.-Th. van Thoor (red.), *Sanatorium Zonnestraal: Geschiedenis en restauratie van een modern monument*, Rotterdam 2010, 130-138
- Engel, H., en F. Claessens (red.), *Wat is architectuur: Architectuurtheoretische verkenningen*, Amsterdam 2007
- Erfgoedinspectie, *Verantwoord moderniseren: Bouw- en cultuurhistorisch onderzoek in gemeenten*, 's-Gravenhage 2011
- Euler-Rolle, B., 'Vom Nutzen und Nachteil der Standards in der Denkmalpflege', *Abschlussstagung Denkmal - Werte - Dialog*, 9-10 März 2012, Dortmund (ongepubliceerd conference paper)

- Europees erfgoedlabel: Richtsnoeren voor kandidaat-sites, [s.l, s.a.], raadpleegbaar via http://ec.europa.eu/culture/our-programmes-and-actions/doc/label/guidelines-for-candidate-sites_nl.pdf
- Fagel, P., 'De nieuwe leer in de grote kerk: de grote kerk van Veere -2', *Zeeuws Tijdschrift* 25 (1975a) 6, 172-179
- Fagel, P., 'Onze Lieve Vrouwe ter Sneeuw', *Zeeuws Tijdschrift* 25 (1975b) 5, 137-145
- Fagel, P., *Zeven eeuwen Veere*, Middelburg 1983
- Fairclough, G., et al. (Eds.), *The Heritage Reader*, London/New York 2008
- Fanelli, G., *Moderne Architectuur in Nederland 1900-1940* (Cahiers van het Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst, deel 2), 's-Gravenhage 1978 (Oorspr. uitg. *Architettura Moderna in Olanda 1900-1940*, Florence 1968)
- Feddes, F.M. (red.), *Nota Belvedere: Beleidsnota over de relatie tussen cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting*, Den Haag 1999
- Finaly, J.L.P.B., en M. Bakker (samenstelling teksten), *Concept-register Rijkswerk Willemsoord te Den Helder: Monumenten Selectie Project Noord-Holland* (rapport), Haarlem 1995
- Fischer, S., E. Jap Sam en Wessel de Jonge architecten bna bv, *Bouwhistorisch onderzoek Van Nelle fabrieken: Kantoor*, Rotterdam 2001 (rapport)
- Fischer, S., E. Jap Sam en Wessel de Jonge architecten bna bv, *Van Nelle – Fabrieksgebouwen: Bouwhistorisch Onderzoek*, Rotterdam 1999 (rapport)
- Fischer, S., en Wessel de Jonge architecten bna bv, *Bouwhistorisch onderzoek Van Nelle fabrieken: Bedrijven*, Rotterdam 2002a (rapport)
- Fischer, S., en Wessel de Jonge architecten bna bv, *Bouwhistorisch onderzoek Van Nelle fabrieken: Centrale expeditie*, Rotterdam 2001a (rapport)
- Fischer, S., en Wessel de Jonge architecten bna bv, *Bouwhistorisch onderzoek Van Nelle fabrieken: Ketelhuis*, Rotterdam 2002b (rapport)
- Fischer, S., en Wessel de Jonge architecten bna bv, *Bouwhistorisch onderzoek Van Nelle fabrieken: Pakhuizen*, Rotterdam 2001b (rapport)
- Fliegler, D., 'Denkmalpflege an Grenzen Spurensuche in einer historischen Kulturlandschaft', *Abschlussstagung Denkmal – Werte – Dialog*, 9-10 März 2012, Dortmund (ongepubliceerd *conference paper*)
- Fooy, B., 'Volkswoonbouw in Rotterdam 1918-1940: Voorbeeldige projecten in een tijdperk van behoudzucht en alkovenstrijd', *Wonen-TA/BK* 6 (1978) 4, 4-10
- Forster, K.W., 'Why are some buildings more interesting than others?', *Harvard Design Magazine* 1999 (Winter/Spring), 1-6
- Fortuyn, P., *Stadsvernieuwing Rotterdam 1974-1984* (Dl 2: 134 Sociale woningbouwprojecten), Rotterdam 1984
- Fuchs, H., 'De facelift van een oude dame: Van Nelle fabriek pragmatisch gerestaureerd', *BouwWereld* 91 (1995) 13, 16-18
- Füeg, F., 'Van den Broek und Bakema: Ein Beitrag zur Geschichte der Architektur', *Bauen + Wohnen = Construction + Habitation = Building + Home* 13 (1959) 10, 333-338
- Galema, W., 'Trots op Spangen; het succes van experimentele woonconcepten', juli 2011, <http://www.architectuurinrotterdam.nl/cms.php?cmsid=77&lang=nl, geraadpleegd 14-03-2012>
- Ganzeboom, H.B.G., *Beleving van monumenten Dl. 1. Een onderzoek naar herkenning, waardering en bezichtiging van monumenten in de binnenstad van Utrecht*, Utrecht 1982
- Ganzeboom, H.B.G., *Beleving van monumenten Dl. 2. Een onderzoek naar herkenning, waardering en bezichtiging van monumenten in de binnenstad van Utrecht*, Utrecht 1983
- Gardner, H., *Soorten intelligentie; meervoudige intelligenties voor de 21ste eeuw*, Amsterdam 2002
- Gemeente Amsterdam (Stadsdeel Centrum, Sector Bouwen Wonen, Afdeling Ruimtelijk Beleid), *Programma van Eisen Kwaliteit Monumenten 2009*, 31 maart 2009, raadpleegbaar via: <http://www.welstand.amsterdam.nl/documenten/diversen/Programma%20van%20Eisen%20Monumenten2009.doc.pdf>
- Gemeente Den Helder, *Bestemmingsplan Willemsoord 2012: voorontwerp 3 april 2012*, Den Helder 2012a
- Gemeente Den Helder, *Masterplan Oude Rijkswerk Willemsoord: Ruimtelijke inrichting* (Masterplan Oude Rijkswerk Willemsoord 1), [s.l.] 1998
- Gemeente Den Helder, *Oude Rijkswerk Willemsoord: In de ban van het plan*, Den Helder 1997
- Gemeente Den Helder, *Visiedocument Willemsoord*, Den Helder 2011
- Gemeente Den Helder, *Willemsoord Den Helder: een ongeslepen diamant; Concept stedenbouwkundig plan 22 februari 2012*, Den Helder 2012b
- Gemeente Rotterdam, *Welstandsnota Rotterdam*, Rotterdam 2012
- Gemeente Veere, *Start/kadernotitie musea en presentatieruimten Veere 2013-2016* (Registratie.nr. 12B.00260), Domburg 2012
- Gemert, D. van (red.), *Authenticity in the restoration of monuments: Authenticiteit in der Denkmalpflege*, Leuven 2003
- Gerrits, T.J., 'Land zonder grenzen: Cultuurhistorische verkenningen van Belgisch Limburg', *Bulletin KNOB* 72 (1973) 2/3, 45-62
- Giltaj-Lansink, L., 'Renovatie van het Justus van Effen-blok: Rotterdamse aanpak tast wooncomplex Brinkman aan', *AB Architectuur/Bouwen* 3 (1987) 6/7, 34-36
- Gitz, C., 'Prothesen voor oude kerk: Grote Kerk in Veere door Marx & Stekete', *de Architect interieur* 15 (2004), 56-59
- Goede, S., 'Justus van Effen: Transition from incidental interventions to regular maintenance', in: A. Canziani (Ed.), *Conserving Architecture: Planned Conservation of XX Century Architectural Heritage*, Milaan 2009, 59-69
- Graham, B. en P. Howard, 'Heritage and Identity', in: B.J. Graham en P. Howard (Eds.), *The Ashgate research companion to heritage and identity*, Aldershot [etc.] 2008a, 1-15
- Graham, B., en P. Howard, *The Ashgate research companion to heritage and identity*, Aldershot [etc.] 2008b
- Grassi, G., 'Beschrijving en classificatie', in: H. Engel en F. Claessens (red.), *Wat is architectuur: Architectuurtheoretische verkenningen*, Amsterdam 2007, 136-150
- Grijzenhout, F. (red.), *Erfgoed: de geschiedenis van een begrip*, Amsterdam 2007
- Grinberg, D.I., *Housing in the Netherlands 1900-1940*, Delft 1977
- Groat, L., en D. Wang, *Architectural Research Methods*, New York 2002
- Groenendijk, P., 'Sloopwoede: Koffiesilo Van Nelle 1990-2002', *ArchitectuurNL* 61 (2009) 6, 14

- Groenendijk, P., *Rijkswerf Willemsoord: transformatie van een industrieel monument*, Rotterdam 2008
- Groffen, B., et al., *Evaluatie Belvedere: op na(ar) 2009*, Nijmegen 2008 (rapport)
- Groot woordenboek van de Nederlandse taal / Van Dale, Utrecht 2005 (14e herz. uitg.)
- Groot, J. de, *Consuming History: Historians and Heritage in Contemporary Popular Culture*, Abingdon 2009
- Grooten, C.H., 'Kort verslag van de lezing gehouden door ir. H.T. Zwiers voor het Genootschap Architectura et Amicitia over: Waardeeringsgrondslagen in de Bouwkunst', *Vakblad voor de Bouwbedrijven* 31 (1935) 50, 617
- Gruben, R., et al. (red.), *De Delftse colleges Kastelenkunde van prof.dr. Jaap Renaud, 's-Hertogenbosch/Wijk bij Duurstede* 2008
- Hagendijk, K., 'Van Nelle ontwerpfabriek overtreft verwachtingen', *Stedenbouw* 53 (2001) 581, 19-20
- Halbertsma, M., 'De Van Nellefabriek in Rotterdam: Geen nieuws is goed nieuws?', *JongHolland* 14 (1997) 4, 4-7
- Halberstma, M., en M. Kuipers, *Het erfgoeduniversum: Een inleiding in de theorie en praktijk van cultureel erfgoed*, Bussum 2014
- Halbertsma, M., en K. Zijlmans (red.), *Gezichts punten. Een inleiding in de methoden van de kunstgeschiedenis*, Nijmegen 1993
- Heemschut* 51-82 (1974-2005)
- Heide, G.D. van der, P. Saal, en J. Sparreboom, 'Denkend aan Den Helder...': *Onderzoeksrapportage inzake de mogelijke museale bestemming van de Rijkswerf Willemsoord te Den Helder*, [s.l.] 1992
- Hendriks, L., en J. van der Hoeve (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Stichting Bouwhistorie Nederland, Vereniging van Nederlandse Gemeenten, Atelier Rijksbouwmeester, Rijksgebouwendienst), *Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek: lezen en analyseren van cultuurhistorisch erfgoed*, Den Haag 2009a
- Hendriks, L., en J. van der Hoeve (Cultural Heritage Agency, Stichting Bouwhistorie Nederland, Association of Netherlands Municipalities, Office of the Chief Government Architect, Government Buildings Agency), *Guidelines for Building Archaeological Research: The interpretation and analysis of cultural-historical heritage*, The Hague 2009b
- Hendriks, L., et al. [onderzoek: Van der Hoeve & Kamphuis VOF; idee: L. Hendriks, Rijksgebouwendienst, Onderzoek; red.: Vandelaar Tekstbewerking], *Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek: een samenwerking van Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ), VROM/Rijksgebouwendienst (Rgd), Stichting Bouwhistorie Nederland (SBN), Stichting Historisch Boerderij Onderzoek (SHBO)*, Den Haag 2000
- Hendriks, J.A., *Cultuurhistorie van stad en land: waardering en behoud*, Utrecht 1999
- Henket, H.-J. en W. de Jonge, *Bouwtechnisch onderzoek 'jongere bouwkunst'* (2 dl.), Eindhoven 1987
- Henket, H.-J. en W. de Jonge, 'Een restauratieconcept voor architectuur van de Moderne Beweging', in: P. Meurs en M-Th. van Thoor (red.), *Sanatorium Zonnestraal: Geschiedenis en restauratie van een modern monument*, Rotterdam 2010, 98-101
- Hertzberger, H., '3x het andere wonen', *Forum* 5 (1960-1961), 159-160
- Heuvel, W.J. van, en M.M.C.O. Overbeek, 'Zorgen uit de praktijk van jonge monumenten: Restauratie/renovatie van de gevels van Van Nelle', *PT/Bouwtechniek* (Themanummer: de zorg voor jonge monumenten) 38 (1983) 1, 11-19
- Heykoop, A.W., 'Zes eeuwen volkshuisvesting', in: E.O.H.M. Ruempol (red.), *Gedenksboek Rotterdam 1328-1928: uitgegeven ter gelegenheid van het 600-jarig bestaan van de stad*, Rotterdam 1928, 51-65
- Hilbersheim, L., *Grosstadt Architektur*, Stuttgart 1927
- Hiltien, A., 'Woonblok Justus van Effenstraat oogst laat internationale roem', *Rotterdam Magazine* 19 (1981) 4, 6-10
- Historisch Genootschap Roterodamum, Werkgroep Inventarisatie Rotterdamse Monumenten, *Architectuur van Vroeger in het Rotterdam van Nu*, Rotterdam 1973 (rapport)
- Hobéon Certificering BV, *Gezamenlijke Erkenningsregeling Architecten werkzaam in de Restauratie: 'GEAR'*, november 2005 (regeling), raadpleegbaar via: <http://www.vawr.nl/doc/erkeningsregeling.pdf>
- Hoeve, J.A. van der (i.s.m. R. Stenvert en W. Friso), *Justus van Effencomplex, Rotterdam (Spangen): Bouwhistorische opname*, Utrecht 2002
- Hogerhuis, H. van, en A. de Jong, *Stadsvernieuwing Rotterdam 1974-1984* (Dl. 3: Woningverbetering), Rotterdam 1984
- Hoof, E., H. Kennes, en L. Meganck, *Handleiding Inventariseren van Bouwkundig Erfgoed* (Een uitgave van de Vlaamse Overheid, Beleidsdomein Ruimtelijke Ordening, Woonbeleid en Onroerend Erfgoed, agentschap Onroerend Erfgoed), Brussel 2013
- Hoogerland, R., et al., 'Het Justus van Effenblok: Integrale aanpak voor een duurzame toekomst van een monument voor de volkshuisvesting', in: F. Foole, B. Eikhoudt, en J. Bierman (red.), *Eco.mo.mo: Hoe duurzaam is modern erfgoed?* (1, april 2010), Delft 2010, 36-41
- Hoogervorst, K., G. Jongh en P. Meurs, *Spijkers met koppen: volkswoningbouw in Rotterdam 1985-1990*, Rotterdam 1990
- Hudson, K., *Industrial Archaeology: a new introduction* (3rd rev. ed.), London 1976
- Hudson, K., *Industrial Archaeology: an introduction*, London 1963
- Huizinga, J., *De taak der cultuurgeschiedenis* (samengest., verzorgd en van een naw. voorz. door W.E. Krul), Groningen 1995 (Oorspr. tekst: Huizinga, J., *Cultuurhistorische verkenningen*, Haarlem 1929)
- Hurx, M., *De particuliere bouwmarkt in de Nederlanden en de opkomst van de architect (1350-1530)*, Delft 2010 (Dissertatie Technische Universiteit Delft)
- Iannone, A.P., *Dictionary of World Philosophy*, London/New York 2001
- ICOM, *ICOM Code of Ethics for Museums*, Paris 2013
- ICOMOS, *Principles for the Analysis, Conservation and Structural Restoration of Architectural Heritage* 2003, Zimbabwe 2003
- ICOMOS en WHC, *Guidance on Heritage Impact Assessments for Cultural World Heritage Properties: A publication of the International Council on Monuments and Sites*, Paris 2011
- ICOMOS France, *Le Patrimoine, moteur de développement = Heritage, a driver of development: Actes de Symposium de la XVIIème Assemblée Generale de l'ICOMOS, organisée par ICOMOS France, du 27 novembre au 2 décembre 2011, Maison de l'UNESCO, Paris = Proceedings of the 17th ICOMOS General Assembly Symposium, organised by ICOMOS France, from November 27 to December 2, 2011, UNESCO House, Paris*, Paris 2011
- Immerseel, R. van, en L. Hendriks, *Richtlijnen tuinhistorisch onderzoek: Voor waardestellingen van groen erfgoed*, [s.l.] 2012
- Instituut Collectie Nederland, Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, *Erfgoed dat beweegt! Waardering van de Mobiele Collectie Nederland*, Amsterdam/Zeist 2006
- Iversen, M., *Alois Riegl: art, history and theory*, Cambridge 1993

- Janni re, H. de, 'Architectuurkritiek: identificatie van een onderzoeksobject', *OASE* 81 (June 2010), 33-55
- Janse, H., et al. (red.), *Keldermans: Een architectonisch netwerk in de Nederlanden*, 's-Gravenhage/Bergen op Zoom 1987
- Janssen, G. Th. A., 'Veere weigert woningen in kerk', *Reformatoisch Dagblad* 17-07-1991
- Janssen, J., et al., *Oude sporen in een nieuwe eeuw - de uitdaging na Belvedere*, Amersfoort 2013
- Janssen, J. en R. Beunen, 'De burger als erfgenaam. Over de vermaatschappelijking van stedelijk erfgoed', in: Raad voor de leefomgeving en infrastructuur, *Essays Toekomst van de Stad*, Den Haag 2012, 26-30
- Jerome, P., 'An Introduction to Authenticity in Preservation', *APT Bulletin* 39 (2008) 2/3, 3-7
- Jokilehto, J., *A History of Architectural Conservation* (3rd ed.), Oxford 2002
- Jokilehto, J., *A History of Architectural Conservation*, Oxford [etc.] 1999
- Jokilehto, J., et al, *The World Heritage List: What is OUV? Defining the Outstanding Universal Value of Cultural World Heritage Properties*, Paris 2008 (ICOMOS Study)
- Jong, J. de, et al, *Die stad komt nooit af: een collage van verhalen en foto's over stadsvernieuwing in Rotterdam*, Rotterdam 1984
- Jong, R. de, 'Authenticiteit en monumentenzorg / monumentenzorg en authenticiteit', in: K. Emmens et al. (red.), *Monumenten en bouwhistorie* (Jaarboek Monumentenzorg 1996), Zwolle/Zeist 1996, 274-282
- Jong, S. de, *Vooronderzoek en onderzoek van monumenten: het onderzoek van monumenten* (RV bijdrage 03), 's-Gravenhage 1986
- Jong, T. de., *Kleine methodologie voor ontwerpend onderzoek*, Meppel 1992
- Jong, T.M. de, en D.J.M. van der Voordt (red.), *Ways to study and research urban, architectural and technical design*, Delft 2002
- Jonge van Ellemeet, M.J.I. de, 'Woningen met centrale verwarming in Spangen', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw* 6 (1925) 9, 314-318
- Jonge, W. de, 'Continuiteit en verandering in de architectuur van Van Nelle' (incl. de in dit hoofdstuk opgenomen kader teksten), in: J. Molenaar et al., *Van Nelle: Monument van de vooruitgang*, Rotterdam 2005, 250-287
- Jonge, W. de, 'Curtain walls in the Netherlands: Refurbishing an architectural phenomenon', in: Jonge, W. de, en A. Doolaar (Eds.), *Curtain Wall Refurbishment: A Challenge to Manage* (Preservation Technology dossier 1: Proceedings International DOCOMO-MO Seminar, January 25, 1996, at the Eindhoven University of Technology, the Netherlands), Eindhoven 1997, 22-30
- Jonge, W. de, 'Vliesgevel renoveren als architectonische opgave', *Renovatie en Onderhoud* 20 (1995) 234, 32-34
- Jongeneel, Chr., *Stadsverhalen Rotterdam: Spangen*, Rotterdam 2001
- Jongsma, H., en A. Loosjes, *Kasteelen, buitenplaatsen, tuinen en parken in Nederland* (deel 2), Amsterdam 1922
- Jonker, B., *Kleurhistorisch onderzoek* (Restauratie schildertechnieken; 2), Amsterdam 2000
- Justus van Effencomplex gaat 's nachts op slot. Overlast rondhangende junks loopt spuigaten uit', *Rotterdams Dagblad* 14-08-2003
- Justus van Effencomplex gaat vanaf januari 's nachts op slot', *Rotterdams Dagblad* 29-12-2003
- Justuskwartier: Restauratie & Renovatie van het Justus van Effencomplex Rotterdam, Woonstad Rotterdam, september 2010 (flyer)
- Justuskwartier: een ontmoeting van eigentijds wonen en een historisch karakter', *Bouwen aan monumenten* 3 (2011) 5, 32-37
- Kaap Helder Beheer B.V., *Ondernemingsplan Kaap Helder Beheer B.V.*, Den Helder, juli 2006 (rapport)
- Kalf, J., 'Behouden gaat voor vernieuwen', *Bulletin van de Nederlandsche Oudheidkundige Bond* 6e Serie Jrg. 1 (1948), 69-79
- Kalf, J., 'Enkele opmerkingen en een voorstel betreffende de ontwerpformulering van beginselen inzake het restaureren van historische monumenten', *Bulletin KNOB*, 6de serie 4 (1951), 25-36
- Kalf, J., 'Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken: opgesteld door den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond met inleiding van dr. J. Kalf', herdruk in: *Bouwkundig Weekblad Architectura* (1940) 9, 69-75
- Kalf, J., *Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken: opgesteld door den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond met inleiding van dr. J. Kalf*, Leiden 1917
- Kamphuis, bureau voor bouwhistorie en Bureau voor bouwhistorisch onderzoek, J.A. van der Hoeve, *Oude Rijkswerf Den Helder* (meerdere dl.), Delft/Utrecht 1997 (rapporten bouwhistorische verkenning)
- Kamphuis, J., 'Kasteel Nederhemert', *Castellogica* 1 (1983-1987), 135-152
- Kamphuis, J., *Kasteel Nederhemert: Een oriëntatie op de bouwgeschiedenis* (Monografieën van de Werkgroep Restauratie; dl. 1), Delft 1985
- Kauffmann, F., 'Het gedachtegoed van Kees van der Leeuw', in: J. Molenaar et al., *Van Nelle: Monument van de vooruitgang*, Rotterdam 2005, 38-75
- Kentje, IJ. M. D., *Gewapend-beton in het gebouw*, Amsterdam 1930
- Kin, B., 'Koningin Beatrix opent Kasteel Nederhemert: Jaar van het kasteel 2005 ingeluid', *Stedenbouw* 57 (2005) 626, 88-91
- Kingdom of the Netherlands, *Van Nellefabriek Rotterdam. Nomination File. Nomination by the Kingdom of the Netherlands for inscription on the UNESCO World Heritage List*, [s.l.] January 2013 (incl. Supplementary information February 2013 and February 2014)
- Kirkeby, I.M., 'Architects and Aristotle - context dependent knowledge', *Conference Architectural Inquiries: Theories, methods and strategies in contemporary Nordic architectural research*, Chalmers University of Technology, Göteborg, 24-26 april 2008 (conference paper; <http://tintin.arch.chalmers.se/ArchInq-Papers.html>, 14-10-2010)
- Kirkeby, I.M., 'Knowledge in the making', *Architectural Research Quarterly* 13 (2009) 3/4, 307-313
- Klamer, A., en P.-W. Zuidhof, 'The Values of Cultural Heritage: Merging Economic and Cultural Appraisals', in: R. Mason (Ed.), *Economics and Heritage Conservation: A Meeting Organized by the Getty Conservation Institute, December 1998*, Getty Center, Los Angeles, Los Angeles 1999, 23-61
- Kleuronderzoek*, Zeist 2001 (RDMZ Info Restauratie en Beheer nr. 25, juli 2001; meegezonden met Nieuwsbrief 4, juli 2001)
- Kleuronderzoek*, Zeist 2005 (RDMZ Info Restauratie en Beheer nr. 25, juli 2001, gewijzigde 2e druk oktober 2005; meegezonden met Nieuwsbrief 6, november 2005)
- KNOB/NVMz-werkgroep, *Inventarisatiemethodiek: brochure met richtlijnen en formulier voor het inventariseren van cultuurhistorisch waardevolle bebouwing, objecten en omgeving*, Haarlem 1984
- Kn ppli, A., en M. Hering-Mitgau, *Inventories of the Artistic, Architectural and Cultural Heritage in European Countries* (Architectural Heritage: Reports and Studies 2), Strasbourg 1985

- Koch, A., 'Zakelijkheid als zoektocht naar het hogere: De betekenislagen van de Van Nelle interieurs', in: J. Molenaar et al., *Van Nelle: Monument van de vooruitgang*, Rotterdam 2005, 170-193
- Koekebakker, O., 'Monumenten koesteren: Dilemma's bij behoud van moderne monumenten', *Items* 14 (1995) 2, 52-58
- Kok, A., *Erfgoed dat beweegt! Waardering van de Mobiele Collectie Nederland*, Amsterdam 2009 (2e herz. dr.)
- Koldewij, E., 'Interieurwaardering', in: C. Berkelbach (red.), *Restauratietechniek*, Amsterdam 2011, 181-188
- Koningsbruggen, I. van, en I. van Hellemond, 'Architectuurgeschiedenis en monumentenzorg', in: K. Bosma en J. Kolen (red.), *Geschiedenis en ontwerp: Handboek voor de omgang met cultureel erfgoed*, Nijmegen 2010, 40-49
- Koot, T., 'Er gaat geen dag voorbij of ons land verliest een monument: Brand, verval en sloop verwoesten schoonheid van vroeger', *Het Parool* 10-11-1951a
- Koot, T., 'Krotopruijing', *De Linie* 05-03-1954
- Koot, T., 'Monumenten wachten met instorten niet op geld!', *Het Parool* 10-11-1951b
- Kopytoff, I., 'The cultural biography of things: commoditization', in: A. Appadurai (Ed.), *The social life of things: Commodities in cultural perspective* (6th print), Cambridge 2000, 64-91
- Korevaar-Hesseling, E., *Over het zien van kunstwerken*, Delft 1915
- Koster, E., 'Hergebruik Schiehallen Van Nellefabriek Rotterdam. Architectenbureau Van den Broek en Bakema, Rotterdam', *Bouw* 59 (2004) 6, 44-47
- Krabbe, C.P., 'Monumenten: architectonische overblijfselen', in: F. Grijzenhout (red.), *Erfgoed: De geschiedenis van een begrip*, Amsterdam 2007, 151-174
- Kramer, W., 'De 'ups-and-downs' van kasteel Nederhemert', *Monumenten* 26 (2005) 7/8, 5-6, 1-28
- Kramer, W., 'De heiligverklaring van bouwsporen', *Monumenten* 23 (2002) 5, 11
- Kroels, B., *Converted Churches*, Veghel 2007
- Kuhn, T., *The Structure of Scientific Revolutions* (3rd ed.), Chicago 1996 (Oorspr. uitg. 1962)
- Kuik, S. van, 'Burgemeester van Willemsoord', 13-05-2010, <http://www.denhelderactueel.nl/13/05/2010/burgemeester-van-willemsoord,geraadpleegd-29-08-2014>
- Kuipers, M., 'Culturele grondslagen van de Monumentenwet', *Bulletin KNOB* 111 (2012) 1, 10-25
- Kuipers, M., 'De paradox van het Moderne monument', in: J. Molenaar et al., *Van Nelle: Monument van de vooruitgang*, Rotterdam 2005a, 218-225
- Kuipers, M., 'Een weerbarstig onderzoeksveld ontgonnen', in: Y. Attema et al. (red.), *Monumenten van een nieuwe tijd: architectuur en stedebouw 1850-1940* (Jaarboek Monumentenzorg 1994), Zwolle/Zeist 1994, 8-20
- Kuipers, M., 'Erkend als monument: nieuwe beschermingsthema's in de monumentenzorg', in: P. Don et al. (red.), *In dienst van het erfgoed: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1947-1997* (Jaarboek Monumentenzorg 1997), Zwolle 1997, 130-157
- Kuipers, M., 'Nieuw Erfgoed Erkend, reflecties op de recente monumentenselectie', *Bulletin KNOB* 107 (2008) 4, 155-166
- Kuipers, M., 'Terug naar de toekomst: De Ontwerpfabriek en de rol van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg', in: J. Molenaar et al., *Van Nelle: Monument van de vooruitgang*, Rotterdam 2005b, 244-246
- Kuipers, M.C. et al., *Cultuurhistorische verkenning Van Nelle-complex Rotterdam* (deel 1 tekst; deel 2 afbeeldingen), Zeist 1998
- Kuipers, M.C., en W.J. Quist (red.), *Culturele draagkracht. Op zoek naar de tolerantie voor verandering bij gebouwd erfgoed*, Delft 2013
- Kunst, A.J.M., *Historische ontwikkeling van het recht - Deel 1* (2de druk), Zwolle 1969
- Kunststichting vrees toekomst rijksmonument Van Nelle-fabriek', *Trouw* 02-05-1995
- Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA) *Landbodems* (Ontwerp herziening versie 3.2), Gouda 2010
- Laan, B.M., 'Niet verbieden maar informeren, enthousiasmeren & stimuleren', *Vitruvius* 3 (2009) 6, 26-31
- Laarse, R. van der, (red.), *Bezeten van vroeger: Erfgoed, identiteit en musealisering*, Amsterdam 2005
- Laarse, R. van der, 'Erfgoed en de constructie van vroeger', in: R. van der Laarse (red.), *Bezeten van vroeger: Erfgoed, identiteit en musealisering*, Amsterdam 2005, 1-28
- Labuhn, B.A., *Nietzsche-Belvedere; Belvedere beschouwd in het licht van Nietzsches "Over nut en nadeel van geschiedenis voor het leven"*, [s.l.] 2008
- 's Lands mooiste industrie-complex, Van Nelle, gaat dicht', *NRC Handelsblad* 30-05-1995
- Langereis, S., 'Antiquitates: voorvaderlijke oudheden', in: F. Grijzenhout (red.), *Erfgoed: de geschiedenis van een begrip*, Amsterdam 2007, 57-83
- Langereis, S., *Breken met het verleden: herinneren en vergeten op het Valkhof in de Bataafse revolutiejaren*, Nijmegen 2010
- Larsen, K.E., en J. Jokilehto (Eds.), *Nara Conference on Authenticity in Relation to the World Heritage Convention = Conference de Nara sur l'Authenticité dans le Cadre de la Convention du Patrimoine Mondial: Nara, Japan/Japon, 1-6 November/Novembre 1994: proceedings/compte-rendu*, Trondheim 1994
- Lawson, B., *How Designers Think: The Design Process Demystified* (2nd ed.), London 1990
- Lawson, B., *What Designers Know*, Oxford 2004
- Lazrak, F., en J. Rouwendaal, 'Cultureel erfgoed en de waardeontwikkeling van vastgoed', in: S. van Dommelen en C.-J. Pen (red.), *Cultureel erfgoed op waarde geschat. Economische waardering, verevening en erfgoedbeleid*, Den Haag; Amsterdam; Enschede 2013, 24-29
- Le Corbusier, 'Van der Vlucht†', *De 8 en Opbouw* 7 (1936) 11, 123
- Leerssen, J., en A. Rigney (Eds.), *Historians and Social Values*, Amsterdam 2000
- Leeuw, C.H. van der, 'The aesthetic results of rational methods in factory building', in: M.L. Fledderus (Ed.), *Rational Organization and Industrial Relations: A symposium of views from management, labour and the social sciences: contributed to the 1929 I.R.I. discussion meeting on the subject of human relations in a rationally organized industry*, Den Haag 1929, 156-157
- Leeuwen, W. van, 'Herleving van het verleden. De negentiende en twintigste eeuw', in: H.L. Janssen et al., *1000 jaar kastelen in Nederland: functie en vorm door de eeuwen heen*, Utrecht 1996, 241-250
- Leliman, J.H.W., *Het Stadswoonhuis in Nederland gedurende de laatste 25 jaren* (2de druk), 's-Gravenhage 1924

- Lennepe, J. van, *Nederland in den goeden ouden tijd: zijnde het dagboek van hunne reis te voet, per trekschuit en per diligence van Jacob van Lennepe en zijn vriend Dirk van Hogendorp door de Noord-Nederlandsche provinciën in den jare 1823*, Utrecht 1942
- Leon Battista Alberti, *On the Art of Building in Ten Books*, Cambridge 1988 (Oorspr. uitg. *De Re Aedificatoria*, 1486; vert. door J. Rykwert, N. Leach en R. Tavernor)
- Leupen, B., *Ontwerp en analyse* (7de druk), Rotterdam 2007
- Linfert, C., 'De grondslagen van de architectuurtekening', in: H. Engel en F. Claessens (red.), *Wat is architectuur: Architectuurtheoretische verkenningen*, Amsterdam 2007, 68-107
- Lowenthal, D., 'Fabricating heritage', *History and Memory* 10 (1998) 1, 5-24
- Lowenthal, D., 'Heritage and history: Rivals and partners in Europe', in: R. van der Laarse (red.), *Bezeten van vroeger: Erfgoed, identiteit en musealisering*, Amsterdam 2005, 29-39
- Lowenthal, D., *The Heritage Crusade and the Spoils of History*, Cambridge 1997
- Lowenthal, D., *The Heritage Crusade and the Spoils of History* (7th ed.), Cambridge 2009
- Lowenthal, D., *The Past is a Foreign Country*, Cambridge 1985
- M. Brinkman, *Bouwkundig Weekblad* 46 (1925), 155
- M[ieras], J.P., 'Een uithoekje van een wereldstad' (3 afl.), *Bouwkundig Weekblad* 44 (1923), 361-364, 368-372, 375-378
- Maas, T., 'Totaalbeeld is redelijk hetzelfde gebleven', *AB Architectuur/Bouwen* 3 (1987) 6/7, 37-38
- MacDonald, S., 'Leveraging Heritage: Public-Private, and Third-Sector Partnerships for the Conservation of the Historic Urban Environment', in: ICOMOS France, *Le Patrimoine, moteur de développement = Heritage, a driver of development: Actes de Symposium de la XVIIème Assemblée Générale de l'ICOMOS, organisée par ICOMOS France, du 27 novembre au 2 décembre 2011, Maison de l'UNESCO, Paris = Proceedings of the 17th ICOMOS General Assembly Symposium, organised by ICOMOS France, from November 27 to December 2, 2011, UNESCO House, Paris, Paris 2011, 889-900*
- Mallgrave, H.F., *The Architect's Brain: Neuroscience, Creativity and Architecture*, Chichester [etc.] 2010
- Manuel, E.B. (red.), *Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van het beschermd stadsgezicht Stelling Den Helder gemeente Den Helder (Noord-Holland)*, Zeist 2007
- Maquette wonen in Grote Kerk te kijk', *Provinciale Zeeuwse Courant* 17-12-1991
- Marcus Vitruvius Pollio, *Handboek bouwkunde*, Amsterdam 1997 (Oorspr. uitg. *De architectura libri decem*, circa 15 v. Chr.; vert. door T. Peters)
- Margalit, A., *The Ethics of Memory* (3rd ed.), Cambridge [etc.] 2004
- Marius, G.H., 'Idealisten. John Ruskin' (2 afl.), *De Gids* 62 (1898a), 342-382, 274-316
- Marius, G.H., 'Zijn er stijlregels?', *Taal en Letteren* 8 (1898b), 249
- Martens, J., *Revitaliseren, herbestemmen of slopen? Toekomstperspectieven voor kerkgebouwen*, Leuven 2003 (Dissertatie Katholieke Universiteit Leuven)
- Mason, R., 'Assessing Values in Conservation Planning: Methodological issues and choices', in: G. Fairclough et al. (Eds.), *The Heritage Reader*, London/New York 2008, 99-124
- Mason, R., 'Peril and Prospect in the Application of Values-Centered Preservation Theory', *Abschlussstagung Denkmal - Werte - Dialog*, 9-10 März 2012, Dortmund (ongepubliceerd conference paper)
- Mason, R., 'Theoretical and practical arguments for values-centered preservation', *CRM: The Journal of Heritage Stewardship* 3 (2006) #2 (Summer), 21-48
- Meier, H.-R., I. Scheurmann en W. Sonne, *Werte. Begründungen der Denkmalpflege in Geschichte und Gegenwart*, Berlin 2013
- Meinardi, L., 'Appartementen in Veerse Grote Kerk: 'Leuk project' wekt weerstand', *Provinciale Zeeuwse Courant*, 27-06-1991
- Meischke, R., *Beschouwingen over de Nederlandse monumentenzorg tussen 1918 en ca. 1970*, Amersfoort 1988
- Mens, R., B. Lootsma en J. Bosman, *Le Corbusier en Nederland*, Utrecht 1985
- Meule, L. van der, 'Wonen in Veere's Grote Kerk?', *Heemschut* 74 (1992) 3, 18
- Meurs, P., 'A charter for each intervention: from generic to specific guidelines', *City & Time* 3 (2007) #3, 53-60
- Meurs, P.H., *De moderne historische stad: ontwerpen voor vernieuwing en behoud, 1883-1940*, Rotterdam 2000
- Meurs, P., H. Moscoviter en Van Schagen architecten, *De bestaande stad als uitdaging: de methode Van Schagen*, Amsterdam 2009
- Meurs, P., en M.-Th. van Thoor (red.), *Sanatorium Zonnestraal: Geschiedenis en restauratie van een modern monument*, Rotterdam 2005
- Meurs, P., en M.-Th. van Thoor (red.), *Rijksmuseum Amsterdam. Restauratie en transformatie van een nationaal monument*, Rotterdam 2013
- Meuwissen, J., 'Over de zintuiglijkheid van de architectuur: 'Over de verandering van de waarneming in de architectuur'', 10 juni 1991 aan de faculteit voor architectuur van de Universiteit van Karlsruhe', *OASE* 39 (1994), 1-9
- Mik, E., 'Er klinkt nieuwe muziek in de Grote Kerk van Veere: Marx [sic] en Steketee planten minimale architectuur in monumentaal gebouw', *Smaak* 4 (2004) 17, 38-40
- Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, *Onderzoek Monumentenbeleid: Rapport uitgebracht aan de Staatssecretaris van het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk: Samenvatting resultaten onderzoek monumentenzorg, uitgevoerd door Van de Bunt, adviseurs voor organisatie en beleid*, 's-Gravenhage 1981
- Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, *Voorlopige standpuntbepaling van de Staatssecretaris van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk met betrekking tot het rapport van de externe adviseur Van de Bunt over de monumentenzorg*, 's-Gravenhage 1982
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, *Beleidsbrief Modernisering Monumentenzorg*, Den Haag 2009
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, *Een lust, geen last. Visie op de modernisering van de monumentenzorg*, Den Haag 2008
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap/MoMo werkgroep Kwaliteitszorg, *Modernisering Monumentenzorg: Eindrapport van de Werkgroep Kwaliteitszorg*, Den Haag 2008
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, *Cultuur als confrontatie: cultuurnota 2001-2004*, 's-Gravenhage 2000

- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, *Pantser of ruggengraat: uitgangspunten voor cultuurbeleid*, 's-Gravenhage 1995
- Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, *Vierde Nota over de Ruimtelijke Ordening: op weg naar 2015*, 's-Gravenhage 1988
- Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer/Rijksgebouwendienst, *Bezielde bezit: de monumenten van de Rijksgebouwendienst*, Den Haag 2001
- Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur en Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, *Ruimte voor architectuur: nota architectuurbeleid* / [Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer], 's-Gravenhage 1991
- Minor, V.H., *Art History's History* (2nd ed.), Upper Saddle River 2000
- Molenaar & Van Winden architecten, *Vijftientig x M & vW: architectuur voor lange duur*, Delft 2010
- Molenaar, J., 'Een fata morgana in de polder – De bouw van ideale moderne arbeidcondities voor Van Nelle', in: J. Molenaar et al., *Van Nelle: Monument van de vooruitgang*, Rotterdam 2005, 76-169
- Molenaar, J., et al., *Van Nelle: Monument van de vooruitgang*, Rotterdam 2005
- Mondria Advies (i.s.m. F.A. de Jong), *Spangen en het Justus van Effenblok Rotterdam*, IJsselmuider/Eindhoven 2002
- Monument van de moderne tijd', *Algemeen Dagblad* 13-01-1995
- Monumenten*, 1-26 (1980-2005)
- Monumentenwetgeving bij de behandeling der begroting in de Eerste Kamer', *Bulletin van de Nederlandsche Oudheidkundige Bond*, 2de serie 3 (1910), 34
- Morriset, L.K., et al. (Eds.), *Quel avenir pour quelles églises? - What future for which churches?*, Quebec 2006
- Moscoviter, H., 'Wat zichtbaar overblijft is het experiment', in: L. de Klerk en H. Moscoviter (red.), 'En dat al voor de arbeidende klasse': 75 jaar Volkshuisvesting Rotterdam, Rotterdam 1992, 151-177
- Muller, S., 'Veere', *Eigen Haard* 24 (1898) 47, 741-745
- Muñoz Viñas, S., *Contemporary Theory of Conservation*, Oxford 2005
- Nationaal Archief, *Een nieuwe waarderingsmethode en selectieaanpak: waar komen we vandaan en waar staan we nu?*, [s.l.] 2014
- Nederhemert', *De Bommelwaard* 31-12-1948
- Nederlands Instituut voor Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting/Werkgroep Monumentenzorg, *Zorgen om monumenten: een evaluatie van aspecten van het monumentenbeleid in Nederland sinds 1961*, 's-Gravenhage 1980
- Nederlands Instituut voor Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting, *Zorgen om monumenten: Discussierapport van de Werkgroep Monumentenzorg, ingesteld door het Nederlands Instituut voor Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting* (2de druk), 's-Gravenhage, juli 1981 (rapport)
- Nelson, L.H., *Architectural Character: Identifying the Visual Aspects of Historic Buildings as an Aid to Preserving Their Character* (Preservation Briefs 17; Technical Preservation Services, National Park Service, U.S. Department of the Interior), Washington, D.C. 1988
- Nerdinger, W., et al. (Eds.), *Geschichte der Rekonstruktion: Konstruktion der Geschichte*, München 2010
- Neumann, D., 'Kunstmatige verlichting als ontwerpprobleem voor de moderne architect', in: R. Dettingmeijer, M.-Th. Van Thoor en I. van Zijl (red.), *Rietvelds universum*, Rotterdam 2010, 175-191
- Nieuwe richtlijnen in den volkswoningbouw', *Rotterdamsch Nieuwsblad* 11-06-1934
- Nijhof, P., 'Het MIP: omzien in bewondering', in: Y. Attema et al. (red.), *Monumenten van een nieuwe tijd: architectuur en stedenbouw 1850-1940* (Jaarboek Monumentenzorg 1994), Zwolle/Zeist 1994, 21-33
- Nijhof, P., 'Het verleden wegpoetsen om het te behouden: Drie decennia aandacht voor industrieel erfgoed', *Blauwe Kamer* (2004) 6, 16-25
- Nijhof, P., et al., *Het industrieel erfgoed en de kunst van het vernietigen: Adviesnota uitgebracht door de Commissie Industrieel Erfgoed in opdracht van de Minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur*, Zeist 1989
- Nijhof, P., et al., *Monumenten van bedrijf en techniek: Industriële archeologie in Nederland*, Zutphen 1978
- Nora, P., (Ed.), *Les Lieux de Mémoire* (7 vol.), Paris 1984-1992
- Nusselder, E.J., 'Bouwhistorisch kleuronderzoek: "Doe-het-zelf"-methode voor onderzoek en documentatie van historische afwerkingen: de buitenafwerking van het Mauritshuis als voorbeeld van toepassing', in: H.M. van den Berg et al., *De stenen droom: opstellen over bouwkunst en monumentenzorg, opgedragen aan Coenraad Liebrecht Temminck Groll*, Zutphen 1988, 212-219
- Nusselder, E.J., 'Kleurenonderzoek bij restauraties', *Bulletin KNOB* 77 (1978) 5, 226-229
- Nusselder, E.J., et al., *Voorstel voor een monumentenbeleid*, Den Haag 1982
- O'Brien, D., *Measuring the value of culture: a report to the Department for Culture Media and Sport*, London 2010 (rapport)
- Oldenburger-Ebbers, C.S., 'De Cascade-methode als waardestelling voor historisch groen: case-study: het 'ideale' Beeckestijn', in: G.W. van Herwaarden et al. (red.), *Buitenplaatsen* (Jaarboek Monumentenzorg 1998), Zwolle/Zeist 1998, 60-72
- Olmo, C., en R. Piano, *Il Lingotto, storia e guida: Dalla fabbrica di automobili allo "Scrigno" di Renzo Piano*, Torino [etc.] 2002
- Olmo, C., *Il Lingotto 1915-1939: L'architettura, l'immagine, il lavoro*, Torino 1994
- Olmo, C., M. Comba en M. Beraudo di Pralormo, *Le metafore e il cantiere: Lingotto 1982-2003*, Torino 2003
- Ontwerp-formulering van beginselen inzake het restaureren van historische monumenten, opgesteld door de commissie tot toetsing van de grondbeginselen en voorschriften van 1917', *Bulletin KNOB*, 6de serie 3 (1950), 105-110
- Onze-Lieve-Vrouwekerk (Grote Kerk), Gebouwen-catalogus Rgd, via: <http://62.212.78.116/Catalogus/search/searchform.html>, geraadpleegd 21-05-2012; <http://192.113.208.81/Catalogus/objectview/printview.html?siteId=275>, geraadpleegd 17-06-2014
- Op zoek naar het behoud van architectonische schoonheid', *Rotterdams Dagblad* 04-09-1995
- Ouden, J. den, 'Eten sociaal-democraten in Rotterdam hun eigen monumenten op?', *Wonen TA/BK* 11 (1982), 3-5
- Ouwerkerk, M. van, en J. Rosemann (red.), *Research by Design: International Conference Faculty of Architecture Delft University of Technology in co-operation with the EAAE/AEEA November 1-3 2000: Proceedings A*, Delft 2001

- Over een andere boeg: ontwikkelingsvisie Rijkswerf Den Helder: opgesteld in opdracht van de gemeente Den Helder door TERP, bureau voor Toegepaste Economische en Ruimtelijke Planning BV te Amersfoort, en VHP Stedebouwkundigen, Rotterdam, [s.l.] 1993
- Peet, C. van der, en G. Steenmeijer (red.), *De Rijksbouwmeesters: Twee eeuwen architectuur van de Rijksgebouwendienst en zijn voorlopers*, Rotterdam 1995
- Peeters, C., 'Terugblik op vijf woelige jaren in de Bossche monumentenzorg 1960-1965', *Bossche Bladen* 4 (1995) 2, 41-49
- Pembroke, S., 'Using GIS to understand social influences on perception of place and cultural heritage resources', in: M. Quagliuolo (Ed.), *Proceedings of the 2nd Herity International Conference 2008: Measuring the Value of Material Cultural Heritage*, Rome 2010, 175-179
- Pereira-Rodgers, A.R.G.M.M., *Re-architecture: lifespan rehabilitation of built heritage. (Vol.1.: Basis; Vol.2: Scapus; Vol. 3: Capitellum)*, Eindhoven 2007 (Dissertatie Technische Universiteit Eindhoven)
- Peters, C.H., *De Grote Zaal op het Binnen-Hof te 's-Gravenhage*, 's-Gravenhage 1905
- Petzet, M., en J. Ziesemer (Eds.), *International Charters for Conservation and Restoration = Chartes Internationales sur la Conservation et la Restauration = Cartas Internacionales sobre la Conservación y la Restauración (2nd ed., ICOMOS Monuments & Sites, Vol. I)*, München 2004
- Pey, I. de, *Michiel Brinkman 1873-1925* (bibliografieën en oeuvrelijsten van Nederlandse architecten en stedebouwkundigen), Rotterdam 1995
- Pilegaard, M.K., 'Building preservation practice: Architect's interpretation and communication of stories in the built environment', *The 6th Annual World in Denmark: As Found*, Kopenhagen, 17-19 juni 2010 (conference paper), raadpleegbaar via http://www.re-ad.dk/files/118584/As_Found._World_in_Denmark_2010.pdf
- Plate, A., *Woonmogelijkheden in het nieuwe Rotterdam: een studie uitgewerkt door Van Tijen & Maaskant en Brinkman & Van den Broek* (inl. van A. Plate), Rotterdam 1941
- Polano, M., 'Een lange weg: de totstandkoming van de Monumentenwet', in: P. Don et al. (red.), *In dienst van het erfgoed: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1947-1997* (Jaarboek Monumentenzorg 1997), Zwolle 1997, 92-111
- Polano, M., en M. Kuipers, 'Monumenten in nood: het ontstaan van de monumentenwetgeving in 1940-1950', in: A.G. Schulte et al. (red.), *Monumenten en oorlogstijd* (Jaarboek Monumentenzorg 1995), Zwolle/Zeist 1995, 66-78
- Pollman, T., *Herbestemming van Kerken: Een ontnuchterend relaas*, Zeist 1995
- Polman, M., 'Kleuronderzoek ten behoeve van de restauratie', in: J. Molenaar et al., *Van Nelle: Monument van de vooruitgang*, Rotterdam 2005, 275-278
- Polman, M., *Kleuronderzoek naar de afwerkklagen van de centrale expeditie en pakkerij "Van Nelle" Van Nelleweg 1 te Rotterdam: Verslag fase 1*, Soest april 2001 (rapport)
- Polman, M., en M. de Keijzer, *Kleuronderzoek naar de afwerkklagen van de fabrieken en een deel van het kantoor van "Van Nelle" Van Nelleweg 1 te Rotterdam: Kort verslag fase 1*, Rotterdam [etc.] 1999
- Prak, N.L., 'De ontwikkeling van het Nieuwe Bouwen' in: J. Bremer en H. Reedijk (red.), *Bouwen '20-'40: De Nederlandse bijdrage aan het Nieuwe Bouwen*, Amsterdam 1971, 29-50
- Prak, N.L., 'De Van Nelle fabriek te Rotterdam', *Bulletin KNOB* 69 (1970a) 4, 123-136
- Prak, N.L., *De Van Nelle Fabriek te Rotterdam*, Leiden 1970b
- Projectbureau Belvedere, *Onderzoek herbestemming kerken en kerklocaties: een inventarisatie vanaf 1970*, Utrecht 2008
- Projectbureau Cultuur Toerisme, *The Dutch Overseas = Nederland Overzee: Marinewerf Willemsoord, Den Helder: een plan voor herinrichting en -gebruik*, Amsterdam 1994
- Provoost, M., *Re-arch: nieuwe ontwerpen voor oude gebouwen*, Rotterdam 1995
- Provoost, M., *Re-urb: Nieuwe plannen voor oude steden*, Rotterdam 1997
- Rebanks Consulting Ltd and Trends Business, Research Ltd, *The Economic Gain: Research and Analysis of the Socio Economic Impact Potential of UNESCO World Heritage Site Status*, [s.l., s.d.]
- Rebel, B., *Het Nieuwe Bouwen: het functionalisme in Nederland 1918-1945*, Assen 1983
- Reichlin, B., 'L'usine Van Nelle à Rotterdam; une stratégie de sauvegarde exemplaire; architecte Wessel de Jonge', *Faces; journal d'architectures* (2002a) 51, 80-86
- Reichlin, B., 'From product to process - The Van Nelle Factories in Rotterdam (Brinkman & Van der Vlugt, 1928-31)', in: M. Casciato and E. d'Orgeix (Eds.), *Docomomo Journal 26 - Engineering the future*, Paris 2002b, 44-51
- Reinders Folmer-van Prooijen, C., *Rijkswerf Willemsoord 1822-1982: Overzicht van de geschiedenis van terrein en gebouwen*, Leiderdorp 1982
- Rekers, A., 'Spangen moet negatieve spiraal doorbreken', *Agora* (maart 1990), 23
- Rekers, A., *Stadsvernieuwing en woonmilieuwaardering: Een verkennend onderzoek in de wijk Spangen*, Rotterdam 1988
- Renaud, J., 'De belangstelling voor het middeleeuwse kasteel', in: Janssen, H.L., et al., *1000 jaar kastelen in Nederland: functie en vorm door de eeuwen heen*, Utrecht 1996, 199-240
- Restauratie Nederhemert voltooid', *Heemschut* 82 (2005) 3, 15-19
- Riedijk, M., *De tekening: de bestaansreden van de architect = The drawing: the architect's raison d'être*, Rotterdam 2009
- Riegl, A., *Der moderne Denkmalkultus - Sein Wesen und seine Entstehung*, Wien/Leipzig 1903
- Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, *Restauratie-nota 1982: Nota over restauratie-beginselen opgesteld door de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg*, Zeist 1982
- Rijksdienst voor de Monumentenzorg [diverse auteurs], [...]: *Categoriaal onderzoek wederopbouw 1940-1965* (24 dl.), Zeist 2004-2007 (rapporten)
- Rijksdienst voor de Monumentenzorg, *Cultuurhistorische kwaliteit in de ruimtelijke orde*, Zeist 1991a
- Rijksdienst voor de Monumentenzorg, *Handleiding inventarisatie jongere bouwkunst en stedebouw (1850-1940) [MIP]*, Zeist 1987a
- Rijksdienst voor de Monumentenzorg, *Handleiding Selectie en Registratie Jongere Stedebouw en Bouwkunst (1850-1940) [MSP/ MRP]*, 's-Gravenhage 1991b

- Rijksdienst voor de Monumentenzorg, *Jaarverslag*, Zeist 1974-2005
- Rijksdienst voor de Monumentenzorg, *Jaarverslag 1982*, Zeist 1982
- Rijksdienst voor de Monumentenzorg, *Jaarverslag 1987*, Zeist 1987b
- Rijksdienst voor de Monumentenzorg, *Jaarverslag 1991*, Zeist 1991c
- Rijksdienst voor de Monumentenzorg, *Jaarverslag 1991*, Zeist 1992
- Rijksdienst voor de Monumentenzorg, *Jaarverslag 1994*, Zeist 1994
- Rijksdienst voor de Monumentenzorg, *Jaarverslag 1999*, Zeist 1999a
- Rijksdienst voor de Monumentenzorg, *Jaarverslag 2000*, Zeist 2000
- Rijksdienst voor de Monumentenzorg, *Monumenten breed bekeken: monumentenzorg op weg naar 2000*, Zeist 1995
- Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 'Monumentenzorg architectonisch = Preservation of monuments and historic buildings, architectural. Restauratievademecum: Het restaureren van gebouwen: algemene uitgangspunten = The preservation of buildings: general points of departure', in: *Restauratievademecum RDMZ* (Deel 2b; RVblad 01/01-21, 01-04), Zeist/'s-Gravenhage 1991d
- Rijksdienst voor de Monumentenzorg, *Plan van aanpak wederopbouw*, Zeist 1999b
- Rijksdienst voor de Monumentenzorg, *Richtlijnen categoriaal onderzoek wederopbouwobjecten (1940-1965)*, Zeist 2001
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Cultuurhistorisch onderzoek in de vormgeving van de ruimtelijke ordening*, Amersfoort 2013a
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Op de museale weegschaal. Collectiewaardering in zes stappen*, Amersfoort 2013b
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Rekening houden met cultuurhistorische waarden: Aanwijzingen en aanbevelingen voor cultuurhistorisch onderzoek in de vormgeving van de ruimtelijke ordening*, Amersfoort 2012 (Concept, 11-06-2012)
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed et al., *Brochure bouwhistorisch onderzoek: Bouwhistorisch onderzoek geeft houvast bij verbouwingen*, Den Haag 2009 (brochure)
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, *Een toekomst voor kerken. Handreiking voor het aanpassen van kerkgebouwen in religieus gebruik*, Amersfoort 2012 (brochure)
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, *Een toekomst voor kerken. Handreiking voor het herbestemmen van vrijkomende kerkgebouwen*, Amersfoort 2011 (brochure)
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, *Monumenten van de prille welvaartsstaat: Selectievoorstel Beschermingsprogramma Wederopbouw 1959-1965 Adviesaanvraag door de minister van OCW aan de Raad voor Cultuur 2013*, Amersfoort 2013
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, *Eenheid en verscheidenheid: Een zoektocht naar een integrale cultuurhistorische waardstelling van het materiële erfgoed*, Amersfoort 2014a
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, *Eenheid en verscheidenheid: Een zoektocht naar een integrale cultuurhistorische waardstelling van het materiële erfgoed - Achtergronddocument*, Amersfoort 2014b
- Rijksgebouwendienst, *Beschrijving Onze-Lieve-Vrouwekerk (Grote Kerk)*, [s.a.], <http://62.212.78.116/Catalogus/search/search-form.html>, geraadpleegd 21-05-2012
- Rijksgebouwendienst, *Grote Kerk Veere: Hardop denken over cultureel gebruik, verslag van de workshop culturele bestemming Grote Kerk Veere, gehouden op 4 november 1994*, 's-Gravenhage 1994
- Rijksgebouwendienst, *Hergebruik van de Van Nelle fabriek in Rotterdam: een studie op verzoek van OCW en de gemeente Rotterdam*, Den Haag 1996
- Rijksgebouwendienst, Bureau Rijksbouwmeester, *RGD-monumenten: monumenten in beheer bij de Rijksgebouwendienst: beleid en overzicht van objecten*, 's-Gravenhage 1991
- Rijksgebouwendienst, Bureau Rijksbouwmeester, Adviesgroep Monumenten in Rijksbezit (E.J. Nusselder), *Documentatie en onderzoek Monumenten II: Handleiding bouwhistorische beschrijving en waardering van monumenten in rijksbezit*, Den Haag 1983 (rapport)
- Rijthoven, C. van, 'Restauratie Kasteel Nederhemert in volle gang', *Monumenten* 23 (2002) 5, 8-10
- Roeterdink, N. et al, *Aanbevelingen herbestemming kerken en kerklocaties aan lokale overheden en kerkelijke bestuurders* (Een uitgave van het Bisdom van Haarlem, het Bisdom Rotterdam en Projectbureau Belvedere), Utrecht 2008a
- Roeterdink, N. et al, *Onderzoek herbestemming kerken en kerklocaties - een inventarisatie vanaf 1970* (Een uitgave van het Bisdom van Haarlem, het Bisdom Rotterdam en Projectbureau Belvedere), Utrecht 2008b
- Roos, J., 'Value Assessment: Waarde handelt meer over betekenissen dan over feiten', *Cement* 57 (2005) 5, 4-7
- Roos, J., *De ontdekking van de opgave*, Delft 2007
- Rosema, A.A., 'Slechte uitvoering van beton in de woningbouw', *Bouw* 11 (1956), 806-809
- Rossi, A., *De architectuur van de stad*, Nijmegen 2002 (Oorspr. uitg. *L'architettura della città*, Padua 1966)
- Rotterdam binnenstebuiten ondersteboven: vijftienvintig jaar stadsvernieuwing in Rotterdam: 1974-1999* [tekst: LISWO en de dienst Stedebouw en Volkshuisvesting], Rotterdam 1999
- Rouwendaal, J., *Oud Goud. Economische waardering van cultureel erfgoed* (Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar Economische waardering van cultureel erfgoed vanwege de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed / Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, bij de Faculteit der Economische Wetenschappen en Bedrijfskunde van de Vrije Universiteit Amsterdam op 14 maart 2013), Amsterdam 2013
- Roy, N. van, en S. Vermeulen, *Eerst onderzoeken, dan herbestemmen. Een herbestemmingsonderzoek, hoe doe je dat?* (Een uitgave van Onroerend Erfgoed, Beleidsdomein Ruimtelijke Ordening Woonbeleid en Onroerend Erfgoed), Brussel 2014
- Ruijgrok, E.C.M., 'The three economic values of cultural heritage: a case study in the Netherlands', *Journal of Cultural Heritage* 7 (2006) 3, 206-213
- Ruiter, F. de, M. Meijs en A. Habets, *Stadsvernieuwing Rotterdam 1974-1984* (Dl. 1: Beleid), Rotterdam 1984
- Ruskin, J., *The Seven Lamps of Architecture*, New York 1989 (Oorspr. uitg. 1849)

- Scheltema de Heere, R.F., 'De betekenis der werven voor de Koninklijke Marine', in: A. Abbenes, *Opstellen betreffende de Rijkswerf "Willemsoord", samengesteld in opdracht van de directeur van de rijkswerf de Kapitein ter zee A.J.C. Bax*, Den Helder 1960, 280-283
- Schnitker, M., en M. Willinge (red.), *Het Nieuwe Bouwen: Voorgeschiedenis/Previous History*, Delft 1982
- Schofield, J., 'Heritage Management, Theory and Practice', in: G. Fairclough et al. (Eds.), *The Heritage Reader*, London/New York 2008, 15-30
- Schuller, M., *Building Archaeology* (ICOMOS Monuments and Sites VII), Paris 2002
- Sherwood, R., *Modern housing prototypes*, Cambridge 1978
- Sibers, A., 'De galerijbouw Spangen van architect M. Brinkman', *Bouwen*, 3de halve jaargang (1924), 193-198
- Silberman, N., 'Heritage as a Driver of Development? Some Questions of Cause and Effect', in: ICOMOS France, *Le Patrimoine, moteur de développement = Heritage, a driver of development: Actes de Symposium de la XVIIème Assemblée Generale de l'ICOMOS, organisée par ICOMOS France, du 27 novembre au 2 décembre 2011, Maison de l'UNESCO, Paris = Proceedings of the 17th ICOMOS General Assembly Symposium, organised by ICOMOS France, from November 27 to December 2, 2011, UNESCO House, Paris*, Paris 2011, 48-50
- Slothouwer, D.F., [zonder titel], in: *Bouwkundig Weekblad Architectura* 60 (1939), 194
- Smith, L., *Uses of Heritage*, Oxon [etc.] 2006
- Snoodijk, D., 'De modernisering van de monumentenzorg: Structureler, breder, eenvoudiger', *Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed* 2 (2010) 1, 4-9
- Solà-Morales Rubió, I. de, 'From contrast to analogy: Developments in the concept of architectural intervention', in: K. Nesbitt (Ed.), *Theorizing a new agenda for architecture: an anthology of architectural theory*, New York 1996, 230-237
- Spring architecten, *Bouwkundige inspectie Justus van Effen te Rotterdam: instandhouding en "historisch verantwoord verbeteren"*, Rotterdam 2002
- Stades-Vischer, E., 'Adolph Mulder, pionier-bouwhistoricus. Een onderzoek naar zijn werkwijze, met name in Dordrecht', in: K. Emmens et al. (red.), *Monumenten en bouwhistorie* (Jaarboek Monumentenzorg 1996), Zwolle/Zeist 1996, 230-238
- Stadhouders, A., 'Onzichtbare face lift Van Nelle fabrieken', *Stedenbouw* 53 (2001) 584, 28-29
- Steegh, A.W.A.T., en P.J.W.M. Mulders, *Milieu-effectrapportage en cultuurhistorie: beschrijving en evaluatie van methoden, te gebruiken voor de voorspelling van cultuurhistorische effecten op het landschap* (Rijksinstituut voor onderzoek in de bos- en landschapsbouw De Dorschkamp; Rapport 366), Wageningen 1984 (rapport)
- Steehouwer, K., 'De ontwerp-richtlijnen voor bouwhistorisch onderzoek (discussiestuk)', *Nieuwsbrief Bouwhistorie* (1992), 1 (maart), 3-7
- Steehouwer, K.J., 'Bouwhistorisch onderzoek', *Monumenten* 16 (1995) 1/2, 12-14
- Steenhuis, M., *Cultuurhistorische verkenning Het Justus van Effencomplex in Spangen*, Schiedam 2003
- Stenvert, R., 'Certificering: naar een nieuwe richtlijn', *Nieuwsbrief Stichting Bouwhistorie Nederland* 44, mei 2008a, 24-29
- Stenvert, R., 'Inleiding in de bouwhistorie; een mijlpaal?', *Nieuwsbrief Stichting Bouwhistorie Nederland* 44, mei 2008b, 16-23
- Stenvert, R., en G. van Tussenbroek (red.), *Inleiding in de bouwhistorie. Opmeten en onderzoeken van oude gebouwen* (2de druk), Utrecht 2009
- Steur, J.A. van der, 'Bij het fabrieksgebouw-Van Nelle', *Bouwkundig Weekblad* 50 (1929), 97-104
- Steur, J.A.G. van der, 'Dr. J. Kalf en de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg', in: *Bulletin van de Nederlandsche Oudheidkundige Bond* 8 (1939), 12-14
- Stichting Bouwhistorie Nederland, 'Leidraad voor praktijkgericht bouwhistorisch onderzoek', in: *RDMZ-info architectuur en stedenbouw* (1995) 1, 1-4
- Stichting Delta Cultureel, *Jaarverslag 1995-1996*, Veere 1996
- Stichting Mobiele Collectie Nederland, *Project "Mobiel Erfgoed, wat beweegt ons?". Tekst van het Waardstellend kader mobiel erfgoed* (Versie 120101), [s.l.] 2012
- Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen, *Extra Nieuwsbrief Nederhemert*, februari 2001
- Stovel, H., 'Origins and Influence of the Nara Document on Authenticity', *APT Bulletin* 39 (2008), 2/3, 9-17
- Straten, R. van, *Inleiding in de Iconografie*, Bussum 1985
- Streekorgaan Kempenland, *Intergemeentelijk structuurplan Kempenland, tweede fase: waardebeoordeling kernen*, Eersel 1976 (rapport)
- Stroux, S., et al. (red.), *Reco.mo.mo: Hoe echt is namaak, hoe dierbaar het origineel?* (2, mei 2011), Delft 2011
- Sweijts, A., 'De galerijbouw te Rotterdam', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw* 5 (1924), 197-202
- Swieten, P. van, 'Innovatie bij renovatie in Rotterdamse wijk Spangen: Zakelijke aanpak ten koste van architectuur', *Renovatie en Onderhoud* 15 (1990) 4, 61-63
- Sykes, M.H., *Manual on systems of inventorying immovable cultural property*, Paris 1984
- Tafari, M., en F. Dal Co, *History of World Architecture. Modern Architecture*, New York 1976
- Task Force Toekomst Kerkgebouwen, *Kerkgebouwen met toekomst: creatieve oplossingen voor religieus, maatschappelijk en particulier gebruik*, [s.l.] 2007
- Temminck Groll, C.L., 'Bouwhistorisch onderzoek, eerdere fases', *Monumenten* 16 (1995) 4, 12-13
- Temminck Groll, C.L., 'Bouwhistorisch onderzoek: openingsvoordracht bij de studiedag te Deventer op 23 september 1992', *Bulletin KNOB* 91 (1992) 5/6, 186-187
- Temminck Groll, C.L., 'Criteria voor beoordeling kwaliteit in monumenten van vroeger en nu', *Bouw* 41 (1986) 24, 30-32
- Temminck Groll, C.L., 'Oude waarden en welstand: Voordracht van ir. C.L. Temminck Groll op de jaarvergadering van de Federatie Welstandstoezicht', *Bouw* 14 1e halfjaar (1959), 94-97
- Temminck Groll, C.L., *Middeleeuwse stenen huizen te Utrecht en hun relatie met die van andere Noordwesteuropese steden*, 's-Gravenhage 1963

- The Netherlands economic and cultural documentation = Het Nederlands economisch cultureel archief = Los archivos economicos y culturales Neerlandeses = Les archives économiques et culturelles Neerlandaises = Das Niederländische Ökonomische und Kulturelle Archiv* (Nederlands Economisch Cultureel Archief, Deel II), Amsterdam 1951-1956, 277-278
- Tienen, Y. van, *MoMo en de mens: Van monumentenzorger tot vakspecialist cultuurhistorie*, Westervoort 2008 (Onderzoeksrapport in opdracht van het ministerie OC&W en de Hogeschool Van Hall Larenstein)
- Tijen, W. van, 'Het woongebouw "Bergpolder" te Rotterdam in aanbouw!', *De 8 en Opbouw* 5 (1934) 6, 45-49
- Tillema, J.A.C., *Schetsen uit de geschiedenis van de Monumentenzorg in Nederland: Ter herdenking van een eeuw overheidsbeleid 1875-1975*, 's-Gravenhage 1975
- I. Tirion, *Hedendaagsche historie, of tegenwoordige staat van alle volkeren; XXste deel; Vervolgende beschrijving der Vereenigde Nederlanden, en wel in 't byzonder van Zeeland*, Amsterdam 1751 (Herdruk: Nederland in vroeger tijd; 18e eeuwse beschrijving van steden en dorpen in Nederland. Dl. 17. Zeeland; geïllustreerde beschrijving van Goes, Tholen, Vlissingen en Veere, Zaltbommel 1966)
- Toekomst Grote Kerk Veere', *Nieuwsbrief: een uitgave van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg* (1994) 6
- Toelichting op de voordracht van circa 100 topmonumenten uit de periode 1940-58, geraadpleegd d.d. 24-06-2013 via <http://www.cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/u4/toelichtingtweedekamer.pdf>.
- Toelichting; bij de beschikking tot aanwijzing van een beschermd stadsgezicht in Veere, Gemeente: Veere, 12-03-1970, in: Register van beschermde stads- en dorpsgezichten (art. 21 Monumentenwet), nr.: 150.077 I
- Traa, P.C. van, en W. Annema (onder redactie van E.J. Nusselder), *Bouwhistorische documentatie en waardebeoordeling: Grote Kerk Veere* (deel 1 tekst; deel 2 afbeeldingen), 's-Gravenhage 1990
- Tussenbroek, G. van (red.), *Bouwhistorie in Nederland. Kennis en bescherming van gebouwen*, Utrecht 2000
- Tussenbroek, G. van, A. van Druenen en E. Orsel, 'Bouwhistorische waardenkaarten: Een gebiedsgerichte benadering van bouwhistorisch erfgoed', *Bulletin KNOB* 111 (2012) 1, 40-53
- Tweed, Chr., en M. Sutherland, 'Built cultural heritage and sustainable urban development', *Landscape and Urban Planning* 83 (2007) 1, 62-69
- Uhde, R., 'Licht, Luft und Raum; Umbau der Van Nelle Fabrik in Rotterdam / NL', *DBZ Deutsche Bauzeitschrift* 52 (2004) 1, 36-41
- Uitleg over eerherstel Kasteel Schaesberg', *Dagblad De Limburger* 26-01-2010
- UNESCO, *Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage: World Heritage Committee, Eighteenth session, Phuket, Thailand, 12-17 December 1994* (Report; WHC.94/CONF.003/16, 31 January 1995), 1995
- UNESCO, *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention* (WHC. 05/2, 2 February 2005), Paris 2005 (rapport)
- UNESCO, *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention* (WHC. 13/01, July 2013), Paris 2013 (rapport)
- Van Nelle als 'paleis van de arbeid', *Trouw* 03-05-1995
- Van Nelle: van filmretropark tot hotel voor alleenstaanden - lezerssuggesties blijken moeilijk uitvoerbaar in rijksmonument', *Rotterdams Dagblad* 25-02-1995
- Van Nelle-fabriek als 'paleis van de arbeid', *Rotterdams Dagblad*, 03-06-1995
- "Van Nellefabriek (Netherlands) No 1441", in: ICOMOS, *Advisory Board Evaluation*, Paris 2014, 250-259 (rapport)
- Van object naar samenhang: De instandhouding van ensembles van onroerend en roerend cultureel erfgoed (Rapport van de werkgroep Onroerend/roerend: Opgesteld in opdracht van het Directeurenoverleg Cultuurdiensten), Zeist, 's-Gravenhage, Amsterdam 2004 (rapport)
- Vecco, M., 'A definition of cultural heritage: From the tangible to the intangible', *Journal of Cultural Heritage* 11 (2010) 3 (July), 321-324
- Veere boos over appartementenplan: Grote Kerk dreigt te worden onteerd', *Provinciale Zeeuwse Courant* 04-07-1991
- Vereinigung der Landesdenkmalpfleger in der Bundesrepublik Deutschland, *Bauforschung in der Denkmalpflege. Arbeitspapier der Vereinigung der Landesdenkmalpfleger, erarbeitet in 2001 von der Arbeitsgruppe Bauforschung der Vereinigung der Landesdenkmalpfleger* (Arbeitsblatt Nr. 15), [S.l.] 2001
- Verhoeven, P., et al., *Handreiking roerend religieus erfgoed. Praktisch hulpmiddel bij het waarderen en herbestemmen van religieuze voorwerpen*, Utrecht 2011
- Vermeulen, F., 'Bijdrage tot de bouwgeschiedenis van de Grootte of Onze Lieve Vrouwenkerk te Veere', in: *Oudheidkundig Jaarboek: Vierde serie van het Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* (5de jrg.), Leiden 1936, 48-54
- Vermeulen, F.A.J., *De Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst in de provincie Gelderland: onderdeel van het eerste stuk: de monumenten in de Bommeler- en de Tielerwaard. 1e Afl. De Bommelerwaard*, 's-Gravenhage 1932, 112-125.
- Verslag der Commissie ter voorbereiding van wettelijke monumentenbescherming', *Bulletin van de Nederlandsche Oudheidkundige Bond*, 2de serie 3 (1910), 8-18
- Verslag van de bijeenkomst met betrekking tot de aanpassing van de Grondbeginselen en Voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken georganiseerd door de BNA', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 61 (1940), 122-133, 136-144
- Vier Rotterdamse bouwwerken op monumentenlijst', *GemeenGoed: editie DROS/GWR/GB* 6 (1982), 2-3
- Viergever, A., 'De modernste fabriek van de wereld: Rotterdam en Van Nelle kennen elkaar al 163 jaar', *Rotterdam, poort van Europa* 1 (1945) 1, 28-29
- Vischer, J., en L. Hilbersheimer, *Beton als gestalter. Bauten in eisenbeton und ihre architektonische gestaltung; Ausgeführte Eisenbetonbauten*, Stuttgart 1928
- Visser, M., en F. van Beek, *De Lingotto: transformatie van een automobielfabriek door Renzo Piano = transformation of a car factory by Renzo Piano*, Torino [etc.] 2005
- Visser, W.J.A., 'Cartographische inventarisatie van de Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst', *Bulletin KNOB* 6de Serie Jrg. 3 (1950), 064-066

- Volker, L., *Deciding about Design Quality: Value judgements and decision making in the selection of architects by public clients under European tendering regulations*, Delft 2010 (Dissertatie Technische Universiteit Delft)
- Volkswoningbouw te Rotterdam in den polder "Spangen", *Bouwkundig Weekblad* 41 (1920), 45-50
- Voorden, F. van, 'De invloed van monumentenzorg bij het herstel van binnensteden', in: A.G. Schulte et al. (red.), *Monumenten en oorlogstijd* (Jaarboek Monumentenzorg 1995), Zwolle/Zeist 1995, 125-140
- Voordt, Th. van der, et al. (red.), *Integrale Plananalyse van Gebouwen: Doel, methoden en analysekader*, Delft 2007
- Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst - deel V, 1 - De provincie Noordholland (uitgezonderd Amsterdam): Opgemaakt en uitgegeven door Afdeling A der Rijkscommissie voor de monumentenzorg ingesteld bij Koninklijk Besluit van 10 mei 1918, No. 66, Utrecht 1921
- Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst: Deel VI: De provincie Zeeland, Utrecht 1922
- Vriend, J.J., *Architectuur van deze eeuw: Deel XVI van de schoonheid van ons land*, Amsterdam 1959
- Vries, D.J. de, 'Kijken, meten en tekenen: het belang van bouwhistorisch onderzoek voor de monumentenzorg', in: P. Don et al. (red.), *In dienst van het erfgoed: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1947-1997* (Jaarboek Monumentenzorg 1997), Zwolle 1997, 287-307
- Waarderingsvermogen en kritiek omtrent bouwkunst' (6 afl.), *Bouw* 11 (1955), 74-76, 282-283, 342-344, 430-432, 521-524, 607-609
- Wat gaan we doen met de Van Nelle-fabriek? - bedrijvengebouw, hotel/restaurant of onderkomen voor archiefdienst', *Rotterdams Dagblad* 31-01-1995
- Weeber, C., 'Monument in Veere' (ingezonden brief), *NRC Handelsblad* 18-07-1991
- Werkgroep voorverkenning project "Eerherstel Landgoed Kasteel Schaesberg", *Voorverkenning eerherstel Landgoed Kasteel Schaesberg*, Landgraaf 2009
- Wesseling, H.L., (red.), *Plaatsen van herinnering* (4 dl.), Amsterdam 2005-2007
- Wijdeveld, H.Th., 'De Rijks-Academie voor Beeldende kunsten: een waardebepalng', *Wendingen* 4 (1921) 12, 10-11
- Witteveen en Bos, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en Projectbureau Belvedere, *Handreiking Cultuurhistorie in m.e.r. en MKBA*, Deventer 2008.
- Woonmogelijkheden in het nieuwe Rotterdam: Propaganda voor ruime afwisselend hoge en lage, open bebouwing', *Rotterdamsch Nieuwsblad* 11-03-1941
- Woud, A. van der, *Het Nieuwe Bouwen: Internationaal/International - CIAM Volkshuisvesting Stedebouw/CIAM Housing Town Planning*, Delft 1983
- Woud, A. van der, *Waarheid en karakter: Het debat over de bouwkunst 1840-1900*, Rotterdam 1997
- Yin, R.K., *Applications of Case study research* (2nd ed.), London 1993
- Yin, R.K., *Case study research; design and methods* (2nd ed.), London 1994
- Zande, A. van der, en R. During (red.), *Erfgoed en ruimtelijke planning: beleid, wetenschap, instrumenten en uitvoering* (Praktijkreeks Cultureel Erfgoed, Afl. 1, juni 2010, nr. 28), Den Haag 2010
- Zantkuijl, H., *Bouwen in Amsterdam*, Amsterdam 1973-1978
- Zaryn, A., 'The First General Assembly of ICOMOS - 1965', in: ICOMOS, *Thirty Years of ICOMOS / Trentième anniversaire de l'ICOMOS*, Paris 1995, 3-10 (Scientific journal)
- Zijlstra, H., *Analysing Buildings from Context to Detail in time: ABCD research method*, Delft 2009
- Zijlstra, H., *Bouwen in Nederland 1940-1970: Continuïteit + Veranderbaarheid = Duurzaamheid*, Delft 2006 (Dissertatie Technische Universiteit Delft)
- Zuurman, M., 'Veere boos op rijksbouwmeester', *Kerk: wekelijks magazine met informatie uit de christelijke wereld* 2 (1991) 28, 1-2
- Zwiers, H.T., 'Allerlei. Waardeeringsgronden in de bouwkunst', *R.K. Bouwblad* 7 (1935-1936) 13, 207
- Zwiers, H.T., 'Over de gebouwen van de firma Van Nelle', *Wendingen* 11 (1930) 2, 3-7, 4

Handvesten en verdragen, kamerstukken, ministriële besluiten, wet- en regelgeving

- Aanhangsel Handelingen II* 2012/13, 2013Z00768 (Bijlage 'Overzicht van monumenten die niet meer nodig zijn voor een rijks-functie')
- The Athens Charter for the Restoration of Historic Monuments* 1931 (Adopted at the First International Congress of Architects and Technicians of Historic Monuments, Athens 1931), Athene 1931 (*Athens Charter* 1931)
- Australia ICOMOS, *The Burra Charter: The Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance* 1999 (*Burra Charter* 1999)
- Australia ICOMOS, *The Burra Charter: The Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance* 2013 (*Burra Charter* 2013)
- Beleidsregel van de Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, van 13 juni 2007, nr. WJZ/2007/17812 (8204) betreffende de bevoegdheid tot het aanwijzen van onroerende monumenten als beschermd monument, bedoeld in artikel 3 van de Monumentenwet 1988 (*Tijdelijke beleidsregel aanwijzing beschermde monumenten* 2007)
- Besluit 2011/1194/EU (*Decision n°1194/2011/EU of the European Parliament and of the Council of 16 November 2011 establishing a European Union action for the European Heritage Label*)
- Besluit van 21 april 2008 tot uitvoering van de Wet ruimtelijke ordening (*Besluit ruimtelijke ordening* 2008)
- Besluit van 17 juni 2011 tot wijziging van het Besluit ruimtelijke ordening, het Besluit omgevingsrecht en het Besluit archeologische monumentenzorg in verband met de modernisering van de monumentenzorg en enkele technische aanpassingen (*Wijzigingsbesluit Besluit ruimtelijke ordening, enz. (modernisering monumentenzorg)* 2011)
- Council of Europe, *Convention for the Protection of the Architectural Heritage of Europe* 1985, Granada, 3 October 1985
- Council of Europe, *The Declaration of Amsterdam* 1975 (Congress of the European Architectural Heritage, 21-25 October 1975), Amsterdam, 1975a
- Council of Europe, *European Charter of the Architectural Heritage* 1975, Amsterdam, October 1975b
- Council of Europe, *European Cultural Convention* 1954, Paris, 19 December 1954
- Council of Europe, *The European Urban Charter* 1992, Strasbourg, 18 March 1992
- Council of Europe, *Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society* 2005, Faro, 27 October 2005 (*The Faro Convention* 2005)
- ICOMOS, *International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites*, Venice, 1964 (*The Venice Charter* 1964)
- ICOMOS, *The Nara Document on Authenticity* 1994, Nara, 1994 (*Nara Document on Authenticity* 1994)
- UNESCO, *Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage*, Paris, 16 November 1972 (*The World Heritage Convention* 1972)
- UNESCO, *Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict with Regulations for the Execution of the Convention* 1954, The Hague, 14 May 1954 (First Protocol, The Hague, 14 May 1954; Second Protocol, The Hague, 26 March 1999) (*Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict* 1954)
- UNESCO, *Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage* 2003, Paris, 17 October 2003
- Verdrag inzake de bescherming van het immaterieel cultureel erfgoed* 2011 (Officiële Nederlandse vertaling van het UNESCO verdrag, in: *Tractatenblad van het Koninkrijk der Nederlanden* 2011, nr. 151)
- Voorstel van wet over bundeling en aanpassing van regels op het terrein van cultureel erfgoed (*Erfgoedwet*), 8 december 2014
- Wet houdende voorzieningen in het belang van Monumenten van Geschiedenis en Kunst (*Monumentenwet* 1961)
- Wet van 7 juli 1987, houdende regelen omtrent de bescherming van de titels architect, stedenbouwkundige, tuin- en landschapsarchitect en interieurarchitect (*Wet op de architectentitel* 1987)
- Wet van 23 december 1988, tot vervanging van de Monumentenwet (*Monumentenwet* 1988)
- Wet van 18 december 2008 tot wijziging van de Monumentenwet 1988 in verband met onder meer beperking van de ministeriële adviesplicht bij aanvragen om een monumentenvergunning (*Wijzigingswet Monumentenwet 1988 en Wet kenbaarheid publiekrechtelijke beperkingen onroerende zaken (beperking ministeriële adviesplicht bij aanvragen monumentenvergunning)* 2008)
- Wet van 6 november 2008, houdende regels inzake een vergunningstelsel met betrekking tot activiteiten die van invloed zijn op de fysieke leefomgeving en inzake handhaving van regelingen op het gebied van de fysieke leefomgeving (*Wet algemene bepalingen omgevingsrecht* 2008)
- Wet van 25 maart 2010 tot vaststelling van overgangsrecht en wijziging van diverse wetten ten behoeve van de invoering van de Wet algemene bepalingen omgevingsrecht (*Invoeringswet Wet algemene bepalingen omgevingsrecht* 2010)
- Wet van 6 juni 2011 tot wijziging van de Monumentenwet 1988 en de Wet algemene bepalingen omgevingsrecht in verband met de modernisering van de monumentenzorg (*Wijzigingswet Monumentenwet 1988, enz. (modernisering monumentenzorg)* 2011)

Geraadpleegde archieven en collecties

Het Architectenforum, Utrecht

- D04 1012 Correspondentie 1999-2000

Bureau voor bouwhistorisch onderzoek J.A. van der Hoeve, Utrecht (ongeinventariseerd)

- Methodiek Bouwhistorisch Onderzoek/Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek (2000) 1999-2000

Braaksma & Roos Architectenbureau, 's-Gravenhage (ongeinventariseerd)

- Gebouw 47, Stoommachinegebouw, Oude Rijkswerf Willemsoord, Den Helder

GAA Gelders Archief, Arnhem

GG - Archief Gelders Genootschap 1920-1997, 1973-1997, nummer toegang 0836

GMC - Archief van de Gelderse Monumenten Commissie 1919-1987, nummer toegang 0947

GAZ Gemeentearchief Zaltbommel, Zaltbommel

- Blok 1999-2009 (semi-statisch archief), Kasteellaan 1 te Nederhemert

GDH Gemeente Den Helder

- Archief Bouw- en Woningtoezicht, Oude Rijkswerf Willemsoord, Den Helder (lopend archief)

- Monumenten, Monumentencommissie; vergaderingen 1999/2003, Den Helder

GLGK Archief Gelders Landschap en Gelderse Kastelen, Arnhem

- Kasteel Nederhemert

GV Gemeente Veere

- Archief Bouw- en Woningtoezicht, Grote Kerk, Veere (lopend archief)

GZ Gemeente Zaltbommel

- Archief Bouw- en Woningtoezicht, Zaltbommel, Kasteel Nederhemert, Nederhemert-Zuid (lopend archief)

Molenaar & Co architecten, Delft (ongeinventariseerd)

- Justus van Effencomplex, Rotterdam

- Kantoorgebouw Van Nelle, Rotterdam

Marx & Steketee architecten, Eindhoven (ongeinventariseerd)

- Grote Kerk, Veere

NAi Nederlands Architectuurinstituut, Rotterdam

BRIN - Archief M. Brinkman sr., BRIN

BROX - Archief Architectenbureau Van den Broek en Bakema, BROX

JONG - Archief Jos en Leo de Jonge, JONG

NL-HaNA Nationaal Archief, 's-Gravenhage

OCW/Oudheidkunde en Natuurbescherming, 2.14.73

- Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen: Afdeling Oudheidkunde en

Natuurbescherming en taakvoorgangers, (1910) 1923-1965 (1981), nummer toegang 2.14.73

KNOB, 2.19.010

- Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, (1898) 1899-1970, nummer toegang 2.19.010

BiZa/Kunsten en Wetenschappen, 2.04.13

- Ministerie van Binnenlandse Zaken: Afdeling Kunsten en Wetenschappen, 1875-1918, nummer toegang 2.04.13

OKW/Kunsten en Wetenschappen, 2.14.45

- Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen: Afdeling Kunsten en Wetenschappen, (1866) 1918-1940, nummer toegang 2.14.45

Rijksadviseurs, 2.04.40.06

- Ministerie van Binnenlandse Zaken / Commissie voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst, Rijksadviseurs, 1875-1879, nummer toegang 2.04.40.06

Quadrat – Atelier voor stedenbouw, landschap en architectuur, Rotterdam (ongeinventariseerd)

- Oude Rijkswerf Willemsoord, Den Helder

RAR Regionaal Archief Rivierland, Tiel

- Archief van de gemeente Brakel 1955-1998, nummer toegang 3208

- Archief van de gemeente Kerkwijk 1955-1998, nummer toegang 3209

- Archief van de gemeente Nederhemert 1811-1955, nummer toegang 3128

- Archief van de gemeente Zaltbommel 1990-1998, nummer toegang 3210

- Collectie Aanwinsten en documentatie 14e eeuw-heden, gemeente Kerkwijk, nummer toegang 3497

- Audiovisuele collectie: films, foto's, negatieven en audiobestanden die nog niet in de Beeldbank Bommelerwaard zijn opgenomen ca. 1860 - 2007, ca. 1860 - 2007, nummer toegang 3500

- Collectie Van Ommeren (1552) 1716-1903, nummer toegang 3015

- Krantenartikelen (digitaal archief)

RCE Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort

Correspondentiedossiers

- Algemeen 1970-1979 – Correspondentie betr. heel Nederland

- Algemeen 1980-1989 – Correspondentie betr. heel Nederland

- Algemeen 1990 t/m ... – Correspondentie betr. heel Nederland

- Correspondentie Algemeen 1962-1969

- Correspondentie Algemeen + Cultuurbehoud in BBO
- Correspondentie Algemeen – Monumenten Inventarisatie Project 1986-...
- Correspondentie Algemeen – Wijze van beschrijving van beschermde monumenten
- Jongere Bouwkunst – Algemeen (Bescherming v. architectuur na 1850) 1960-1979
- Jongere Bouwkunst – Algemeen (Bescherming v. architectuur na 1850) 1980-...
 - Rotterdam (ZH) Correspondentie – “Spangencomplex”
 - Rotterdam (ZH) Correspondentie – “Van Nellefabriek”

Pandsdossiers

- Grote of O.L.Vr.Kerk en Toren, Veere en N.H. Grote Kerk, Veere
- Justus van Effencomplex, Rotterdam
- Kasteel Nederhemert
- Oude Rijkswerf Willemsoord, Den Helder
- Van Nellefabriek, Rotterdam

Foto- en tekeningenarchief

- Grote Kerk, Veere
- Justus van Effencomplex, Rotterdam
- Kasteel Nederhemert, Nederhemert-Zuid
- Oude Rijkswerf Willemsoord, Den Helder
- Van Nellefabriek, Rotterdam

Collecties

- Collectie J.G.N. Renaud; Nederhemert (Voormalig archief van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek)

Rgd-HEN Archief ir. L.W.J.L. Hendriks, Rijksgebouwendienst, 's-Gravenhage (digitaal archief; ongeinventariseerd)

- Rijksmuseum, Amsterdam 2003-2005
- Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek (2009) 2008-2009

Rgd-V Archief Rijksgebouwendienst Vastgoed, 's-Gravenhage

- OR 500459, Grote Kerk, Veere

prof.ir. L.C. Röling, Haarlem (ongeinventariseerd)

- Monumentenraad, Subcommissie Jongere Bouwkunst (diverse stukken zijn door Röling aan auteur overgedragen)

Spring architecten, Rotterdam (ongeinventariseerd)

- Justus van Effencomplex, Rotterdam

SAR Stadsarchief Rotterdam, Rotterdam

- Archief van de Dienst Bouw- en Woningtoezicht te Rotterdam: Bouwdossiers (gedeponeerde archieven) 1940-1967, nummer toegang 396.04
- Archief van de Gemeentelijke Woningstichting (GWS)/Gemeentelijk Woningbedrijf (GWR) (Rotterdam) 1918-1994, nummer toegang 673
- Archief van de Gemeentesecretarie Rotterdam afd. Volkshuisvesting 1903-1946, nummer toegang 1190
- Archief van de Projectgroep Stadsvernieuwing District West te Rotterdam 1987-1993, nummer toegang 819
- Archief van de Projectgroep Stadsvernieuwing Spangen te Rotterdam 1981-1993, nummer toegang 837
- Archief van de Rotterdamse Kunststichting (RKS) 1972-2001, nummer toegang 445
- Archief van de Stichting Bevordering van Volkskracht te Rotterdam en andere daarmee verband houdende stichtingen 1923-2000, nummer toegang 618
- Archief van L.J.C.J. van Ravesteijn 1785-1949, nummer toegang 53.03
- Archief van de Erven de weduwe J. van Nelle 1837-1989, nummer toegang 944
- Archief van de Erven de weduwe J. van Nelle – Aanvulling ca. 1880-1989, nummer toegang 944c (ten tijde van het onderzoek ongeinventariseerd en beperkt toegankelijk)
- Archief van de Erven de weduwe J. van Nelle – Gebouwarchief 1925-2000, nummer toegang 944b (ten tijde van het onderzoek ongeinventariseerd en beperkt toegankelijk)
- Archief van de Gemeenteraad en het college van B&W van Rotterdam, de Gemeentesecretarie afdeling Algemene Zaken en het Kabinet van de Burgemeester (NSA-AZ) 1813-1941, nummer toegang 444.01
- Archief van het Historisch Genootschap 'Roterodamum' 1946-1982: Archief van de Werkgroep inventarisatie Rotterdamse monumenten 1972-1974, nummer toegang 109
- Archief van Museum Boijmans Van Beuningen (Boymans) te Rotterdam 1848-2005, nummer toegang 181
- Collectie Beeld en geluid
- Collectie Kranten en tijdschriften
- Knipselarchief Van Vollenhoven 1893-1936

SteenhuisMeurs, Schiedam (ongeinventariseerd)

- Justus van Effen, Spangen 2003

Willemsoord BV, Den Helder (ongeinventariseerd)

- Org. Overlegstructuren; Quality-team 2000-e.v.

ZA Zeeuws Archief, Middelburg

- AGV, 2001 - Archief van de Gemeente Veere (1811) 1816-1966, nummer toegang 2001

- AGV, 2005 - Archief van de Gemeente Veere 1966-1996, nummer toegang 2005

- Bb - Beeldbank

Geraadpleegde deskundigen

drs. H. Aardse, Gemeente Amsterdam, Bureau Monumenten & Archeologie, 29-07-2007
prof.dr.s. A.L.L.M. Asselbergs, Amersfoort, 02-05-2011
drs. A. van Bakel, Tak Architecten, Delft, 13-11-2006
ir. W. van der Bas, Molenaar & Van Winden architecten, Delft (thans Molenaar & Co architecten, Rotterdam), 16-02-2010
drs. D. Berben, Bureau voor Bouwhistorie, Archeologie, Architectuurhistorie en Cultuurhistorie, 's-Hertogenbosch (niet meer werkzaam aldaar), 02-11-2006
ir. R. Bijhouwer, Quadrat, Rotterdam, 14-11-2008
drs. A.M. Blom, Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, Zeist (thans Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort), 11-12-2006
drs. M. van Damme, Van Hoogevest Architecten, Amersfoort, 20-12-2006
dr.ir. A.H. van Drunen, Gemeente 's-Hertogenbosch, Afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten, 20-11-2007 (telefonisch interview)
M. Dumas a.v.b., Quadrat, Rotterdam, 13-08-2008
drs. C.J.B.P. Frank, Monumenten Advies Bureau, Nijmegen, 11-12-2006
ir. S. Goede, Molenaar & Van Winden architecten, Delft (thans Molenaar & Co architecten, Rotterdam; niet meer werkzaam aldaar), 16-02-2010
O. Graeven, Braaksma & Roos architecten, 's-Gravenhage, 07-08-2008
drs. M.L. de Heer Kloots-de Korte, Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, Zeist (thans Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort), 11-12-2006
ir. L.W.J.L. Hendriks, Rijksgebouwendienst, 's-Gravenhage, 14-10-2008
ing. H. van den Hurk, Rijksgebouwendienst, 's-Gravenhage, 12-08-2008
ir. J. Kamphuis, Rijksgebouwendienst, 's-Gravenhage, 16-07-2008
dr. C.P. Krabbe, Gemeente Amsterdam, Bureau Monumenten & Archeologie, 04-10-2006
W. Kramer (†), 31-03-2009 (telefonisch interview)
prof.dr. M.C. Kuipers, Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, Zeist (thans Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort), 14-12-2006
drs. B. Laan, Laan Historische Interieurs, Zeist, 14-01-2009
ir. A. Marx, Marx & Steketeer architecten, Eindhoven, 18-03-2008
prof.dr.ir. R. Meischke (†), 14-11-2007 (telefonisch interview)
prof.dr.ir. P.H. Meurs, Urban Fabric, Schiedam (thans SteenhuisMeurs, Schiedam), 30-11-2006
ir. E.J. Nusselder, 's-Gravenhage, 15-01-2008
drs. B. Olde Meierink, Bureau voor Bouwhistorie en Architectuurgeschiedenis, Utrecht, 27-10-2006
ing. A.G. Oldenmenger, Bureau voor Bouwhistorie, Archeologie, Architectuurhistorie en Cultuurhistorie, 's-Hertogenbosch, 02-11-2006
drs. R. Polderman, Tak Architecten, Delft, 13-11-2006
prof.ir. L.C. Röling (†), Haarlem, 02-11-2009
prof.dr. V.T. van Rossem, Gemeente Amsterdam, Bureau Monumenten & Archeologie, 04-10-2006
drs. M. Statema, Gemeente Amsterdam, Bureau Monumenten & Archeologie (niet meer werkzaam aldaar), 29-07-2007
dr. M. Steenhuis, Steenhuis Stedenbouw/Landschap, Schiedam (thans SteenhuisMeurs, Schiedam), 30-11-2006
dr.ing. R. Stenvert, Bureau voor Bouwhistorie en Architectuurgeschiedenis, Utrecht, 27-10-2006
prof.dr.ir. C.L. Temminck Groll (†), 14-11-2007 (telefonisch interview)
dr. G. van Tussenbroek, Gemeente Amsterdam, Bureau Monumenten & Archeologie, 04-10-2006
ir. L. Wevers, Vlaardingbroek & Wevers, Utrecht (thans Wevers & Van Luipen Restauratiearchitecten en Bouwhistorici, Utrecht), 08-01-2007
dr.ing. H.J. Zantkuijl (†), 15-11-2007 (telefonisch interview)

Geraadpleegde websites

De datum achter het webadres is de datum waarop de betreffende website is geraadpleegd.

<http://192.113.208.81/Catalogus/objectview/printview.html?siteId=275>, 17-06-2014.
<http://62.212.78.116/Catalogus/search/searchform.html>, 21-05-2012.
<http://australia.icomos.org/publications/burra-charter-practice-notes/>, 13-06-2014.
<http://australia.icomos.org/publications/charters/>, 27-04-2012.
<http://australia.icomos.org/wp-content/uploads/The-Burra-Charter-2013-Adopted-31.10.2013.pdf>, 28-11-2013.
http://ec.europa.eu/culture/our-programmes-and-actions/doc/label/guidelines-for-candidate-sites_nl.pdf, 17-04-2014.
<http://kranten.streekarchiefbommelerwaard.nl/>, 06-01-2009.
<http://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/php/main.php>, 29-07-2011.
<http://tintin.arch.chalmers.se/ArchInq-Papers.html>, 14-10-2010.
<http://uitspraken.rechtspraak.nl/inziendocument?id=ECLI:NL:RVS:2014:2675>, 28-01-2015
<http://www.archined.nl/nieuws/2011/juli/reconstructie-waarom-niet/>, 21-07-2011.
<http://www.architectuurinrotterdam.nl/cms.php?cmsid=77&lang=nl>, 14-03-2012.
<http://www.bbc.co.uk/programmes/b00grv47>, 01-09-2015.
<http://www.cultureelerfgoed.nl/handreikingerfgoedenruimte>, 19-02-2013.
<http://www.cultureelerfgoed.nl/monumenten/publicaties/rapporten-categoriaal-onderzoek-wederopbouw-0/>, 24-06-2013.
<http://www.cultureelerfgoed.nl/roerend-erfgoed/onderzoek-waarde-en-waardering>, 26-02-2012.
<http://www.cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/u4/toelichtingtweedekamer.pdf>, 24-06-2013.
http://www.cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/u6/Adviesaanvraag_89wederopbouwmonumenten.pdf, 24-06-2013.
<http://www.d2dmedia.com/portfolio/huisvangijn/>, 01-09-2015.
<http://www.denhelderactueel.nl/13/05/2010/burgemeester-van-willemsoord>, 29-08-2014.
<http://www.denkmalwerte.org>, 25-04-2012.
<http://www.geldersgenootschap.nl/producten/gelders-genootschap-ontwikkelt-nieuwe-methode-de-dynamische-waardestelling>, 14-01-2015.
<http://www.icomos.org/en/charters-and-texts>, 08-05-2012.
<http://www.mauritshuis.nl/nl-nl/verdiep/de-collectie/kunstwerken/de-kerk-van-veere-815/>, 17-06-2014.
<http://www.nationalerenovatieprijz.nl>, 04-06-2007.
http://www.nvtl.nl/images/pdf/gedragsregels_NVTL.pdf, 17-06-2014.
<http://www.philamuseum.org/collections/permanent/102392.html?mulR=1155178824|9>, 17-06-2014.
<http://www.project2074.nl/>, 01-09-2015.
http://www.re-ad.dk/files/118584/As_Found_World_in_Denmark_2010.pdf, 17-06-2014.
<http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/kamerstukken/2014/12/08/voorstel-van-wet-over-bundeling-en-aanpassing-van-regels-op-het-terrein-van-cultureel-erfgoed.html>, 09-12-2014.
http://www.rotterdam.nl/missie_ontwikkelingsbedrijf, 31-05-2012.
<http://www.rotterdam.nl/welstand>, 14-05-2012.
<http://www.royalcollection.org.uk/collection/405950/the-south-west-approach-to-the-town-of-veere-with-the-groote-kerk>, 17-06-2014.
<http://www.rphv.nl/vannelle.swf>, 20-05-2011.
<http://www.stichtingerm.nl/erkeningsregelingen>, 17-04-2013.
<http://www.unesco.nl/artikel/van-nellefabriek-rotterdam-unesco-werelderfgoed>, 27-03-2015.
<http://www.vawr.nl/doc/erkeningsregeling.pdf>, 21-09-2012.
http://www.vawr.nl/erkeningsregeling_gear, 21-09-2012.
<http://www.welstand.amsterdam.nl/documenten/diversen/Programma%20van%20Eisen%20Monumenten2009.doc.pdf>, 21-01-2014.
http://www.west8.nl/projects/urban_design/den_helder_city_center/, 21-06-2012.
<http://www.zee stad.nl>, 14-06-2012.

Verantwoording beeldmateriaal

GEBRUIKTE AFKORTINGEN

GAZ	Gemeentearchief Zaltbommel
NL-HaNA	Nationaal Archief
NAi	Nederlands Architectuurinstituut, thans Het Nieuwe Instituut
RCE	Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Rgd-V	Archief Rijksgebouwendienst Vastgoed
SAR	Stadsarchief Rotterdam

- 0.1 auteur, 2000
- 0.2 Diederik von Bönninghausen, 2007
- 0.3 auteur, 2000
- 0.4 RCE: objectnr. 32.214
- 0.5 RCE: objectnr. D-01408
- 0.6 RCE: objectnr. D-01407
- 0.7 RCE: objectnr. 351.452
- 0.8 RCE: objectnr. OF-01426
- 0.9 NL-HaNA: Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, nummer toegang 2.19.010, inv.nr. 259.
- 0.10 auteur
- 1.1 Rijksgebouwendienst, Bureau Rijksbouwmeester, Adviesgroep Monumenten in Rijksbezit, 1983, kaft
- 1.2 Rijksgebouwendienst, Bureau Rijksbouwmeester, Adviesgroep Monumenten in Rijksbezit, 1983, 25
- 1.3 Rijksgebouwendienst, Bureau Rijksbouwmeester, Adviesgroep Monumenten in Rijksbezit, 1983, 26
- 1.4 KNOB/NVMz-werkgroep, 1984, kaft
- 1.5 KNOB/NVMz-werkgroep, 1984, Bijlagen
- 1.6 KNOB/NVMz-werkgroep, 1984, Bijlagen
- 1.7 Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1987a, kaft
- 1.8 Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1987a
- 1.9 Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1991b, kaft
- 1.10 Hendriks et al., 2000, kaft
- 1.11 Hendriks et al., 2000
- 1.12 Hendriks en Van der Hoeve, 2009a, kaft
- 1.13 Hendriks en Van der Hoeve 2009a, 9
- 1.14 Hendriks en Van der Hoeve 2009a, 15
- 1.15 Hendriks en Van der Hoeve 2009a, 19
- 1.16 Hendriks en Van der Hoeve 2009a, 21
- 1.17 Brokerhof et al., 2009, kaft
- 1.18 Brokerhof et al. 2009, 12
- 1.19 Brokerhof et al. 2009, 13
- 1.20 Brokerhof et al. 2009, 14
- 1.21 Van Immerseel en Hendriks, 2012, kaft
- 1.22 Van Immerseel en Hendriks 2012, 12
- 1.23 Van Immerseel en Hendriks 2012, 22
- 1.24 auteur
- 1.25 *The Burra Charter*, 2013, en *The Illustrated Burra Charter*, 2004
- 1.26 Hendriks en Van der Hoeve, 2009a, 9
- 2.1 auteur, ontleend aan Appelbaum 2007, 11
- 2.2 auteur
- 3.1 Fagel, 1983, 47
- 3.2 Fagel, 1983, 52
- 3.3 RCE: objectnr. 34.452
- 3.4 RCE: objectnr. 34.456
- 3.5 RCE: objectnr. 34.449
- 3.6 RCE: objectnr. BT-024952
- 3.7 RCE: objectnr. BT-033643
- 3.8 RCE: objectnr. 31.391

- 3.9 RCE: objectnr. 31.393
- 3.10 Van Traa en Annema, 1990, kaft
- 3.11 Van Traa en Annema, 1990, 123
- 3.12 Van Traa en Annema, 1990, 133
- 3.13 Rgd-V: Grote Kerk, Veere
- 3.14 Rgd-V: Grote Kerk, Veere
- 3.15 Rgd-V: Grote Kerk, Veere
- 3.16 Rgd-V: Grote Kerk, Veere
- 3.17 RCE: objectnr. 288.587
- 3.18 RCE: objectnr. 288.581
- 3.19 auteur
- 3.20 auteur
- 3.21 auteur
- 3.22 auteur
- 3.23 auteur
- 3.24 auteur
- 3.25 auteur
- 3.26 auteur
- 3.27 auteur
- 3.28 auteur
- 4.1 RCE: objectnr. ST-1.767A
- 4.2 RCE: objectnr. ST-1.872
- 4.3 RCE: objectnr. 260.320
- 4.4 RCE: objectnr. 1992-07325 (collectie voormalige ROB)
- 4.5 RCE: objectnr. 297.552
- 4.6 RCE: objectnr. 297.557
- 4.7 Kamphuis, 1985, voorzijde
- 4.8 Kamphuis, 1985, 266
- 4.9 Kamphuis, 1985, 303
- 4.10 Tekening door W. Kramer; aanwezig in GAZ, dossiernr. 04737, Bouwvergunning nr. 01-322
- 4.11 Tekening door W. Kramer; aanwezig in GAZ, dossiernr. 04737, Bouwvergunning nr. 01-322
- 4.12 Tekening door W. Kramer; aanwezig in GAZ, dossiernr. 04737, Bouwvergunning nr. Monumenten c.q. wijzigingsvergunning nr. B99-'09
- 4.13 auteur
- 4.14 auteur
- 4.15 auteur
- 4.16 RCE: objectnr. 512.584
- 4.17 auteur
- 4.18 auteur
- 4.19 auteur
- 4.20 auteur
- 4.21 auteur
- 5.1 NAI: BRIN, aanvraagnr. 44.19
- 5.2 SAR: cat. nr. db XXV 359
- 5.3 RCE: objectnr. 220.937
- 5.4 RCE: objectnr. 182.069
- 5.5 NAI: JONG, aanvraagnr. 1620d1
- 5.6 NAI: JONG, aanvraagnr. 1620d1
- 5.7 NAI: JONG, aanvraagnr. 1620d1
- 5.8 NAI: JONG, aanvraagnr. 1620d1
- 5.9 RCE: objectnr. D-09573
- 5.10 RCE: objectnr. 403.434
- 5.11 RCE: objectnr. D-09566
- 5.12 RCE: objectnr. 400.700
- 5.13 RCE: objectnr. 400.702
- 5.14 RCE: objectnr. 503.552
- 5.15 auteur
- 5.16 auteur
- 5.17 Van der Hoeve, 2001, 17
- 5.18 NAI: BRIN, aanvraagnr. 44.16a
- 5.19 NAI: BRIN, aanvraagnr. 44.16a
- 5.20 NAI: JONG, aanvraagnr. 1620d1
- 5.21 NAI: JONG, aanvraagnr. 1620d1
- 5.22 Tekening door Molenaar & Van Winden architecten; afbeelding uit lezing "Restauratiefilosofie voor monumenten van de 20ste eeuw - enkele Rotterdamse praktijkvoorbeelden", Joris Molenaar, 30-11-2011, aan de TU Delft
- 5.23 Tekening door Molenaar & Van Winden architecten; afbeelding uit lezing "Restauratiefilosofie voor monumenten van de 20ste eeuw - enkele Rotterdamse praktijkvoorbeelden", Joris Molenaar, 30-11-2011, aan de TU Delft
- 5.24 auteur

- 5.25 auteur
- 5.26 auteur
- 5.27 auteur
- 5.28 auteur
- 5.29 auteur
- 5.30 auteur
- 5.31 auteur
- 5.32 auteur
- 5.33 auteur
- 5.34 auteur
- 6.1 RCE: objectnr. SP-0717
- 6.2 Architectengemeenschap Van den Broek en Bakema, *Onderzoek naar de mogelijkheden tot: restaureren, renoveren, amoveren van ketelhuis, tearoom, luchtbruggen, gevel tabaksfabriek 1e verd./beg.grond Schiezijde, werknummer 2807, 1 april 1985*, aanwezig in: RCE, Van Nellefabriek
- 6.3 Architectengemeenschap Van den Broek en Bakema, *Onderzoek naar de mogelijkheden tot: restaureren, renoveren, amoveren van ketelhuis, tearoom, luchtbruggen, gevel tabaksfabriek 1e verd./beg.grond Schiezijde, werknummer 2807, 1 april 1985*, aanwezig in: RCE, Van Nellefabriek
- 6.4 Architectengemeenschap Van den Broek en Bakema, *Onderzoek naar de mogelijkheden tot: restaureren, renoveren, amoveren van ketelhuis, tearoom, luchtbruggen, gevel tabaksfabriek 1e verd./beg.grond Schiezijde, werknummer 2807, 1 april 1985*, aanwezig in: RCE, Van Nellefabriek
- 6.5 Architectengemeenschap Van den Broek en Bakema, *Onderzoek naar de mogelijkheden tot: restaureren, renoveren, amoveren van ketelhuis, tearoom, luchtbruggen, gevel tabaksfabriek 1e verd./beg.grond Schiezijde, werknummer 2807, 1 april 1985*, aanwezig in: RCE, Van Nellefabriek
- 6.6 RCE: objectnr. 339.464
- 6.7 RCE: objectnr. 339.465
- 6.8 Kuipers et al., 1998, Deel 2 (afbeeldingen)
- 6.9 Jonge, W. de (voor Leodejonge architecten B.V.), *Structuurplan september 1999. Van Nelle Ontwerpfabriek, Rotterdam 1999, 19*, aanwezig in: RCE, Van Nellefabriek
- 6.10 Jonge, W. de (voor Leodejonge architecten B.V.), *Structuurplan september 1999. Van Nelle Ontwerpfabriek, Rotterdam 1999, 19*, aanwezig in: RCE, Van Nellefabriek
- 6.11 Jonge, W. de (voor Leodejonge architecten B.V.), *Structuurplan september 1999. Van Nelle Ontwerpfabriek, Rotterdam 1999, 19*, aanwezig in: RCE, Van Nellefabriek
- 6.12 Fischer en Wessel de Jonge architecten bna bv, 2001a
- 6.13 Fischer, Jap Sam en Wessel de Jonge architecten bna bv, 1999
- 6.14 Fischer, Jap Sam en Wessel de Jonge architecten bna bv, 1999
- 6.15 Fischer, Jap Sam en Wessel de Jonge architecten bna bv, 1999
- 6.16 Fischer, Jap Sam en Wessel de Jonge architecten bna bv, 1999
- 6.17 RCE: objectnr. 339.475
- 6.18 RCE: objectnr. 313.982
- 6.19 RCE: objectnr. 11144-14697
- 6.20 RCE: objectnr. 505.978
- 6.21 RCE: objectnr. 505.977
- 6.22 RCE: objectnr. 504.655
- 6.23 RCE: objectnr. 504.658
- 7.1 Groenendijk 2008, 69
- 7.2 Groenendijk 2008, 57
- 7.3 Tekening door Quadrat Atelier voor stedenbouw, landschap en architectuur, in: Gemeente Den Helder, 1998, 15
- 7.4 Tekening door Quadrat Atelier voor stedenbouw, landschap en architectuur, in: Gemeente Den Helder, 1998, 15
- 7.5 Tekening door Quadrat Atelier voor stedenbouw, landschap en architectuur, in: Gemeente Den Helder, 1998, 15
- 7.6 Tekening door Quadrat Atelier voor stedenbouw, landschap en architectuur, in: Gemeente Den Helder, 1998, 15
- 7.7 Tekening door Quadrat Atelier voor stedenbouw, landschap en architectuur, in: Gemeente Den Helder, 1998, 16
- 7.8 Tekening door Quadrat Atelier voor stedenbouw, landschap en architectuur, in: Gemeente Den Helder, 1998, 18
- 7.9 Tekening door Quadrat Atelier voor stedenbouw, landschap en architectuur, in: Gemeente Den Helder, 1998, 20
- 7.10 auteur
- 7.11 auteur
- 7.12 auteur
- 7.13 auteur
- 7.15 RCE: objectnr. 340.925
- 7.16 RCE: objectnr. 504.765
- 7.17 auteur
- 7.18 auteur
- 7.19 auteur
- 7.20 auteur
- 7.21 auteur
- 7.22 auteur
- 7.23 auteur
- 11.1 auteur

Curriculum vitae

Charlotte I.C. van Emstede ('s-Hertogenbosch, 1976) behaalde in 2002 haar ingenieursdiploma aan de Faculteit Bouwkunde aan de Technische Universiteit Delft en in 2009 haar bachelorsdiploma Wijsbegeerte aan de Universiteit Utrecht.

In september 2006 startte zij met haar promotieonderzoek bij de leerstoel Restauratie aan de Faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit Delft. In het kader van haar promotieonderzoek nam Charlotte deel aan expertbijeenkomsten, publiceerde zij diverse artikelen en sprak zij op binnen- en buitenlandse conferenties. Zij gaf colleges bij de sectie RMIT aan de Faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit Delft, de Afdeling Architectuurgeschiedenis en monumentenzorg van het Departement Geschiedenis en Kunstgeschiedenis van de Universiteit Utrecht en aan de Masteropleiding Erfgoedstudies van de Vrije Universiteit Amsterdam.

Charlotte heeft gewerkt bij het project Actualisering Monumenten Register van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, bij Adviesbureau Groen en het Bureau Monumenten en Archeologie van de gemeente Amsterdam. Zij behoorde tot de eerste lichting studenten van de Erfgoed Academie, was secretaris van Stichting Docomomo Nederland, medeorganisator van de tiende Internationale Docomomo Conferentie (Rotterdam, 2008), lid van de klankbordgroep van het Platform voor Ethiek en Techniek van de Technische Universiteit Delft en secretaris van Vereniging Icomos Nederland.

Sinds maart 2015 werkt Charlotte als onderzoeker bij het Maastricht Centre for Arts and Culture, Conservation and Heritage (MACCH) aan de Faculteit van Cultuur- en Maatschappijwetenschappen van de Universiteit Maastricht.

Publicaties gerelateerd aan het promotieonderzoek

- Emstede, C. van, 'Towards values-centred urban preservation – Learning from the reconstruction of the Kiefhoek, Rotterdam, the Netherlands', in: S. Martin Blas, M. Garcia Sanchis and L. Urda Pena (Eds.), *Holanda en Madrid. Social Housing & Urban Regeneration*, Madrid 2014, 164-179.
- Emstede, C. van, 'Culturele draagkracht: een antwoord op monumenten(zorg) in transitie?', in: M.C. Kuipers & W.J. Quist (red.), *Culturele draagkracht. Op zoek naar de tolerantie voor verandering bij gebouwd erfgoed*, Delft 2013, 11-16.
- Emstede, C. van, 'De metamorfoses van het Justus van Effencomplex', in: J. Steenhuis et al (red.), *Rotterdams jaarboekje 2012*, Rotterdam 2012, 102-125.
- Emstede, C. van, 'Expired Experiment – Modern Monument : The Heritage Significance of the Justus van Effen Housing Complex as Driver for Urban Regeneration and Social Sustainability', in: Icomos France (Ed.), *Le Patrimoine, moteur de développement: Actes du symposium de la XVIIème Assemblée Generale de l'Icomos / Heritage: Driver of Development : Proceedings of the 17th Icomos General Assembly*, Paris 2011, 138-146.
- Emstede, C. van, 'Values and Sustainable Conservation: The Case of Dockyard "Willemsoord", Den Helder, The Netherlands', in: M. Quagliuolo (Ed.), *Measuring the Value of Material Cultural Heritage*, Rome 2010, 209-211.
- Emstede, C. van, en M. Vrolijk, 'Forty Years of Plans and Designs / Veertig jaar plannen en ontwerpen', in: P. Meurs en M.-Th. van Thoor (Eds.), *Sanatorium Zonnestraal: The History and Restoration of a Modern Monument / Sanatorium Zonnestraal: Geschiedenis en restauratie van een modern monument*, Rotterdam 2010, 130-138.
- Emstede, C. van, en M. Mesman, 'Bescherming cultuurhistorie op losse schroeven?: Hoe realistisch zijn de gewenste effecten van de Modernisering Monumentenzorg', *Vitruvius 3* (2010) 11, 22-31.
- Emstede, C. van, 'Kasteelruines en reconstructies: Een analyse van de herbouw van Nederhemert', *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond 109* (2010) 2/3, 86-103.
- Emstede, C. van, 'Welsprekendheid en Wijsbegeerte in de Erfgoeddiscipline: Opnieuw op zoek naar het hoe en waarom van monumentenzorg', *Vitruvius 3* (2010) 10, 19-21.

